

**“İRAN’IN DIŞ POLİTİKASINDA Şİİ MEZHEP FAKTÖRÜNÜN ETKİSİ VE
KULLANIMI: JEOPOLİTİK BİR DEĞERLENDİRME”**

Seyedmohammad SEYEDİ ASL

**DOKTORA TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

OCAK 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Seyedmohammad SEYEDI ASL

18/01/2021

İRAN'IN DIŞ POLİTİKASINDA Şİİ MEZHEP FAKTÖRÜNÜN ETKİSİ VE KULLANIMI: JEOPOLİTİK BİR DEĞERLENDİRME

Doktora Tezi

Seyedmohammad SEYEDİ ASL

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Ocak 2021

ÖZET

Eğer Jeopolitiğe coğrafya, politika ve güç birleşimi olarak bakarsak, Şîi jeopolitiği, en önemli jeopolitik konulardan biridir. Şîi jeopolitiği, özellikle Şîi devrimi olarak adlandırılan İslam Devrimi'nden sonra Şîilerin küresel gelişmelerdeki rolü nedeniyle jeopolitik bir faktör haline gelmiş oldu. Ayrıca dünyadaki Şîi siyasallaşmasının jeopolitik bir yapı haline gelmesi kesinleşti. Büyük bir Şîi çoğunluk ülkesinde dini âlimler tarafından yönetilen bir Şîi hükümetinin kurulması daha önce hiç yaşanmadığından, Şîi coğrafyasındaki bu değişimle Şîilik, İran'da siyasi güç kazandı. İslam Devrimi'nden sonra, Devrim'in ihracı ve İslam Devrimi'nin Şîi toplulukları üzerindeki etkisi farklı bir hal aldı. Şîilerin, büyük ölçüde dışlanmış ve marjinalleştirilen birçok ülkedeki siyasal iktidardan uzak tutulmalarına rağmen, İran İslam Devrimi'nin gölgesinde, çeşitli ülkelerdeki Şîiler siyasi ve sosyal izolasyondan çıkarak kimliklerini güçlendirme ve yenileme yolunu izlediler. İran İslam Devrimi, Şîi mezhebin ilkelerine ve ideallerine ve Şîi nüfusunun çoğunluğuna sahip bir topluma dayandığından, diğer ülkelerdeki Şîiler, özellikle komşu ülkelerde yaşayan Şîiler, hedef ve özelemlerinden etkilendi. Bu etki ilk önce mezhebi öz-farkındalıktan ve sonra hakları kullanma ve gücü paylaşma arzusundan kaynaklandı. Farklı ülkelerdeki Şîi toplulukları İran İslam Devrimine inanarak, politik olarak güç kazanmak için adımlar attılar ve siyasi partiler kurarak örgütlendiler. Bugün İran'ın ulusal çıkarları, Şîi jeopolitiği ile bağlantılı olduğundan, dünyadaki Şîiler arasındaki jeopolitik etkisini sürdürmek istiyor. Özellikle 2003 yılında Saddam'ın çöküşünden ve küresel ve bölgesel gelişmelerden sonra bu koşullar İran için hazırlandı. Şîi haritasına bakıldığında, dünyanın Şîi toplumunun merkezinde İran olduğu görülmektedir. Irak, Bahreyn ve Azerbaycan'da Şîi nüfusunun çoğunlukta olması ve Pakistan, Afganistan, Lübnan'da etkili azınlıklar ve Yemen, Tacikistan, Afrika ülkeleri ve Balkanlar gibi bazı ülkelerde Şîilerin varlığı, İran için bir siyasi aracı haline getirilmesine imkân vererek İran'ın jeopolitik nüfuzunun genişlenmesini sağlamıştır.

Bilim Kodu : 114107
Anahtar Kelimeler : Jeopolitik, Mezhep, Mezhep Jeopolitiği, Şîi mezhebi, İran İslam Cumhuriyeti.
Sayfa Adedi : 255
Öğrenci ORCID ID : 0000-0001-5237-7385
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN

THE EFFECT AND USE OF SHIA SECT FACTOR IN IRAN'S FOREIGN POLICY: A GEOPOLITICAL EVALUATION

Ph. D. Thesis

Seyedmohammad SEYEDI ASL

GAZI UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

January 2021

ABSTRACT

If we look at geopolitics as a combination of geography, politics and power, Shia geopolitics is one of the most important geopolitical subject matters. Shia geopolitics became a geopolitical factor in the global trends after the Islamic Revolution, which is called Shia Revolution. In addition, it became clear that Shiite politicization in the world has become a geopolitical structure. The creation of a Shia government ruled by religious scholars in a large Shia majority country has never happened before. With this change in Shiite geography, Shiism gained political power in Iran. After the Islamic Revolution, the export of the Revolution and the influence of the Islamic Revolution on the Shia communities became different. In the shadow of the Iranian Islamic Revolution, Shia in various countries have emerged from political and social isolation and pursued a way of strengthening and renewing their identities, despite the taking political power from Shia in excluded and largely marginalized countries. Since the Islamic Revolution in Iran was based on the principles and ideals of the Shiite sect and a society with the majority of the Shia population, the Shia in other countries were influenced by their goals and aspirations. This effect was primarily caused by sectarian self-awareness and then by the desire to exercise rights and share power. Shia communities in different countries believed in the Islamic Revolution of Iran and took steps to grow politically and to establish political parties and organizations in order to gain power. Today, Iran's national interests are linked to Shia geopolitics. Iran wants to maintain and increase its geopolitical influence among Shiites in the world, specially, after the collapse of Saddam in 2003 as well as global and regional changes. The Shia's map reveals that Iran is at the center of the world's Shia societies. The majority of the Shia population is in Iraq, Bahrain and Azerbaijan, and the influential minorities in Pakistan, Afghanistan, Lebanon, and the presence of Shia in some countries, such as Yemen, Tajikistan, African countries and the Balkans; and allowed Iran to use these Shia communities as a political instrument for Iran's geopolitical influence.

Science Code : 114107
Key Words : Geopolitics, Sect, Sectarian Geopolitics, Shiite Sect, Islamic
Repubic of Iran
Page Number : 255
Student ORCID ID : 0000-0001-5237-7385
Supervisor : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN

TEŞEKKÜR

Bu Tez çalışmasının hazırlanmasında; değerli görüşleriyle katkıda bulunan ve sabrını esirgemeyen, saygı değer tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii
HARİTALARIN LİSTESİ	xiv
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

TEORİLER VE KAVRAMLAR

1.1. Jeopolitik.....	5
1.1.1. Jeopolitiğin Tanımı ve Tarihçesi.....	5
1.1.2. Jeopolitik Kavramının Gelişimi	8
1.1.2.1. Klasik jeopolitik	8
1.1.2.1.1. İngiliz jeopolitik ekolü.....	10
1.1.2.1.2. Alman jeopolitik ekolü	10
1.1.2.1.3. Fransa jeopolitik ekolü	12
1.1.2.1.4. Amerikan jeopolitik ekolü	13
1.1.2.2. Neo-klasik jeopolitik	14
1.1.2.3. Eleştirel jeopolitik	16
1.1.3. Jeopolitik Teoriler	17
1.1.3.1. Hayat alanı (Lebensraum) teorisi	17
1.1.3.2. Kara hâkimiyeti teorisi	20
1.1.3.3. Deniz hâkimiyeti teorisi	24

1.1.3.4. Kenar kuşak teorisi	26
1.1.3.5. Hava hâkimiyeti teorisi.....	29
1.1.3.6. Kuşatma teorisi	30
1.1.3.7. Büyük satranç tahtası teorisi.....	32
1.1.3.8. Avrasyacılık teorisi.....	33
1.1.3.9. Dünya sistemi teorisi	35
1.1.3.10. Tarihin sonu teorisi.....	37
1.1.3.11. Medeniyetler çatışması teorisi.....	38
1.2. Mezhep Jeopolitiği.....	41

2. BÖLÜM

İRAN'IN DIŞ SİYASETİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER (MERKEZ)

2.1. İran Ve Jeopolitik Özelliği.....	45
2.1.1. İran'ın Doğal Coğrafyası.....	46
2.1.1.1. Coğrafi konumu.....	46
2.1.1.2. Ülkenin büyüklüğü	46
2.1.1.3. İklim	47
2.1.1.4. Topoğrafi	47
2.1.2. İran'ın Beşeri Coğrafyası	48
2.1.2.1. Nüfus	48
2.1.2.2. Etnik ve dil	49
2.1.2.3. Mezhep	50
2.1.3. İran'ın Jeopolitik Konumu	51
2.1.3.1. Hazar havzası.....	52
2.1.3.2. Basra körfezi.....	53
2.1.3.3. Hürmüz boğazı	56
2.2. İslam Devriminden Önce İran.....	57
2.2.1. Muhammed Rıza Şah (1941-1979)	64

2.2.1.1. 1941-1953 dönemi.....	64
2.2.1.2. Muhammad musaddık	65
2.2.1.3. 1953-1979 dönemi.....	67
2.3. İran İslam Devrimi Ve Şii Mezhebi.....	72
2.3.1. Şiî Mezhebi	72
2.3.1.1. Şiî mezhebindeki bölünmeler ve fırkalar	76
2.3.1.1.1. Zeydiyye	76
2.3.1.1.2. İsmailiyye	77
2.3.1.1.3. Keysaniyye	78
2.3.1.1.4. Dürziyye	79
2.3.1.1.5. İmamiyye (İsnâaşeriyye)	80
2.4. Jeopolitik Faktör Olarak Şia Mezhebi	82
Nijerya İslami Hareketi.....	89

3. BÖLÜM

İRAN'IN YAKIN ÇEVRE MEZHEP POLİTİKASI

3.1. Giriş.....	93
3.2. Irak ve Şii Jeopolitiği	93
3.2.1. ABD ve Irak'taki Rekabet.....	102
3.2.2. İsrail ve Irak'taki Rekabet	104
3.2.3. Türkiye ve Irak'taki Rekabet.....	107
3.2.4. Suudi Arabistan ve Irak'taki Rekabet	109
3.3. Azerbaycan Ve Jeopolitik Özelliği	111
3.3.1. Azerbaycan'da Şiî Mezhebi ve İran	115
3.3.2. Türkiye ve Azerbaycan'daki Rekabet	121
3.3.3. ABD ve Azerbaycan'daki Rekabet	122
3.3.4. İsrail ve Azerbaycan'daki Rekabet	124
3.4. Pakistan Ve Jeopolitik Özelliği.....	127

3.4.1. İran Devriminin Pakistan'ın İç Politikasına Yansıması	130
3.4.2. Belucistan Bölgesi ve Mezhep Çatışmaları.....	135
3.4.3. İran ve Suudi Arabistan'ın Pakistan Rekabeti	137
3.4.4. Afganistan'da İran ve Pakistan Rekabeti	139
3.5. Bahreyn Ve Şii Jeopolitiği.....	140
3.5.1. ABD	146
3.5.2. Suudi Arabistan.....	147
3.5.3. İsrail.....	150

4. BÖLÜM

İRAN'IN ÇEVRE MEZHEP POLİTİKASI

4.1. Giriş.....	153
4.2. Lübnan ve Jeopolitik Özelliği.....	153
4.2.1. İran ve Hizbullah.....	160
4.2.2. İran'ın Lübnan Politikası ve İsrail.....	166
4.2.3. Suudi Arabistan.....	169
4.3. Yemen ve Jeopolitik Özelliği.....	171
4.3.1. İran; Husiler ve Ensarullah.....	173
4.3.2. Suudi Arabistan.....	178
4.3.3. İsrail.....	181
4.4. Tacikistan ve Jeopolitik Özelliği	182
4.4.1. İran'ın Tacikistan'da Mezhep Politikası	184
4.4.2. İran - Suudi Arabistan ve Tacikistan.....	189
4.4.3. İran-Türkiye ve Tacikistan.....	191
4.4.4. İran-İsrail ve Tacikistan	193
4.4.5. İran-ABD ve Tacikistan	194
4.5. Nijerya.....	195
4.5.1. İran'ın Devrimden Sonra Afrika Politikası	195

4.5.2. Nijerya'nın Jeopolitik Özelliği.....	200
4.5.3. Nijerya Şiîleri ve İran.....	203
4.5.4. Suudi Arabistan-İran ve Nijerya İç Politikası	208
SONUÇ	213
KAYNAKLAR	217
ÖZGEÇMİŞ	255

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 2.1. Musaddık Darbesi Sonrası 1954 Petrol Antlaşmasında Şirketlerin Payları	67
Tablo 2.2. İran Devriminden Sonra Farklı Ülkelerde Kurulan Partiler	89
Tablo 2.3. 100.000’den fazla Şii Müslümanı olan ülkeler.....	91
Tablo 4.1. İran’ın Afrika Kıtasında Kurduğu Okullar	198

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekiller	Sayfa
Şekil 2.1. İran’da Etnik Grupların Dağılımı ve Komşu Ülkelerle Mekânsal Bağlantısı ..	49
Şekil 2.2. Şî’a Mezhebinin Fırkaları	82
Şekil 2.3. Şîî Dünyasının Merkez-Çevre Modeli.....	90
Şekil 3.1. Azerbaycan İslami Partisi	118
Şekil 3.2. Ceyş el-Adl Bayrağı.	137
Şekil 3.3. Bahreyn Halk Kurtuluş Cephesi	144
Şekil 4.1. Hizbullah ve İDM bayrakları	163
Şekil 4.2. Ensarullah, Hizbullah ve İDM logolar benzerliği.....	177

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 1.1. K. Haushofer'in Düşüncesi ve Jeopolitik Haritası	20
Harita 1.2. Mackinder'in Dünyası: 1943	23
Harita 1.3. Spykman'in Kenar Kuşak Teorisinin Haritası	28
Harita 1.4. Cohen'in Jeopolitik Modeli	31
Harita 1.5. Huntington'un Görüşüne Göre Medeniyetlerin Coğrafi Konumu	41
Harita 2.1. İran'ın Topoğrafi Haritası	48
Harita 2.2. Gaz Rezervlerinin Stratejik Ovalı	56
Harita 3.1. Irak Mezhep Haritası	95
Harita 3.2. Azerbaycan Haritası	113
Harita 3.3. Pakistan'ın Mezhep Dağılım Haritası	129
Harita 3.4. Bahreyn Haritası	141
Harita 4.1. Lübnan'da Yaşayan Dini Azınlıklar	156
Harita 4.2. Yemen Etnik ve Mezhep Durumu.	173
Harita 4.3. Tacikistan Etnik Nüfusu.	183
Harita 4.4. Nijerya Haritası	200
Harita 4.5. Boko Haram Aktif Olduğu İler	211
Harita 4.6. Nijerya İslami Hareket Faaliyet Gösterdiği İler	212

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar Açıklamalar

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	Birleşmiş Milletler
CIA	Merkezî İstihbarat Teşkilatı (Central Intelligence Agency)
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
İDM	İslam Devrim Muhafızları
IMN	Islamic Movement of Nigeria
İŞİD	Irak Şam İslam Devleti
IKBY	Irak Kürt Bölgesel Yönetimi
KİK	Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (North Atlantic Treaty Organization)
RF	Rusya Federasyonu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
SAVAK	Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü (Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar)
SSP	Peygamberin Sahabenin Bekçileri
TYDP	Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi

GİRİŞ

Bugün, jeopolitik kavramı ve sorunları, dünyadaki düşünürler ve siyasi liderler için en tartışmalı konulardan biri haline gelmiştir. Jeopolitik, yirminci yüzyılın başlarından beri Mahan ve Mackinder gibi düşünürlerle tanımlanmaya ve kullanmaya başlanmıştır ve daha sonraki yıllarda siyaset düşünürler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Dünya, jeopolitik teriminin coğrafya, uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi alanına girmesinden bu yana muazzam değişiklikler yaşamıştır.

Her ülke, güç düzeylerine bağlı olarak etki alanını genişletmek, bölgesindeki veya çevresindeki bölgelerde rolünü artırmakla ilgilenmektedir. Bugün, her ülkenin dünya politikasındaki rolü jeopolitik faktörlerden etkilenmektedir. Jeopolitikçiler açısından, herhangi bir ülkenin gücü, jeopolitiğinden ve coğrafi konumundan, güçlü bir şekilde tesiri altında kalmaktadır. Ülkeler jeopolitik faktörleri analiz ederek, ulusal çıkarlarını ve güvenliklerini desteklemek için daha fazla güç kazanmaya çalışmaktadırlar.

Dinler ve mezhepler; jeopolitik tarafından incelenir, çünkü gezegeni nasıl işgal edeceğini anlamak esastır. Jeopolitikçiler dünyanın dört bir yanındaki farklı dinlerin yerlerini kanıtlarla inceler ve bazı dinlerin neden dağıldığını, bazılarının da konsantre olduğunu açıklamaya çalışır.

Mezhebin; siyasetteki rolü ve güç kavramı ile bağlantısı, günümüz Şîî mezheb ile ilgili değildir. Din ve mezhep geçmişte coğrafi sınırları ayırmada en etkili faktörlerden biri olmuştur. Ortaçağ'ın sonlarında mezhep ve jeopolitik kombinasyonu papalar ve krallar tarafından sürdürülüyordu. Başka bir deyişle, papalar, kendi ordularını oluşturmaktaydılar. Öte yandan krallar, Tanrı'nın yeryüzündeki halefleri gibi davranmaktaydılar. Her ne kadar din ve mezhep yerel ve bölgesel çatışmaların ana nedeni olmasa da, din ve mezhep daima diğer topraklarda siyasi ve askeri olarak savaşmak ve zafer elde etmek ve Tanrı'ya başvurmak için bir bahane olarak var olduğu söylenebilir. En iyi örnekler Hristiyan haçlı seferleri ve Müslüman cihatlarıdır. Yirminci yüzyılda, siyasi kararlarda mezhebi faktörlerin rolü ve buna bağlı olgular devam etmiştir. Bu nedenle, mezhep jeopolitiği, farklı grupların mezhebi öğretilerinin, belirli coğrafi alanlardaki güçler arasındaki ilişkilerin oluşumu üzerindeki etkisi olarak düşünülebilir.

Coğrafi bir bakış açısından, 1906 yılındaki Anayasa Devrimi'nden sonra Şiîliğin siyasi düşüncesi temel olarak Irak'ta Necef Okulu ve İran'daki İslam Devrimi âlimleri tarafından etkilenmiştir. Söylenilebileceği gibi, İslam dünyasında son yüz yıldaki Şiîliğin politik düşüncesi bu iki önemli faktörden etkilenmiştir. Ayetullah Humeyni'nin ortaya çıkmasından önce, Necef okulu Şiîler arasında baskın okul olarak kabul edilmekteydi. Bunun temel nedenleri Şiîlerin azınlıkta olmaları, dış destek eksikliği, yerel yönetimlerin zulmü, bir hükümet modeline erişim eksikliği, hükümet deneyimi eksikliği ve liderlik eksikliği söylenebilir.

Coğrafi konumu nedeniyle İran eşsiz bir jeopolitik konuma sahiptir. Dünyanın en büyük iki enerji rezerv alanları, yani Basra Körfezi'ni ve Hazar Denizi'ni birbirine bağlayan bir bölgede yer alması, bir enerji merkezi olarak dünya jeopolitiğinde özel bir yer oluşturmaktadır. Bu konum İran İslam Cumhuriyeti'ni bölgesel denklemlerde her zaman önemli rol oynayan uluslararası bir ülke haline getirmiştir. Geçmişte, İran'ın jeopolitiği yeraltı kaynaklar veya transit gibi faktörler nedeniyle dikkat çekmekteydi, ancak İslam Devrimi ve Şah'ın gitmesinden sonra İran jeopolitiği yeni boyutlar kazandı. Kuşkusuz, İran İslam Devrimi, siyasi sistemin değişmesi ve İran toplumunda siyasal iktidarın devri ile gerçekleşen büyük bir sosyal-politik değişimdi.

İran hükümeti, İslam Cumhuriyeti'ni İslam esasına ve bazı İran-Şiî kavramlarına dayandırmaktadır. Vilayat-i-Fakih kavramını en üstte birleştirerek, bu yapı İran topraklarında hükümet kavramının yeni bir yüzünü gösterdi. 1979'daki İslam Devrimi'nin oluşumu, Şiî mezhebini jeopolitik bir faktör haline getirdi. Şiî jeopolitiği, özellikle Şiî Devrimi olarak adlandırılan İran İslam Devrimi'nden sonra Şiîlerin küresel gelişmelerdeki rolü nedeniyle jeopolitik düşünürlerin dikkatini çeken konulardan biri oldu.

Geçmişte Şiîler, farklı ülkelerde ve bölgelerde siyasetten uzak saklanmışlardır. Özellikle Arap dünyasında, Şiî azınlıklar ve hatta Şiîlerin çoğunluğunun oluşturduğu Irak ve Bahreyn gibi ülkelerde Arap Sünnî liderlerin kontrolü altında yaşamışlardır. Böylece Şiîler bir mezhebi-siyasi grup olarak, farklı bölgeler güç ve siyasi denklemlerde etkileyici role sahip olmamışlardır.

İran'daki İslam Devrimi, Şiî öğretilerine ve ideallerine dayanarak, Şiî tarihinde bir dönüm noktasına oldu. Devrim, %90 çoğunluğu Şiî nüfusu ve Şiî topraklarının odağı olan

dünya Şîîlerinin %40'ından fazlasının olduğu bir ülkede gerçekleşti. İslam Devrimi'nin kazandığı zaferle Şîî mezhebi tekrar canlandı ve İran gibi büyük bir ülkede siyasi güç kazandı. Devrim daha önce oluşturulmuş Şîî siyasi kimliğini destekledi ve buna odaklandı. Başka bir deyişle, Şîîlere kimliklerini ifade etme cesareti verdi ve varlıklarını başkaları tarafından hissettirmek için bir araç sağladı.

İran İslam Devrimi, İslam dünyasının jeopolitik haritasına göre İslam dünyasının merkezinde yer alan bir ülkede gerçekleşti. Bu, İslam Devrimi'nin kimliği ve doğası ile birlikte, İran'ı bölgede hareket etmeye duyarlı hale getirmiş oldu. Bu devrimden sonra, İran sadece kendi iç ve ulusal meselelere odaklanmadı, aksine daha çok İslam dünyası ve özellikle Şîî dünyasına odaklandı. Bu konumu, İran'ın anayasasında ve devrimin liderlerinin sözlerinde açıkça görülebiliyoruz. Ayrıca İslam Devriminin zaferiyle Şîî mezhebi çevreden merkeze taşınarak İslami ve Şîî hareketlerinin, Şîî inancına göre oluşup kendilerini organize edebilmelerine sebep oldu. Şîîler, önemli coğrafi alanlarda bulunmalarıyla siyasi güç kazanarak ve Şîî ideolojisini kullanarak dünyada etkili bir faktör haline gelmişlerdir.

Şîî jeopolitiği, Şîîlerin demografik, coğrafi, azınlık veya çoğunlukta olduğu ve küresel olarak uluslararası ilişkileri ve güç ilişkilerini etkileyebildiği ülkeleri içerir. Şîîler İslam dünyasının bir parçasıdır ve İslam inançları hakkında özel bir fikre sahiptirler. Diğer Müslümanlardan tarafından inançlarından dolayı farklı gözükmektedirler.

İslami Devrime kadar çoğu ülkedeki Şîîler siyaset ve güç merkezinden uzaktılar; ancak İslam Devrimi'nden sonra, Şîîler farklı ülkelerde güç merkezine geri döndüler. Bir yandan, İslam Devrimi, dünyanın Şîî mezhebine, diğer yandan da Şîîlerin çeşitli İslam ülkelerindeki özgüvenine ve siyasi gelişimlerine dikkat etmesine, politikaya dâhil olma ve siyasi güç kazanma çabalarına tanık olmalarına neden oldu. Bu olaydan sonra Şîî olgusu, coğrafi olarak Müslüman dünyasının merkezinde olmasının yanı sıra, stratejik ve jeopolitik boyutlar kazanarak İran, Şîî dünyası merkezi haline gelmiş oldu. Bu merkezin yanında yakın çevre ve çevre bölgeleri de bu merkeze bağlı olarak oluşmağa başladı. Bu nedenle İran, yakın çevre ve çevresindeki topluluklarda Şîîleri kullanarak jeopolitik etkisini genişletebildi.

Buna ek olarak Azerbaycan, Irak, Bahreyn, Pakistan ülkeleri İran'la komşu durumundadırlar. Bu ülkeler aynı zamanda büyük bir Şîî nüfusuna da sahip olup güçlü ve etkili dini liderler aracılığıyla bu ülkelerin Şîî hareketlerinin merkezinde yer almaktadır. Bu

lkeleri İran'ın yarı çevresi olarak değerlendirebiliriz. Orta Asya'da Tacikistan ve Özbekistan, Ortadoğu'da Lübnan, Yemen ve Arabistan vd. Nijerya, Tunus ve diğer bazı Afrika lkeleri Şiîlerin nüfus olarak azınlıkta olduğu ülkelerdir. Bu lkeleri İran'ın çevresi olarak değerlendirebiliriz. Öyleyse İran yakın çevresi ve çevresindeki Şiîlerin nüfusunun yardımıyla kendi jeopolitik nüfuzunun artmasını ve genişlemesini sağlamıştır. Öyle ki, her bir eylemin merkezden yarı-çevre ve çevreye doğru bir etkisi vardır.

Tezimiz, dört ana bölümünden oluşurken ve çalışma konusu araştırılırken, elde edilen sonuçları içeren bir sonuç kısmı da ilave edilmiştir.

Tezin birinci bölümünde, Jeopolitik kavramının tarihçesinden başlayarak, farklı dönemlerde jeopolitik gelişmesine genel bir bakış yapılmıştır. Bu bölümde ayrıca, dört farklı jeopolitik anaokulunda, önemli jeopolitik teoriler detaylı bir şekilde incelenerek bölümün sonunda mezhep ve jeopolitik ilişkilerinde yerini almıştır.

Tezin ikinci bölümünde ise, İran'ın modern tarihinden başlayarak nasıl Şiî mezhebi modern İran'ın siyasetinde dâhil olduğu ve nasıl etki yaratıldığını anlatılmaya çalışıldı. Ayrıca Şiîlik kavramı açıklanmaya çalışılırken, Şiî mezhebin farklı kolları ve özellikle İsnâaşeriyye fırkası da dikkatli bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümün devamında İran'ın, İslami devrimden önce ve sonrası da ayrıca değerlendirilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde, İran'ın yarı çevresindeki ülkelerden bahsedilmiştir. Bu dört ülke; yani Irak, Azerbaycan, Bahreyn ve Pakistan ele alınarak bu ülkelerde de Şiîlerin durum incelenmiştir. Aynı zamanda, İran'ın Şiî toplumunda nasıl etkili olduğunu bu ülkelerin nasıl iç ve dış politikasına yansıdığına da yer verilmiştir.

Tezin son bölümünde, İran'ın çevresindeki ülkelere yaptığı Şiî politikası incelenmektedir. Burada da dört ülke; yani Lübnan, Yemen, Tacikistan ve Nijerya ele alınarak bu ülkelerde, Şiî mezhebin iç politikada etkisi analiz edilmiştir. Ayrıca Şiî mezhebin rolü bu ülkelerin dış politikasında da dikkate alınarak değerlendirilmektedir.

1. BÖLÜM

TEORİLER VE KAVRAMLAR

1.1. Jeopolitik

1.1.1. Jeopolitiğin Tanımı ve Tarihçesi

Siyasi bir planın tarihi ve coğrafi zemini temeli olarak jeopolitik, siyasetin toprak ve iktidar ‘söylemi’ kadar eskidir. Her ne kadar çağını aşmış gibi görünse de, Aix-la-Chapelle/Roma (Lotharingia) (M.S.751-987 arasında günümüzdeki Almanya, İtalya ve Fransa’nın güneydoğusunu kapsayan bölgede Carolingia Hanedanı tarafından kurulmuş krallıklar dönemi) ekseninde dönen Carolingia dünyasının en aşırı şekilde ideolojik anlayışını ve hayata geçişini temsil eden Verdun Antlaşması’nda (M.S. 483) jeopolitik mevcuttu. Bugünün Avrupa’sında Almanya, İtalya, Fransa çekişmelerinde bile izleri vardır¹.

Dünya siyaset biliminde “Jeopolitik Bilimi” terimi bir asırdan daha uzun bir süredir kullanılmaktadır. Tüm bu süre boyunca, bir bilim olarak jeopolitiğin mahiyeti, sınırları, nesnesi konusuna ilişkin görüş alışverişi ve tartışmalar sürmüştür. Jeopolitik genç olduğu kadar dinamik bir bilim alanıdır ve insanlığın politik düşüncesindeki değişikliklere bağlı olarak hızla değişerek gelişmektedir².

Jeopolitik bilimi; disiplinler arası bir niteliğe sahiptir. Tarih, coğrafya ve askeri bilimlerle yakın ilişkisi olan jeopolitik, öncelikle uluslararası ilişkiler disiplini ve ülkelerin yüksek siyasetleri için veri özelliği taşımaktadır. Coğrafi muhiti siyasette kullanma sanatı olan Jeopolitik, hükmetme görüşüdür, hükmetme ve iktidar olma bilimidir. İnsan sosyal zirveye yakınlaştıkça jeopolitiğin anlamını ve faydalarını kavramaya çalışır. Jeopolitik, üst düzey siyasetçilerin bilimidir. Bu nedenle, ülkedeki üst düzey siyasetçilerin, askerlerin ve bürokratların jeopolitiği bilmeleriyle politikalarını buna göre geliştirmeleri kaçınılmaz bir gerekliliktir³.

¹Retaille, D. (2002). “Tarihte Jeopolitik”, *AVRASYA Dosyası: Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 23.

²Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı, 199.

³Kaya, F. (2017). “Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye Jeopolitiği ve Dünya Siyasetindeki Yeri”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2),6.

Jeopolitiğin ayrı bir bilim kolu olarak kurulmasına üç faktör katkıda bulunmuştur, bunlardan birincisi; Avrupalı ülkelerinin pozisyonunu yükseltebilir ekonomik milliyetçiliği ve yerli üretimi desteklemek için ticaret yapılmasıdır. İkincisi; XIX. yüzyılda kolonyal güçleri Afrika ve dünyanın diğer noktalarında yeni bölgeler keşfetmek peşindeydiler. Hâlbuki imparatorluğun hazinesi büyüyordu ve Avrupalı güçler kolonyal bölgelerini ele geçirip sahiplenmek için birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Üçüncü faktör ise, üniversitelerin gelişimi ve coğrafyanın bir bilim dalı olarak kurulması, bilim insanlarına eğitim ve çeşitli alanlarda araştırma yapmaları için yeni bir fırsat yarattı⁴.

Yeni Webster sözlüğünde Jeopolitik, “Coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kalkınma ve siyasi gücü kapsayan coğrafyanın ve güç politikalarının, uluslararası ilişkiler kapsamında inceleme metodu” olarak tanımlanmaktadır. Jeopolitik, coğrafya ile ilgili makro-politik/siyasettir ve aynı zamanda “güç politikası”dır. Jeopolitik politik olarak organize edilmiş alanlarla, onların kaynakları, genişleme sahaları ve benimsedikleri coğrafi kimliğin nedenleri ile esasen bu tip alanların en önemlisi olan “devlet” ile ilgilenmektedir. Jeopolitik analizde ortaya çıkartılan “durum” ülkelerin siyasi hareket tarzları oluşturmada kaynak ve analiz sonucu ise “rehber” niteliği taşımaktadır⁵. Merriam-Webster sözlüğü ise Jeopolitiği şöyle tanımlamaktadır. “Jeopolitik, coğrafya ve ekonominin siyaset ve uluslararası ilişkiler üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu ve coğrafya, ekonomi ve demografi gibi faktörlerin siyaset ve özellikle de bir devletin dış politikası üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır”⁶.

Dünya coğrafyasını, coğrafi yapı ve evrensel değerleri inceleyen Jeopolitik, dünya, bölge ve ülke genelinde güç ve siyasi düzeyde hareket tarzı araştırması yapar. Jeopolitik, siyaseti belirleme amacıyla bir milletin, uluslar topluluğunun ya da bölgenin jeopolitiğinin değişen ve değişmeyen unsurların göz önünde güç değerlendirmesini yapan, etkisi altında kaldığı o günkü dünya güç merkezlerini, bölgedeki güçleri değerlendiren ve inceleyen bir bilimdir. Jeopolitik, bugünkü ve gelecekteki siyasi güç ve hedef ilişkisini coğrafi gücü esas alarak inceler, hedefleri ve hedeflere ulaşma koşul ve araştırmalarını belirler⁷.

⁴Dodds, K. (2007). *Geopolitics A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, 25.

⁵Ergün, O. (2015). “Postmodern Jeopolitik ve Küresel Tasarımın Eleştirel Çözümlemesi”, *TAAD*, 6(21), 407.

⁶Malmgren, P. (2015). *Geopolitics for Investors*, USA: The CFA Institute Research Foundation, 5.

⁷İşcan, İ. H. (2004, Yaz). “Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları”, *Uluslararası İlişkiler*, 1(2),55.

Phil Kelly için Jeopolitik, belirli coğrafi özelliklerin, bölgelerin, eyaletlerin ve kaynakların mevki ve konumlarının yanı sıra topoğrafya, iklim, mesafe, eyaletlerin büyüklüğü, şekli, demografi ve benzerlerinin devletlerin dış politikaları üzerindeki etkisinin ya da tesirinin incelenmesidir⁸.

Jeopolitik, coğrafi faktörlerin devlet davranışı üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Konum, iklim, doğal kaynaklar, nüfus ve fiziksel arazi, bir devletin dış politika seçeneklerini, devlet hiyerarşisindeki durumunu nasıl etkilediğini inceler⁹.

S. Bilge'ye göre jeopolitik; Arz ve politika kelimelerinin birleşmesi olan jeopolitik kelimesi, lügatlerden geniş manasında hükümet politikasının dar manasında dış politikanın tayininde coğrafi vakıaları esas unsur olarak sistematik bir şekilde tetkik eden bilgi kolu olarak tarif edilmektedir¹⁰.

Hafeznia'ya göre jeopolitik bilim dalı, öz bir özelliğe sahip olan içinde üçlü unsur olarak bilinen coğrafya, güç ve politikanın kombine edilmiş bir kavram kalıbıyla açıklanabilir. Üçlü unsuru oluşturan coğrafya, güç ve politikanın kombinasyonu beşeri gruplarının davranış kalıplarını birbirine karşı belirtebilir¹¹. John Agnew ise jeopolitiği milletlerarası ilişkinin üzerindeki coğrafya tesiri olarak görmektedir¹². Peter Taylor'a göre ise jeopolitik, dünyanın dört bir yanındaki ülkeler arasındaki gücün, özellikle de büyük güçler arasındaki rekabetin coğrafi dağılımının incelenmesidir¹³.

Amerikalı jeopolitik araştırmacısı Cohen; "Jeopolitik, coğrafyanın politika ile olan ilişkisindeki işlevsel bir araştırmadır ki mekânsal modelleri, şekiller ve yapıların politik ve kurumsal düşünceler olan ikili etkileşimlerini araştırıldığına..." inanıyor¹⁴.

S. İlhan göre Jeopolitik; coğrafyayı tüm unsurlarıyla aktive etmek ve bu unsurları değerlendirilerek sonuçlar çıkarmaktır. Fiziki coğrafya, başka bir deyişle coğrafi

⁸Kelly, P. (2016). *Classical Geopolitics: A New Analytical Model*, California: Stanford University Press, 23.

⁹Griffiths, M., O'Callaghan, T. (2002). *International Relations: The Key Concepts*, New York: Routledge, 120.

¹⁰Bilge, S. (1958). "Jeopolitik", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13(3), 151.

¹¹Hafeznia, M.R. (2006). *Principles and Concepts of Geopolitic*, Iran/ Mashhad: Papoli Press, 37.

¹²Agnew, J. (1998). *Geopolitics: Re-visioning World Politics*, London: Routledge, 15.

¹³Taylor, P. J. (1994). *Political Geography*, England: Longman Scientific & Technical, 330.

¹⁴Cohen, S. B. (1994). Geopolitics in the New World Era: A New Perspective on an Old Discipline, G.J. Demko, W.B. Wood. (Edited). *Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21 Century*, Boulder, Colo: Westview Press, 17.

platformdaki evrensel ve bölgesel güç merkezlerini karşılıklı olarak değerlendirir, ayrıca güç ve hedef ilişkisini siyasi düzeyde kurar. Bir devletin, devletler topluluğunun veya bir bölgenin güvenlik ve kalkınma politikasının bilimsel temelini oluşturur¹⁵.

1.1.2. Jeopolitik Kavramının Gelişimi

1.1.2.1. Klasik jeopolitik

En eski klasik jeopolitik yazılar emperyal kaygılar, devletlerin ve imparatorlukların hayatta kalması hakkındaki sosyal Darwinist kaygılarla bilgilendirildi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Alman yazar Friedrich Ratzel (1844 –1904), ırksal ve çevresel determinizm de dahil olmak üzere klasik jeopolitikteki baskın eğilimlerin bir kısmını açıklamıştır¹⁶. Darwin'in; evrim ve doğal seçim teorisine bağlı olarak geliştirdiği coğrafyaya dayalı politika anlayışı ile siyasi coğrafyanın kurucusu olan Friedrich Ratzel'in (1844 –1904) savunduğu hayat sahası (Lebensraum) düşüncesi, 19. Yüzyıl emperyalist devletlerin küresel düzeydeki sömürgeci yayılma politikalarının bilimsel meşruiyetini oluşturdu. Ratzel'e göre bir hücreden meydana gelen organizmaya benzeyen devletin, bir organizma gibi kendi gelişim kanunları vardır. Her organizma gibi beslenmeye ihtiyacı olan devletin bu ihtiyacını gidermek için besin alabileceği hayat sahasını genişletmesi gerekmektedir. Her devletin gelişebilmesi için kendine gerekli olan hayat sahasını elde etmek arzusu, emperyalizmin ana nedenlerinden biri olarak kabul edilir¹⁷. Jeopolitik, coğrafyanın tüm verileriyle aktifleştirilmesi ve aktif olarak değerlendirilmesidir. Coğrafi platform üzerinde güç merkezlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirir, siyasi düzeyde güç ve hedef arasında ilişki kurar. Bir devletin güvenlik ve gelişme politikasının bilimsel temelini oluşturur¹⁸. Klasik jeopolitik, XIX. yüzyılın sonlarında dünya düzeninin ortaya çıkan coğrafi koşullarından kaynaklanmaktadır. Afrika kıtasında kendi emperyal varlıkları için "Büyük Güçler" arasındaki muazzam mücadelenin ardından, dünya siyasi haritasının yüzeyi ilk kez göreceli olarak işgal edildi. Bütün büyük güçler (ve bazı küçük güçler de), Avrupa

¹⁵Ilhan, S. (2002). "Jeopolitik Kavramı ve Unsurları", *AVRASYA Dosyası: Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 318.

¹⁶Dodds, K., Kuus, M., Sharp, J. (2013). The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics, Dodds, K., Kuus, M., Sharp, J. (Edited), *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*, Farnham: Ashgate Publishing, 2.

¹⁷Demiray, M., İşcan, İ. H. (2008). "Uluslararası Sistemde Güvenlik Kavramının Değişimi Ekonomik ve Jeopolitik Arka Planı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 147.

¹⁸Sandıklı, A. (2011, Ocak). Jeopolitik ve Türkiye: Riskler ve Fırsatlar, Rapor No: 27, İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2.

haritalarında sadece birkaç on yıl önce boş ve boş görünen topraklara ilişkin iddialarını ön plana çıkarmıştı. Rakip emperyal sistemler arasında göreceli verimlilik, stratejik konum ve askeri güç mücadelesi yeni bir aşamaya girdi¹⁹. Klasik jeopolitikte amaç devlet ve devlet adamlarına kendi ülkelerinin yeniden yapılandırılması ve emperyal rekabette öne geçmelerini sağlayacak bilgiyi oluşturmak olduğu için, jeopolitik her şeyden önce bir devlet bilimi olarak şekillenmiştir. Bu nedenle devlet-merkezlilik klasik jeopolitiğin en temel özelliklerinden birisi olarak tezahür eder²⁰.

Temel olarak, Batı dünyasında yirminci yüzyıl jeopolitik teorilerinin ortaya çıkışı bu dönemin kendine özgü atmosferinden kaynaklanmaktadır. Büyük çaplı bilimsel devrimlerin Avrupa'nın gelişmelerinin çoğunu haklı çıkardığı ve dini konularda popüler Avrupa düşüncesini güçlendirdiği bir dönemdir²¹. Klasik jeopolitik teoriler, belirli dış politikaları savunmak için dünyanın imgelerini oluşturan “konum bilgisi”nin örnekleridir. Bilginin “durumu” hem sosyal hem de coğrafi düzeydedir. Tüm klasik teorisyenler, muhafazakâr görüşlere ve bir dereceye kadar sosyal ayrıcalığa sahip beyaz Avrupa merkezli erkeklerdir²². Ayrıca Jeopolitiğin orijinal tanımları, İngiliz emperyalist Halford Mackinder, Nazi genişleme uzmanı Karl Haushofer ve Hollanda-Amerikan Soğuk Savaş stratejisti Nicholas Spykman gibi askeri düşünen akademisyenlerin “klasik jeopolitiğine” dayanıyor. Onlar için jeopolitik, uluslararası ilişkilerin okyanusların, kıtaların, doğal kaynakların, askeri organizasyonun, siyasi sistemlerin ve algılanan bölgesel tehdit ve fırsatların mekânsal düzeniyle nasıl ilişkili olduğu ile ilgiliydi. Bu bakımdan, sürekli jeopolitik bir odak noktası Doğu Avrupa'dan Rusya'dan, Orta Asya'ya uzanan Avrasya, kıta meta bölgesi olmuştur²³. Klasik Jeopolitik teorileri dört ekole sınıflandırarak incelemek, konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

¹⁹Ótuathail, G. (1996). *Critical Geopolitics*, London: Routledge, 19.

²⁰Yeşiltaş, M. (2014). Jeopolitik, Ş. Kardaş A. Balcı (Editörler). *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram Ve Konular*. (5.Basım). İstanbul: Küre Yayınları, 354.

²¹Yazdani, E.A., Touyserkani, M. (2008, Spring). The New Cold War Geopolitics: an Analysis of Geopolitics of Dominance and Its Role in the Geo-Strategic Arena of the Powers, *Research Letter of Political Science*, 3(10), 204.

²²Flint, C. (2006). *Introduction to Geopolitics*, New York: Routledge, 24.

²³Gregory, D. and others. (2009). *The Dictionary of Human Geography*, Massachusetts: Blackwell Publishing, 301.

1.1.2.1.1. İngiliz jeopolitik ekolü

İngiliz Jeopolitik Ekolü'nün temsilcisi Sir Halford John Mackinder bir coğrafyacı, ekonomist ve politikacıydı. 1904 tarihli “The Geographical Pivot of History” (Tarihin Coğrafi Mihveri) başlıklı makalesinde Jeopolitik hakkında fikirlerini geliştirmeye başladı²⁴. 1904 yılında Halford Mackinder bir ilk olarak dünyayı aktif bir jeopolitik canlı olarak tutarlı bir şekilde tanıttı. Mackinder; kendi bakış açısını, tarihi coğrafya eksenine yönelik söylediğinde, şöyle bir uyarıda bulundu: “Dünya kapalı bir sistemdir. Bu sistemde bir değişiklik yapılacağı zaman sistemdeki diğer ilişkilerin değişmesi gerekmektedir”²⁵.

Mackinder'in teorik katkılarını harekete geçiren öncelikli kaygı, Britanya'nın ekonomik hegemonyasının çöküşüydü ve bu da kendisini Britanya sermayesinin korumacılığın ve askeri gücün desteğine ihtiyacı olduğu sonucuna götürecekti. Britanya'nın, en az Almanya kadar bir Pazar açlığı çeker hale geldiğini iddia ediyordu; çünkü kendi özel ölçüleri içinde dünya pazarından daha küçük olan hiçbir şey, onun için yeterli değildi²⁶.

Mackinder, devletleri birer organize olarak adlandırarak iki sınıfa ayırmaktadır; ilki mevcut ülkeyi mevcut kurallar çerçevesinde düzenli bir şekilde yönetir. İkincisi ise, sıra dışı durumlarda, karışıklık anında ortaya çıkan ve yöntemlerini gerçeklere göre şekillendiren organize'dir. Organizeler, bireysel düşünce yapısına sahip değildir. Yani, bireyler gibi insanlara hitap etmek yerine insanları bir bütün olarak nasıl kullanacağını düşünüyor²⁷.

1.1.2.1.2. Alman jeopolitik ekolü

“Almanya coğrafyacıların ülkesidir”, ama 1860-1880 yıllarında bunların büyük bölümü, siyasal alanda maceraya girmeyi kabul etmemiştir. Reich tarafından bir sömürge imparatorluğu kurulmasına yandaş olanlar bunu ifşa etmişlerdir. İçlerinden biri Friedrich Fabri, 1884 yılında, “Almanya'nın Sömürgelere İhtiyacı mı var?” adlı yapıtında şöyle devam eder: “Bu alanda da öteki ulusların yararına bilgi biriktiren kuramcılar olmakla yetinmemiz gerekecek,” ancak, bir coğrafyacı, eczacı ve zoolog olan Friedrich Ratzel (1844-1904);

²⁴Deren Ekici, K. (2013). Jeopolitik Teoriler ve Küresel Jeopolitik, H. Çomak, C. Sacaktar (Editörler). *Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar*, 1. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 422.

²⁵Richard, M. (1997). *Political Geography: A New Introduction*, London: Macmillan Press, 215.

²⁶Sandıklı, A. (2015). *Türkiye'nin Jeopolitiği Yumuşak Güç Savaşları ve Terörizm*, İstanbul: Bilgesam Yayınları, 5.

²⁷Taban, H. (2013). “Klasik ve Eleştirel Jeopolitiğin Karşılaştırılması ve “Stratejik Derinliğin” Bu Bağlamda İncelenmesi”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 24.

“klasik siyasi coğrafyanın temellerini atarken bilim ve eylem arasındaki ilişkiye odaklandı”²⁸. Darwin’den etkilenecek geliştirdiği devlet evriminin organik teorisi teziyle siyasi coğrafyanın kurucusu kabul edilen Ratzel’in öne sürdüğü hayat sahası (Lebensraum) teorisi, daha sonra Batılı sömürge devletlerinin yayılmacı siyaseti için bilimsel bir gerekçe olarak kullanıldı²⁹. Ratzel, ulus-devleti, içinde bulunduğu bireylerin, toplulukların ve sınıfların toplamından daha büyük bir doğal organizma olarak gördü. Devlet, toprağına dayanan ve toprak tarafından yaşayan canlı bir jeopolitik gücü³⁰.

Alman jeopolitiği, Almanya’nın I. Dünya Savaşı’ndaki yıkıcı yenilgisine tepki olarak ortaya çıktı. Versay Antlaşması ile sarsılan Almanya, denizaşırı imparatorluğundan ve ulusal topraklarının önemli kısımlarını kaybetti. Alsas-Loren (Alsace-Lorraine) Fransa’ya, küçük sınır bölgeleri Belçika tarafından ilhak edilmiş ve Kuzey Schleswig bir referandumla Danimarka’ya iade edilmiştir³¹. Alman jeopolitiğinin temel ilkeleri, I. Dünya Savaşı’nı takiben öncülüğünü Karl Haushofer’in yaptığı Münih’teki Jeopolitik Enstitüsü teorisyenleri tarafından genişletilmiş ve gözden geçirilmiştir. Haushofer, “Zeitschrift für Geopolitik” adı ünlü dergiyi de çıkaran Münih Jeopolitik Enstitüsü’nü 1922’de kurmuştur³². Haushofer, jeopolitik alanında Almanya’yı tekrar bir dünya gücü haline getirmek için 500’den fazla makale ve kitap yazdı. Ratzel’in hayat sahası fikrini benimsemektedir ki bundan Hitler, “Kavgam” adlı eserinde benimser. Haushofer’e göre, bir devletin büyüklüğü için geniş bir alan gereklidir. Dahası Haushofer, eğer bir devlet alan kazanmazsa ortadan silinebilir görüşünü savunur. Ona göre, siyasi coğrafya statik, jeopolitik dinamik bir alandır ve siyasi durum çoğu zaman statik kalmaz. Bu nedenle jeopolitik Almanya’nın mekân ihtiyacına hizmet etmeliydi³³.

Jeopolitiğin, uluslararası politik gelişmelerde yeryüzüyle ilgili bir doktrin olduğunu, bu doktrin, coğrafyanın geniş temellerine, siyasal mekân organizmalarına ve onların yapılarına dayandığını, mekânın karakteri hususundaki coğrafi buluşların jeopolitik için bir

²⁸Defay, A. (2005). *Jeopolitik*, (Çev. İ. Yerguz). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. (Eserin orijinali 2005’de yayımlandı), 21.

²⁹Davutoğlu, A. (2014). *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, 102. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 103.

³⁰Heffernan, M. (2000). On the Orogons of European Geopolitics, 1890-1920, D. Atkinson, K. Dodds. (Editors). *Geopolitical Traditions: A Century of Geopolitical Thought*, London: Routledge, 45.

³¹Cohen, S.B. (2015). *Geopolitics the Geography of International Relations*, Maryland: Published by Rowman & Littlefield, 25.

³²Karabulut, B. (2013). *Uluslararası İlişkilerde Anahtar Kavramlar Serisi 1; Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik*, Ankara: Barış Kitap Basım Yayın, 133.

³³Taban, a.g.m., 26.

çerçeve meydana getirmiştir. Siyasal gelişmeler sürekli bir başarı sağlayacaksa bu çerçeve içinde oluşmak zorunda bulunduğunu ileri süren Alman Jeopolitik Ekolü'ne göre, jeopolitik devletin “coğrafi şuuru”dur. Bu çerçevede, Alman Jeopolitik Ekolü'nün dayandığı coğrafi ve tarihsel temel kısaca şöyle ifade edilebilir: Almanya'nın çok hızlı demografik ve ekonomik gelişmesi, etkisinin yayıldığı hatta kendisini dayattığı bölgelerde araştırma yapılması gerekliliğini göstermektedir³⁴.

1.1.2.1.3. Fransa jeopolitik ekolü

Fransız jeopolitik okulu, Alman ekolünün görüşlerine bir tepki olarak doğdu. Bu ekolün temel özelliği devleti bir canlı organizma olarak değil, kültürel ve ulusal bir varlık olarak kabul etmesidir. Bu okula ait jeopolitikçiler arasında “possibilist” düşüncenin temsilcisi olan Lucien Fahren ve Vidal de La Blache, Anglo-Amerikan ve Alman jeopolitik teorisyenlerin benimsediği “deterministik” yaklaşımı reddetmektedirler³⁵. Yunan klasikleri ve tarih metodu ile formasyonunu kurmuş olan Vidal da La Blache, beşeri hadiselerin çok akıcı ve çok karışık olduğunu ileri sürmektedir³⁶. Fransız jeopolitik okulu, Almanya'ya karşı kıtada ve Büyük Britanya'ya karşı Avrupa alanının dışında olmak üzere iki cephede rekabet ile yüzleşmek zorunda kaldı. Bu okul temel olarak Ratzel'in determinizmine bir tepkiydi³⁷.

Gerçekten de, özellikle Fransa'da Haushofer ve Zeitschrift für Geopolitik dergisindeki çalışama arkadaşlarının sergiledikleri bilgiler Paul Vidal da La Blache'tan (1845-1918) sonra coğrafyacıları hayran bırakmış olsa da, iki savaş arası dönemde Fransız Beşeri Coğrafya Okulları, tezleri ve öğrencilerinin dergide geliştirdikleri tezler önemli eleştirilere hedef olmuştur. Fransa okulunun öncülerinden biri, Albert Demangeon (1872-1940), 1932'de Coğrafi Yıllıklarında, Haushofer'in dergisinde yayınlanan makaleler “Dış politika konularının sürekli taraflılığını...” ifşa eder ve şu sonuca varır: “Jeopolitik bir kandırmacadır, bir savaş makinesidir. Bilimler arasındaki yerini almak istiyorsa, siyasal coğrafya denmesinin zamanıdır”³⁸. Bugün Fransız jeopolitik okulu diye adlandırdığımız

³⁴Şener, B. (2017). *Jeopolitik: Uluslararası İlişkilerde İnsan, Devlet, Coğrafya ve Zaman Etkileşimi Üzerine Bir Giriş*, Ankara: Barış Kitap, 133.

³⁵Yılmaz, S. (2012). Jeopolitik ve Jeostrateji, Ü. Özdağ (Editör). *21. Yüzyılda Prens Devlet ve Siyaset Yönetimi*, Ankara: Kripto Yayınları, 589.

³⁶Önger, S. (1963). “Siyasi Coğrafya ve Jeopolitik”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(18), 312.

³⁷Hlihor, C. (2014). *Geopolitics: From a Classical to a Postmodern Approach*, Palermo: Italian Academic Publishing, 40.

³⁸Defay, A. (2005). *Jeopolitik*, (Çev. İ. Yerguz). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. (Eserin orijinali 2005'de yayımlandı), 29.

şeyin kökeninde, 1950’li yıllardan itibaren Fransız sömürgelerindeki bağımsızlık mücadelelerinin ortaya çıkardığı sorunlarla ilgilenen az sayıda coğrafyacı bulunmaktadır. O tarihlerde henüz dekolonizasyondan ve tabii jeopolitikten söz edilmemekteydi; ancak sömürgeleştirme ve halkların bağımsızlık mücadeleleri bugün büyük oranda jeopolitik olaylar olarak görülüyor, zira topraklar üzerine iktidar mücadeleleri söz konusudur³⁹.

1.1.2.1.4. Amerikan jeopolitik ekolü

Klasik Anglosakson jeopolitiğinin Amerikan kanadının temelini oluşturan kişi döneminin ünlü askerî denizcilik stratejisti, tarihçi, amiral ve ABD jeopolitik okulunun da kurucularından biri olan Alfred Thayer Mahan’dır (1840-1914). Mahan, yalnızca Amerika ve Atlantik jeopolitiğinin değil, dünya jeopolitiğinin, özellikle askerî-stratejik ve realist jeopolitik kuramların gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur⁴⁰.

Mahan’ın fikirleri ABD’li karar vericileri özellikle Theodore Roosevelt’i daha güçlü bir donanma ve deniz aşırı üsler inşa etmeye teşvik etti. Mahan, deniz gücü ile sömürgeler arasındaki bağlantının önemini anlamıştı. Sömürgeler sayesinde ülkelerin yabancı bir coğrafyada toprak sahibi olduğunu, satmak istediği mallar için daha fazla refah ve zenginlik aradığını düşünüyordu. İkinci Dünya Savaşı’nda ABD Japonya ile Pasifik konusunda mücadele etmiştir. Bu dönemde, uçak gemileri ABD deniz gücünün en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu teori, ABD’nin tüm dünyaya yayılmış güç projeksiyonu kapsamında büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır. Mahan’ın stratejisi daha sonra yüksek kabiliyetli, uzun menzilli donanma ile deniz hâkimiyetini öngören, deniz komutası ve alternatif olarak bazen, bölgesel kontrol (belirli zaman ve denizde kontrol sağlayan) stratejilerinin ortaya çıkmasına yol açtı⁴¹.

Jeopolitik ve organik devlet teorisi Üçüncü Reich ile ölmüş olsa da, ancak daha önce, II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ABD politikası ve stratejisi üzerinde derin bir etkisi olan jeostratejik bir Amerikan jeopolitiğinin gelişimini teşvik etti. Birçok Amerikan jeopolitik uzmanları örneğin Robert Strausz-Hupé, Derwent Whitdesey ve Andrew Gyorgy

³⁹Lacoste, Y. (2007). *Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi*, (çev. İ. Akça). İstanbul: NTV Yayınları, (Eserin orijinali 2006’de yayımlandı), 24.

⁴⁰Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı, 71.

⁴¹Yılmaz, S. (2012). Jeopolitik ve Jeostrateji, Ü. Özdağ (Editör). *21. Yüzyılda Prens Devlet ve Siyaset Yönetimi*, Ankara: Kripto Yayınları, 584.

jeopolitik hakkında yorumlayıcı kitaplar yazdılar. Amerikalı jeopolitistler arasında hem “Realistler” hem de “idealistler” vardı. Bunlardan en etkili olanı Realist jeostratejist Nicholas Spykman’dı⁴².

Nicholas John Spykman, ABD’nin İkinci Dünya Savaşı’na girmesinden önce tamamlamış olduğu, “Dünya Siyasetinde Amerika’nın Stratejisi” (1942) ve ölümünden sonra yayınlanmış olan “Barışın Coğrafyası” (1944) isimli çalışmalarında, kenar kuşak tezini ortaya atmıştır. Spykman, Mackinder’in “Kalpgah” doktrininin karşısına yeni bir tez sunarak, ABD’nin; Avrupa, Ortadoğu ve Doğu Asya-Pasifik Kenarı bölgesinin denize kıyısı olan kenar ülkelerini kontrol ederek Avrasya Kalpgahı’nın gücünü sınırlandırabileceğini ileri sürmüştür⁴³.

N. Spykman, İç Kenar Kuşak’ın “Merkez Bölge” (Heart-Land) den daha önemli olduğu görüşünü savunmuştur. Bu savunma, “Merkez Bölge”nin iklim koşulları, yeraltı ve yerüstü doğal kaynakları açısından yetersizliğine ve ulaşım olanaklarının sınırlılığına bağlamıştır. Ayrıca, ileride Çin Halk Cumhuriyeti ve Hindistan’ın gelişmesiyle de “Merkez Bölge”, bazı avantajlarını kaybetmek zorundadır. Bu görüşe göre şöyle bir teorik yaklaşım ortaya çıkmaktadır. İç Kenar Kuşak ülkelerine (Rimland) egemen olan “Merkez Bölge”yi kontrol eder, Merkez Bölge’yi kontrol eden ise Dünya’ya egemen olur. O halde “İç Kenar Kuşak” dünyanın kilit noktalarını oluşturmaktadır⁴⁴.

1.1.2.2. Neo-klasik jeopolitik

Klasik jeopolitik teorilerin Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra saldırgan yayılmacılığıyla özdeşleştirilmesi jeopolitik kavramının kendisine yönelik kuşkucu bir yaklaşım ortaya çıkmasına neden oldu. Uzun bir süre araştırmacılar bu isim adı altında eser ortaya koymaktan kaçındılar; ancak özellikle Latin Amerika başta olmak üzere Türkiye de dâhil birçok ülkede kavram ulusal güvenlik ve ulusal çıkarın tanımlanmasında ve uygulanmasında kullanılmaya devam etti⁴⁵.

⁴²Owens, M.T. (1999, Autumn). *In Defense of Classical Geopolitics*, Naval War College Review, 52(4), 68.

⁴³Sandıklı, A. (2011, Ocak). Jeopolitik ve Türkiye: Riskler ve Fırsatlar, Rapor No: 27, İstanbul: Bilgesam Yayınları, 4.

⁴⁴Sevgi, C. (1988). “Jeopolitik ve Jeostratejinin Tarihsel Gelişimi Açısından Türkiye’nin Stratejik Konumu”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 4(1), 226.

⁴⁵Yeşiltaş, M. (2014). Jeopolitik, Ş. Kardaş A. Balcı (Editörler). *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram Ve Konular*. Birinci Basım. İstanbul: Küre Yayınları, 355.

Jeopolitik bilimi, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki belli bir süre için Avrupa'daki bilim literatürünün kısmen dışına itilmiştir. Bunun temel nedenleri arasında İkinci Dünya Savaşı sonrası, jeopolitik kavramının, Almanya'nın dünyaya egemen olması için bir stratejik plan denemesi olarak algılanması bulunmaktadır. Avrupa'da, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra jeopolitik önemini yitirirken, ABD'de farklı bir yaklaşım sergilemiştir. West Point Askeri Akademisine jeopolitik dersleri verilmiş, diğer eğitim ve düşünce kuruluşlarında da jeopolitik konularda çalışmalar yapılmaya devam edilmiştir. Jeopolitiğin geri dönüşü, küreselleşmenin başlangıç döneminde iktidar çekişmelerine konu olan yeni bölgeler ortaya çıkmasıyla 1970'li yıllarda olmuştur. Söz konusu dönemde yaşanan 1973 Petrol Krizi, Vietnam Savaşı ve İran Devrimi gibi stratejik gelişmeler jeopolitik yaklaşımları zorunlu hale getirdi⁴⁶.

Neoklasik jeopolitik söylemde, sınırların belirli özelliklerinin stratejik değeri, siyasette öncü rol oynamaktadır. Bu dönemde jeopolitik, jeostrateji ana konseptine bürünmüştür. Bu olgu, jeopolitiğin 1970'lerde yeniden canlanmasıyla bağlantılıdır. Soğuk Savaş'ın yumuşadığı 1970'ler, iki blok dışında kendini tarafsız olarak ilan eden devletlerin, Afrika ve Asya'da anti sömürgeleşme hareketlerinin yaşandığı ve en önemlisi kutuplardan biri olan Amerika Birleşik Devletleri'nin Asya'da yaşadığı başarısızlıklara sahne olmaktadır⁴⁷. Neoklasik dönem jeopolitik teorisyenlerine ise Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski, Paul Kennedy, Samuel Huntington, Francis Fukuyama örnek olarak gösterilebilir. Bu jeopolitikçiler, uluslararası sistemin ABD tarafından küresel hâkimiyetin sağlanması için nasıl dizayn edilmesi gerektiğini açıklayan teoriler geliştirmişlerdir. Buna karşılık ABD'nin küresel hâkimiyetini sınırlandırmak için Rus jeopolitikçi Alaksandr Geleviç Dugin tarafından Avrasyacılık Teorisi olarak isimlendirilen karşı bir anti-tez ortaya atılmıştır⁴⁸.

Neoklasik jeopolitik kendini birçok noktada klasik jeopolitiklerden ayırır. Birincisi, devlet bir organizma olarak düşünülmez ve sınırlar verilir; ancak devlet kara bir kutu olmaya devam ediyor. Akıl yürütme, "ulusal çıkar" ve "ulusal güvenlik" anlamında, devlet tek bir kişiymiş gibi gerçekleşiyor. İçişleri ve dış politika arasında keskin bir ayrım vardır.

⁴⁶Sevim, C. (2012). "Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği", *Journal of Yasar University*, 26(7), 4380.

⁴⁷Erbaş, G. (2012). "Jeopolitik Kavramında Değişim: Karadeniz Jeopolitiği Örneği", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1(1), 138.

⁴⁸İnternet: Cerrah, U. (2018, Mart). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Avrasya Jeopolitiğinde Yaşanan Değişimlerin Karadeniz Güvenliğine Etkileri", <http://kafkassam.com/wp-content/uploads/so%C4%9Fuksava%C5%9F.pdf>, 1. (09.10.2018).

Uluslararası ilişkiler dünyası uzmanların alanı olmaya devam etmektedir. Daha coğrafi determinizm artık söz konusu değildir, ancak güçlü bir bağlamsal etki düşünülmektedir⁴⁹.

1.1.2.3. Eleştirel jeopolitik

Eleştirel jeopolitik kuramı ise uluslararası ilişkilerde 1980’li yılların sonunda neorealizm kuramına ve onun pozitivist metodolojisine tepki olarak ortaya çıkan eleştirel yaklaşımların bir parçası olarak ortaya çıkmış ve daha sonra yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak Simon Dalby ve Gearóid Ó Tuathail’in öncülük ettiği daha sonra da John Agnew, Simon Dalby, Klaus Dodds, Leslie Hepple, Timothy Luke ve Paul Routledge gibi akademisyenlerin geliştirdiği bu yaklaşım, temel olarak Frankfurt Okulu’ndan ve Michael Foucault ve Edward Said gibi post modern akademisyenlerin görüşlerinden etkilenmiştir⁵⁰. Eleştirel jeopolitiğin başlangıç noktası, jeopolitik ve uluslararası politikanın geleneksel yaklaşımlarının bu konuları ilk etapta oluşturan varsayımları ihmal ettiği ileri sürmesidir. Eleştirel düşünce, mevcut durumun nasıl oluştuğu veya gücün belli kontekstler altında nasıl işlediği hakkında sorulara sahiptir. Eleştirel jeopolitikçiler, realist gözlemcilerin varsayımlarının temelsiz olduğunu ileri sürmektedirler⁵¹.

Genel olarak Eleştirel jeopolitika; geçmiş dönemlerde bilim insanları, enstitüler ve devlet adamları tarafından üretilen jeopolitik biliminin arka planını göstermeyi ve gizli politikaların aydınlatmasını hedefliyor. Eleştirel jeopolitiğe göre jeopolitikal oturumu, şeffaf ve nesnel bir gerçeği araştırarak doğru ve gerçek bir dil değildir, belki doğruluğu ve gerçeği iddia eden bir çaba veya çabalamadır⁵². Eleştirel jeopolitika, jeopolitik biliminin üretimini, yayılımını ve tüketimini tenkit yoluyla analiz eden bir bilim dalıdır⁵³.

Eleştirel jeopolitiğin çağdaş projesi ise, önemli bir şekilde kendisine klasik yaklaşımları problem etmektedir. Coğrafi gerçeklerin bir bilimi olarak görünen jeopolitikten ziyade; eleştirel jeopolitik, uluslararası politikanın mekânsal olarak nasıl

⁴⁹Mamadouh, V.D. (1998). “Geopolitics in the nineties: one flag, many meanings”, *GeoJournal*, 46, 238.

⁵⁰Atmaca, A. Ö. (2013). Soğuk Savaş Sonrası Yeni Jeopolitik Dengeler: 1990’lı Yıllarda Türk-Amerikan İlişkileri, G. Erdem (Editör). *A. Haluk Ülman’a Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 104.

⁵¹Karabulut, a.g.e., 76.

⁵²Ótuathail, G. (1996). *Critical Geopolitics*, London: Routledge, 3.

⁵³Jones, M., Jones, R., Woods, M. (2004). *An Introduction to Political Geography: Space, Place and Politics*, London: Routledge, 172.

tasarlandığını açıklamaktadır⁵⁴. Eleştirel jeopolitiğin önde gelenlerinden Virginia Teknik Üniversitesi coğrafya Profesörü Gearoid Q Tuathail, Jeopolitik için, “Devlet yönetiminin kavramsallaştırmasına ve devletin idare edilmesine yönelik bir problem çözme kuramıdır,” diyerek, “eleştirel jeopolitik” hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır. “Eleştirel jeopolitik, uluslararası ilişkilerdeki coğrafi bilgilerle ilgili politikayı araştıran çağdaş politik coğrafya içindeki perspektiftir. Resmi, pratik, popüler ve yapısal jeopolitik olmak üzere dört farklı boyutu vardır”⁵⁵.

Popüler jeopolitik çalışmaları, popüler kültür yoluyla üretilen jeopolitik fikirlerin sürecini ifade etmektedir. Diğer yandan, resmi jeopolitik çalışmalar, belirli fikirlerin, politik yönergeler dönüşmesi için resmi dış politika aktörleri, düşünce kuruluşları ve jeopolitik konulara aracı olan akademisyenler yoluyla gelişmiştir. Bu yönergeler baskın hale gelebilir. Bu durum aynı zamanda egemen hale gelen baskın ideoloji olarak teröre karşı küresel savaş adı altında Bush’un; “bizimle veya onlarla” anlayışı gibi durumlara da yol açabilir⁵⁶. Klasik jeopolitiğin “ötesine” hareket ederken, eleştirel jeopolitik kendisini “anti-jeopolitik” olarak adlandırıyor. Klasik jeopolitik emperyalist devletin elçisi iken “anti-jeopolitik” uluslararası ve yerel devlet iktidar yapılarını “karşı-hegemonik söylem (ler)” yoluyla aktif olarak değiştirmek için çalışıyor⁵⁷. Eleştirel bir jeopolitik, Birinci Dünya ve Üçüncü Dünya, Kuzey ve Güney, devlet ve devletin mekânsal topografisini reddeden; onun vurgulanması, bu perspektifsel kimliklerin güvencesizliği ve jeopolitik kimliklerin artan belirsizliği üzerinedir⁵⁸.

1.1.3. Jeopolitik Teoriler

1.1.3.1. Hayat alanı (Lebensraum) teorisi

1869 Münih doğumlu Karl, Münih Yüksek Teknik Araştırmalar Okulu’nda profesör ve yönetmen olan babası Max ile Isar Nehri boyunca yürüyüşler yaparlar. Bazen babasının

⁵⁴Nadir Çetin, B. (2016, Nisan). “Küresel Şirketlerin Jeopolitik Etkisi”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19 (1), 41.

⁵⁵Hacısalıhoğlu, Y. (2006). “Kuramsal ve kavramsal bir çözümme: Mekân-Güç-Çatışma ve Jeopolitik”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 47, 5.

⁵⁶Özsavaş, A.S. (2016). “Klasik Jeopolitik Yaklaşımlar ve Eleştirel Jeopolitik Söylem”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 151.

⁵⁷Haverluk, T. W., Beauchemin, K. M., Mueller, B. A. (2014). “The Three Critical Flaws of Critical Geopolitics: Towards a Neo-Classical Geopolitics”, *Geopolitics*, 19, 20.

⁵⁸Ótuathail, G. (1994). “Critical Geopolitics and Development Theory: Intensifying the Dialogue”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19(2), 231.

arkadaşı ve Coğrafya Bölümü hocaları olan Friedrich Ratzel'e onlara bu yürümelerde katılır ve yürürken 'teorilerini tartışır'. 1886'da Ratzel, Leipzig'de Coğrafya Başkanlığı'na gitmek üzere ayrıldıktan sonra 1887'de siyasi coğrafya kitabını yazar. Daha sonra bu kitap Haushofer'in jeopolitik düşüncesinin temeli olacaktı⁵⁹. Karl Haushofer, F. Ratzel ve R. Kjellen tarafından oluşturulan Alman ekolünün başına geçtiğinde general ve profesör, asker ve politikacı olarak o günün koşullarına göre çok önemli bir konuma sahipti. Bu nedenle nasyonal sosyalizmin temelini oluşturan ulusal genişleme ve büyüme üzerine oluşturduğu kuramı Nazi yöneticileri tarafından coşku ile kabul edildi. F. Ratzel ve R. Kjellen'in tarafından ortaya konan yaklaşım ve görüşleri daha iyi açıklığa kavuşturmak için yabancı ülkelerin jeopolitik ve jeostratejik pozisyonlarını incelemeye başladı (1908 Japonya'da askeri ateşe) ve bu ülkeler hakkında referanslar verdi⁶⁰.

Karl Haushofer, 1923 yılından itibaren, Rudolf Kjellen'in ölümünden sonra Almanya'da etkili olmaya başladı. Haushofer'in fikirleri Hitler'in politikalarında etkili oldu. Karl Haushofer'a göre jeopolitik, doğal koşulların ve tarihi gelişmelerin etkisi altında gelişen politik hayat şeklinin, üzerinde yaşadığı yer ile ilişkilerini inceleyen bir bilim dalıdır. Haushofer, geniş alanın bir devletin büyüklüğü için gerekli olduğuna inanıyor. Bir devletin çöküşünü, sahasının daralması manasında düşünmektedir. Haushofer, Ratzel gibi bir devletin devam etmesinin saha kazanarak mümkün olabileceğine, aksi takdirde silineceğine inanıyor. Haushofer, Alman jeopolitiği tarafından kabul edilen, "organik devlet" fikrini kabul ediyordu⁶¹. Ona göre, Siyasi Coğrafya statik, Jeopolitik ise dinamik bir alandır ve siyasi durum çoğu zaman statik kalmaz. Bu nedenle jeopolitik Almanya'nın mekân ihtiyacına hizmet etmeliydi. "Jeo" ve "politika" kelimelerinin yan yana gelmesini bir tesadüften öte, derin bir anlam taşıdığını düşünen Haushofer'e göre, "jeo" ön eki birçok anlam ve talep barındırmaktadır ve bu bağlamda jeopolitik, tüm politik gelişmelerin toprağın kalıcı gerçekliğine bağlı olduğunu göstermiştir⁶².

Haushofer ayrıca bunu şöyle ifade etmektedir. "Jeopolitik, devlet adamlarımıza siyasi hedeflerini oluşturma ve ulaşmalarında hizmet edecektir. Onlara, siyasi durumları gerçekte oldukları gibi görmelerine yardımcı olacak somut gerçeklerin ve kanıtlanmış yasaların

⁵⁹Barnes, T.J., Abrahamsson, C. (2015). "Tangled Complicities and Moral Struggles: the Haushofers, Father and Son, and the Spaces of Nazi Geopolitics", *Journal of Historical Geography*, 47, 66.

⁶⁰Sevgi, a.g.m., 220.

⁶¹Sandıklı, A. (2015). Türkiye'nin Jeopolitiği Yumuşak Güç Savaşları ve Terörizm, İstanbul: Bilgesam Yayınları, 7.

⁶²Şener, a.g.e.,131.

bilimsel ekipmanlarını sunacaktır. Kesin bir bilim olarak, Jeopolitik ciddi düşünmeyi hak ediyor”⁶³. Karl Haushofer, coğrafya ile ulusal gücü özdeşleştirerek, ulusların yeterli hammadde, sanayi ve pazarlara kavuşabilmek, büyük bir nüfusa ve özellikle “Lebensraum (hayat sahası)”a (yeterli toprak parçası) sahip olmak amacıyla sınırlarını genişletmelerini normal karşılamaktadır. Haushofer, geniş sahanın bir devletin büyüklüğü için lüzumlu olduğu kanaatindedir⁶⁴.

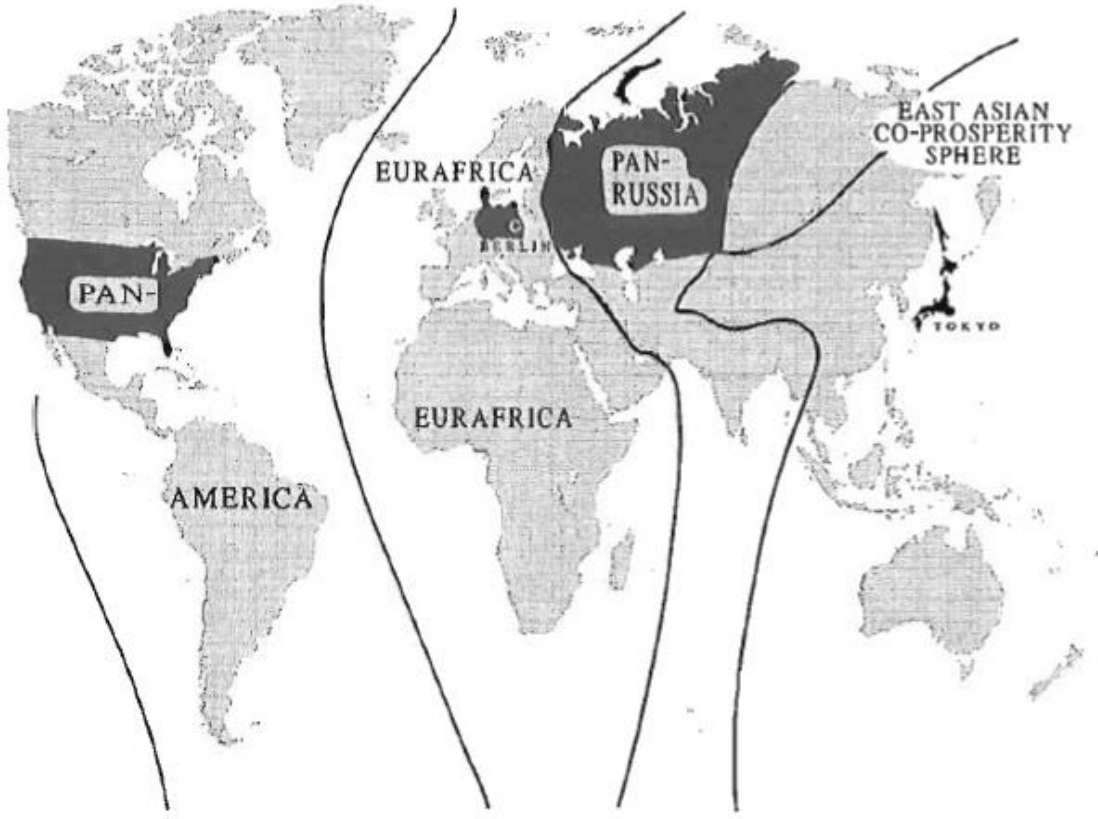
Haushofer, Lebensraum’u pratikte bir ulusun halkına geniş alan ve kaynak sağlama hakkı ve görevi olarak tanımladı. “Uluslararası nüfus artışıındaki farklı büyüme, uluslararası güç yapısında sürekli anlaşmazlıklara neden oluyor; böylece zayıf devletin maliyetiyle genişlemek daha güçlü devletin görevidir”⁶⁵ ifadesinden sonra şunları da ilave eder. “Büyük, görünüşte boşuna çabadan, ama yenilenmiş halkın bütün gücünü bir daha yeterli yaşam alanının kazanılmasına (yönelmek), bunun için, bugün olduğu gibi ve şimdiki sınırların kabullenilmeyeceği gibi, yaşam alanının yetersizliği üzerine bütün halk tabakalarının bütünlüklü ve iç tutarlı düşüncesine ihtiyaç vardır. Bu düşünce sadece, bütün halkın, eziyet verici olan darlığı, yetersiz hava ve yetersiz nefes alanı baskısının bunaltıcı hissiyle eğitilmesiyle kazanılır. Doğa bilimleri ve manevi bilimler bu eğitime hizmet etmelidir”⁶⁶.

⁶³Haushofer, K. (1998). Why Geopolitik?, Ó Tuathail, G. , Dalby, S., Routledge, Paul. (Editeds), *The Geopolitics Reader*, New York: Routledge, 34.

⁶⁴Yılmaz, S. (2012). Jeopolitik ve Jeostrateji, Ü. Özdağ (Editör). *21. Yüzyılda Prens Devlet ve Siyaset Yönetimi*, Ankara: Kripto Yayınları, 587.

⁶⁵Herwig, H.H. (2013). Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum, Gray, C.S., Sloan, G, (Editors). *Geopolitics, Geography and Strategy*, New York: Routledge, 226.

⁶⁶Okçuoğlu, İ. (2009). *Emperyalist Küreselleşme ve Jeopolitika*, 1. Baskı, İstanbul: Ceylan Yayınları, 59.

Harita 1.1. K. Haushofer'in Düşüncesi ve Jeopolitik Haritası ⁶⁷

1.1.3.2. Kara hâkimiyeti teorisi

1867-1947 yılları arasında İngiltere’de yaşayan Mackinder, önce biyoloji ve hukuk öğrenimi görmüş. Ardından coğrafya eğitimi almış ve Coğrafya öğretim üyeliği yapmış. 1904’te Kraliyet Coğrafya Derneği’nde “Tarihin Coğrafi Eksen” (The Geographical Pivot of History) adlı bildirisi ile Kara Hâkimiyet Teorisi’nin temellerini attı. Daha sonra bu teorisini 1919 yılında yayımladığı “Demokratik İdealler ve Gerçek” kitabında geliştirdi⁶⁸. Mackinder’e göre, Almanya ve Rusya’nın karaya dayanan güçleri, kıta Avrupa’sında geliştikçe denizleri kuşatarak saran bir duruma gelmekte, dolayısıyla Britanya İmparatorluğu’nu tehdit eden bir nitelik kazanmaktaydı. 1904 yılında ortaya attığı “Heartland” teorisinde Mackinder, deniz egemenliğine dayana Britanya İmparatorluğu’nun devrini tamamladığını, 20. yüzyılın, kara gücüne dayana yeni bir çağ olacağını savunuyordu⁶⁹.

⁶⁷Tuomi, O. (1998). *The New Geopolitics: The World System and Northern Europe seen from a Modern Geopolitical Perspective*, Helsinki: National Defence College, 15.

⁶⁸Özey, R. (1998). *Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Türkiye*, İstanbul: Marifet Yayınları, 31.

⁶⁹Günel, K. (2002). *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 157.

İnsanlık tarihinin akışında üç aşamayı geçtiğine inanan Halford J. Mackinder, açıklamalarında büyük deniz güçleri ve kıta güçleri arasındaki temel farklılıkları analiz ederek, Pivot rejimin siyasette ve dünya tarihinde oynadığı rolün kilit nokta olduğu sonucuna vardı. “Bir devlet, güç denkleminde hükmetmek için merkezi bir aşama rolü üstlenecek varlıklara sahip olmalıdır. Bu deterministik ve coğrafi bir modeldir,”⁷⁰ tezini savundu.

Coğrafi olarak, Mackinder’in Demokratik İdealler ve Gerçeklikte tasvir edildiği dünya aşağıdakilerden oluşuyordu⁷¹:

- Dünyanın %75 kapsayan bir okyanus,
- Avrupa, Asya ve Afrika’yı kapsayan büyük bir kıta,
- İngiltere, Japonya, Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Avustralya dâhil olmak üzere birkaç küçük ada.

Ona göre Avrupa, Asya ve Afrika bir bütün olarak “Dünya Adası”nı oluşturuyor. Asya ve Avrupa ise bir bütündür ve Avrasya olarak adlandırılır. Mackinder, Dünya Adası’nda dünya çapında bir güç oluşturacak şekilde kendi kendine yeterli bölgeyi “Heartland-Kalpgah-Merkez Bölge” olarak adlandırdı. Bu bölgenin sınırlarını batıda Volga, doğuda Doğu Sibirya, güneyde Himalayalar, İran ve Afganistan, Kuzeyde Buz Denizi olarak kabul etti, daha sonra da bu sınırları genişleterek Avrupa Rusya’nın tamamını Merkez Bölgesi içine dâhil etti⁷².

Mackinder, dünyanın tarihsel süreçlerini, dünyanın doğası gereği her biri özel bir işlevi olan izole alanlara bölündüğü fikrine dayanarak yorumladı. Avrupa medeniyetinin dış baskıların ürünü olduğunu ileri sürdü. Yüzyıllar boyunca Asya’dan gelen istilalara karşı mücadelenin bir sonucu olarak Avrupa ve Avrupa tarihine ilişkin ifadesi de aynı fikirden geçti. Avrupa’nın ilerlemesinin ve genişlemesinin, Asya’nın merkezinden gelen baskıya cevap verme ihtiyacı ile tahrik edildiğine inanıyordu. Buna göre, Dünya Adası’ndaki tarihi

⁷⁰Hlihor, a.g.e., 21.

⁷¹Sempa, F. P. (2002). *Geopolitics: From the Cold War to the 21st Century*, New Brunswick: Transaction Publishers, 14.

⁷²Akter, A. (2016). “Orta Doğu Bağlamında Jeopolitik Teorilere Bir Katkı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 221, 193.

boyutların tüm jeopolitik dönüşümlerinin eksenini olarak hizmet veren (Avrasya kıtasal kitlelerinin yoğunlaştığı yer) Heartland'dı⁷³.

Mackinder, dünyayı kapalı bir sistem olarak tanımladı. Hiçbir şey, her şeyin dengesini değiştirmeden değiştirilemez ve dünyanın egemen devletleri arasındaki hukuki eşitlik varsayımlarına rağmen, dünyanın hâkimiyeti hâlâ güce dayanıyordu. Mackinder kendisini, ulusların dengeli ekonomik kalkınmaya ulaşmaları için fırsat eşitliğini savunan demokratik bir idealist olarak nitelendirdi. Kendisini ayrıca, Milletler Cemiyeti'nin, büyük güçlerden biri veya ikisi hâkimiyet için teklif verirken dengesiz bir imparatorluğa dönüşeceğinden korkan bir realist olarak nitelendirdi⁷⁴.

Mackinder, denize çıkışı olmayan Orta Asya topraklarını “merkez” olarak tanımlayarak bu bölgeye ancak kara gücüyle girilebileceğini ileri sürmüş, daha sonra bu tezini geliştirerek Avrasya'ya “kalp-gâh” adını vererek,⁷⁵ şöyle söylüyordu⁷⁶: “*Doğu Avrupa'ya kim hükmederse Kalpgâh'a hâkim olur; Kalpgâh'a kim hâkim olursa Dünya Adası'na hükmeder; Dünya Adası'na kim hükmederse Dünya'ya hâkim olur*”. Mackinder'in jeopolitik algısı, Batı tarihinin incelenmesinden ve kara ve deniz güçleri arasındaki güç dengesindeki değişen ilişkiden kaynaklanmaktadır. Ona göre, Roma antik dünyaya egemen oldu ve ordularının muazzam imparatorluğunun çeşitli yerlerine hızlı bir şekilde aktarılması için hayati bir yol sistemi yarattığı için olağanüstü bir kara gücüydü. Modern çağın başlangıcında, gemiler Atlantik Okyanusu'nu seyretmeye başladığında, avantaj Avrupa deniz güçlerine gitti. Bu hâkimiyet yaklaşık dört yüzyıl sürdü; ancak bu arada, dünya genelinde demiryollarının hızlandırılmış inşası, kara güçlerine kontrolü geri verdi. Mackinder bu nedenle Batı Avrupa ile Kuzey Amerika arasında bir birlik lehine vaaz veriyor. Böyle bir “Atlantik Birliği,” İngiltere'nin önderliğindeki deniz güçlerine yönelik hegemonyayı yeniden kurabilir. Bu, Mackinder'ın 1949'da Batı Avrupa'yı gelecekteki güçlü bir kara gücü olan Sovyetler Birliği saldırılarından korumak amacıyla kurulan Kuzey

⁷³Ismailov, E., Papava, V. (2010). *Rethinking Central Eurasia*, Washington: The Central Asia-Caucasus Institute, 85.

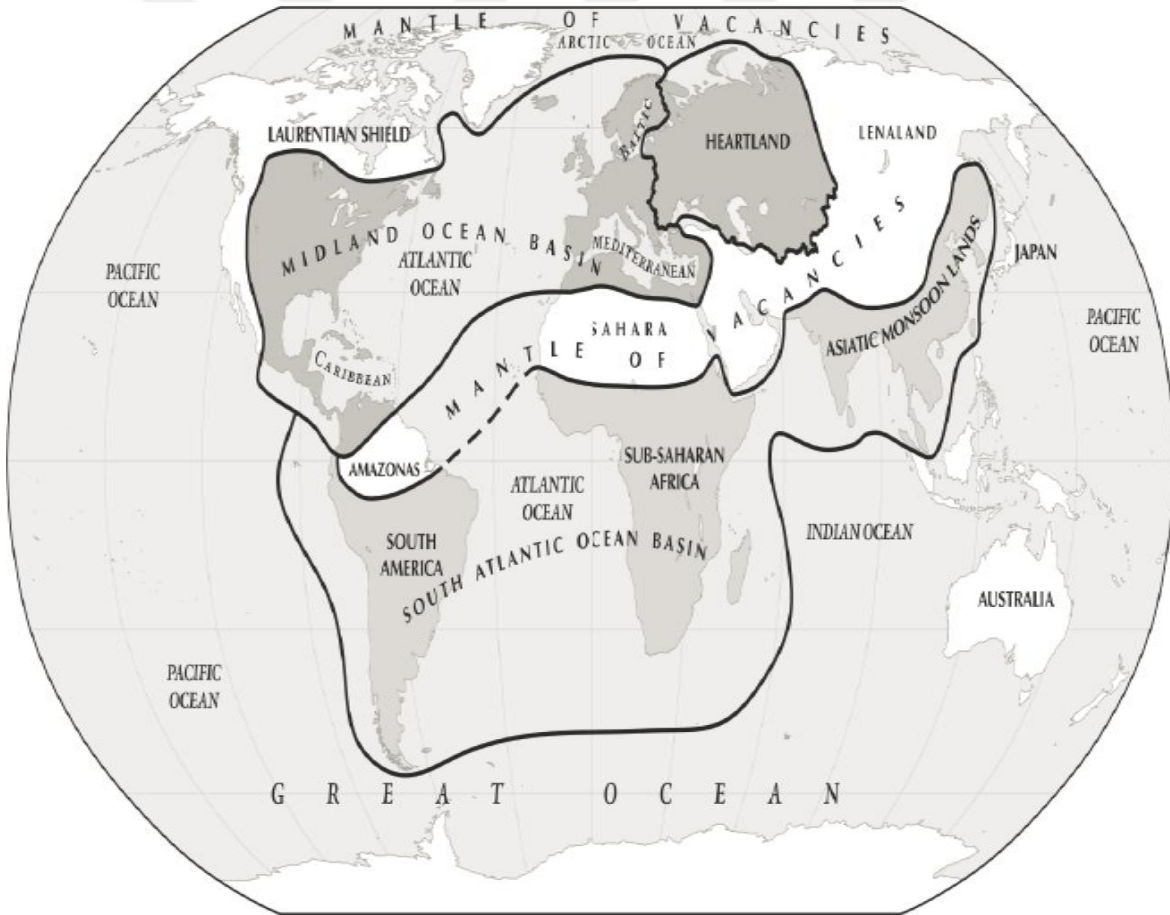
⁷⁴Cohen, a.g.e.,19.

⁷⁵Öztürk, O. M. (2004). *Dış Politikada Kriz Yönetimi*, Ankara: Odak Yayınları, 34.

⁷⁶Mackinder, H.J. (1996). *Democratic Ideals and Reality*, Washington: National Defense University Press, xviii.

Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) arkasındaki ilk jeopolitik düşünür olduğunu gösteriyor⁷⁷.

Mackinder; bu teoride İran'ı ikiye bölmektedir. Elburz dağlarından kuzeye doğru Heartland kapsamındadır. Aslında onun dünya kalbi olarak nitelendirdiği bölgenin güney kısmındaki küçük bir bölümü İran'ın söz konusu kuzey bölgesini kapsamaktadır. İran'ın diğer bölgeleri, yani Elburz dağlarından güneye doğru "İç Hilal" kapsamındadır. İran'ın bu bölümü Heartland bölgesini bir kemer olarak çevreleyen bölgeleri kapsıyor. Bu bölgenin bir taraftan Heartland bölgesine olan yakınlığı, diğer taraftan ise serbest sulara olan elverişliliği açısından Heartland'ın tehdit altında tutulması ve aynı zamanda İran'a da savunabilme imkânı yaratmak için önemli bir irtibat ağı ve stratejik bir konum oluşturmaktadır.

Harita 1.2. Mackinder'in Dünyası: 1943⁷⁸

⁷⁷Tovy, T. (2015). *The Changing Nature of Geostrategy 1900–2000: The Evolution of a New Paradigm*, Alabama: Air University Press, 12.

⁷⁸Cohen, a.g.e.,18.

1.1.3.3. Deniz hâkimiyeti teorisi

“Jeopolitik” teriminin gerçekte ortaya çıkmasından önce yazan ve daha önde gelen jeopolitik teorisyenlerden biri, Amerikan deniz stratejisti Alfred Thayer Mahan’dı. 1890’da yayınlanan etkileyici çalışması, *Deniz Gücünün Tarihe Etkisi* (The Influence of Sea Power upon History), anında küresel bir başarıya ulaştı ve jeopolitik alanında kalıcı bir etki yarattı⁷⁹. Deniz Hâkimiyeti teorisinin babası olarak tanınan Alfred Thayer Mahan (1840–1914), bir dünya gücünün, üretimini tüketiminin ötesine genişletmek ve böylece daha da büyümek için denizaşırı ülkelere hammaddelere ve pazarlara erişim ihtiyacı duyduğunu belirtti. İngiltere’nin Kraliyet Donanması’nın “büyük boy” endüstriyel, ticari ve emperyal başarısını nasıl sağladığını gözlemleyerek deniz gücünün dünya gücünün anahtarı olduğu sonucuna vardı. Buna karşılık, deniz gücü yalnızca deniz değil, ulusal bilinç, fikir birliği, bağlılık ve dayanıklılık istediğini de söyledi⁸⁰. Denizi savaş aracı, ticaret ve koloni edinmenin parçası olarak gören Mahan’a göre, İngiliz imparatorluğu bu üç öğeyi uyumlu bir şekilde kullanmış ve hegemonyasını perçinlemiştir. Bu çerçevede Mahan’ın deniz gücü ve deniz hâkimiyet teorisi üç öğeye dayanmaktadır: Birincisi, çok büyük bir gücün ekonomik başarısı için deniz ticaretinin gerekli olduğudur. İkincisi, bir devletin kendi ticaretini korumasının ve düşmanı önlemenin en iyi yolunun deniz hâkimiyetini sürdürebilecek kapasitede olan savaş gemilerinden oluşan bir filoyu denizlerde konuşlandırması gerektiğidir. Üçüncüsü, deniz hâkimiyetine sahip bir devletin karadan askeri olarak üstün olan bir devleti yenebileceği iddiasıyla⁸¹ birlikte deniz gücünü etkileyen temel koşulları şöyle sıralar⁸²:

- I. Coğrafi Konum.
- II. Doğal üretimler ve iklim de dâhil olmak üzere fiziksel yapı.
- III. Bölgenin genişliği.
- IV. Nüfus Sayısı.
- V. İnsanların Karakteri.
- VI. Ulusal kurumlar da dâhil olmak üzere Hükümetin karakteri.

⁷⁹Michael, M. (2008). *US Grand Strategy and Central Asia: Merging Geopolitics and Ideology*, Oslo: Norwegian Institute for Defence Studies, 18.

⁸⁰Gompert, D.C. (2013). *Sea Power and American Interests in the Western Pacific*, USA: RAND Corporation, xi.

⁸¹Şener, B. (2015, Summer). “Tarihsel Boyutlarıyla Boğazlar’ın Jeopolitik ve Jestratejik Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 35, 335.

⁸²Mahan, A.T. (1957). *The Influence of Sea Power on History, 1660-1783* (New York: Hill and Wang, 1957) (original copyright A. T. Mahan, 1890), 28.

Mahan'ın coğrafi konum hakkındaki görüşleri aşağıdaki gibi özetlenebilir. Birincisi, ada bir devletin kaynaklarını kıtadan ziyade denizcilik ve denizaşırı toprakların genişletilmesi üzerinde yoğunlaştırma olasılığı daha yüksekti. İkincisi, coğrafi faktörler, bir ülkenin deniz stratejik koşulları üzerinde büyük etkileri olan deniz kuvvetlerinin bir yoğunlaşmasını teşvik edebilir veya dağılmasını gerektirebilir. Üçüncüsü, diğer güçlere göre coğrafi konum, sadece bölgeye yapılan saldırı değil, aynı zamanda önemli ticaret yollarına da 'merkezi bir konumun daha fazla stratejik avantajı ve olası düşmanlara karşı düşmanca operasyonlar için iyi bir temel' sağlayabilir. Dördüncü olarak Mahan, belirli su kütlelerinin kontrolünün ekonomik ve askeri nedenlerle özellikle önemli olduğunu kaydetti⁸³. Mahan'ın ayrıca küresel bakış açısı da Avrasya merkezli idi. Panama ve Süveyş Kanalları tarafından sunulan geçiş yollarıyla birbirine bağlanan kuzey kara yarıküresi Mahan için dünya gücünün anahtarıydı; bu yarımkürede Avrasya en önemli unsurdur. Mahan, Rusya'yı, konumunu saldırılmaz hale getiren baskın Asya kara gücü olarak tanıdı. Bununla birlikte, Rusya'nın kara ile çevrili pozisyonunun dezavantajlı olduğunu düşündü, çünkü onun görüşüne göre, deniz hareketi kara hareketinden daha üstündü. Mahan için kritik çatışma bölgesi, Rus kara gücü ile İngiliz deniz gücünün bulunduğu Asya'daki otuzuncu ve kırkıncı paralellikler arasındaydı. Dünya hâkimiyetinin Avrasya'yı çevreleyen temel üslerden bir Anglo-Amerikan ittifakı tarafından sağlanabileceğini savundu. Aslında Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya ve Japonya'nın bir ittifakının bir gün Rusya ve Çin'e karşı ortak bir neden olacağını öngördü⁸⁴. Mahan'ın denizcilik fikirleri, 1900'lerde Pasifik ve ABD dış politikasına jeopolitik uygulamanın tarihsel bir örneği olarak hizmet etmekle kalmıyor, aynı zamanda ABD politikasını yüz yıl sonra yeniden şekillendiren özellikler olarak devam eden ilgiyi de yansıtıyor. Mahan'ın fikirlerini temel alarak, güçlü bir donanma ve deniz kuvvetleri arasındaki uyum yoluyla sağlıklı bir bölgesel güç dengesini şekillendirmeye odaklanması, bugün 1900'lerdeki kadar etkileyici olmaya devam ediyor⁸⁵. Mahan; kendi teorisinde İran'ın güzergâh konumunda olduğunu savunuyor. Deniz kuvvetleri gücü teorisi çerçevesinde İran; su ve kara birleşme yüzeyinde olan bir yarımadadır. İran'ın burada üstlendiği en önemli rolü Rusya Kara Kuvvetlerine, dünya

⁸³Sumida, J. (2013). Alfred Thayer Mahan, Geopolitician, Gray, C.S., Sloan, G, (Editors). *Geopolitics, Geography and Strategy*, New York: Routledge, 47.

⁸⁴Cohen, a.g.e., 23.

⁸⁵Scott, D. (2012). "US Strategy in the Pacific-Geopolitical Positioning for the Twenty-First Century", *Geopolitics*, 17, 614.

okyanuslarına varmaları için bir güzergâh olmasıdır. Dolayısıyla Rusya'nın hareketini önlemek için İran en uygun konuma sahiptir.

1.1.3.4. Kenar kuşak teorisi

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Amerikan uluslararası ilişkilerinde bir araştırmacı olan Nicholas Spykman (1894–1943), Birleşik Devletler'in savaştan sonra yaratılacak yeni dünya düzenindeki yerini inceleyen bir çalışma yayınladı. Spykman, coğrafya çalışmasını politik bağlamında vurgulayarak, sabit ve değiştirilemez olması nedeniyle dış politikanın yürütülmesinde en temel faktör olarak görmektedir. Jeopolitik ve jeostratejik fikirleri Mackinder'in kara ve deniz boyutlarını hava sahasının gelişen boyutu ile birleştiriyor. Bu nedenle bir devletin dış politikası sadece komşu devletlerden değil, uzak ülkelerden de etkilenecektir. Spykman'ın araştırması Mahan'ın görüşlerini, özellikle deniz hareketliliğinin denizaşırı imparatorluklara dayanan yeni bir jeopolitik yapı geliştirmedeki etkisini de yansıtmaktadır⁸⁶.

Nicholas Spykman hem gerçekçi hem de jeopolitik yönlerde yazdı. Jeopolitik olarak tanımlanan önceki makalelerinde, ulusların davranışlarını ve güvenliğini etkileyen mekânsal faktörleri inceledi. Boyutları, yerleri, topoğrafya faktörleri, kara ve deniz-güç biçimi arasındaki rekabet ve devletlerin kaçınılmaz bölgesel genişletmesinin yanında tüm bu coğrafi özellikleri dış politikaları şartlandırdı, böylece Spykman ulusların mekansal doğalarını ortaya çıkardı⁸⁷. Nicholas John Spykman İkinci Dünya Savaşı döneminde Amerikan stratejilerini etkileme anlamında en önemli Amerikan jeopolitik uzmanı olarak bilinir. 1942'de yayınlanan ünlü *American Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power* adlı eseri önemlidir. “ABD'nin coğrafi ve güç siyaseti anlamında konumunun analizi”ni içeren bu çalışma gerek konusu itibarıyla gerekse de temsil ettiği ruh açısından yazarına Amerikan Haushofer'i sıfatını kazandırdı. Spykman'ın adeta bütün zamanlar için Amerikan dış politikasına ilişkin tavsiye ettiği temel stratejik çizgi dış politikanın idealler ve ahlaki değerlerle değil, realite tarafından şekillenmesi, ideallerin ve ahlaki değerlerin ancak reel politikaya hizmet ettiği ve ona meşruiyet kazandırdığı ölçüde kullanılması gerektiği⁸⁸. Spykman, Amerika'nın Dünya Siyaseti Stratejisi ile kendisini

⁸⁶Tovy, a.g.e., 21.

⁸⁷Kelly, a.g.e., 29.

⁸⁸Kösebalaban, H. (1998). “Japon Grand Stratejisi: Yirminci Yüzyıl Japon Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 5, 73.

birkaç Amerikan jeopolitik uzmanından biri olarak zaten kurmuştu ve 1944'te notlarının bir kısmı ölümünden sonra Barış Coğrafyası (The Geography of the Peace) olarak toplandı ve yayınlandı. Yeni bir yorumla sonuçlanan açık ve özlü bir incelemeydi. Spykman, Mackinder'in bakış açısını değerli bir analitik çerçeve olarak kabul etti, ancak hem yakın tarihin hem de savaş sonrası dünyanın potansiyel stratejik modellerinin Mackinder'in Avrasya'nın kıta bölgesi olan Kalpgâh'dan ziyade Mackinder'in "İçsel veya Marjinal Hilal" belirlediği, kritik bölge olduğunu gösterdiğine karar verdi. Spykman bu çevreyi "Rimland" olarak yeniden adlandırdı ve böylelikle ünlü Mackinder dönemine mutlu bir sonuç verdi⁸⁹. Nicholas J. Spykman, Mackinder'in teorisine karşı "Kenar Kuşak" teorisini (Rimland) ileri sürmüştür. "Kenar Kuşak, merkez bölge ile denizlere kıyısı olan devletlerarasındaki ara bölgedir. Buna göre kenar kuşağa (Rimland) egemen olan, Avrasya'ya hâkim olur; Avrasya'ya hâkim olanlar dünyaya hâkim olur"⁹⁰. Spykman'a göre Eski Dünya (Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları) Süveyş Kanalı, Yeni Dünyada (Kuzey ve Güney Amerika kıtaları) Panama Kanalı ile ikiye ayrıldığından yeryüzünün büyük kara kitlesi beş büyük adadan oluşur. Güney Yarı Kürede kalan Avustralya, Güney Amerika ve Afrika, etrafından deniz yoluyla dolaşılabilen gerçek adalardır. Geri kalan iki kıtasal ada ise Kuzey Yarı Küre'dedir. Bunlar Kuzey Amerika ve Avrasya'dır. Ekonomik, siyasi ve askeri açıdan bakıldığında dünyanın kuzey yarısı, güney yarısına göre daha önemli olmaktadır⁹¹. Spykman'a göre Rimland, Heartland gibi değildir, ekonomik olarak en değerli bölgedir çünkü hem kara ve hem de deniz ulaşım yollarına erişim avantajı vardı. Buna ek olarak, Rimland büyük miktarlarda doğal kaynak ve yüksek nüfus içeriyordu. Bu nedenle Spykman, Amerika Birleşik Devletleri'ne, Avrasya kıtasını ve özellikle Batı Avrupa ve Güneydoğu Asya'yı kontrol etmenin anahtarı Heartland değil Rimland olduğunu söyledi ve bu alanda bir güç dengesi sağlamalarını tavsiye etti⁹².

⁸⁹Meinig, W.D. (1956). "Heartland and Rimland in Eurasian History", *The Western Political Quarterly*, 9(3), 554.

⁹⁰Akdeniz, T. H. (2003, "Eylül). Jeopolitik ve Jeostratejik Teoriler Kapsamında Küreselleşmenin Geleceği ve Türkiye", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 83.

⁹¹Tezkan, Y. (2007). *Jeopolitik Yazılar*, İstanbul: Ülke Kitapları, 21.

⁹²Bhutani, R. (2019). *Geopolitics to Geo-Economics to the New Era of Geo-Technology*, New Delhi: Centre for Joint Warfare Studies, 13.

Harita 1.3. Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisinin Haritası⁹³

II. Dünya savaşıdan sonra Kenargâh kavramı Sovyetler Birliği ve Komünizm'in etkisizleştirilmesi, Kenargâha SSCB (ve başlangıçta Çin Halk Cumhuriyeti)'nin yayılan baskısının önlenmesi (güçlenmesini önlemek) için Birleşik Devletler'in politikalarına etki etmeye başladı. Kuzey Atlantik İttifakı (NATO) büyük oranda bu görüşe dayanmaktaydı⁹⁴. Çoğu zaman İran'ın çağdaş tarihçesi bu teoriye istinaden tahlil edilebilir. İran'ın o dönemdeki eşsiz konumu; en önemli sınır bölgesi olarak rol üstlenmesini sağlamıştı. Nichols Spykman'a göre İran'ın Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı'ndaki sahilleri Rimland (Kenar Kuşağı) konumunda yer almaktadır. İran; Rimland'ın en önemli bölgesi sayılır ve bu %10 deniz ve kara olmak üzere iki güç arasındaki rekabetin odak noktası olmuştur.

⁹³Bhutani, a.g.e., 12.

⁹⁴Gündoğdu, A. (2008). "Türk Jeopolitiği (Ak Deniz'e bir kısarak, Hazara bir kartal başı gibi uzanan bu memleket)", *21. Yüzyıl Dergisi*, 156.

1.1.3.5. Hava hâkimiyeti teorisi

Havacılık sanayinde ve dolayısı ile hava kuvvetlerinde meydana gelen gelişmeler, hava kuvvetleri gücüne dayanan hâkimiyet kavramını beraberinde getirmiştir. Hava hâkimiyeti yaklaşımının temelleri Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtalyan Generali Giulio Douchet (1896-1930) ve ardından Amerikalı havacılar George T. Runner ve General William Mitchel (1879-1936) tarafından atılmıştır⁹⁵. Daha sonrasında bu kavram Alexander de Seversky tarafından geliştirilmiş ve yayılmıştır. Alexander de Seversky kendi dünyaya bölünme tezini teklif etti, onun “endüstriyel kalp” olarak adlandırarak ABD ve Sovyetler Birliği’ne bu bölgede yer verdi. ABD batı yarımküreyi yönetirken, Sovyetler Birliği Avrasya’yı yönetecekti. Onun konsepti, iki gücün ekonomik merkezlerinin kapatılmasına dayanıyordu. Hayati olan her iki devlet de, Amerika ve Avrasya’nın kuzey bölgelerinde yoğunlaşan analogik güce sahiptiler⁹⁶.

Alexander de Seversky, havanın tamamen farklı bir güç düzeni oluşturduğunu ve “hava gücünün jeopolitiğini” önermesine neden olan az sayıdaki kişiden biriydi⁹⁷. Özellikle Seversky’nin iki kitabı Amerikan dış politikasına yön veren beyinler üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Bu kitaplardan ilki 1942’de yayınlanan *Victory Through Air Power* (Hava Gücü Aracılığıyla Zafer) dır. Bu kitabında, savaş sırasında yeniden gözden geçirdiği deniz gücünün çöküşünü açıklamış, müttefik kuvvetler tarafından hava gücüne yetersiz ölçüde dikkat gösterilmesini üzüntü ile karşılamış ve zafer için hava gücü aracılığıyla tamamen yeni bir strateji ve organizasyon önermiştir. 1950 yılında yayınlanan ikinci kitabı *Air Power: Key to Survival* (Hayatta Kalmanın Anahtarı: Hava Gücü) dır. Seversky kitabında kara ve deniz gücünün hava gücüne bağımlı olduğunu üstüne basa basa ifade etmiştir. ABD için etkili bir hava üstünlüğü geliştirilmesinde ısrar etmiştir⁹⁸.

Bu araştırmacıya göre Güney Amerika, Kuzey Amerika’nın hava hâkimiyeti alanı içine girmektedir. Sovyetler Birliği hava egemenliği alanı ise Güney ve Güney Doğu Asya ile Büyük Sahra’nın güney ve güneybatısını kaplamaktadır. Bu iki egemen gücün hava

⁹⁵Ural, A. (2009). “ABD’nin Enerji Hâkimiyeti Teorisi ve Büyük Ortadoğu Projesi”, *Akademik ORTA DOĞU*, 3(2), 135.

⁹⁶Smolen. K. (2012). “Evolution of Geopolitical Schools of Thought”, *Commission of Political Science and International Affairs (TEKA)*, 11.

⁹⁷Owens, M.T. (1999, Autumn). “In Defense of Classical Geopolitics”, *Naval War College Review*, 52(4), 68.

⁹⁸İnternet: Kocakenar, M. (2015). “Amerikan Dış Politikasında Jeopolitik Teoriler ve Pratikler”, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/amerikan_d%C4%B1%C5%9F_politikas%C4%B1nda_jeopolitik_teoriler_ve_pratikler.pdf_bbb8f41e-d1bd-47e0-9202-38be4882d7b8.pdf, 12. (Erişim Tarihi: 10.11.2018).

hâkimiyeti konusunda birbirleriyle çatıştığı bölge Anglo-Amerika ile Merkez Bölge (Heart-Land), Avrupa'nın kıyı bölgeleri, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'dur⁹⁹.

Hava hâkimiyeti teorisinin en önemli uygulayıcıları ABD ve İngiltere olmuştur. ABD ve İngiltere, menfaatlerinin olduğu bölgeleri kontrol altında tutmak amacıyla hava üsleri kurmuşlar ve sürekli hareket halinde bulunan uçak gemilerine sahip olmuşlardır. Dünyanın değişik bölgelerinde meydana gelen krizlerde bu üsler ve uçaklar kullanılmıştır¹⁰⁰.

1.1.3.6. Kuşatma teorisi

1960'lar jeopolitik çalışma için elverişli bir şekilde başladı. Çevreleme hala modadaydı ve 1963'te Profesör Saul Cohen, önceki jeopolitik yazıların ve nükleer çağa uygulanmasının bir analizi olan "Bölünmüş Dünya Coğrafya ve Politika"yı (Geography and Politics in a World Divided) yayınladı¹⁰¹. Cohen için jeopolitik yapılar aşağıdaki hiyerarşik düzende sıralanmış ve mekânsal seviyeler boyunca organize edilmiştir.

1. Jeostratejik Alan, en geniş düzey veya makro düzey.
2. Jeopolitik Bölge, orta seviyeyi veya ara seviyesini temsil eden jeostratejik alan bir alt bölümü.
3. Ulusal devletler, yüksek derecede özerk bölgeler, devletler ve eyaletler içinde ve en düşük düzeyde veya mikro düzeyde bölgesel alt bölümler¹⁰².

Cohen, Avrasya Kıta Dünyası ve Ticarete Bağlı Denizcilik Dünyası adlı iki jeostratejik alanı ayırt etti. Birincisi, Sovyetler Birliği, Orta ve Doğu Avrupa ve kıta Çin'inde yer alan ülkeler. Bu alan İki jeopolitik bölgeye ayrılmıştır: Sovyetler Birliği bloğu ve Çin bloğu. İkinci jeostratejik alan beş jeopolitik bölgeden oluşur. "Anglo-Amerika, Karayipler ve Kolombiya", "Venezuela ve Guyana", "Güney Amerika", "Denizcilik Avrupa ve Akdeniz'in doğu kısmı, Afrika güneyindeki Sahra", "Japonya, Filipinler ve Avustralya ile Asya ve Okyanusya kıyıları"¹⁰³. Kalan bölgelerden Cohen, birinin Güney Asya'nın bağımsız

⁹⁹Sevgi, a.g.m., 227.

¹⁰⁰Ural, a.g.m., 136.

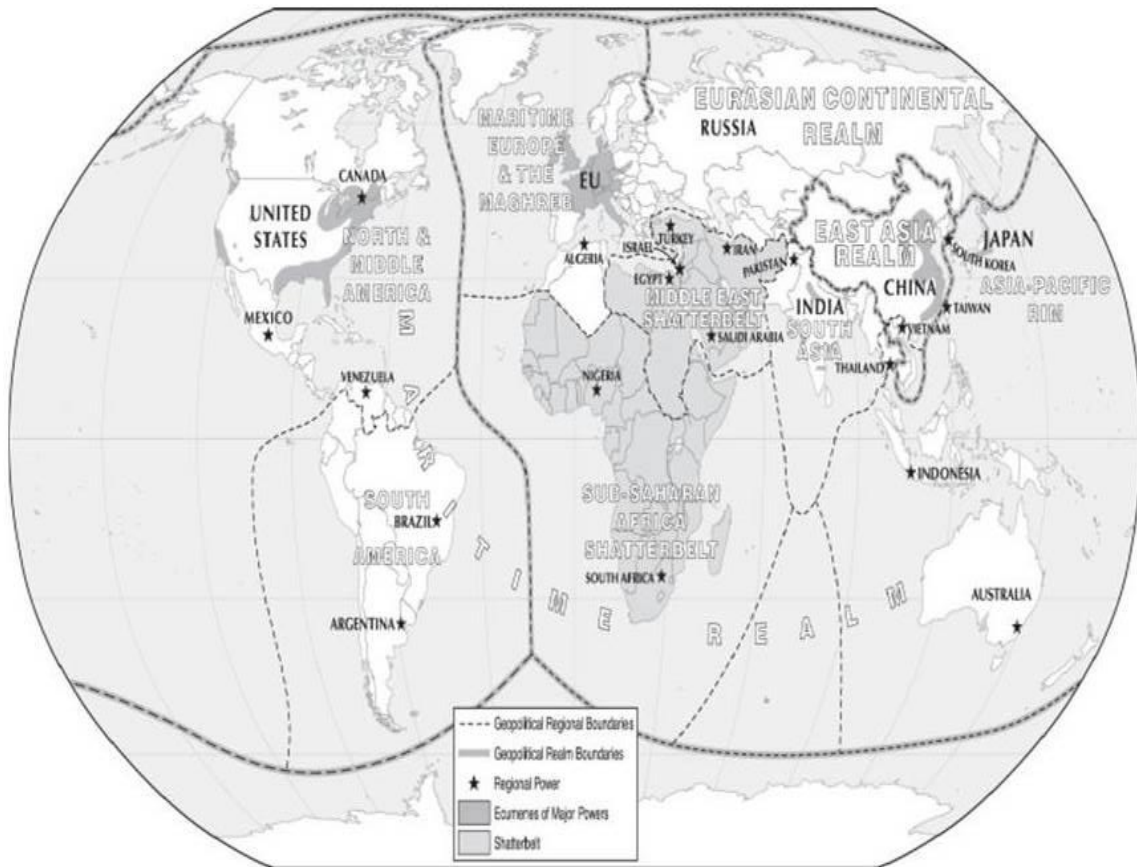
¹⁰¹Sempa, ag.e., 102.

¹⁰²Cohen, a.g.e., 37.

¹⁰³Smolen. a.g.m., 12.

olduğunu savunuyor. Bir diğeri ise Ortadoğu bölgesidir, Cohen burayı Hassas Bölge (Shatterbelts) olarak tanımlıyor. Bununla birlikte Cohen Orta ve Doğu Avrupa'yı, iki alan arasındaki teması ve değişimi kolaylaştırabilecek bir "Geçiş Bölgesi" (Gateway Region) olarak tanımlamaktadır¹⁰⁴.

Cohen teorisinde Orta Doğu Hassas Bölge olamaya devam ediyor. Arap-İsrail çatışması, Irak, Afganistan, Lübnan, Suriye ve Afrika Boynuzu'ndaki savaşlar ve İran'ın büyük bir müdahaleci güç olarak yükselişi ile Orta Doğu bu pozisyonunu korumaktadır¹⁰⁵. Cohen teorisinde İran köktenci bir ülkedir. Dolayısıyla politikal sistemi ve global sistemlerle olan ilişkilerindeki özelliği açısından hep dikkate alınmıştır. Cohen; İran'ı Ortadoğu'daki 6 güçten biri olarak sayıyor. Dolayısıyla İran bölünmüş bölgeler/kuşaklarda olan bir ülkedir ki bölgedeki diğer ülkelerle birleşmesi imkânsızdır.

Harita 1.4. Cohen'in Jeopolitik Modeli¹⁰⁶

¹⁰⁴Owens, a.g.m., 70.

¹⁰⁵Cohen, a.g.e., 49.

¹⁰⁶Cohen, a.g.e., 53.

1.1.3.7. Büyük satranç tahtası teorisi

ABD Başkanı Jimmy Carter döneminin (1977-81) güvenlik danışmanı Zbigniew Brzezinski; 1997’de yayımlanan “Büyük Satranç Tahtası” adlı eserinde Avrasya’yı, “Küresel üstünlük mücadelesinin oynandığı bir satranç tahtası,” olarak tanımlar ve bu alanda jeostratejik bir mücadelenin yaşandığını savunur. Bu bağlamda Brzezinski’nin Büyük Satranç Tahtası tezi ABD’ye Avrasya politikaları konusunda stratejik bir çerçeve sunmaktadır. Yukarıda bahsedilen yaklaşıma göre ABD’nin Avrasya’ya hâkim olabilecek güce sahip olması önemli olmakla birlikte, bu coğrafyada denetim sağlayacak başka bir aktör ortaya çıkmamalıdır¹⁰⁷.

Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası* adlı kitabında, “Avrasya dikdörtgeni” kavramını ortaya attı ve bunu “Avrasya stratejisi” olarak ileri sürdü. Önceki imparatorlukların aksine, bu dev küresel sistem hiyerarşik bir piramit değildir. Bunun yerine ABD, bağlantılı bir evrenin merkezinde durmaktadır. ABD’nin küresel egemenliğini sürdürme yeteneği, ekonomik üstünlüğüne ve bu ekonomik ilişkiler sistemini etkin bir şekilde yönlendirmesine bağlıdır. ABD’nin ekonomik egemenliğini sürdürmesi için petrol, doğalgaz ve diğer değerli kaynakların merkezi olan Ortadoğu ve Orta Asya bölgesine nüfuz edebilmesi şarttır¹⁰⁸.

Brzezinski diğer bir söyleminde; “Avrasya dünyanın en büyük kıtasıdır ve jeopolitik olarak bir eksendir. Avrasya’ya egemen olan bir güç, dünyanın en gelişmiş ve ekonomik olarak üretken üç bölgesinden ikisini kontrol edecektir. Haritaya sadece bir bakış, Avrasya üzerindeki kontrolün neredeyse otomatik olarak Afrika’nın boyun eğmesini gerektireceğini ve Batı Yarımküre ve Okyanusya’yı jeopolitik olarak dünyanın merkezi kıtasına dönüştüreceğini gösteriyor. Dünyadaki insanların yaklaşık %75’i Avrasya’da yaşıyor ve dünyanın maddi zenginliğinin çoğu hem işletmelerinde hem de toprağın altında bulunuyor. Avrasya, dünya GSMH’sının yaklaşık %60’ını ve dünyanın bilinen enerji kaynaklarının yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır”¹⁰⁹. Avrasya’nın kontrolü için jeopolitik oyunda Zbigniew Brzezinski iki tür durumu tanımlar: aktif jeostratejik oyuncular ve jeopolitik

¹⁰⁷Erman, K. (2017). “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(11), 402.

¹⁰⁸Ayan, E. (2010). “Avrasya’da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar”, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 40.

¹⁰⁹Brzezinski, Z. (1997). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, New York: Perseus Books Group, 31.

eksenler. Aktif jeostratejik oyuncular; “mevcut jeopolitik durumları değiştirmek için sınırlarının ötesinde güç veya nüfuz kullanma kapasitesine ve ulusal iradeye sahip devletler,” olarak tanımlanmaktadır. Jeopolitik eksenler, “önemleri güç ve motivasyonlarından değil, hassas konumlarından ve stratejik oyuncuların davranışları için potansiyel savunmasız durumlarının sonuçlarından elde edilen devletlerdir. Çoğu zaman, jeopolitik eksenler, bazı durumlarda onlara önemli alanlara erişimi tanımlamada veya önemli bir oyuncuya kaynakları inkâr etmede özel bir rol veren coğrafyaları tarafından belirlenir. Bazı durumlarda, jeopolitik bir eksen hayati bir durum veya hatta bir bölge için savunma kalkını görevi görebilir”¹¹⁰.

Brzezinski “jeopolitik satranç tahtası” adını verdiği “Avrasya ekseninde”, “ayrı ayrı bir Asya ve Avrupa politikaları dizayn etmenin” mümkün olmadığını belirtir”. Bu coğrafi bütünlük algısına dayanarak, ABD’nin “Avrasya’nın tümü için bütünleşmiş, kapsamlı ve uzun vadeli bir jeostrateji oluşturmasının ve uygulamasının” gerekli olduğu savunulmaktadır. ABD’nin Avrasya’ya yönelik jeostratejisinin, birbiriyle uyumlu, 5 yıllık kısa vadeli, yaklaşık 25 yıllık orta vadeli ve 25 yılın ötesinde uzun vadeli bir bakış açısıyla uyumlu olması önerilmektedir. Bölgedeki ülkelerin çoğulcu rejime ve demokratik sisteme sahip ülkeler olması da önem taşımaktadır. Otoriter sistemlere sahip ülkelerin liberalleşmesi, Batılı ülkeler tarafından desteklenmektedir¹¹¹. Brzezinski’ye göre Ortadoğu; karmaşık, istikrarsız ve ABD’nin stratejik menfaatleri için önem taşıyan bir bölgedir. İran; bu bölgenin tam ortasındadır. Bu konumu; hem sembolik açıdan, hem de gerçek paya dayalı olmasında dolayı aynı zamanda ulusal ve uluslararası çapta sergilediği tavır ve performans açısından bölge ve ABD menfaatleri için geniş kapsamlı sonuçlar oluşturmuştur. Brzezinski’ye göre ABD; İran’ın çöküşünü beklemektense mevcut rejimle anlaşmalıdır.

1.1.3.8. Avrasyacılık teorisi

Avrasya kavramı, Rusya kimliğiyle güçlü bir şekilde bağlantılıdır ve yüzyıllardır Rusya dış politikasının çekirdeği haline gelmiştir. Avrasya’nın Sonu: Jeopolitik ve Küreselleşme Sınırında Rusya (The End of Eurasia: Russia on the Border between Geopolitics and Globalization) kitabında, Dmitri Trenin (2002) Avrasya’nın ikili mekânsal ve siyasi fikir kavramı olduğunu savunuyor. Avrasya, Rusya’yı Asya haritasından Avrupa

¹¹⁰ibid.41.

¹¹¹Erdem, D. F. (2011, Mart). “ABD’nin Avrasya Stratejisi”, *21. YÜZYIL*, 27, 72.

haritasına yerleştirmeye çalışan Büyük Petro'nun (1672-1725) bir "siyasi projesi" idi¹¹². Avrasyacılık, Rusya'nın ne Doğu'ya ne de Batı Avrupa'ya ait olmadığı, ancak kendi medeniyetini, kendi etnik olarak, çoğunlukla Türk kökenli farklı etnik kökenlere sahip Slavlar ve Rusya/Avrasya Müslümanlarının karışımı olarak oluşturduğu varsayımdır. Klasik Avrasyacılar Avrupa'yı, çoğunlukla Batı Avrupa'yı, Rusya/Avrasya'nın en büyük jeopolitik muhalifi olarak görüyorlardı. Avrasyacılığın yeni versiyonu, Sovyet sonrası Rusya'da Alexander Dugin ile ana temsilcisi olarak ortaya çıktı. Klasik Avrasyacıların aksine Dugin, Batı Avrupalıları Rusya/Avrasya'nın düşmanları olarak görmedi. Batı Avrupalılar bir müttefik veya en azından tarafsız bir güç olarak görülebilir. Avrasya'nın ve tüm insanlığın yükselen bir baş düşmanı olarak görülen ABD'dir¹¹³.

Aleksandr Dugin (d. 1962) belki de en iyisi, Marlène Laruelle gibi bilim adamları tarafından "Yeni-Avrasyacılık" olarak anılan, giderek modaya uygun bir politik doktrin olan Avrasyacılığın çağdaş Rusya'sının önde gelen üssü olarak bilinir. Bununla birlikte, aynı zamanda, Rusya'nın bir felsefe olarak sınıflandırılabilir, ancak kökleri gizli olan ve genellikle bilim adamları tarafından bir ezoterizm biçimi olarak görülen, yirminci yüzyılın başlarında Fransız kökenli bir düşünce okulu olan "Gelenekselcilik" önde gelen temsilcilerinden biridir¹¹⁴. Diğer düşünürler 1990'dan sonra Avrasyacılığın bir veya daha fazla yönüne odaklanırken, yeni Avrasyacılığı etkili bir düşünce sistemi haline getirmeye çalışan Dugin, siyaset bilimi, felsefe, ekonomi, jeopolitik ve stratejik bilimler, din-devlet ilişkileri gibi alanlarda ve ülke içi, BDT coğrafyası ve kıtasal düzeyde sistemli bir bakış açısı geliştirmiştir. Dugin kendi düşünce sistemini kurduğu dönemde jeopolitik teoriler, tradisyonizm, nasyonal-Bolşevizm gibi çeşitli akımlardan da etkilenmiştir. Çalışmalarında özellikle jeopolitik yaklaşımların önemli bir yeri vardır¹¹⁵.

Aleksandr Dugin; Rus Jeopolitiği (Avrasyacı Yaklaşım) kitabında, Avrasya İmparatorluğu hakkında söz ederken, gelecekte yeni bir "Rus İmparatorluğu" kurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, bu hareketin (yolun) sonu yeni bir Rus İmparatorluğu'na yol açacak. Dugin'e göre, büyük bir kıta alanını işgal eden Avrasya, eski

¹¹²Nugraha, A. (2015). "Neo-Eurasianism in Russian Foreign Policy: Echoes from the Past or Compromise with the Future?", *Journal Global & Strategis*, 9(1), 97.

¹¹³Shlapentokh, D. (2007). "Dugin, Eurasianism, and Central Asia", *Communist and Post-Communist Studies*, 40, 144.

¹¹⁴Sedgwick, M. (2012). Occult Dissident Culture: The Case of Aleksandr Dugin, Menzel, B., and others, (Edited), *The New Age of Russia Occult and Esoteric Dimensions*, Berlin: Kubon & Sagner, 273.

¹¹⁵Sönmez, S. (2010, Yaz). "Yeni Batıcılık ve Yeni Avrasyacılık Akımları Bağlamında Yeltsin Yönetimi'nin Doğu Batı Politikaları'nın Analizi", *Akademik Bakış*, 3(6), 83.

medeniyetlerin beşiği ve bilinen eski dünyanın birikimine sahip olması özellikleriyle günümüzün küresel dünyasına meydan okuyacak bir jeopolitik düzlemi temsil etmektedir. Rusya devasa mekânsal kütlesiyle Avrasya kıtasının kalpgâh'ında tarihsel bir güç olarak ortaya çıkmaktadır¹¹⁶. Dugin, Avrasyacılığın derin anlaşılması için şunları kaleme almıştır. “Avrasyacılık; sadece bir tür Batı ile bir tür Doğu arasındaki, denge değildir. Bazen yabancılara söylediklerimiz sadece diyalog olmayıp kutupların dengesi de değildir. Avrasyacılığın özü, Batı'dan Doğu'ya giden yol olması ve Rusya'da uygulanan yol olmasıdır”¹¹⁷. Dugin'e göre İran; ABD'nin el oyuncuğu olan Suudi Arabistan, bölgedeki diğer Müslüman ülkelere nazaran daha farklı bir şekilde Rusya'nın kıta geleneğine doğru yürüyebilen kıta gücü unvanıyla ortaya çıkan bir ülkedir. Dugin'in bu perspektife göre 1979 yılında gerçekleşen devrimi ve ülkeyi eski geleneklerine geri getirdiği açıdan övmekten kaçınıyor. İran ile ittifak kurmayı gelecek için güçlendirici bir kuvvet olarak nitelendiriyor.

1.1.3.9. Dünya sistemi teorisi

Dünya Sistemi Teorisi makro düzeydeki modellerin sosyal ve ekonomik değişimi yönettiğini öne sürmektedir. Coğrafyada popüler olmasına rağmen, Dünya Sistemi Teorisi bir siyaset bilimcisi Immanuel Wallerstein (1974) tarafından geliştirilmiştir. Wallerstein hem tarihte hem de sosyal bilimlerde geleneksel ekonomik kalkınma kavramlarına meydan okumak istedi¹¹⁸. Wallerstein'in, üç ciltlik “Modern Dünya Sistemi” isimli çalışmasının 1974 yılında yayınlanan ilk cildi Kapitalist Tarım ve XVI. yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri, onu dünya çapında tanınmış bir sosyal bilimci yapmıştır. Wallerstein'in son iki cildini sırasıyla 1980 ve 1989 yıllarında yayınlamış olduğu üç ciltlik Modern Dünya Sistemi isimli çalışması, onun yalnızca sosyoloji anlayışında ciddi bir değişimin yansıması değil, aynı zamanda Amerikan sosyolojisinin gelişimi ve dönüşümü hakkında fikir verebilecek çalışmalardır¹¹⁹.

Wallerstein'e göre, dünya sistemi, bir başlangıcı ve sonu ve tanımlanabilir coğrafi sınırları olduğu için tarihsel bir sistemdir. Amerikan sosyolojisinde kendinden önceki genel sistem teorisyenlerinden farklı olarak tarihsel analizi hesaba katarak kendi yaklaşımını

¹¹⁶Özey, a.g.e., 147.

¹¹⁷Dugin, A. (2017). *The Rise of the Fourth Political Theory*, London: Arktos, 129.

¹¹⁸Gallaher, C., and others. (2009). *Key Concepts in Political Geography*, London: SAGE Publications, 5.

¹¹⁹Kaya, T. (2007). “Immanuel Wallerstein: Eserleri Çerçevesinde Entelektüel Gelişimi”, *Sosyoloji Dergisi*, 3(14), 107.

ortaya koymuştur. Söz konusu ele alış, tek başına, Amerikan sosyolojisinde yeni bir perspektife karşılık gelir¹²⁰.

Wallerstein, tek bir modern dünya sisteminin şu anda küresel olarak baskın olduğunu, ancak bunun öncesinde çok sayıda tarihi sistem olduğunu iddia ediyor. Bu sistemler, üretim biçimleriyle karakterize edilen üç “varlık” türünden biri olarak kategorize edilebilir. En temel olan mini sistemde üretim, görevlerin uzmanlaşmasının sınırlı olduğu avcılık, toplama veya ilkel tarıma dayanmaktadır ve üreticiler arasında değişim karşılıklıdır. İkinci tip olan dünya imparatorluğunda, tarımsal üretim, tarım dışı üretimin genişlemesini ve askeri-bürokratik bir elitin kurulmasını destekleyebilecek bir artı oluşturur. Üçüncü tip olan dünya ekonomisi, üretimin amacının kâr yaratmak olduğu kapitalist üretim biçimine dayanır. On altıncı yüzyıldan itibaren Wallerstein, Avrupa “dünya ekonomisi” sisteminin diğer tüm sistemleri boyun eğdirmek ve dünyayı tekelleştirmek için genişlediğini savunur¹²¹.

Modern dünya sisteminin üçlü bir yapısı vardır. Kapitalist dünya sisteminin kurumsal yapıları olan devletler, merkez, çevre ve yarı-çevre olmak üzere üç ayrı yapısal pozisyona ve bulundukları pozisyona bağlı olarak hiyerarşik bir sıralamaya girmektedir. Ayrımın temelindeki kilit olgu, farklı başlangıç noktalarında, Batılı devlet mekanizmaları ile Batılı olmayanlar arasındaki güç farklılığında yatmaktadır. Bu güç farklılığını kavrandığında eşitsiz değişimin işlevi, güçlünün zayıfa, yani merkezin çevreye baskısı da kavranmaktadır. Toplumdaki üst, orta ve alt tabakalar, kapitalist sistemde yarı-çevre ve çevre olarak şekillenmişlerdir. Merkez ve çevre, burjuvazinin artığa el koyma sisteminin çok önemli bir parçasıdır ve merkezin çevrenin artı-değerine el koyma sürecinde merkez ülkelerin proletaryası da çevrenin sömürülmesine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla Wallerstein’a göre kapitalizm sadece artı-değerin işçiden işverene değil, çevreden de merkeze tahsis edilmiştir¹²². Wallerstein, merkez, çevre ve yarı-çevre arasında meydana gelen ilişkiyi şu şekilde açıklar. “Merkez, sistemin dengesi hatırına çevreye ihtiyaç duyar bununla birlikte gelişmekte olan yarı-çevre devletlerin rekabeti de kendisi için bir risk teşkil eder ve korkar. Söz konusu tedirginlik merkezi, yarı-çevre devletleri hem teşvik etmeye hem de kısıtlamaya

¹²⁰Kaya, T. (2018). “Immanuel Wallerstein, Bir Tarihsel Sosyal Bilimci”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43, 56.

¹²¹Jones, M., Jones, R., Woods, Michael. (2004). *An Introduction to Political Geography: Space, Place and Politics*, New York: Routledge, 10.

¹²²Aktoprak, E. (2004, Kış). “Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak”, *Uluslararası İlişkiler*, 1(4), 38.

zorlar. Bu da diğer iki sınıflandırmaya göre merkezde daha güçlü devlet yapılarının oluşmasıyla sonuçlanır”.¹²³

1.1.3.10. Tarihin sonu teorisi

Francis Fukuyama’nın ilginç kitabı, “Tarihin Sonu ve Son İnsan”, şaşırtıcı miktarda basın elde etti. Fukuyama’nın kitabın dayandığı “Tarihin Sonu” makalesi 1989’da The National Interest’de yayınlandı. Daha önce görülmemiş olmasa da, sadece politik bir teorisyenin Time ve Newsweek gibi popüler yayınlarda manşetlere sahip olan bilimsel bir makale yazması nadirdir.¹²⁴ Francis Fukuyama tarafından yazılan makale, SSCB ve Doğu Avrupa’daki gelişmelerin Marksizm’in sonu olduğunu, liberal demokrasinin monarşi ve faşizminden sonra komünizmi yendiğini ve meşruiyeti üzerinde dünya çapında dikkate değer bir mutabakatın oluştuğunu savundu.¹²⁵

Fukuyama’ya göre; Hegel, tarihin mutlak bir anda ulaşabileceği en son noktaya ulaştığını dile getiren “tarihin sonu” kavramını kullansa da, bu kavramı asıl meşhur eden ise A. Kojeve’dir.¹²⁶ Yüzyıl ortasındaki çağdaşlarına göre, Kojeve’nin tarihin sonunu ilan etmesi, bir Fransız entelektüelinin tipik II. Dünya Savaşı’nın topuklarında ve Soğuk Savaş’ın yüksekliğinde olduğu gibi eksantrik solipsizm gibi görünüyordu.¹²⁷ Fukuyama, “tarihin sonu”ndan, insan doğasına en uygun ideolojik sistem olan liberalizmin bulunmasıyla daha iyi bir ideolojik sistem arayışına gerek olmadığı anlamında “ideolojilerin sonu”nun geldiğini kastetmektedir.¹²⁸ “*Tanık olabileceğimiz sadece Soğuk Savaş’ın sonu ya da savaş sonrası tarihin belirli bir döneminin geçmesi değil, tarihin sonudur, yani insanlığın ideolojik evriminin son halidir ve insan yönetiminin son biçimi olarak Batı liberal demokrasisinin evrenselleştirilmesidir*”¹²⁹.

¹²³Şöhret, M. (2013). Dünya Sistemi Teorisi, H. Çomak, C. Sacaktar (Editörler). *Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar*, (1. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 344.

¹²⁴Macey, J.R., Miller, G.P. (1992). “The End of History and the New World Order: The Triumph of Capitalism and the Competition between Liberalism and Democracy”, *Cornell International Law Journal*, 25(2), 277.

¹²⁵Turan, B. (2015, Aralık). “Fukuyama’nın Tarihin Sonu Tezi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(21), 486.

¹²⁶Sarı, M. A.(2010). “Tarihin mi Sonu Yoksa İdeolojilerin mi?”, *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 14, 67.

¹²⁷Fukuyama, F. (1989, Summer). “The End of History?”, *The National Interest*, 16, 6.

¹²⁸Bravo, I.B. (2005). “Tarihin sonu, İlerleme ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 129.

¹²⁹Fukuyama, a.g.m., 3.

Fukuyama, tarih felsefesi hakkındaki görüşlerini sergilerken, ilk önce Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki olayların, sadece sosyalizmi uygulama çabasının başarısız olduğunu, aynı zamanda sosyalizm tasarımı da çöktüğünü iddia eder. Bahsedilen bu iki şeyin dışında, bu olaylar ayrıca insanlığın toplumsal ve politik evriminin de sona erdiğini gösterirler, yani tarihin sonunu. Fukuyama'ya göre, Doğu'yu parçalayıp dağıtan şey, "liberalizme" karşı olanaklı en son farklı bir toplum dizgesiydi. Öte yandan, Fukuyama liberalizm ve liberal-demokratik kapitalizmi kasteder. Kabaca konuşmak gerekirse, serbest pazar ekonomisini, bireysel hakları ve parlamenter demokrasiyi¹³⁰.

Fukuyama'nın felsefi görüşleri, yirminci yüzyılda liberal demokratik hükümet biçimlerine yönelik elverişsiz olduğu iddia edilen eğilimin, ayrıntılı bir incelemesiyle birlikte ele alınmaktadır. Güney Avrupa, Latin Amerika, Asya ve Doğu Avrupa bölgelerinde serbest piyasa ekonomisi ve parlamenter demokrasinin bazı önemli istisnalar dışında norm haline geldiğini savunur. 1940'ta sadece 13 liberal demokrasinin, 1960'ta 37 ve 1990'da 62 olduğunu iddia eder, ayrıca, devletlerarasındaki barışın liberal demokratik normlara yakınlıklarıyla yakından ilişkili olduğunu savunarak zaman içinde, demokratik devletlerarasındaki savaşın düşüşte olduğunu söyler¹³¹.

1.1.3.11. Medeniyetler çatışması teorisi

Samuel Huntington, 18 Nisan 1927 yılında Amerika'nın New York kentinde doğmuş ve 24 Aralık 2008 yılında Amerika'nın Massachusetts eyaletinde ölmüştür. Uzun süre Harvard Üniversitesi'nde Politik Bilimler Akademisi Profesörü olarak görev yapan Huntington, 1977–1978 yılları arasında Amerika'nın Ulusal Güvenlik Konseyi ve Güvenlik Planlama Bölümünün koordinatörlüğünü ve 1986–1987 yıllarında ise Amerikan Politik Bilimler Birliği'nin başkanlığını yürütmüştür¹³². Samuel P. Huntington tarafından hazırlanan makale 1993 yılında Foreign Affairs Dergisi'nin Yaz Dönemi sayısında yayınlandı. Huntington'un bu tezi, Fukuyama'nın Tarihin Sonu tezine karşılık olarak Dünya'da yeni hareketlenmelerin olacağını ve XXI. yüzyılın "Medeniyetler Çatışmalarına" sahne olacağını öngörmektedir. Huntington, makalenin özünü şöyle özetliyor. "Benim

¹³⁰Kabadayı, T. (2007). "Tarih Bitti Mi?", *Felsefe ve sosyal bilimler Dergisi*, 4, 108.

¹³¹Griffiths, M., O'Callaghan, T. (2002). *International Relations: The Key Concepts*, New York: Routledge, 92.

¹³²Topses, M. D., Bıçkı, D. (2010). "Medeniyetler Çatışması Kuramının Sosyolojik Eleştirisi", *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 6(1), 68.

hipotezim; bu “yeni dünya”da mücadelenin esas kaynağı öncelikle ideolojik ya da ekonomik olmayacak. Beşeriyet arasındaki büyük bölünmeler ve hâkim mücadele kaynağı kültürel olacak. Ulusal devletler, Dünya’daki olayların yine en güçlü aktörleri olacak, ancak global politikanın gerçek mücadeleleri, farklı medeniyetlere ait gruplar ve milletler arasında meydana gelecek”¹³³.

Medeniyetler Çatışması teorisine göre, dünyanın ezilen ülkelerinin Batı emperyalizminin yıkıcı etkilerinden kurtulmalarının tek yolu, Huntington’un deyişiyle “Batılı” değerlerden vazgeçmeleridir. Huntington’a göre “hukuk devleti”, “insan hakları”, “uluslaşma”, “laiklik”, “halk egemenliği” gibi Aydınlanma ilkeleri Batılı değerlerdir¹³⁴.

Huntington’a göre Medeniyet kimliği gelecekte giderek daha önemli hale gelecek ve dünya büyük ölçüde yedi veya sekiz büyük medeniyet arasındaki etkileşimlerle şekillenecektir. Bunlar Batı, Konfüçyüsçü, Japon, İslami, Hindu, Slav-Ortodoks, Latin Amerika ve muhtemelen Afrika medeniyetleri içerir. Geleceğin en önemli çatışmaları bu medeniyetleri birbirinden ayıran kültürel fay hatları boyunca meydana gelecektir. Bu çatışmaların nedeni şunlardır: Birincisi, medeniyetler arasındaki farklar sadece gerçek değildir; onlar temel. Medeniyetler tarih, dil, kültür, gelenek ve en önemlisi din ile birbirinden ayrılır. İkincisi, dünya daha küçük bir yer haline geliyor. Farklı medeniyetlerin halkları arasındaki etkileşimler artıyor. Üçüncüsü, dünya çapında ekonomik modernleşme ve toplumsal değişim süreçleri insanları uzun süredir devam eden yerel kimliklerden ayırmaktadır. Dördüncüsü, medeniyet bilincinin büyümesi, Batının ikili rolü ile güçlendirilir. Bir yandan Batı gücü zirve yapar. Bununla birlikte, aynı zamanda ve belki de sonuç olarak, Batı dışı medeniyetler arasında kök fenomenine dönüş meydana gelmektedir. Beşinci olarak, kültürel özellikler ve farklılıklar daha az değişkendir ve dolayısıyla politik ve ekonomik olanlardan daha az tehlikeye atılır ve çözülür. Son olarak, ekonomik bölgeselcilik artıyor. Bir yandan, başarılı ekonomik bölgeselcilik medeniyet bilincini güçlendirecektir. Öte yandan, ekonomik bölgeselcilik, ancak ortak bir medeniyetten kaynaklandığında başarılı olabilir, Avrupa Topluluğu Avrupa kültürünün ve Batı Hıristiyanlığının ortak temeline dayanır¹³⁵. Böylece medeniyetler çatışması iki düzeyde gerçekleşir. Mikro düzeyde,

¹³³Gölbaşı, H., Dever A. (2007). “Medeniyetler Çatışması Teorisi ve Dinler Çatışması “Kendini Gerçekleştiren Kehanet””, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 54.

¹³⁴Topses, M.D. (2009, 24-27 Eylül). “Medeniyetler Çatışması Kuramının Sosyolojik Çözümlemesi”, Uluslararası Davraz Kongresi: Küresel Diyalog, Isparta, 377.

¹³⁵Huntington, S. P. (2004). “The Clash of Civilizations?”, Mingst, K.A., Snyder, J. L. (Edited). *Essential Readings in World Politics*, New York: W.W.Norton & Company, 165.

medeniyetler arasındaki fay hatları boyunca yakın gruplar, genellikle şiddetle ve bölgenin ve birbirlerinin kontrolü üzerinde mücadele ederler. Makro düzeyde, farklı medeniyetlerden gelen devletler göreceli askeri ve ekonomik güç için rekabet eder, uluslararası kurumların ve üçüncü tarafların kontrolü üzerinde mücadele eder ve belirli siyasi ve dini değerlerini rekabetçi bir şekilde teşvik eder¹³⁶.

Çatışma, bazı fay hatları üzerinde gerçekleşecektir. Birinci fay hattı Batı Hristiyanlığının 1500'lerdeki sınırındır ki, aynı zamanda eski Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki tarihi sınırlara da uygun düşüyor. Bu hattın doğusunda ve güneyinde kalan kavimler, Müslüman ve Ortodoks, kuzeyinde ve batısında kalan kavimler Protestan ve Katolik'tir. Batı ve İslâm dünyası arasındaki fay kırıkları boyunca cereyan eden bu mücadele 1300 yıldır sürüyor ve zeval bulma ihtimali yoktur. İkinci Fay Hattı, Kafkasya-Sibiryâ hattı, İslâm'ın kuzey sınırındaki Ortodoks ve Müslüman kavimler arasındaki mücadeledir. Üçüncü Fay Hattı, Asya'daki Müslüman-Hindu çatışması ve Çin'in komşu Tibet halkı üzerinde yaptığı baskılar tarafından oluşturulur. Dördüncü Fay Hattı Japonya ve Amerika arasındadır. Beşinci Fay Hattı Afrika'nın ucundan başlayıp, Orta Asya'ya kadar uzanan hilal şeklindeki hattır. İslam ülkeleri bu hattın güneyinde, Hristiyan ülkeler Kuzeyinde yer almaktadırlar¹³⁷. İran medeniyetler çatışması teorisinde İslami medeniyetin merkezinde yer almaktadır ve İslami medeniyet de dünyanın merkezinde konumlanmıştır, öyle ki Afrika'nın kuzeyi ile Filipinler'in güneyi arasındaki bölgeleri kapsamaktadır. Huntington; İslam âleminde İran'ın konumuna değinerek İran, Pakistan ve Çin yakınlığını uyarıyor. Ona göre bu ülkelerin ABD'ye boyun eğmemeleri ve ABD'nin emirlerini yerine getirmemeleri, Batı'nın böyle bir ittifakın önünü engellemesi gerektiğinin bir göstergesidir.

¹³⁶ İbdi.166.

¹³⁷Üregen, A. (1998). "Medeniyet Kavramı Etrafında Yeni Tartışmalar: "Medeniyetler Çatışması Mı?", *Sosyoloji Konferansları*, 25, 49.

Harita 1.5. Huntington'un Görüşüne Göre Medeniyetlerin Coğrafi Konumu¹³⁸

1.2. Mezhep Jeopolitiği

XIX. yüzyılın önemli coğrafyacılarından biri olan Friedrich Ratzel, iki ciltli çalışması olan Antropocoğrafya'da coğrafya bilimini anlatırken coğrafyanın sadece fiziki ve jeolojik çalışmalarla anlaşılmayacağını belirterek, tarih ve manevi bilimlerin de bu konudaki önemine vurgu yapmaktadır. İnsanları tarih boyunca savaşa götüren önemli nedenlerden birisi de kutsallardır. Toprakların büyük ve küçüklüğü, sıcak denizlere sınırları bulunup bulunmaması gibi kriterlerin yanı sıra, insanlar kendileri için kutsal saydıkları semboller uğruna birçok savaşa sebep olmuştur. Jeopolitik, kültür ve medeniyet gibi soyut verilerden ve bunların somut görüntülerinden hareket ederek coğrafyayı yorumlamaktır. Ayrıca coğrafya, jeopolitik ve strateji kavramları arasındaki bağlantıyı kurar. Bu nedenle, coğrafyanın kutsallığı, üzerinde yaşayan insanların yüzyıllardır zihinlerinde yarattıkları sembollerin bütünüdür¹³⁹.

Jeopolitik konjonktüreldir. Kalıcı olan coğrafi konumdur. Jeopolitik coğrafi konumun zaman değişkenine bağımlı olan adeta giysisi gibidir. Değişen koşullara göre yeni olasılıklar veya üretilen yeni sorunlar karşısında jeopolitik yeni çözümlemelerle yapılır. Bu nedenle

¹³⁸ Agnew, J. (2003). *Geopolitics: Re-visioning world politics*, Second edition, London: Routledge, 119.

¹³⁹ Kılıç, D. (2008). "Ortadoğu'nun Dini Jeopolitiği ve Günümüze Yansımaları Üzerine Bir Deneme", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 66.

jeopolitik, mekânın ekonomi-politiğine dayalı dünya siyasal atlasını okuma çabasıdır. Bu çerçevede jeopolitik; uluslararası ilişkilerin coğrafi analizidir¹⁴⁰.

Bilim adamlarının bakışında, Jeopolitiğin farklı boyutları ve çeşitleri yönleri vardır, bu cümle siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel bakıştan önemlidir. Bu çeşitlerden birisi de mezhep oluyor. Mezhep, siyasete ve insan hayatında önemli role sahip ve önemli bir konu olarak jeopolitik düşüncelerinde yer almaktadır¹⁴¹. Mezhepler ve her türlü teolojik yapı, gerçekte sosyal, kültürel, politik ve hatta ekonomik ihtiyaçlara ve koşullara göre tarihin içerisinde meydana gelmiş, teorileri pratiklerden sonra kurgulanmış pratik fenomenlerdir¹⁴². İnsanlar arasındaki görüş farklılıkları ve ayrılıkları, doğal, psikolojik, tarihsel, dini ve sosyolojik bir olgudur. Mezhepleşme, her dinin tarihinde yaşanan bir olgudur, dinin özünü oluşturmaz. Hangi dönemde ortaya çıkmış olursa olsun, mezheplerin içinde yaşadıkları gerçeklikle sıkı ilişkileri vardır. Onların varlığı, dini bir zorunluluk veya ilahi bir takdir olmayıp insanlardaki akıl etme, düşünme, sorgulama ve olaylara farklı bakabilme ve farklı çözümler üretebilmenin tabii bir sonucudur. Mezhepler, kendilerini din ile meşrulaştırsalar da, beşeri, toplumsal, politik ve dini boyutlara sahip bir olgudur¹⁴³. Tarih boyunca mezhep ve mezhepçilik; doğrudan veya dolaylı olarak ülkelerin, güçlerin ve grupların jeopolitik stratejileri ve siyasetlerinin şekillenmesi için etkili olmuştur. Birçok konuda mezhep ve dini konular; savaşların, yaptırımların ve siyasal tedbirlerin alınması için bir bahane üretmenin sebebi olmuştur. Yine de global olarak seküler devletlerin ortaya çıkması XVII. yüzyıldan sonra mezheplerin üstlendiği genel etkili rolünü azaltmıştır. Dolayısıyla dinden bölünmüş teoriler ikinci bir role sahip oldular¹⁴⁴. Başka bir deyişle XVII. yüzyıldan önce dini ve mezhep ilişkileri global sisteminin ve diğer işlemlerin yapılaşmasında önemli bir rol üstlenmekteydiler halbuki dünya Westphalia'dan sonra mezhep oyuncularının düşüşünü görmeye başladı¹⁴⁵.

¹⁴⁰Hacisalihoğlu, Y. (2006). "Kuramsal ve Kavramsal Bir Çözümleme: Mekân-Güç-Çatışma ve Jeopolitik", *Türk Coğrafya Dergisi*, 47, S.3.

¹⁴¹Mojtahedzade, P. (2002). *Political Geography and Geopolitic*, Tehran: Samt Press. (In Persian), p.81.

¹⁴²Çağlayan, H. (2016). "Müslüman Toplumlarda Mezhep Algısı ve Açmazları", M. Evkuran (Editör), *İslam'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*. (1. Baskı), Ankara: Anadolu İlahiyat Akademisi Eğitim Yayıncılık, 273.

¹⁴³Kutlu, S. (2013). "Müslümanlar Arasında Barışı Tehdit Eden Mezhep Çatışmasının Temel Dinamikleri ve Çözüm Yolları", Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyum, I, Konya, 170.

¹⁴⁴Mahkoei, H., Bavir, H. (2016, Summer). "Shia's Geopolitics and Its Role in Relations Between Shiite Iran and Pakistan", *A Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(2), 210.

¹⁴⁵Agnew, J. (2006). Religion and Geopolitics, *Geopolitics*, 11, 183-191.

XX. yüzyılda ve 1970'li yılların ortasından itibaren ülkelerin siyasal tavırlarını entegre etmek için seküler yapılarının hakimiyeti olağanüstü ciddi bir şekilde çelişkiye girdi. Bu da mezheplerin dünya çapında muhtelif etkilendirmelerinden kaynaklanıyordu¹⁴⁶. Hâlihazırda, bazı ülkelerin politik istikrarı büyük ölçüde mezheplerin mekânsal dağılımından kaynaklanmaktadır. Öyle ki son yıllarda mezhep jeopolitik arenaya geri dönmüştür¹⁴⁷.

Glasner; doğru bir analiz ile mezhebin siyasal vakalarda olan rolüne değiniyor. Eskiden coğrafya sınırlarını ayırt etmek için mezhep bir etken olarak kullanılabilirdi. Örneğin Katolik ve Protestan ayırımından dolayı ortaya çıkan İrlanda'ya, İslamiyet ve Hristiyanlıktan dolayı ortaya çıkan Suriye'ye, İslamiyet ve Hindu mezhebinden ortaya çıkan Hindistan'a, Musevilik ve İslamcılık ayırımından dolayı ortaya çıkan Filistin'e değinebiliriz. Bu bölgelerin her birinde dünyanın siyasal haritası değiştiği zaman ve ona entegre bir şekilde değişen tarihi dönemden dolayı küçük bölümler olarak birçok azınlık gruplar ortaya çıkıyordu ve bazıları da ulusal sistemle uyum sağlamak için bir sürü problem ortaya çıkarıyorlardı¹⁴⁸.

Bazı bölgelerde din ve mezhebin önemi öyle çok oluyordu ki bir ülkenin tamamen kutuplaşmasına ve milli birlik ve beraberliğinin yok olmasına da neden oluyordu. Örneğin Hindistan ve Pakistan olarak bölüşülen Hint Yarımadası 1947 yılında Müslümanlar ve Hindular arasında çıkan çatışmalardan dolayı gerçekleşti¹⁴⁹. Mezhep jeopolitiği belirli coğrafi alanlarda olan güçler arasındaki ilişki türlerindeki şekillenmede muhtelif gruplarının mezhep öğretimlerinin etkisi olarak nitelendirebiliriz. Tarih boyunca bu ilişkiler savaş ve çatışma halinde devam etti. Örneğin Katolik ve Protestanlar arasında olan 30 Yıl Savaşları, çeşitli ülkelerdeki mezhepsel azınlıklara yönelik uygulanan sınırlamalar, katliamlar ve ülkeden ihraç edilmeler, Ortadoğu'daki acımasızca gerçekleşen mezhep çatışmaları¹⁵⁰.

İslami devrimden sonra Şiilik mezhebinin gizli kalan potansiyeli ortaya çıkmaya başladı. İran gibi güçlü bir ülkede Şiilik siyasi gücü ele geçirdi. Hem de öyle bir ülkede ki,

¹⁴⁶Mahkoei H., Bavir, H. (2016, Summer). "Shia's Geopolitics and Its Role in Relations Between Shiite Iran and Pakistan", *A Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(2), 210.

¹⁴⁷Simbar, R (2007, Fall-Winter). "Geopolitic and Religion: Strategies and Transformations", *Geopolitics Quarterly*, 2(3/4), 108.

¹⁴⁸Sohfi, S. M. (2001). *Cultural Geopolitics and National Security Problem*, Tehran: Shamsa Press. (In Persian), 55.

¹⁴⁹Ahmadi, A. (2011). *Iran, Islamic Revolution and Shiite Geopolitics*, Tehran: Andishe Sazan Nur. (In Persian), 34.

¹⁵⁰Simbar, a.g.m., 108.

coğrafya açısından eşsiz bir konuma ve güneybatı Asya bölgesindeki jeopolitik bir konum yanında, Basra Körfezi ve Hazar Denizinde birçok tüketilebilir enerji kaynaklarına sahiptir. Bu açıdan dünyanın hep odak noktası olmuştur. Ayrıca nüfusunun %90'nı Şii olan bir ülkede devrim gerçekleşti ve dünyadaki Şii'lerin %40'luk oranına sahip bir ülke olduğu için dünya Şii'lik merkezi sayılmaktadır. Bu İslami Devrim; sınırların ötesinde büyük bir etki bıraktı¹⁵¹. Başka bir deyişle İran'da İslam Devrimi'nin ortaya çıkması ile Şii mezhebinin saklı olan güç, İran'ın nüfuz alanının genişlemesiyle daha da canlanmış ve bu mezhebin jeopolitik bir nitelik kazanmasına neden oldu¹⁵².

¹⁵¹Rahbar, A., Nejat pour, M., Yazdan Panah, M., (2016, Autumn). "Assessment of Geopolitical Theory Shia Islamic Republic of Iran's Foreign Policy", *The Islamic Revolution Approach*, 10(36), 22.

¹⁵²Ahmadi, A., Vasegh, M., Jasemnezhad, M. (2012, Summer). "Shiite Geopolitics and Increase Iran Position in the Middle East after Islamic Revolution", *Human Geography Research Quarterly*, 44(80), 68.

2. BÖLÜM

İRAN'IN DIŞ SİYASETİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER (MERKEZ)

2.1. İran Ve Jeopolitik Özelliği

İran'ın dış politikası söz konusu olduğunda ülkenin jeopolitik konumunun belirleyici rolü açıkça ortadadır. İran'ın dış politika temelini ülkenin tarihi ve kültürel coğrafyasının özelliklerine dayandığını düşünen birçok araştırmacıya göre Tahran'ın dış politikası sabit ve değişmez unsurların etkisi altındadır ve bu unsurlar onun fiziki ve sosyal çevresinden kaynaklanmaktadır. Tüm bu araştırmacılar jeopolitik konumun İran dış politikasında tayin edici role sahip olduğu konusunda hemfikirdirler.¹⁵³

İran, her zaman jeopolitik teorilerde, önemli yere sahip olmuştur. Özellikle klasik jeopolitik teorilerde İran jeopolitiğinin ayrı bir yeri vardır; mesela Mackinder, İran'ın büyük bir kısmını Heartland'ın içine yerleştirdi. Mahan, İran'ın Rusya'nın Hint Okyanusu'na olan güzergâhındaki geçiş konumunu vurguladı. Spykman İran'ı Rimland'ın hassas kesiminde yer vererek değerlendirdi. Cohen İran'ı Ortadoğu'nun hassas bölgesinin bir parçası olarak görmüştür¹⁵⁴. İslam Devrimi öncesinde İran'ın jeopolitik durumu geleneksel değişkenlere vurgu yapılarak değerlendirildi ve Batı ülkelerinin, özellikle ABD'nin dikkatini İran'a çeken bu değişkenlerdi. Batı ülkelerinin her biri İran'ın jeopolitiğinde özel hedefler peşinde koşuyordu. Bunların arasında İran'ın transit konumuna ve İran'daki önemli tüketici pazarına, İran'ın petrol kaynaklarına değinebiliriz. Onların görüşüne göre, Ortadoğu ve Basra Körfezi'nin istikrarı ve güvenliği İran'ın ulusal güvenliğine bağlıydı¹⁵⁵; ancak İslam Devrimi'nin zaferi ve Şah'ın gitmesi ile ABD'nin ve Batının bölgedeki müttefiklerinden biri olan İran, bölgedeki en güçlü düşmanları haline geldi, dolayısıyla İran'ın jeopolitik değerlerine yeni boyutlar eklendi. Bunların en önemlisi İran'ın Şii dünyasında merkez haline gelmesi ve yeni bir jeopolitiği değer kazanması oldu.

¹⁵³Yegin, A. (2017). *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları*, İstanbul: Seta Yayınları, 33.

¹⁵⁴Kaviani Rad, M., Maldari, H. (2018, Winter). "The Impact of Geopolitical Situation on the National Strategy (Case Study: South East Iran)", *Human Geography Research Quarterly*, 49(4), 844.

¹⁵⁵Jahangiri, S., Athari, S. A. (2018). "Investigating the Impact of Iran's Geopolitical Position on Foreign Policy (before and after the Islamic Revolution)", *Quarterly Journal of Political Strategy*, 2(3), 61.

2.1.1. İran'ın Doğal Coğrafyası

2.1.1.1. Coğrafi konumu

Her ülkenin coğrafi konumu dış politikasına bağlıdır. Coğrafi konum ile dış politika arasındaki ilişki o kadar önemli hale gelmiş ki jeopolitik çalışmalarda önemli bir konu olmuştur. İran, önemli uluslararası boğazların ve su yollarının yanında olması, özel ve kıt kaynaklara (petrol ve gaz, vb.) erişim açısından büyük önem taşımaktadır. İran'ın kuzeyden, Hazar Denizi'nden ve güneyden Basra Körfezi ve Umman Denizi'nden uzun kıyıları vardır. İran genel olarak kara ve deniz kavşağıdır ve jeopolitik teorilerde ve askeri stratejilerde her zaman özel bir yere sahiptir¹⁵⁶. İran, 1648195 kilometrekarelik bir alana, 25-40 derece kuzey enlemine ve 44-63 derece doğu boylamına sahiptir. Geometrik olarak, İran ülkesi nispeten düzenli bir eşkenar dörtgendir. Büyük çapı kuzeybatı-güneydoğu boyunca uzanırken, diğer çapı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanmaktadır. İran'ın çevre uzunluğu yaklaşık 8631 km'dir. Bu miktarın yaklaşık 5861 km'si kara sınırı, 2771 km'si de su sınırıdır. Kuzey sınırlarının ötesinde Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkmenistan bulunmaktadır. Doğusunda Afganistan ve Pakistan, batısında ise Türkiye ve Irak var. İran'ın güney tarafında hiçbir ülke ile kara sınırı yoktur. İran'ın güney sınırlarında Umman Denizi ve Basra Körfezi bulunmaktadır¹⁵⁷.

2.1.1.2. Ülkenin büyüklüğü

Ülkenin büyüklüğü, ülkelerin jeopolitiğini etkileyen faktörlerden biridir ve ülkelerin somut gücünü değerlendirmede politik olarak dikkat çekicidir. Büyüklük açısından İran dünyanın 16. büyük ülkesidir ve Suudi Arabistan'dan sonra Ortadoğu'daki en büyük ülkedir¹⁵⁸. Bazı siyasi analistlere göre, İran'ın 1950'de Nixon'un iki sütunlu bölgesel politikasının temel direklerinden biri olarak seçilmesine neden olan faktörlerden biri, İran'ın toprak büyüklüğüydü. Irak-İran savaşında, İran'ın bir kısmı savaşın ilk günlerinde Irak

¹⁵⁶Kamran, H., Gholami, B., Yari, E., Khaledi, H. (2009, Spring). "Geography and National Power in the Iran", *Journal of Geographical Sciences*, 13(16), 11.

¹⁵⁷Seyedi Asl, S.M. (2013). *Explanation of Geopolitical Relationships of Iran and Azerbaijan Republic with Constructivism Approach*, Master's Thesis, University of Tehran; Faculty of Geography, Iran; Tehran, 60.

¹⁵⁸Hatemi Rad, M. (20016, Winter). "Geopolitical position of Iran", *PAYAM Islamic Research Center Quarterly*, 81, 149.

tarafından işgal edilmiş olsa da, büyük ölçekli bölgesel genişleme ve stratejik derinlik Irak'ın, İran'ı işgal etmesine izin vermedi¹⁵⁹.

2.1.1.3. İklim

Elverişli ve ılıman iklim bir ülkenin gücü üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir; çünkü önce gıdanın gelişimini etkiler. İkincisi, iklim anormalliklerinin neden olduğu yıkım ve hasar oranı en aza indirilir ve ulusal kaynaklar boşa gitmez. Üçüncüsü, ulusal kaynakların bir kısmı insanlar için uygun yaşam koşullarının sağlanması için harcanmaz ve enerji kaynakları boşa gitmez¹⁶⁰. İran'ın iklim yapısı bölgelere göre farklılık göstermektedir. Kuzey batı ve güneyde yer alan dağların yüksek oluşu denizden gelen nemli havanın ülke merkezine doğru geçiş yapmasına izin vermemektedir. Bu sebeple bu dağların dış etekleri nemli ve ormanlık iç etekleri ise kuru bir havaya sahiptir. Batı bölgelerinde kara iklimi hâkim olup, yazları sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk geçmektedir¹⁶¹.

2.1.1.4. Topoğrafi

Dünyanın topoğrafik haritasına baktığımızda İran platosunun farklı ırkları barındıran ve dağlarla çevrili olan kendisine has bir fiziki yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. İran'ın topoğrafik yapısı, genel olarak bir bütünlüğün yanında kuzey, batı ve güney ekseninde doğal ve morfolojik unsurların bir birleşimine sahiptir; bu unsurlar ise, genelde şöyledir¹⁶².

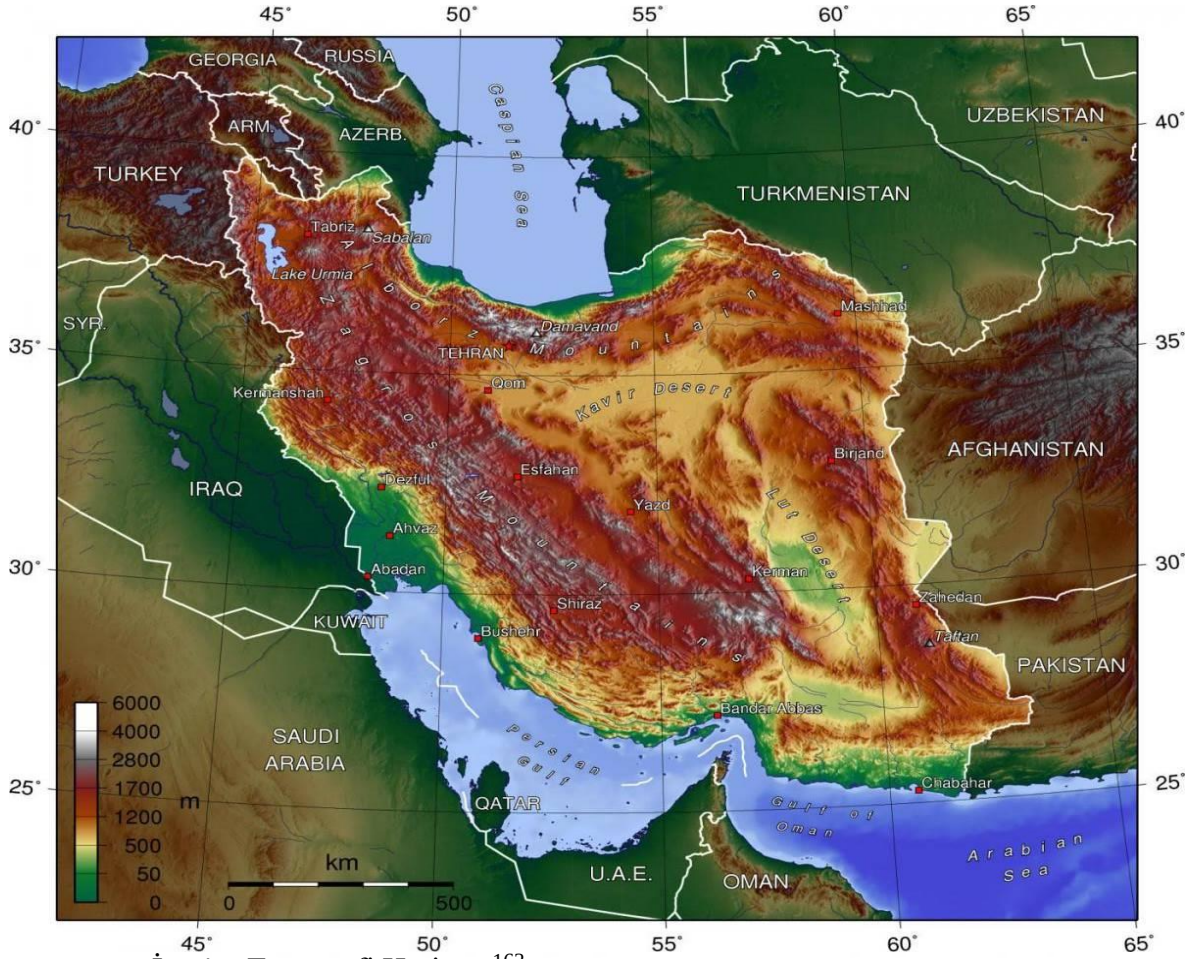
1. Sıradağlar: Elburz, Zağros, Merkezi ve münferit olan doğudaki yükseklikle.
2. Platolar: Azerbaycan, Kürdistan ve Merkezi platoları.
3. Çöller: Lut, Nemek (kuru çöller), Gilan, Mazenderan, Gülistan, Huzistan, Hürmüzgan (verimli çöller), Kerec, Veramin, İsfahan, Gensar (dağ eteklerinde bulunan verimli çöller), Keşfrud, Mogan, Mahideşt, Mervrud, Esedabad, Cem (dağların arasındaki verimli çöller.)
4. Göller: Urmiye, Behtegan, Cozmuriyan vb. gibi göller.
5. Bataklıklar ve tuz gölleri.

¹⁵⁹Kamran, H., Gholami, B., Yari, E., Khaledi, H., a.g.m., 12.

¹⁶⁰Ibid. 13.

¹⁶¹İnternet: <http://www.etonet.org.tr/uploads/iran.pdf> (Erişim Tarihi: 10.09.2019)

¹⁶²Hafeznia, M.R. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Cğrafiyası*, (Çev. K. Dilek). Ankara: İraniyet Yayınları. ((Eserin orijinali 2002'de yayımlandı). 49.

Harita 2.1. İran'ın Topoğrafi Haritası ¹⁶³

2.1.2. İran'ın Beşeri Coğrafyası

2.1.2.1. Nüfus

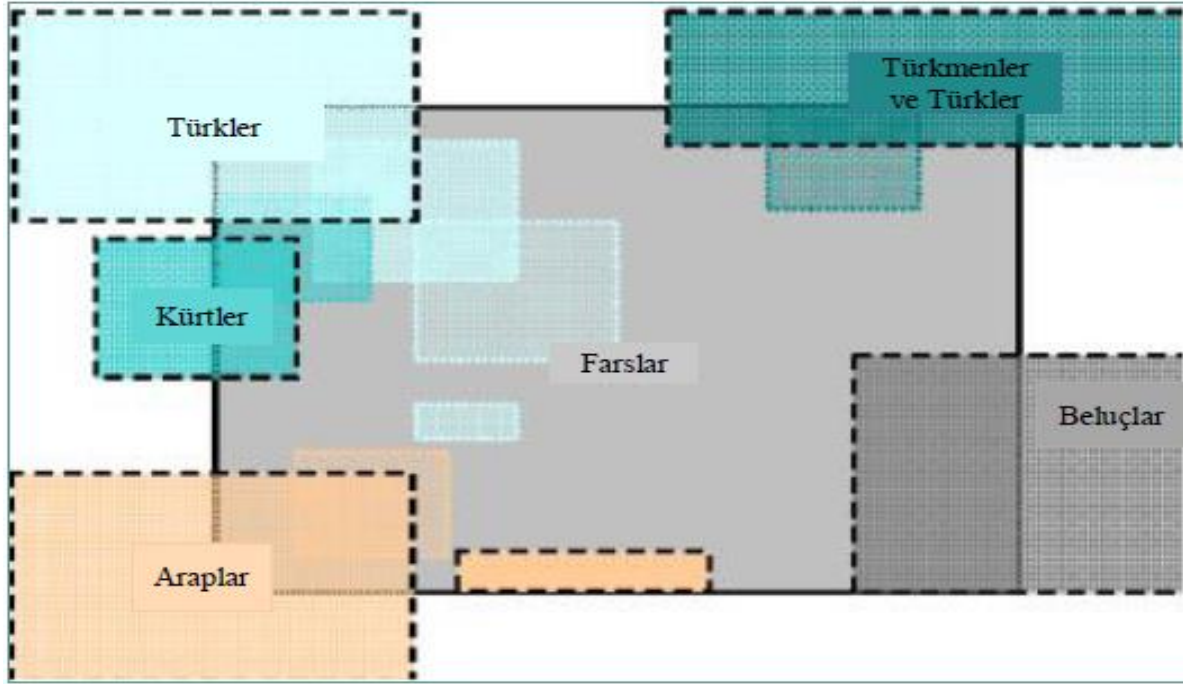
Bir ülkenin nüfusu en önemli jeopolitik faktörlerden biridir. Barış zamanı veya savaş sırasındaki nüfus oranı, siyasi bir varlığın gücünü ölçmede önemli bir faktördür. Tabii ki, jeopolitik sorunları analiz ederken, aktif nüfus göz önünde bulundurulur, böylece 20 ila 65 yaş arasındaki insanlar bir ülkenin toplam nüfusunun %35'inden fazlasını oluşturduğunda, böyle bir ülke güvenlik, siyasi istikrar ve ekonomik kalkınma için en iyi ve en arzu edilen jeopolitik faktöre sahiptir. Basra Körfezi bölgesindeki İran, genç, verimli ve yetenekli bir nüfusa sahip olmanın yanı sıra, bölgedeki ülkeler arasında en büyük nüfusa sahiptir. Böylece İran nüfusu Basra Körfezi'ndeki yedi ülkenin toplamından daha fazladır¹⁶⁴.

¹⁶³İnternet: <https://fa.maps-iran.com/>. (Erişim Tarihi: 9.11.2018).

¹⁶⁴Hatemi Rad, a.g.m., 150.

2.1.2.2. Etnik ve dil

İran doğal olarak etnik çeşitliliğe sahiptir ve Ortadoğu'daki en heterojen ülkelerden biridir. Kültürel ve etnik çeşitlilik İran toplumunun bir özelliğidir. Dilsel heterojenlik açısından, dünyanın ilk on ülkesi ve İslam dünyasının çekirdeğindeki ilk ülke arasındadır¹⁶⁵. En önemli dilsel azınlıklar şunlardır: kuzeybatıdaki Türkler, kuzeydoğuda Türkmenler, güneybatıda ve Basra Körfez'inde Araplar, batı ve kuzeybatıda Kürtler, güneydoğudaki Beluçlar. Her ne kadar ortak dil bir ulus tanımlamak için temel olarak görülse de, en azından İran örneğinde, dil yukarıda belirtilen tüm işlevlere sahip değildir, çünkü dil; her şeyden önce, İran ulusunun tanımı değildi. İkincisi, kültürleri ve etnik kökenleri birbirine bağlamak için ana eksen olmamıştır¹⁶⁶.

Şekil 2.1. İran'da Etnik Grupların Dağılımı ve Komşu Ülkelerle Mekânsal Bağlantısı ¹⁶⁷

Etnik dağılıma bakıldığında; İran'ın ülkenin kimliği olarak belirlediği Farşlar dışındaki milletler, genellikle İran sınır bölgelerinde yaşamaktadır. Türkiye, Irak, Körfez ülkeleri ve Afganistan gibi komşu ülkelerin içinde yani hemen sınırın öbür yakasında aynı milletten insanlar yaşamakta, bu durum çoğu kez bağımsız bir devlet kurmak isteyen

¹⁶⁵Sayadi, H., Sanaei, A. (2017, Fall). "Geopolitical Factors Affecting Iran's Foreign Policy from West to East with an Emphasis on Russia Between 1991 and 2016", *Studies of International Relations Journal*, 10(39), 90.

¹⁶⁶Afzali, R., Seyyedi Asl, S.M., Mahmoudi, A. (2014). "Explanation of Relationships of Iran and Azerbaijan Republic with Constructivism Approach", *Journal of Central Eurasia Studies*, 7(2), 251.

¹⁶⁷Hafeznia, M.R., Valigholizadeh, A., Ahmadypur, Z. (2009). "Study and Analysis of the Role of Population in Geopolitical Weight", *the Journal of Spatial Planning*, 13(1), 146.

ayrılıkçı hareketlere sebep olmaktadır. Ülke içinde çeşitli kültürel araçlarla Farslılık kimliği içinde diğer milletleri eritmeye çalışan İran, dış politikada da buna yönelik politikalar izlemektedir¹⁶⁸.

2.1.2.3. Mezhep

İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında “İslam” resmi din, “Caferi İsnâaşeri” resmi mezhep ve değiştirilmez olarak kabul edilmektedir. Bu kanun halkın genelinin “Şîî” olmasının bir sonucudur. Ortak dini ve mezhebi düşünce takipçileri arasında birlik ve beraberliği sağladığı için İran’daki bütünlüğün ana temellerinden biri de Şîî mezhebidir¹⁶⁹. Bu mezhebin ana takipçileri, çoğunlukla İran’ın merkez, kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde Farsça (ve ilgili lehçeler) ve Azerbaycan Türkçesi olmak üzere iki dil grubu biçimindedir. Safeviler 1501 yılında iktidara geldikten sonra Şîî mezhebi yaygınlaştı ve Sünnîler azınlık oldu. Beluçlar ve Türkmenler çoğunluklu olarak Sünnî Hanefî ve Kürdistan ili ile Batı Azerbaycan’daki yaşayan Kürtler, Şafîi Sünnîler¹⁷⁰.

1924’ten bu yana İran’da uygulanan Fars-Şî’â temelli “İran ulus” kimliğini esasında Sünnîler, bu kavramın dışında kalmasına rağmen Anayasada resmi bir azınlık olarak kabul edilmemiştir. Kürtler ve Beluçlar, etnik kimliğinden ziyade, dini azınlık olarak ötekileştirildikleri için maruz kaldıkları baskılar karşısında Fars-Şî’â uluslaşma süreci içinde sürekli olarak hem İran şahlığına karşı hem de İslam Cumhuriyetine karşı İran Devleti ile mücadeleye girmiştir ve bu durum halen devam etmektedir. Sonuç olarak, resmî mezhebin Caferilik olması sebebiyle Sünnîler sistemle hiçbir zaman entegre olamadılar¹⁷¹. İran’ın bu toplumsal, mezhepsel ve etnik bölünmüşlüğü, İranlı yöneticilerin, ülkelerinin, “dış güçler tarafından parçalanması için girişimlerde bulunabileceği” düşüncesine sahip olmasına neden olmakta ve bu grupların, diğer devletler ile işbirliği içerisinde olabileceğini öngörmektedir. O nedenle İran, dış politikasında şüpheci bir tutum edinmektedir¹⁷².

¹⁶⁸Elçi, İ. H. (2019, Aralık). “İran Jeopolitiğinin Enerji Politikasına Etkisi”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 152.

¹⁶⁹Hafeznia, a.g.e., 28.

¹⁷⁰Kaviani Rad, M. (2008). “Political Regionalism in Iran: the Case of Iranian Baluchestan”, *Quarterly Strategic Studies*, 10(1), 104.

¹⁷¹Fanid, N. (2014). “İran Anayasa Hukukunda Dini Azınlıklar”, *Avrasya Strateji Dergisi*, 4(1), 158.

¹⁷²Efegil, E. (2012, Aralık). “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz*, 4(48), 56.

2.1.3. İran'ın Jeopolitik Konumu

İran civarında, ülkenin ulusal güvenlik stratejisini formüle etmede etkili olan birkaç jeopolitik alan vardır. Bu alanlar:

1. İran ve Basra Körfezi'ndeki 6 ülke dâhil olmak üzere Basra Körfezi Jeopolitik havzası.
2. İran, Türkiye, Rusya, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı kapsayan Kafkas-Anadolu Jeopolitik havzası.
3. İran, Pakistan, Hindistan, Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri dâhil olmak üzere Umman ve Hint Okyanusu'nun jeopolitik havzası.
4. İran, Pakistan ve Afganistan dâhil olmak üzere İran platosunun jeopolitik havzası.
5. Orta Asya havzası; İran, Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan ve Özbekistan'ı içermektedir.
6. Hazar Denizi'nin jeopolitik havzasında 5 Hazar kıyı devleti (Rusya, İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) bulunmaktadır¹⁷³.

İran'ın bir başka eşsiz özelliği, açık sulara bağlayan Basra Körfezi ve Umman Denizi'nde uzun bir zaman egemen olmasıdır. Böyle önemli bir özelliğe sahip olmak İran'ı diğer komşu ve hatta Güneybatı Asya ülkelerinden ayırmaktadır. Basra Körfezi ve Umman Denizi'nin İran'ın güneydeki konumları, ülkenin güney sınırları için en iyi politik konumu sağlamaktadır¹⁷⁴. Jeopolitik yaklaşımlardaki gelişmeler ve küresel denklemlerdeki petrol ve gaz kaynaklarının önemi ile İran, dünya petrol ve gazının üretiminde ve iletiminde hayati bir rol oynayan bir bölgenin merkezindedir. Bir bakıma dünyanın kalbi gibi işlev görüyor, çünkü İran dünyanın iki enerji rezervi, yani Basra Körfezi ve Hazar Denizi arasında yer alıyor ve dünyada bu alanda benzersiz bir konuma sahiptir¹⁷⁵.

¹⁷³Pourghasemi, S. M., Noshaddel, R., Shabani, A. (2016). "The Study Management of Status of Border Common Source in Convergence between Countries in Persian Gulf", *the Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 3(9), 121.

¹⁷⁴Sayadi, H., Sanaei, A., a.g.m., 89.

¹⁷⁵Golkarami, A., Motaghi, A., Rabiee, H. (2018). "Geopolitical Explanation for Foreign Policy of Islamic Republic of Iran with an Emphasis on Geo-Economics Capabilities", *Researches in Geographical Sciences*, 18(49), 43.

2.1.3.1. Hazar havzası

İran, 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan beri Rusya'nın özellikle Hazar Denizi üzerindeki hâkimiyetini kabullenmiş bir görünüm sergilemekteydi. Sovyet döneminde yapılan anlaşmalar da bu durumu sürdürmüştür. İran, Hazar'a kıyısı olmasına rağmen denizde Sovyet Rusya devrinde etkili olamamıştır. 1991'de sonra ise İran kuzeyinde meydana gelen yeni durumu bir fırsat olarak görmüştür¹⁷⁶. Avrasya'nın tam merkezinde yer alan 370 bin kilometre kare yüz ölçüme sahip Hazar Denizi, dünyanın okyanuslarla direkt bağlantısı olmayan en büyük kapalı su havzasıdır. Coğrafi olarak Hazar Denizi; kuzeyden güneye yaklaşık 1120 kilometre ve doğudan batıya 320 kilometre boyunca uzanan bir su havzasıdır¹⁷⁷.

Hazar jeopolitik havzası İran, Türkmenistan, Kazakistan, Rusya ve Azerbaycan'ı içermektedir. Bu havzanın önemi eski Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle arttı. Büyük güçler kendilerini bölgede kurarak, petrol ve gaz kaynaklarını dünyanın diğer bölgelerine hızla aktarmaya çalışıyorlar. 2009 yılında British Petrolüm tarafından yapılan tahminlere göre Hazar bölgesindeki kanıtlanmış petrol rezervleri 47.8 milyar varil ve bölgenin gaz rezervleri 12.92 trilyon metreküptür (Özbekistan kaynakları hesaplanmış ve Rusya Federasyonu kaynakları hesaplanmamış)¹⁷⁸.

Hazar havzasında petrol ve doğal gazın bulunmasından ziyade buradaki enerji kaynaklarının işletilmesi ile ilgili çeşitli zorluklar söz konusudur. Bu zorluklar:

1. Hazar Denizi'nin hidrokarbon potansiyelinin en iyi şekilde değerlendirilmesi için izlenen politikaların ülkeler nezdinde yol açtığı mücadele ve bu mücadelenin yeni oluşumlar meydana getirmesi.

2. Hazar Denizi'nin hukuki statüsü konusundaki anlaşmazlıklar ve ülkeler arsındaki Hazar denizi paylaşımının yol açtığı çekişme.

¹⁷⁶Gökçe, M. (2008). "Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 195.

¹⁷⁷Aslanlı, K. (2018, Ekim). Hazar Denizi'nin Jeopolitik ve Jeoekonomik Konumu: Enerji, Taşımacılık, Hukuk ve Çevre Boyutları, İRAM Analiz, 5.

¹⁷⁸Akhbari, M., Abdi, A., Mokhtari Hashi, H. (2011). "Geopolitical Position of Iran and the U.S. Efforts to Stabilize its Hegemony in the World (Case Study: Greater Middle East Project)", *Human Geography Research Quarterly*, 43(75), 97.

3. En uygun maliyete sahip ve en güvenli güzergâhlardan geçecek boru hatları üzerinde yaşanan küresel rekabet.

Hazar pek çok gölün aksine beş kıyıdaş ülkeye (Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan) sahip bir su topluluğudur. Deniz ve okyanuslarla direkt bağlantısı yokmuş gibi görünse de, başta Volga olmak üzere diğer nehir ve kanalların kullanılması durumunda Karadeniz ve Baltık denizine ulaşmak mümkündür¹⁷⁹. Hazar sahillerinin bir yandan Avrupa-Ortadoğu diğer taraftan Kafkaslar ve Orta Asya yollarının üzerinde olması İran'ın jeopolitik değerini daha artırmaktadır. Yani İran bir yandan Avrupa ve Uzakdoğu arasında bir köprü vazifesi görürken diğer yandan Orta Asya ve Kafkaslardaki karasal ülkelerin uluslararası sulara ulaşım güzergâhı üzerindedir. Bu durum İran'a oldukça önemli bir avantaj sağlamaktadır¹⁸⁰. İran coğrafi konumu ile yeni yüzyıl jeopolitiğinin “ağırlık merkezini” ve küresel mücadelelerin “odağını” teşkil eden Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkasya'dan oluşan enerji zengini coğrafyanın merkezinde yer almaktadır. Günümüzde İran, Hazar'dan önemli miktarda petrol üretmektedir. İran, 2011 yılında keşfedilen Serdar Jangal adlı alanda 100 milyon varil petrol rezervi olduğunu iddia etmektedir. Serdar Jangal petrol alanındaki petrolün üretiminin geliştirilmesi olasılığı uzak bir ihtimal olsa da İran Petrol Bakanlığı, Hazar kıyısında bir rafineri kurmayı planlamaktadır¹⁸¹.

2.1.3.2. Basra körfezi

Jeopolitik ve jeostratejik teoriler açısından, Basra Körfezi, enerji kaynakları, jeopolitik alan ve jeoekonomik kaynaklar nedeniyle, aktörlerin işbirliği, rekabet, çatışma ve çatışmada rol oynaması için önemli bir yer sağlayan dünyanın en uluslararası bölgesidir. Böylece, dünya güçlerinin ve aktörlerinin sürekli varlığı, Basra Körfezi'ni küresel öneme sahip bir merkez haline getirmiştir. İstatistikler, dünya petrol üretiminin kuzeyden güneye tamamen değiştiğini göstermektedir. Bu değişimin belirtileri küresel enerji tahmininde açıkça görülmektedir. 1990 yılında, kuzey üreticileri toplam küresel petrol üretiminin %39'unu oluşturdu, ancak 2030'a kadar bu oran %24'e inecek. Basra Körfezi ve Hazar Denizi'nin

¹⁷⁹Harunoğulları, M. (2016, 13-14 Ekim). “Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve Türkiye”, TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, Ankara, 404.

¹⁸⁰Yegin, A. (2017). *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları*, İstanbul: Seta Yayınları, 34.

¹⁸¹Harunoğulları, M. (2016). “Hazar Havzasındaki Jeoekonomik Mücadele ve Devletlerin Bölge Politikaları”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(25), 153.

payı 1990'da %44'ten 2030'da %57'ye çıkacak¹⁸². Bir su ve deniz yolu olarak Basra Körfezi, tarihin başlangıcından beri büyük değer taşıyor ve eski Doğu'nun büyük medeniyetlerinin buluşma yeri olarak binlerce yıllık bir tarihe sahip. Basra Körfezi şüphesiz dünyanın en büyük ve en önemli enerji rezervidir. Bu başarı onlarca yıl sürecek. Son yıllarda, Kızıldeniz'e petrol boru hatları çekilmesine rağmen, bölge siyasi, ekonomik ve transit önemini korumuştur¹⁸³.

Dünyanın en önemli ticari su yolu olarak Basra Körfezi'nin önemi, İslam Devriminin ağırlık merkezine ve Orta Asya ile Kafkasya'nın yakınlığı bu körfeze özel bir karakter kazandıran ve onu Heartland dünyasına giriş kapısı olarak tanıtan faktörler arasında yer almaktadır¹⁸⁴.

Basra Körfezi'nde Hürmüz Boğazına hükmetmesi ve buradaki birçok adayı elinde bulundurması, İran'a körfezden geçiş ve taşıma konularında büyük bir üstünlük sağlamaktadır. Ayrıca Körfez'de Fav Ağzı ile Bender Abbas arasında; aynı şekilde Umman Denizi'nde Bender Abbas ile Bender Gevader arasında uzanan uzun kıyılara sahip olması, sahip olduğu üstünlüğü perçinlemektedir. Bu sayede İran'ın hâkimiyet alanı sadece Körfez'le sınırlı kalmıyor; Umman Denizi ve buradan da Hint Okyanusu havzasına kadar uzanıyor. İran'ın bu şekilde Basra Körfezi'nin kuzeyinden Hint Okyanusu'na varan hatta büyük oranda hükmetmesi İran'a Kafkaslar, İran Platosu havzası, Hazar Havzası ve Hint Okyanusu havzası arasında çok önemli bir konum atfetmektedir. Bu konumuyla Kafkaslar ve Orta Asya ülkeleri gibi kıtasal ülkelerin mal ve enerji kaynaklarının uluslararası sulara ve pazarlara ulaştırılması konusunda anahtar ülke konumundadır¹⁸⁵. İran'ın Basra Körfezi'nde 31 adası var ki bu 31 adadan 12'sinde insanlar yaşamaktadırlar, bazı önemli adalar şunlardır¹⁸⁶:

- ♦ Hürmüz Adası; Hürmüz Boğazı'nın ağzında bulunur ve iyi bir derinliğe sahiptir.
- ♦ Lark Adası; Boğazın içinde bulunduğu için çok önemli.

¹⁸²Godarzi, M., Ebrahimi, F. (2018). "Geopolitical and Geo-economical Position of the Strait of Hormuz in Iran's Regional Policy", *A Quarterly Journal World Politics*, 3(21), 112.

¹⁸³Piri Sarmanlu, A. (2016). "Persian Gulf Geopolitics: Threats and Opportunities for the Islamic Republic of Iran", *International Journal of Nations Research*, 1(2), 3.

¹⁸⁴Pourghasemi, S. M., Noshaddel, R., Shabani, A. (2016). "The Study Management of Status of Border Common Source in Convergence between Countries in Persian Gulf", *the Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 3(9), 123.

¹⁸⁵Elçi, a.g.m., 158.

¹⁸⁶Malakoutian, M. (2004, Spring). "An Introduction to the Political Geography and Strategic Importance of Iran", *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 63, 211.

- ♦ Keşm Adası; Boğaz'da iyi bir konuma sahip olan ve İran'ın en büyük adasıdır.
- ♦ Hengâm Adası; Hürmüz Boğazı'nın içindedir.
- ♦ Tunb Adaları; İran'a 20 kilometre uzaklıktadır.
- ♦ Sirri ve Farur Adaları; İran'ın Boğaz'ın ağzındaki boğazı kontrol etmesini ve denetlemesini garanti eden hepsi stratejik bir statüye sahiptir.
- ♦ Ebu Musa Adası; İran ile Şarjah Emirliği arasında ortak petrol kaynaklarına sahip ve İran hâkimiyeti altında.

Bu adalar, Hendurabi, Lavan ve Hark gibi diğer İran adaları ile birlikte İran'ın jeopolitik değerlerini artırmaktadır.

Uzun tarihsel geçmişinden ve jeo-stratejik açıdan oldukça önemli olan coğrafyasından ötürü, İran, kendisini Körfez bölgesinin geleceğini belirleyen yegâne güç olarak görmektedir. Diğer yandan İran, kadim medeniyetinden ötürü, kendisini mevcut devlet topraklarının ötesinde etkiye sahip bir aktör olarak algılamaktadır. Bu nedenle Ortadoğu'nun bölgesel politikasına müdahale etmesi, İranlı siyaset adamları için gayet doğal bir durumdur. Bu düşüncesinden dolayı, İran, Körfez bölgesinde tek askeri güç olmak için çabalamaktadır¹⁸⁷. İran, Basra Körfezi bölgesi ve Hazar Havzası ile birlikte dünyanın bilinen petrol rezervlerinin %70'ine ve dünyanın kanıtlanmış gaz rezervlerinin %40'ına sahiptir. Hazar bölgesindeki enerjinin payı Basra Körfezi'yle karşılaştırılabilir olmasa da, dünya pazarlarına ihracat yapmak için İran'dan daha iyi bir yolu yoktur ve bu, İran'ın jeopolitik enerjisinin (petrol ve gaz) önemini artırmaktadır¹⁸⁸.

¹⁸⁷Efegil, a.g.m., 58.

¹⁸⁸Ezati, E.A., Golafrouz, M. (2013, Fall). "Iran's Smart Strategy Power and the Role of Geopolitics in Its Advancement (Oil and Gas)", *Journal of the Studies of Human Settlements Planning*, 8(24), 44.

Harita 2.2. Gaz Rezervlerinin Stratejik Ovalı¹⁸⁹

2.1.3.3. Hürmüz boğazı

Boğazlar ve doğal deniz geçitler, ülkelerin ulusal gücü ve dış politikasında ve askeri stratejilerinde dikkate alınan durumlardır. Bu bölgelerdeki jeopolitik ve jeostrateji çakışmaktadır. Bu durumlar, boğazı kontrol eden ülkenin boğazlardaki trafiği kontrol etmesini sağlar, bu stratejik değerleri çok yüksektir. Kıyı devleti ne kadar güçlü olursa, Boğazı bölgesel ve küresel meselelerde dış politika için bir araç olarak kullanma olasılığı da o kadar büyük olur¹⁹⁰. Basra Körfezi'nin stratejik önemini tartışılması Hürmüz Boğazı'nın konuları incelenmeden tamamlanmayacaktır, çünkü Basra Körfezi'ne giriş olarak bu boğazın bölge olayları üzerinde özel bir etkisi vardır. Yaklaşık 158 km uzunluğunda ve en az 56, maksimum 180 km genişliğinde ve 115 m derinliğindeki bu boğaz, Basra Körfezi'ni Umman Denizi'nden açık denize bağlayan dünyanın stratejik geçişlerinden biridir¹⁹¹.

Bugün İran Hürmüz boğazının büyük bir bölümünü kontrol altında tutmaktadır. Bu bölgedeki bir çıkar çatışması dünya petrol ticaretini önemli ölçüde zarara uğratacaktır. 1959 yılına kadar diğer ülke gemileri açık deniz alanından sorunsuz geçmekteydiler, ancak ilk önce İran'ın daha sonra Umman'ın karasularını 12 mile çıkartması ile açık deniz alanı

¹⁸⁹Veysi, H. (2009). "The Status of Persian Gulf in the Global Geo-Economic Development: A Case Study of Iran's Natural Gas Export", *Journal of Political Science*, 12(2), 100.

¹⁹⁰Godarzi, M., Ebrahimi, Farzad. (2018). "Geopolitical and Geo-economical Position of the Strait of Hormuz in Iran's Regional Policy", *A Quarterly Journal World Politics*, 3(21), 121.

¹⁹¹Ibid. 111.

kalmamış ve geçiş rejimi değiştirilmiştir. İran 1993 yılında esas geçiş noktaları kendi sınırları içerisinde bulunduğu için bir ön bildirimi kabul eden yasa çıkartmıştır. Ayrıca kritik 3 adayı da hâkimiyetine alıp bu adaların da kıta sahanlığı ve karasularını kullanarak boğazda geçişler üzerinde kontrollerini arttırmaktadır¹⁹².

İran, Hürmüz Boğazı'na hâkim konumundan dolayı bir kriz anında boğazı ulaşımına kapatma imkânına sahiptir. Bunu mayın döşeme, gemi batırma gibi birçok yöntemle gerçekleştirebilecektir. Bunun gerçekleşmesi Basra Körfezi petrolünün oradan çıkmaması ve dünyanın büyük bir enerji krizi ile karşı karşıya kalması anlamına gelir. İran aynı şekilde tüm bölgenin deniz ve karadaki rafineri ve petrol tesislerini vurma kapasitesine sahiptir¹⁹³. İran, ayrıca Hürmüz Boğazı'ndan geçen petrolün kontrolünü elinde bulundurmak ve güvenliğini sağlamakla, uluslararası alanda da müttefik ya da destekçi aramakta ve bunu başarmaktadır. Çin'e akan 422 milyon tonluk ham petrolün yaklaşık 184 milyon tonu İran, Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak ve diğer Ortadoğu ülkelerinden çıkmakta ve bunun hemen hemen hepsi Hürmüz Boğazı'ndan geçmektedir. Enerjide büyük oranda dışa bağımlı olan Çin, Hürmüz Boğazı'nın enerji güvenliğinin sağlanmasına önem vermekte ve bu konuda İran ile işbirliği içinde durmaktadır. Nitekim son olarak Trump'ın İran'a uygulanan ambargonun kapsamını genişletme girişimleri karşısında Çin bu şekilde tek taraflı müdahaleleri kabul etmeyeceklerini açıklamış, İran'ın yanında olduklarını söylemiştir. Bu da yine İran'ın enerji ve enerji güvenliği politikası üzerinden takip ettiği başka bir stratejidir¹⁹⁴.

2.2. İslam Devriminden Önce İran

Modern İran, devlet modeli ve dini kurumlarını önemli oranda Safevi döneminden (1501-1722) miras almıştır. Safevilerin ardından yaşanan anarşi ve çatışma ortamından sonra iktidara gelen Kaçarlarla birlikte modern dönem İran siyaseti başlamıştır¹⁹⁵.

19. yüzyıldan itibaren İran'da gerçekleştirilen birtakım ıslahatlar neticesinde, Batıya giderek orada eğitim görmüş veya Osmanlı modernleşmesinin etkisinde kalmış bir bürokrat

¹⁹²Allı, Ç. (2016). "Hürmüz Boğazı'ndaki Abu Musa ve Tunb Adaları Üzerindeki Anlaşmazlıklar", *International Journal of Afro-Eurasian Research*, 1(2), 33.

¹⁹³Yegin, A. (2016, Şubat). "İran'ın Sert Gücü", *SETA Analiz, Sayı*: 150, 12.

¹⁹⁴Elçi, a.g.m., 166.

¹⁹⁵Aksoy, M. (2015, Ocak). İran Enerji ve Mezhep Politikalarının Düğüm Noktası, A. E. Dağ (Editör). *Ortadoğu Çatışmaları*, 1. Baskı, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı, 162.

sınıf ortaya çıkmıştı. Melkum Han, Mirza Feth Ali Ahundzade, Ağa Han Kirmani, Talibof ve Afgani gibilerin içinde yer aldığı bu oluşum, İslam dünyasının Luther gibi bir reformiste ihtiyacı olduğu kanaatini paylaşmaktaydı. Onlar, kendi içlerinde çok farklı düşüncelere sahip olmak ve aynı zamanda ulemayla yerel otoritelerin gücü karşısında daha pasif bir konumda kalmakla birlikte Batı tarzı seküler yeni bir Müslüman toplum oluşturma konusunda hep birlikte büyük gayret sarfederek İran’da meşruti hareketin ortaya çıkmasını sağlamışlardır¹⁹⁶.

1905’ten 1911’e kadar süren siyasal karışıklık yılları, İran tarihinde yeni bir dönemi belirler ve genelde meşruti devrimi dönemi olarak anılır¹⁹⁷. İran’daki Meşrutiyet hareketi, Osmanlı İmparatorluğu’yla aşağı yukarı örtüşen tarihlerde, aynı olmasa da benzer motivasyonlarla gelişti. Buna paralel olarak, Batılı şirketlerin Doğu coğrafyasındaki aktivasyonları ve ülkelerinin öncü birliği olarak vazife görmeleri, yer altı kaynaklarının öneminin arttığı bir döneme denk geldi. İngiltere’nin emperyal politikasının çok önemli bir temelini oluşturan Hindistan meselesi, bu ülkenin İran politikasına da etkide bulunmaktaydı. Önce Anglo-Persian Oil Company, daha sonra Anglo-Iranian Oil Company (AIOC)’un İran ve bölge siyasi tarihindeki önemi hem imparatorluk stratejisiyle hem de Kaçar döneminde tütün konusundaki yaşadığı deneyimi ile ilgilidir¹⁹⁸.

1905 öncesi dönem, İran için istikrarsızlık-taviz-istikrarsızlık fasit dairesinin giderek daha yıkıcı hale geldiği bir dönemdir. Dış güçlere verilen tavizlerin en önemlisi, 1890 Mart’ında İran’daki tüm tütünün üretim, satış ve ihraç hakkını bir İngiliz vatandaşına veren tekel sözleşmesidir. Bu anlaşmaya karşı, 1891 baharında Şiraz’da başlayan gösteriler önce Tebriz’e ve daha sonra diğer İran şehirlerine yayılmış, Nasıreddin Şah’ın eşlerinin de katıldığı ulusal bir boykot hareketine dönüşmüştür. Bir yıl sonra, imtiyaz sözleşmesi kaldırılrsa bile, İran’a 500 bin sterlin tutarındaki ilk dış borcunu miras bırakmıştır. Ulusal ölçekte ilk başarılı kitlesel protesto olarak Tütün Hareketi ile İngiltere’nin İran’daki etkisi azalmış, ancak Rusya’nın etkisi artmıştır¹⁹⁹.

¹⁹⁶Hakyemez, C. (2014). *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, 1.Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 105.

¹⁹⁷Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. M. Harmanlı). İstanbul: Agora Kitaplığı. (Eserin orijinali 2004’de yayımlandı), 161.

¹⁹⁸İnternet: Sarıkaya, Y. (2012, Kasım). “Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür”, Rapor No: 2, www.turkakademisi.org.tr, 10.

¹⁹⁹Ersoy, E. (2016, Eylül-Ekim). “1905-1911 İran Anayasa Devrimi: İnkılap, İsyan ve İhtilal”, *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 11.

1900'e gelindiğinde, hazine tamamen boşalmıştı. Bu dönemde Muzaffereddin Şah tedavi için Avrupa'ya gidecekti. 1901 yılında tedavi masrafları için Rusya'dan borç alındı. Bu para karşılığında İran'ın kuzey kesiminin gümrük işletmelerinin idaresi bu devlete bırakıldı. Borç para ile Avrupa seyahatine başlayan Şah, Fransa, İngiltere, Rusya, Osmanlı Devleti gibi memleketleri gezdikten sonra Tahran'a döndü. Borç alınan paralar harcanmıştı. Halk arasında ise, 1903-1905 yılları arasında hürriyet fikirleri iyice şiddetleniyordu. Ülke çok sıkı bir istibdat rejimi ile idare ediliyor ve adaletsiz birçok uygulamalar yapılıyordu²⁰⁰.

1904 yılına gelindiğinde İran'ın bazı bölgelerinde karışıklıklar ortaya çıkmaya başladı. Özellikle Reşt, Zencan, Sari, Meşhed ve Tebriz gibi önemli şehirler ayaklanmaların merkezidir. Halkın olan bitenlere karşı tepkisini gösterirken gümrük görevlisi Belçikalı Mösyö Nause'nin bir ulema giysisi içerisinde nargile içerken çekilmiş fotoğrafının yayılması gerginliği arttırdı. Öte yandan, Rus tacirlere farklı ve ayrıcalıklı muamele gösterilmesi durumundan mustarip olan İranlı tacirleri ulema sınıfına daha da yakınlaştırdı. Mösyö Nause, milletin nezdinde artık sömürgeci Batı'nın ve istibdadın bir simgesi olarak görünüyordu ve neticede Tahran'da ulema sınıfının en önde gelen ismi Seyid Abdullah Behbahani, Şah'a bir mektup yazarak bu kişinin azlini istedi; ancak bundan bir sonuç elde edemeyince 1905'te devlete karşı protesto için Tahran ulemalarını ayaklandırı. Ertesi gün ulemanın Kum'a doğru yol aldığını haber alan Tahran esnafı, dükkânlarını kapatarak onlara destek verdi. Durumun gittikçe ciddi bir hal alması üzerine Sadrazam Eynüddeve dükkânların derhal geri açılmasını, aksi takdirde dükkân sahibi esnafın tutuklanarak mallarına el konulacağını bildirdi²⁰¹. Rusya'nın 1905'te Japonya'ya karşı yenilgisi ve Rusya'da bu yenilgiyi izleyen "Anayasa Devrimi" İran'da yakın ilgi görmüştür. Japonya'nın güçlü bir merkezi hükümet, güçlü ordu ve anayasal yapısı sayesinde bir Avrupa gücünü yenebildiği ileri sürülerek bu kavramlar vurgulanmaya başlanmıştır. Rus-Japon Savaşı ve Rus devrimi nedeniyle Rusya ile yapılan ticaretin aksaması İran'da gıda fiyatlarının aşırı derecede artmasına, gümrük gelirlerinin düşmesine yol açmıştır. Yeni dış borç taleplerinin reddedilmesi karşısında, hükümet yerli tüccarlar üzerindeki vergileri artırmaya ve yerlilerden aldığı borçların ödenmesinin ertelenmesi yoluna gitti. İşte bu ekonomik kriz Meşrutiyet devrimiyle sonuçlanan gösterilere yol açtı²⁰². Bu dönemde İran'da işler iki

²⁰⁰Kılıç, S. (2002). "İran'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)", *A.Ü.Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX(32), 148.

²⁰¹Soofizadeh, A. (2014, Aralık). "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 288.

²⁰²Sinkaya, B. (2011). İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim, M. Şahin ve T. Yılmaz (editörler) *Ortadoğu Siyasetinde İran*, Ankara: Barış Kitap, 7.

grubun kontrolü altındaydı. Biri hiçbir şekilde söz söylenemeyen Saray ve Şah'ın etrafında yer alanlar, diğeri ise halkı ayaklandırabilecek din adamlarıydı²⁰³.

Ulemanın amacı öncelikle, din adamlarının yönetimdeki etkinliğini arttırmak ve ülkedeki yabancıların varlığına son verilmesinin sağlanmasıydı. Ulema içerisinde entelektüel birikime sahip olanların bulunduğunu da dikkate almak gerekir²⁰⁴. Ulemâ arasında bazı fikir ayrılıkları olsa da nihayetinde bir anayasa hazırlanmıştır. İran Meşrutiyet Devrimi sürecinde hazırlanan Anayasa'nın en önemli hükmü, beş kişilik bir dini kurulun oluşturulmasını ve yasa, tasarı ve tekliflerin şeriata uygunluğunun denetlenmesini sağlayan 2. maddesi olmuştur²⁰⁵.

Sonunda, 17 Eylül 1906'da Şah Kanun-i Esasi'yi hazırlayacak olan Meclis-i Milli için seçim çalışmalarının başlaması ve bir ay içinde meclisin toplanması kararını içeren bir ferman yayınladı. Bu bildiriye göre Meclis 156 üyeden oluşacak, 60'ı Tahran'dan 96'sı ise eyaletlerden seçilecekti. Buna ek olarak, Seçimler her iki yılda bir yapılacak ve milletvekilleri dokunulmazlık unvanına sahip olacaklardı. Bu kararların ardından kısa süre içinde seçimler yapıldı ve 7 Ocak 1906'da Meclis-i Şura-yı Millî açıldı²⁰⁶. Meşrutiyet Devriminde (1906) Şîi ulema, Anayasa'nın (Kanun-i Esasi) hem Parlamento hem de İslam çatısı altında şekillenmesi ve kendilerinin de kanunları şer'an denetleyebilmesi amacıyla, Şah'ın yetkilerinin sınırlı ve devlet sisteminin bir parçası olması gerektiğini savunmuşlardır. Sonuçta, ulemanın konumu Anayasaya eklenen bir madde ile hem anayasal zemine oturtulmuş hem de mevcut mutlakiyetçiliğe bir sınırlama getirilmiştir. Böylece Şîi din adamları, 1906 Devrimi ile İran tarihinde doğrudan siyasete müdahil olarak politize olmuşlardır²⁰⁷.

İran'da yaşanan bu dönem aslında İran İslam Devrimi'nin bir öncüsü olarak gösterilebilir. Şah yönetimine karşı farklı ideolojik görüşten insan, Şah'a karşı İran vatandaşlık haklarını elde etmek için dini liderlerin etrafında toplandılar; ancak kurulan

²⁰³Dilek, K. (2007). "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik Orta Doğu*, 2(1), 56.

²⁰⁴Erkan, S. (2010). "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", *Akademik ORTA DOĞU*, 5(1), 97.

²⁰⁵Bulgur, N. (2017, February). "Meşrutiyet Devrimi Sürecinde İran'da Ulemânın Rolü ve Etkisi (1906-1911)", *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 6(2), 16.

²⁰⁶Bolat, G. (2016, Nisan). "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*, 8(16), 331.

²⁰⁷Okyar, O. (2014). "İran'da Apolitik Olmak", *Akademik ORTA DOĞU*, 9(1), 79.

parlamentonun bir çözüm yolu bulamaması ya da halkı refaha ulaştıramaması sorunun diğer boyutlardan da incelenmesi gerektiğini ortaya çıkarmaktadır²⁰⁸.

1906'da İran'ın ilk meclisi iki dereceli seçimle kuruldu. Daha sonra 1907'de Muhammed Ali Şah onay vermiş ve Belçika anayasasından esinlenerek İran'daki mutlak monarşiyi meşruti monarşiye dönüştüren ilk anayasa hazırlanmıştır. İran'daki bu Anayasal Devrim geleneksel despotik güç merkezini yeterli bir ikame oluşturmadan yok etmiştir. İngiliz asker ve diplomat Percy Sykes, henüz İran'daki askeri müdahale yapılmadan 6 yıl önce yayınlanan çalışmalarının son satırlarında 1906'daki Anayasal hareketler hakkında şu satırları yazmıştır: “Benim görevim, şu an için, bitti. Hiç şüphe yok ki, 1906 olayları eski düzeni sona erdirip yeni düzeni başlatmıştır. Mutlakıyet üzerine kansız bir şekilde zafer kazanmış olan İran, anayasal bir hükümet şekli altında gelişip ilerleyecek ya da...”; ancak Percy Sykes'ın dediği gibi ne mutlakıyet devrilip yeni bir düzen başlamış ne de eski düzen devam etmiştir²⁰⁹. 1907 yılında Muzeffereddin'in yerini oğlu Muhammed Ali aldı. Muhammed Ali, süren kargaşanın ortasında yalnızca iki yıl hükümdarlık edebildi. Babası gibi o da defalarca reformları kabul edeceğine söz verdikten hemen sonra onları göz ardı etti²¹⁰.

Haziran 1908'de Şah sıkıyönetim ilan ederek parlamentoyu kapatmıştı. Anayasa destekçileri, Ruslara ve Şah'ın Tebriz'i işgal etmiş olan bu hareketine rağmen direndiler ve Temmuz 1909'da Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirerek yerine yedi yaşındaki oğlu Ahmet'i geçirdiler. İki yıl sonra Muhammed Ali'nin yeniden tahtı ele geçirme teşebbüsü Rusların doğrudan müdahalesine yol açtı. Sonunda 24 Aralık 1911'de meclis yeniden kapatıldı²¹¹.

İran, I. Dünya Savaşı'nın, yaklaştığı dönemde büyük bir kriz içindeydi. 1907'den beri hükümet şekli meşruti bir yönetimdi. 1914'te İran Şahı Mehmet Ali tahttan indirilerek yerine henüz 16 yaşında olan Ahmed Şah geçirilmişti. Parlamentoda muhafazakârlar ve demokratlar arasında bir çatışma yaşanmaktaydı. Hükümetin elinde neredeyse hiçbir yetki yoktu. İran'ın neredeyse tamamı kıtlık, salgın hastalıklar, eşkıyalık ve devrim nedeniyle yıkılmıştı. Hükümetin kabilelere, Türk-Tatar Beylerine ve vilayetlerde valilere karşı hiçbir

²⁰⁸Niray, N., Deniz, D. (2010). “İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VI(2), 7.

²⁰⁹Uncu, C. (2017). “İngiltere Destekli Bir Askeri Müdahale: İran'ın Son Türk İktidarı Kaçarlara Yapılan 1921 Darbesi”, *Uluslararası Darbe Sempozyumu*, Cilt 1, Aydın, 280.

²¹⁰Mansfield, P. (2012). *Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Ü. H. Yolsal). 1. Bski, İstanbul: Say Yayınları, 216.

²¹¹Selçuk, E. (2015, Bahar). “Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri”, *SBARD*, 13(25), 130.

yaptırımı bulunmuyordu. Bu dönemde İran'ın da düzenli bir ordusu yoktu. Ordu, Rus subaylarının kontrolü altındaki Kazak Tugayından oluşuyordu. Tugayın yaklaşık olarak 8000 mevcudu bulunmaktaydı ve merkezi de Tahran'daydı²¹².

Kazak Tugayı'nda albay olan Rıza Han, 21 Şubat 1921'de Tahran'a 3 bin kişilik bir birlikle girdi, bazı ileri gelen siyasetçileri tutukladı ve Şahtan genç sivil reformcu Seyyid Ziya Tabatabai'yi başbakan olarak atanmasını istedi. Şah bu talebi kabul etti ve Seyyid Ziya, yeni bir kabine kurarak Rıza Han'ı ordu komutanlığına getirdi. Rıza Han Mayıs'ta Seyyid Ziya'yı istifaya zorlarken, dört yıl boyunca giderek daha büyük güce sahip oldu²¹³. Kaçar Hanedanını devirerek kendi hükümlanlığını ilan eden Rıza Pehlevî, 1925'ten itibaren ülkedeki tek güçlü kişi olarak kendi idaresini kurumsallaştırmıştı. İçeride yaptığı pek çok reform ve siyasi değişimlerin yanında dış politikada da geleneksel sorunlarla uğraşmak zorundaydı. Hiçbir zaman tam anlamıyla başarılı olamadığı tam bağımsız bir İran yaratma fikri, saltanatı boyunca takip ettiği temel politikası idi²¹⁴. Rıza Han'ın 1921'deki darbesini, 1926'da Pehlevî hanedanını kurmasını ve bağımsız İran fikrini destekleyen Şiî din adamları Rıza Şah'ın Batılılaşma ve İran'ın modern bir ulus-devlet olma yönündeki girişimlerine hem Şiî İslami kimliği ve hem de kendi sosyo-ekonomik çıkarlarını (eğitim ve hukuk alanlarında modern mahkemelerin kurulması ve mollaların askere alınması vb.) tehdit etmesinden dolayı karşı çıkmaya çalışmışlardır. Zaman zaman karşıt tavır alarak protestolarda bulunmuşlarsa da Rıza Şah'ın, Şiî din adamlarının birlik oluşturma çabalarını önleme adımları bu hareketi durdurmuştur²¹⁵.

Rıza Şah İran'ı modern bir devlet, İranlıları da modern bir toplum haline getirmek üzere çeşitli reformlar gerçekleştirdi. Din adamlarının nüfuzunu kıramamakla beraber, vatanseverliği, milliyetçiliği ve Batı düşüncesinin özellikle eğitim alanında yerleşmesine önem verdi, orduyu düzenleyerek disipline soktu²¹⁶. Rıza'nın yetenekli yardımcıları reformları dört başlık altında özetliyorlardı:

²¹²Kürşad Karacagil, Ö. (2014, Güz). "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, 36, 98.

²¹³Cleveland, a.g.e., 209.

²¹⁴Atuk, M.V. (2017, Güz). "İran Şahi Rıza Pehlevî'nin Türkiye Ziyareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 35, 223.

²¹⁵Sun İpekşen S. (2013, Ocak-Şubat). "Batı Dışı Modernleşme Afganistan ve İran Örneği", *Akademik Bakış Dergisi*, 34, 12.

²¹⁶Doğan, H. (2014). İran Siyasi Tarihi, S. Tamçelik (editör). *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye- İran İlişkileri*, Ankara, Gazi Kitabevi, 21.

- Yabancı siyasal ve ekonomik egemenliğinden kurtarmak.
- İç güvenliği sağlamak ve merkezi bir yönetim kurmak.
- İdari reformlar ve ekonomik gelişme.
- Toplumsal reformlar ve kültürel ilerleme²¹⁷.

Rıza Han'ın başarılarının olumsuz yönleri vardı. Rıza Han'ın müsrif ve otoriter askeri yönetimi, kişisel özgürlüklere ya da girişimlere yer bırakmadı. Parlamento korunduysa da neredeyse yalnızca bir görüntüden ibaret kaldı. Rıza Han'ın ekonomik politikalarının kimileri yanlış kavrandı ve işe yaramadı. Tarım ciddi biçimde ihmal edildi ve göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi politikası, yeni yerleşim bölgelerinde onların sürülerinin bakımı için yeterli koşullar sağlanmadığı için tam bir hataydı. Rıza Han'ın ününe zarar veren en büyük hatası, en iyi toprakların büyük bir kısmına ya siyasi suçlamalarla kamulaştırma ya da aslında gasp anlamına gelen satın alma yoluyla kendisi için el koymasındı²¹⁸. Rıza Şah 1930'lar boyunca güç dengesine dayalı olarak İran'ın toprak bütünlüğünü korumaya çalıştı. 1940'ların sonunda, geleneksel olarak İngiltere'ye dayanan Şah, Stalin'in Sovyetler'ini dengelemek için Almanya'yı üçüncü bir güç olarak devreye soktu. Şah; 1939'da Hitler'in Avrupa üzerine akan askeri gücünden etkilenmiş, ancak bunun karşı taraftaki yansımalarını hesap edememişti. Almanya 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdığında Rıza Şah'ın dikkatle uygulanan üçayaklı sistemi de çökecekti. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, İngiltere-Rusya ittifakı, İran'ın tarafsızlığını havada bırakıp bu ülkeyi müttefik ihtiyaçlarının güzergâhı haline getirdi ve güvence altına aldı²¹⁹. Müttefikler 1941'de, İran'daki Alman etkisini bertaraf etmek ve Almanya'nın saldırısına uğrayan Sovyetler Birliğine ikmal için gereken yolları güvence altına almak amacıyla İran'ı işgal ettiler. İran'ın güçlü lideri Rıza Şah sürgüne gönderilirken yerine 26 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza geçirildi ve zayıf bir hükümet kuruldu²²⁰.

²¹⁷Goldschmidt, A., Davidson, L. (2008). *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev. A. Güler). İstanbul: Doruk Yayınları, 316.

²¹⁸Ibid. 308.

²¹⁹İnternet: Sarıkaya, Y. (2012, Kasım). "Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür", Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), Rapor No: 2, 14.

²²⁰Çağlayan, S. (2012). *Şii Düşüncesinde İslamcılık: İran Mehdi'yi Beklerken*, İstanbul: Cinius Yayınları, 78.

2.2.1. Muhammed Rıza Şah (1941-1979)

2.2.1.1. 1941-1953 dönemi

1941 yılında Sovyetler İran’da o dönemde faaliyetlerde bulunan Nazi ajanlarını bahane ederek ve 1921 Sovyet-İran Anlaşmasının güney sınırlarının güvenliği ile ilgili maddesini gerekçe göstererek, İran’ın kuzey bölgesinde askeri birlik sevk etti, aynı dönemde, İngiliz birlikleri de İran’ın güney bölgelerine girmişti²²¹.

İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında 1942 yılında yapılan bir anlaşmaya göre, bu iki ülke, savaşın bitiminden altı ay sonra birliklerini İran’dan çekeceklerdi. Zamanı geldiğinde İngiltere, petrol bölgesindekiler hariç, birliklerini çektiyse de 2 Mart 1946’da SSCB birlikleri hala İran’ın kuzey bölgesindeki mevcudiyetlerini sürdürmekteydiler²²².

Sovyet Kuvvetleri savaştan sonra İran’ın kuzeyinden çekilmemesi üzerine Amerikan yönetimi, Sovyetler Birliğini sert ve açık bir şekilde uyarmıştır. Artık Kızıl Ordunun Batı için hayati öneme sahip petrol ve doğal gaz bölgesi olan Basra Körfezine inmesi, Amerikan yönetimi tarafından ulusal bir güvenlik tehdidi olarak ilan edildi. Bu siyaset gereği İran, Komünizmin askeri ve ideolojik yayılmasını önlemek için Batı tarafından bölgede kurulan siyasi ve askeri örgütlenmelere dâhil edilmeliydi, hatta İran, NATO üyesi olmamasına rağmen NATO askeri uzman ve danışmanları İran’a gönderildi²²³. Bu arada, Kasım 1945’te Azerbaycan Demokrat Hükümeti, Sovyet askeri desteği ile Tebriz’in ve genel olarak Azerbaycan’ın kontrolünü ele geçirmiş, Seyyid Cafer Pişeveri önderliğinde Azerbaycan Muhtar Hükümeti’ni ilan etmiştir²²⁴.

Rus kuvvetleri, İran Türklerinin bağımsızlık mücadelesini elinde koz yaparak İran petroleri üzerinde imtiyaz sahibi olmak isterler. Muhammed Rıza Şah, başbakanı Kavam’ı 11 kişilik bir grupla Moskova’ya göndererek ülkeden askerlerini çekmeyen Ruslarla gizli bir anlaşma yapar. Güney Azerbaycan petrollerinin işletme hakkı Ruslara verilir. Ruslar

²²¹Yenisey, G. (2008). *İran’da Etnopolitik hareketler (1922-2004)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 128.

²²²Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 181.

²²³Taflıoğlu, M. S. (2013, Summer). “II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme”, *Turkish Studies*, 8(7), 633.

²²⁴Sarıkaya, a.g.e., 117.

istediklerini elde ettikten sonra, “Güney Azerbaycan sorunu İran’ın iç sorunudur,” diyerek ordularını Güney Azerbaycan’dan çeker²²⁵.

2.2.1.2. Muhammad musaddık

İran hükümeti, Nisan 1933’te AIOC ile yapılan anlaşmanın koşullarını zamanla yeterli bulmamış ve 1940’larda İngiltere ile konu birçok defa müzakere edilmişse de bir sonuç alınamamıştı. Şirketin İran’daki faaliyetlerinden kaynaklanan kamu rahatsızlığına ek olarak, Suudi Arabistan gibi diğer petrol üreticisi ülkelerde “50-50” (fifty-fifty ilkesi) eşit kâr paylaşımı olarak adlandırılan yeni anlaşmaların hızla yayılması İran’ın mevcut anlaşma koşullarını yeterli bulmamasında önemli rol oynamıştır²²⁶.

15 Mart 1951’de İran Parlamentosu, ülkenin doğal kaynakları üzerindeki haklarını korunması ve petrolün millileştirilmesi amacıyla İran hükümetinin gerekli bütün önlemleri almasını öngören bir karar tasarısını kabul etti. Parlamento oybirliğiyle aldığı bu kararla birlikte, Muhammed Musaddık’ın da başbakanlığa atanmasını Şah’a önerdi²²⁷.

Musaddık kabineyi Meclisin onayına sunduğunda iki maddelik bir program açıklamıştı.

1) Petrolün millileştirilmesi kanununun bütün ülkede uygulanması ve gelirlerin ülke ekonomisinin, refahının ve güvenliğinin artırılması için kullanılması.

2) Parlamento seçim kanunu ile il meclislerinin seçim kanununda reform yapılması. Musaddık, başbakan olur olmaz İngiliz petrol şirketi ile görüşmelere başladı ve Amerika’nın arabuluculuğu için başvuruda bulundu; ancak görüşmeler tıkanı ve şirketin İngiliz çalışanları Ekim 1951’de İran’dan tahliye edildi. Bir yıl sonra İngiltere ile diplomatik ilişkiler kesildi²²⁸.

Şah’la yaşanan sorun 1952 ortalarında baş göstermiş, Musaddık’ın monarşiye ve toprak ağalarını zayıflatmak için seçim yasasında reform yapma girişimiyle hız kazanmıştı.

²²⁵Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 86.

²²⁶Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze ORTA DOĞU: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, (Orta Doğu Cilt-1), 5.Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, 425.

²²⁷Gerger, H. (2012). *ABD, Ortadoğu, Türkiye*, 5. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 43.

²²⁸Arikan, P. (2016, Eylül-Ekim). “İran: Musaddık ve Darbe”, *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 20.

Reformu çıkaramayınca, şehir merkezlerindeki oylama sona erip de parlamentoda yeterli çoğunluğu sağlayacak kader mebus seçilir seçilmez 16. Meclis'in seçimleri Musaddık tarafından durduruldu. Hemen arkasından Musaddık Başbakan olarak kabinenin diğer üyelerini olduğu gibi, Savaş Bakanı'nı da atama yetkisini anayasa kapsamında kendinde olduğunu ileri sürerek Şah'a meydan okudu²²⁹. Ocak 1953'te Musaddık'ın olağanüstü yetkilerini arttırmak istemesi ve devamında Milli Cephe Koalisyonunda yaşanan çözümler sonrası içeride gerginlik giderek artmıştır. Şubat ayında gerginliği arttıran olaylar yaşandı. General Fazlullah Zahidi, ordudaki bazı subaylar ile temasa geçerek darbe hazırlığı yapmaktaydı. Hatta ABD yetkililerine, oğlu Ardeşir Zahidi aracılığıyla darbe yapmak üzere olduklarını ilettiler ve yeni kabine konusundaki planlarını paylaştı. Bu sıralarda Ebu Kasım liderliğindeki bir grup Bahtiyari aşireti üyesi ve Emekli Subaylar Organizasyonu üyeleri Huzistan'daki askeri birliğe saldırı gerçekleştirdiler. Saldırı sonucu çok sayıda kayıp yaşandı. Musaddık yönetimi Zahidi ve diğerlerini tutuklayarak buna karşılık verdi²³⁰. Musaddık hükümeti nihayet ABD, İngiltere ve Şah'ın işbirliğiyle General Fazlullah Zahidi'nin önderliğini yaptığı darbe sonucunda 19 Ağustos 1953'te devrildi²³¹.

Musaddık karşıtı 19 Ağustos günü toplanan kitle, Milli Cephe'nin gazetesine saldırdı ve ateşe verdi. Komünist gazetelere saldırı düzenlendi. Tahran radyo istasyonu işgal edildi. Ordunun Musaddık karşıtı üyeleri de darbeye katılarak Tahran telgraf ofisi, radyo yayın istasyonları, polis ve ordu karargâhları gibi noktaları işgal ettiler. Kaynaklara göre, bu işgal ve protesto faaliyetleri İngiltere ve Amerika tarafından finanse edilmiş, kalabalıklar para karşılığı meydanlarda toplanarak darbenin zeminini oluşturmuşlardı. Yine kaynaklara dayanan başka bir yoruma göre ise Behbehani ve Kaşani gibi Musaddık karşıtı din adamları da kalabalıkları organize etmede en az yabancı istihbarat örgütleri kadar önemli rol oynamışlardı. Nihayetinde, İran halkının oylarıyla Parlamente'ye seçilen, İran'ın doğal petrol kaynağını kullanım açısından milli kaynak haline getirerek büyük güçlere kafa tutar. Şah'ın hükümete ve Parlamente'nin müdahaleleriyle ülke yönetiminde otoriter monarşinin halk egemenliğine üstünlüğünü tesis etme çabasına karşı mücadele eden Musaddık, iç ve dış faktörlerin işbirliğiyle örgütlenen darbe ile Başbakanlık görevinden alınır²³².

²²⁹Abrahamian, E. (2011). *Modern İran Tarihi*, (Çev. D. Şendil). 2. Bskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası kültür Yayınları, 155.

²³⁰Kuduoğlu, A. (2018). "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergi*, 2(2), 53.

²³¹Sinkaya, B. (2011). İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim, M. Şahin ve T. Yılmaz (editörler) *Ortadoğu Siyasetinde İran*, Ankara: Barış Kitap, 13.

²³²Arikan, P., a.g.m.,21.

2.2.1.3. 1953-1979 dönemi

Musaddık'ın devrilmesinden sonra Başbakanlığa getirilen General Zahidi, petrol anlaşmazlığının çözümü için ABD'nin aracılığını istedi. Bunun üzerine ABD'nin aracılığı ile İngiliz- İran Petrol Şirketi ile Amerikan petrol şirketlerinin oluşturduğu bir komisyon ve İran arasında 5 Ağustos 1954 tarihinde bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile oluşturulan Konsorsiyumda İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin hissesi %40, Hollanda'ya ait Royal Dutch Shell Şirketi'nin %16, Fransız Petrol Şirketi'nin %6 ve geriye kalan beş Amerikan şirketinin her birinin de %8'er hissesi olacaktı ve İran petrolleri bu şirketler tarafından ortak olarak işletilecekti²³³.

Tablo 2.1. Musaddık Darbesi Sonrası 1954 Petrol Antlaşmasında Şirketlerin Payları ²³⁴

Ülke	Şirket	Pay
ABD	Gulf Oil	%40
	Socony Vacuum	
	Socal	
	Standard Oil of New Jersey	
	Texaco	
	IRICON	
İngiltere	British Petrol (BP)	%40
İngiltere- Hollanda	Royal Dutch Shell	%14
Fransa	Compagine Française des Petroles (CFP)	%6

Darbeden yaklaşık 2 ay sonra, İran ile İngiltere arasında kesik olan diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılabilmesi için, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 23 Ekim 1953 günü resmi bir açıklama yapar. Uğruna darbe yaptığı petrol meselesinden önce, Tahran'dan şu iki hususu çözüme kavuşturmasını rica etmiştir:

- 1- İsfahan'da bir İngiliz dini teşekkülüne ait olan hastahanenin tekrar açılması.
- 2- İngiliz misyoneri Norman Sharp'ın Siraz'a dönerek çalışmalarına devam etmesine müsaade olunması.

²³³Yılmaz, T. (2016). *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, 4. Baskı, Ankara: Barış Kitap Basım Yayın, 82.

²³⁴Kuduoğlu, a.g.m., 58.

Rahip Sharp, Musaddık Hükümeti döneminde Şiraz'ı terketmeye mecbur bırakılmış ve sınırışı edilmesine karar verilmişti; fakat bu son karar tatbik edilmemişti²³⁵.

Seküler hareketlerin tasfiyesi sonrası siyasal alanda yalnızca İslamcılar kaldı. Şah'a karşı en güçlü muhalif olarak Ayetullah Ruhullah Humeyni ve destekçileri ön plana çıktı. Aslında darbeden önce Şah-Ulema arasında bir bağ kurulmuştu. Kum Ulemasının önde gelen isimlerinden Ayetullah Burucerdî Şah'ın krallığının korunması hususunda kendisine iyi dileklerini ilettiler. Şah buna Müslümanların iyiliği için çalışacağı cevabını verdi. Bir başka önde gelen isim Ayetullah Behbehani ise Tahran Pazarı'nın ve tüccarların sorun çıkarmamak adına ikna edilmesi noktasında önemli rol oynadı. Darbeden sonra Musaddık yönetimine sadık kalan din adamları olsa da bunlar azınlıkta kaldılar; ancak bu işbirliği daha sonraki süreçte Şah'ın politikaları ile birlikte bozulacak, Ulema devrim öncesi en güçlü muhalif unsur olarak ön plana çıkacaktı²³⁶.

Şah, CIA destekli bir askeri darbeye 1953'te iktidarını restore etmesinin ardından, ABD ve askeri danışmanlarının gölgesi çok yoğunluk kazandı. SSCB ile İran Körfezi arasındaki konumu nedeniyle İran, ABD'nin Sovyet yayılmacılığını çevreleme (containment) çabaları açısından stratejik bir rol oynadı. Adı sonradan Merkezi Antlaşma Örgütü ya da CENTO olan Bağdat Paketi resmen 1955'te oluştuğunda İran da katıldı²³⁷. 1961 yılında Şah ile ulema arasındaki çekişmeler artmaya başladı. Ulemanın geleneksel müttefiki olan Çarşı da, yeniden siyasi bir hareketlilik içerisine girerek Şah'ın Ak Devrim için 25 Ocak 1963 tarihinde başvurduğu referandumdan dört gün önce yurt çapında dükkân kapama boykotuna gitti. Öte yandan, Şah'ın 1956 yılında kurduğu İran Gizli Polis Teşkilatı SAVAK'ı da kullanarak, özellikle Tudeh'i sindirme harekâtı çerçevesinde işçi hareketlerine ve ordudaki komünistlere uyguladığı acımasız baskı ve şiddet oldu. Darbe sırasında onu desteklemiş olan Şii ulemaya yönelmediği için, Şah'ın dikta rejimine karşı çıkabilecek kalan tek güç de ulema idi. 1961'de Brucerdî'nin ölümü, mutlak Merci-i Taklid olarak yerini alacak önemli bir müçtehit olmaması nedeniyle, ulema arasında bir karışıklık ve otorite boşluğu yarattı. Şah bunu fırsat bilerek Mayıs 1961'de Millet Meclisini feshetti²³⁸.

²³⁵Özkaya, Ö. (2011). *Nasıl Darbe Yapılır?*, İstanbul: Paradoks Kitap, 14.

²³⁶Kuduoğlu, a.g.m., 59.

²³⁷Goldschmidt, a.g.e., 485.

²³⁸Çağlayan, a.g.e., 105.

1962’de Kennedy yönetiminin etkisiyle toprak reformu yasa tasarısı imzalanmış, bunu aylardır kapalı olan parlamentonun toplanması talebi ile öğrenci ve öğretmenlerin grev ve protestoları izlemiştir. Ocak 1963’te Şah 6 Maddelik “Beyaz Devrim”i referanduma götürmüştür. Bu devrim kadınlara oy kullanma hakkı, işçilere kar ortaklığı, seçim reformu ve ormanların özelleştirilmesini içeriyordu. Ancak, bu devrim paketi tam olarak uygulanamadan Haziran 1963’te halktan bazı kesimler darbe rejimine karşı kanlı bir ayaklanma başlatmışlardır. Ayaklanan grup içerisinde öğrenciler, kamu görevlileri, aydınlar, çarşı esnafı ve din adamları yer almıştır²³⁹.

Anılan memnuniyetsizliğin temel nedenlerinden biri toprak reformu ile ilgilidir. Ak Devrim ile 1963’te gerçekleşen toprak reformu, feodal yapıyı ortadan kaldıran ve toprak ağalarını merkeze bağlayan bir reform hareketidir²⁴⁰. Ulemanın etkisinin kırılması için toprak reformu bir silah olarak kullanılmaktaydı; çünkü bu yolla ulemaya destek veren muhafazakâr kesimin ekonomik gücü sürekli yırtanıyordu. Bununla birlikte, güçlü bir anti-ulema propagandası yapılmaya başlandı. Ulemanın çağın gerisinde kaldığı, verdikleri fetvaların günümüz şartlarına uymadığı ve sorunlara çözüm olmadığı, uğraştıkları konuların çoktandır tarihin çöplüğüne atıldığı, ulema yetiştiren medreselerin skolastik kalıplarda eğitim verdikleri ve çağdaş sorunların çözümünde hiçbir şekilde yeterli olmadıkları, ulema sınıfına mensup kimselerin milletin sırtından geçinmeyi alışkanlık haline getirmiş salaklar oldukları ve benzeri söylemi sürekli pompalanıyordu²⁴¹.

Protesto hareketi 1963’te din kurumunun pek tanınmamış bir üyesi olan Ayetullah Ruhullah Humeyni’nin, rejim ve müttefiki ABD aleyhine vaazlar vermesiyle doruk noktasına ulaştı. Ayetullah Humeyni, Şah’ı yolsuzlukla, baskı altında ezilen halkın haklarını göz ardı etmekle ve İran’ın egemenliğini tehlikeye sokmakla suçluyordu. Ayetullah Humeyni daha ileri gidiyor, İsrail’e petrol satılması ve ABD’ye ekonomik imtiyaz tanınması nedeniyle rejimin ülkenin İslami inançlarını görmezlikten geldiğini iddia ediyordu. SAVAK 1963 Haziran ayında Ayetullah Humeyni’yi tutukladı. Tutuklama haberi yayınlanca Tahran

²³⁹Niray, N., Deniz, D. (2010). “İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VI(2), 11.

²⁴⁰İnternet: Çitlioğlu, E. (2015). İran’ı Anlamak, Ankara: Başkent Üniversitesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Bürosu, (sam.baskent.edu.tr/makaleler/İranianlamak.pdf), 38.

²⁴¹Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi*, 2. Baskı, Ankara: Adres Yayınları, 99.

ve diğer büyük kentlerde başlayan hükümet aleyhtarı gösteriler, silahlı kuvvetler tarafından binlerce ölü verilerek bastırana değin üç gün sürdü²⁴².

Giderek artan tepkilerin sonucunda Şah geri adım atmak zorunda kalmış ve önce Ayetullah Humeyni'yi SAVAK'ın gözetim altında tutacağı bir eve yerleştirmiş, sonra iyi niyet mesajları göndererek tamamen serbest bırakmıştır. Bu olayla birlikte Şah Ayetullah Humeyni'nin insanlar üzerinde oluşturmaya başladığı gücün farkına varmıştır. Zira o döneme dek ulema sınıfı muhalif söylemlerde bulunsa da hiçbir zaman iktidarı ele geçirme gayreti içerisine girmemiştir; ancak Ayetullah Humeyni'nin söylemleri ve halkta gördüğü destek doğrudan Şah'ın rejimine bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Şah o gün Humeyni'yi serbest bırakarak aslında bir anlamda tüm otoritesini kaybetmiştir²⁴³. İran'daki gelişmelerde Şah'ın 1960'lı yıllardan beri uygulamaya çalıştığı başarısız reform girişimleri dışında, 1973 yılında patlak veren petrol krizi de önemli rol oynadı. Kriz ile birlikte petrol fiyatlarının hızla artması, İran'ın petrol gelirlerini de hızla arttırdı²⁴⁴.

1973'ten sonra artan petrol gelirleri ve bu gelirlerin adaletsiz biçimde Şah'ın çevresindekileri daha çok zenginleştirirken ülkedeki paylaşım eşitsizliğinin derinleşmesi, bir önceki on yılda başlatılan kalkınma hamlelerinin kırsal kesimden şehirlere sürüklediği kitlelerde de memnuniyetsizliği artıracaktı. 1970'lerin ortalarında manipülasyona açık eğitimsiz kitlelerin aksine, nispeten kalifiye ve daha nitelikli genç bir nüfusa sahip ülkede alt ve orta sınıfların muhalif seslere karşı duyarlılığı artmıştı. Ortamı destekleyecek bir diğer gelişme Şah Pehlevi'nin Diriliş Partisi'nin kuruluşundan sonra siyaset dışındaki esnaf derneklerini ve loncaları da kontrol etme çabasıydı. Bu çaba, Tahran pazarına dayatılan yeni vergiler, kontroller ve dış şirketlerin ülkedeki imtiyazlarını artırıcı tedbirlerle desteklenince, o gün itibari ile İran perakende ticaretinin üçte ikisini elinde tutan pazar esnafı, onların hinterlandı diyebileceğimiz köylüler ve ulema kökenli kırsal tüccarların da Şah rejimine muhalefeti pekişecekti²⁴⁵.

Planlama ve Bütçe Teşkilatı'ndan dışarıya sızdırılan bir belge, kentsel nüfusun en zengin %20'sinin gelirden aldığı payın 1973 ile 1975 arasında %57'den %63'e yükseldiğini

²⁴²Cleveland, a.g.e., 326.

²⁴³Balkan, S., Tiryaki, F. (2014). "İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 102.

²⁴⁴Yılmaz, a.g.e., 248.

²⁴⁵Üşenmez, Ö. (2015). "İran ve Rejim İstikrarı", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 393.

ortaya koymuştu. Bundan başka, anket kent ve kırdaki tüketim arasındaki uçurumu gözler önüne seriyordu. Eşitsizliğin en çok görüldüğü yer, zenginlerin kuzeydeki saraylarda, yoksulların, başta doğru dürüst bir ulaşım sistemi olmak üzere hemen hemen tüm kamu hizmetlerinden yoksun gecekondualarda yaşadığı Tahran'dı²⁴⁶.

Aslında sanayideki gözle görülür ilerlemeye, eğitimin ve okuryazarlığın yayılmasına, meslek sahibi sınıfın ve ticaret sınıfının gelişmesine rağmen İran toplumunun ölçütlerinin birçoğu Üçüncü Dünya ölçütlerinde kaldı. Geriye dönülüp bakıldığında devlet gelirlerindeki ani çok büyük artışın rejimin can düşmanı olduğunu görmek olanaklıdır. Halkın çoğu, aceleci Batılılaşmayı ve ülkenin İslami olmayan modernleşmesini bütün kötülüklerin kaynağı olarak görürken, kemer sıkma ve durgunluğa yol açan aşırı harcama ile süreklilik arz eden enflasyon bir araya geldiğinde Şah'ın siyasetlerinden çokça yararlanan yeni orta sınıfın üyeleri bile yönetime cephe almaya başladılar. Şah, (büyükelçiler dâhil olmak üzere) Batılı gözlemcilerle birlikte, halen muhalefeti hafife almaktaydı. Aşırı sol ile mollalar arasındaki ittifakın yalnızca fırsatçı bir ittifak olduğunu düşünmekte ve onlardan aşağılayıcı biçimde “İslami Marksşılar” diye bahsetmekteydi. Aslında çoğunluğun hoşnutsuzluğunu en iyi dile getirenler mollalardı²⁴⁷. 1979'de toplumun hemen her kesimi “Şah'ın gitmesi” noktasında birleşiyorlardı. Sağcı, solcu, komünist, liberal, işçi, köylü, öğrenci, zengin, fakir herkes Şah'ın gitmesini istiyordu. Bu ortamda en önemli görevi de tabii olarak din adamları, imamlar/ulema görüyordu²⁴⁸.

İran İslam Devrimi, İslam'ın Şîî kolunun yeniden dirilmesi olarak görülebilir. Devrim genel olarak İran'daki yabancı ülkelerin nüfuzuna, yabancıların İran'ın içişlerine müdahalesi, Pehlevî-ABD yakınlaşmasına, bozuk ekonomik koşullara, İran'ın Batılılaştırılması ve modernleştirilmesi çabalarına tepki olarak ortaya çıkmış olsa da, tüm bu retoriğin gerisinde, etkileri çok kuvvetli Şîî tarihinin sembolik olayları belâğatlı biçimde yer almıştır. Şehid Hüseyin, Kerbela, Hz. Ali, Ehli Beyt, Yezid, Hz. Fatıma gibi Şîîlerin önemli isim ve olayları her vesile ile gündeme getirilir²⁴⁹.

²⁴⁶Abrahamian, a.g.e., 185.

²⁴⁷Mansfield, a.g.e., 458.

²⁴⁸Öztürk, a.g.m., 10.

²⁴⁹Gündoğan, Ü. (2011a). “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, *Ortadoğu Analiz*, 3(29), 94.

1979’da gerçekleşen ve İran’ın adını “İran İslam Cumhuriyeti” ne dönüştüren İran İslam Devrimi, bütün İslam dünyasında ciddi bir heyecan dalgası yaratmıştır. 3 Aralık 1979’da yapılan referandumla kabul edilen Anayasa’nın hiç değiştirilemeyecek 12. maddesine göre İran’ın resmi dini İslam, mezhebi ise “Caferilik” (İsnâaşeriyye) dir²⁵⁰. Şiîliğin siyasallaşmasında, Ayetullah Humeyni’nin zaman içinde din ve yönetimi birleştiren görüşü, devrim sonrasında hayata geçirilmesi açısından kuşkusuz en etkili olanıdır²⁵¹.

Ayetullah Humeyni, Şiî fıkhdaki klasik anlayışının dışında bir velayet-i fakih teorisi ortaya koymuştur. Hatta daha önceki Şiî fakihler bu kavramı O’nun gibi siyasi fikhin temel meselesi zemininde ayrı bir bab olarak sınıflandırmamışlardır. Bu bağlamda Şiî fıkhdaki İslami hükümet kurma ifadesini ilk kullanan Humeyni olmuştur²⁵². Devrimin gerçekleştiği 1979’da, ilk olarak milliyetçi-muhafazakâr eğilimlere sahip İran Özgürlük Hareketi’nden Mehdi Bazergan başkanlığında “Geçici Hükümet” ilan edildi; çünkü Devrim önderi Ayetullah Ruhullah Musevi Humeyni “Bazergan Hükümetini” onaylamış ve ona olan desteğini açıklamıştı²⁵³.

2.3. İran İslam Devrimi Ve Şii Mezhebi

2.3.1. Şiî Mezhebi

Bilindiği gibi Şiîler, Hz. Ali’nin vefatıyla yollarını Sünnîlerden ayırdıkları tarihten 1979 Devrimine kadar, Ehl-i Beyt imamlarının yönetimi dışındaki hiçbir hükümeti meşru kabul etmemişlerdir; çünkü on iki imamın idaresi dışındaki her yönetim masumiyet ilkesi gereğince “zalim hükümet” kategorisine dâhil edilmiştir²⁵⁴. Şî’a kelimesi; İslam literatüründe, Hz. Peygamber’den sonra imamlığın ve halifeliğin Hz. Ali’nin hakkı olduğuna inanan topluluğa özel ad olmuştur. Şiîlik İslam mezheplerinin ilklerindendir ve Hz. Peygamber’in hayatta bulunduğu dönemde veya vefatından sonra ilk halifenin seçimi sırasında ya da Hz. Osman’ın hilafetinin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır²⁵⁵. Şî’a kelimesi

²⁵⁰Onat, H. (2013, Güz). “İran İslam Devrimi ve Şiîlik”, *Mezhep Araştırmaları*, 2, 224.

²⁵¹Kartal, F. (2016). “İran İslâm Devrimi: Aykırı Bir Devrimin Arka Planı”, *Doğu Batı*, 79, 177.

²⁵²Taflioğlu, S. (2013). “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik ve Meşrûiyet Kaynağı “Velâyet-i Fakih”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(3), 98.

²⁵³Yegin, a.g.e., 28.

²⁵⁴Tıgılı, A. (2015, Ekim). “Minimum Din Maksimum Demokrasi: Müslüman Entelektüellerin Bakışıyla İran’daki Siyasal İslam Tecrübesinin Kısa Bir Tahlili”, *Alternatif Politika*, 7(3), 371.

²⁵⁵Çelem, S. (2017, Temmuz-Aralık). “Şî’a’nın Peygamber Kıssalarına İlişkin Rivayetlerde ehl-i Beyt’e Atıfları-Kummi Tefsiri Özelinde”, *Dini Araştırmalar*, 20(52), 59.

ilk dönemlerde “Şî’atü’r-racül” şeklinde taraftar ve arkadaş anlamında kullanıldığı için Hz. Osman’ın katillerinin cezalandırılmasını isteyenlere “Şî’atü Osman”; Hz. Ali’nin tarafında yer alanlara da “Şî’atü Ali” veya “Eş-Şî’atü’l-Aleviyye” denilmiştir²⁵⁶.

“Şî’a” kelimesi Arapçada, misafiri uğurlamak, peşinden gitmek, teşyi etmek, taraftar olmak anlamında olan “teşyi”, “müşayaa”dan gelince “teşayu” da ayrılmak, firkalaşmak, manasında kullanılır. “Şî’a” kelimesi Kur’an-ı Kerim’de; fırka, taraftar, parti anlamında kullanılmış ve tenkit edilmiştir. “*Ey Muhammed, fırka fırka (Şî’a) olup dinlerini ayıranlarla senin bir ilgin olmaz*”. Başka bir ayette Hz. Musa’nın, yandaşı, aşireti anlamında, firkalar, gruplar ve milletler anlamında ve Hz. İbrahim’in, Hz. Nuh’un yolunda, taraftarı ve grubu anlamında da kullanılmıştır²⁵⁷. İbn Haldun ise Şî’a’nın sözlük manasının yandaş, yoldaş ve dost olduğunu belirtmiştir. Istilahî manada ise, halef ve seleften olan fıkıh ve kelam âlimlerinin örfünde ve dilinde Hz. Ali’ye ve onun oğullarına tabi olanlar için kullanıldığını belirtmiştir²⁵⁸. Temel olarak Şîîler, Kur’an-ı Kerim’e göre Hz. Ali ile başlayarak halifenin ehl-i beyten seçilmesi gerektiğini savunmuşlar, hatta İbn Hajar gibi bazı Sünnî ulemâların da desteğini almışlardır. Yaygınlıkla sanılanın aksine Şîîlikte Hz. Ali tek önder olarak tanımlanmamakta, Sünnî mezhebinde olduğu gibi Hz. Muhammed’in Allah’ın elçisi ve peygamberi olduğuna inanılmaktadır; ancak Hz. Ali’nin ilk halife olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Şîî mezhebinde, Sünnîlikten farklı olarak, Hz. Ali’ye odaklanmış yoğun bir ehl-i beyt sevgisi olduğu söylenebilir²⁵⁹.

Şî’a’nın inancına göre Allah; bütün yaratılanları, Hz. Muhammed ve O’nun ev halkı (ehl-i beyt) için yaratmıştır. İmamların ilki olan Hz. Ali, ev halkından olduğu için imamlara atfedilen değer de Şîî anlayışına göre kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır. Bu bağlamda imamlar, Allah’ın, elçisi Hz. Muhammed’den sonra yarattıkları üzerindeki delilleri olmaktadır. Ayrıca onlar Peygamber’in bilgilerinin varisi ve İslam topluluğunun velisidirler²⁶⁰. Dolayısıyla Allah, imamları tüm dünyanın manevi lideri olarak görevlendirmiştir. Öyleyse imamet Allah’ın müminlere olan lütfunun bir parçasıdır.

²⁵⁶Cansu, K. (2017, Haziran). “Şî’a’da İmamet Meselesi ve Egemenlik”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 174.

²⁵⁷Atay, H. (1983). *Ehl-i Sünnet ve Şî’a*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, 17.

²⁵⁸Demircioğlu, A. (2014). “İbn Haldun’un Mukaddime’si Bağlamında Şîilik ve Alevilik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 69, 158.

²⁵⁹İnternet: Çitlioğlu, E. (2015). İran’ı Anlamak, Ankara: Başkent Üniversitesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Bürosu, 15.

²⁶⁰Özarlan, S. (2005). “Şî’a’nın Dini Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları*, 3(1), 48.

Bununla birlikte İmam bir peygamber olmamakla birlikte, günah ve hatadan azade, Allah'tan ilham alan masum bir yüce kişidir²⁶¹.

Şî'a'da imamet, bir anlamda devlet başkanlığıdır ve nübüvvetin ikinci yönüdür. İmam, ümmetin, şeriata göre din ve dünya meselelerini yürütmek, ilahi hükümleri korumak ve toplumu onlara göre yönetmek için görevlendirilmiştir. Şî'î âlimlere göre imamet, itikadî bir meseledir. Bu itikadî meselenin halka devredilmesi, mümkün ve caiz değildir²⁶². Bu inancın bir sonucu olarak imamların on iki ile sınırlı olması beklenemezdi. Bu gerçeğe dayanarak, on ikinci imam olan Hasan Askerî'nin oğlu Muhammed'in ölmediği, fakat gizlendiği doktrini kabul edildi; çünkü söz konusu doktrine göre, herhangi bir asırda imamlığın kesilmesi mümkün değildir²⁶³.

Gaybet sonrası döneme yani on ikinci imamın gaybetinden sonraki zaman dilimine geldiğimizde, Şî'î ulemaya göre imamın gaybetinde mutlak adaleti icra eden İslami bir hükümetin kurulması imkânsızdır. Bu nedenle, gaybet boyunca hâkim olan mevcut hükümetler, Şî'a tarafından cair ve gasıb olarak kabul edilmişlerdir. Ayetullah Humeyni'ye gelinceye kadar Şî'î ulema, mutlak otoritenin gaib imama ait olduğunu düşünmekle birlikte, yine de idaresi altında bulundukları hükümetlerle, bazen az bazen de çok, belirli şartlar dâhilinde uzlaşma arayışı içine girmişlerdir²⁶⁴.

Ayetullah Humeyni de fakihin mutlak velayet sahip olduğuna inanıyor. Yani Masum İmam'ın taşıdığı tüm sorumluluk ve yetkileri gaybet döneminde şartları haiz olan fakih de taşımaktadır. Bazı yetki ve sorumlulukların Masum İmam'a özgü olduğunu beyan eden bazı kanıtlar ise elbette ki bunun dışındadır. Bunu şöyle ifade eder:

“Bu ifadelerden şu sonuç elde edilmektedir ki fakihler, İmamlar tarafından, kendilerinin velayetinin olduğu her konuda velayet hakkına sahiptirler. Bu genel kuraldan bir hususu istisna etmek için rivayetlerde yer alan “İmam falan işin sorumlusudur” veya “imam böyle emretmektedir” ifadelerinin tersine Masum İmam'a erişmek gerekir; çünkü bu tür şeyler daha önce belirtilen koşullar nedeniyle adil fakih

²⁶¹Tan, M. (2012). “Geçmişten Günümüze Şiilik”, *Eskiye*, 25, 67.

²⁶²Cansu, a.g.m.,181.

²⁶³Özarslan, a.g.m.,57.

²⁶⁴Uyar, M. (2000, Ocak-Nisan). “Velayet-i Fakih'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar*, 2(6), 79.

için sabittir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Peygamber^(s.a.s) ve İmam'ın hükümet ve yöneticilik hakları fakih için de sabittir"²⁶⁵.

Velayet-i Fakih, Şîi doktrininin ilk tutarlı devlet teorisidir. Nitekim geleneksel Şîi doktrinini takip eden hukukçular Kayıp İmam'ın hükümetinden başka bütün hükümetleri gayri meşru kabul etmekteydi. Kayıp İmam'ın "Büyük Gaybetine" kadar hem kutsal hem dünyevi iktidar yanılmaz (masum) olduklarına inanılan İmamlara aitti²⁶⁶. Kayıp İmam'ın zuhuruna kadar yönetimi kendi haline terk etmemek gerektiğine inanan Ayetullah Humeyni'nin 1970 yılında açıkladığı 'velayet-i fakih' teorisi, geleneksel Şî'a açısından önemli bir değişimdir; çünkü bu yolla ilk defa gaybette olan İmam Mehdi'yi beklerken bir 'İslami Hükümet' modeli ortaya atılmış ve cumhuriyet söylemiyle yönetimin meşruluğu halka irca edilmiştir. Geçmişte bir benzeri olmayan velayet-i fakih anlayışında hüküm koyma yetkisi yalnızca Allah'a aittir. Meclis ise bu kanunların uygulanması için plan ve program yapabilme ve yeni kararların şeriata uygunluğunu tespit etme yetkisine sahiptir. Yasaların esas itibarıyla Kur'an ve Sünnette yer aldığına ve bu durumun hükümet için bir kolaylık olduğuna hükmedilmiştir²⁶⁷.

Ayetullah Humeyni, 1971'de Irak'ta sürgündeyken, İslami bir yönetim hakkındaki devrimci düşüncesini açıkça ifade etmişti. Sadece İslam'ın Monarşiye tamamen karşı olduğunu ilan etmekle kalmadı, aynı zamanda Ulema'nın, tamamen İslami yasalara dayanarak kurulmuş bir devlet idaresini yönetmek için, ilahi bir misyona sahip olarak görmüştü. Böyle bir yönetim Velayet-i Fakih'e dayanmalı, idare de Ulema'dan adil, dindar ve İslam Hukuku'nda uzman biri tarafından yapılmalıydı²⁶⁸.

²⁶⁵Tehrani, M. H. (2008). *Velayet ve Diyanet*, (Çev. K. Çelik), 1. Baskı, Dünya Ehlibeyt Kurultayı Yayınevi, 92.

²⁶⁶Arıkan, P. (2012, Mart). İran İslam Cumhuriyetinde Anayasal Sistem ve Siyasi Partiler, ORSAM Rapor No: 112, 6.

²⁶⁷Tıgılı, a.g.m.,373.

²⁶⁸Milani, M.M. (2004). "Humeyni'den Hamaney'e, Velayet-i Fakih Kurumunun Değişimi", (çev. F. Topaloğlu), *D. E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX, 192.

2.3.1.1. Şîî mezhebindeki bölünmeler ve fırkalar

2.3.1.1.1. Zeydiyye

Dördüncü İmam Zeynelabidin Ali b. Hüseyin'in şehit oğlu Zeyd'e uyanlara, Zeydiyye denir. Zeyd, Hicri 121 yılında Emevi hükümdarı Hişam b. Abdül Melik'e karşı kıyam etmiş ve bazı insanlar ona biatta bulunmuşlardı. Zeyd, Kufe'deki Hişam'ın askerleriyle gerçekleşen savaşta öldü²⁶⁹. Öyle görülüyor ki Zeyd, kardeşi Muhammed Bakır'ın zamanında imamlık için bir faaliyet gerçekleştirmemiş, ancak 121 H. 738 M. yılında Emeviler'den Hişam'a karşı koymak zorunda kalınca imamlığı söz konusu olmuş. Ali-Fatma soyundan gelip kılıç kuşanan ve kendine davet eden kimsenin imam olacağı görüşü ve bu kılıç kuşanma şartı Zeyd'in isyanından sonra imamlık şartı olarak ileri sürülmüştür. Tarihen sabit olduğu üzere Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinden sonra, Zeyd koluna bağlı olanlar, imamlık için kılıca başvurma şartını ileri sürmüşlerdir²⁷⁰.

Zulmü ortadan kaldırmak ve adil yönetimi kurmak vazifesini kıyamet gününe yakın gelmesini bekledikleri bir mehdiye havale eden İmamiyye Şîîleri'nin aksine Zeydiler, bu vazifenin ertelenmesinin haram olduğu fikrini savunmuşlardı. Dolayısıyla Kur'ânî bir kökene dayanan "iyi olanı emretme, kötü olanı yasaklama" (emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker) kavramını ilke edinip bunu icra etmek adına silaha sarılan Ehl-i Beyt'e mensup isyancı önderler, İslam tarihinde genellikle Zeydi imamlar olarak kayda geçmiştir²⁷¹. Zeydiyye mezhebine inananlar, Hz. Muhammed'in vasiyetle beyan ettiği imamın isimle değil, sıfatla tayin edilmiş olduğuna inanmışlardır. Söz konusu sıfatların hepsi Hz. Ali'de mevcuttur. Bu sıfatlar, halifenin Hâşimlerden olması, âlim, cömert ve kendisine itaat edilmesi için ortaya çıkmasını gerektirir²⁷². Bütün Şîî fırkalar tarafından benimsenen, İmametin Ali-Fatma soyuna ait olması fikrinin Zeyd b. Ali'nin düşüncesinde de yer aldığı görülmektedir; çünkü Zeyd, Ali b.Ebi Talib soyundan gelmesinin hilafet için yeterli

²⁶⁹Tabatabai, S.M.H. (1998). *İslam'da Şî'a*, (Çev. B. Akyol), 1. Baskı, İran-Tahran: Dünya Ehlîbeyt Kurultayı Yayınevi, 71.

²⁷⁰Atay, a.g.e.,64.

²⁷¹Büyükkara, M. A. (2011). "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Husi Hareketi", *Divan: Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, 16(30), 117.

²⁷²Kaymal, C. (2017, Haziran). "Şî'a'da İmamet Meselesi ve Egemenlik", *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 178.

olduğunu düşünmektedir. Zeyd b. Ali tarafından temeli atılan bir başka önemli konu, imametın huruc şartına bağılı olmasıdır²⁷³.

Zeydiyyeye göre içtihad kapısı daima açıktır. Birçok değerli âlimler yetişmiştir. İmamlarına dâî denir. Zeydiliğin esaslarını Kasım (860 M.) kurmuştur. Zât-ı İlâh hususunda Mûtezileye yakın görüşleri vardır. Ahlak hususunda Mürcieye muhaliftirler. Tasavvufu kabul etmezler²⁷⁴. İşin doğrusu Zeydiyye gerçeğı beş fıkıh okul içinde aktarılır. Bunlar el-Kâsımiyye, el-Hadeviyye, el-Muayyediyye, el-Mansûriyye ve en-Nâsiriyye²⁷⁵. Her fırkada görüldüğü gibi, bir kısım ihtilaflar sebebiyle Zeydiyye bünyesinde de bazı tali bölünmeler ortaya çıkmış bulunmaktadır. İlk Zeydiler Carudiyye, Bütriyye (Salihıyye) ve Ceririyye (Süleymaniyye) olmak üzere üç fırkaya ayrılmıştır. IV. asırda Deylem ve Gilan beldelerindeki Zeydiler ise Kasım er-Ressi ve Nasır el-Utruş'a nispetle Kasımiyye ve Nâsiriyye adıyla bazı bölünmelere maruz kalmışlardır. İmam el-Hadi ile'l-Hak, Yahya b. El-Hüseyn'in Yemen'de zuhurundan sonra, Yemen Zeydiyyesi, onun usul ve fûru konusundaki görüşlerini yahut mezhebini benimserler. Zeydiyye, onun el-Ahkâm fi'l-halal ve el-haram ve el-Müntehab fi'l-fıkıh adlı eserlerindeki metinler üzerinde görüşlerini geliştirmişler, böylece sonraki Zeydiyye onun düşüncelerinde karar kılmışlardır. Yemen'deki müteahhir Zeydiler ise daha sonraları Muhteria ve Mutarrifiyye diye iki fırkaya ayrılmıştır²⁷⁶.

2.3.1.1.2. İsmailiyye

İsmailîliğin tarihi, altıncı imam olan İmam Ca'fer es-Sadık'ın 148/765'teki ölümünden sonra kimin yerini alacağı hakkındaki tartışmalarla başlar. Bu tartışmalarda imametın, Ca'fer es-Sadık'ın en büyük oğlu olan İsmail aracılığıyla devam edeceğini ileri süren Halis İsmailiyye ve Mübarekiyye adında iki grup ortaya çıkmış ve bunlar İsmailîliğin nüvelerini oluşturmuştur. İsmail'in öldüğü iddiasına karşı çıkan Halis İsmailiyye, onun babası Ca'fer es-Sadık'tan sonraki gerçek imam olduğunu savunmuştur²⁷⁷. İsmailîler dinin zahiri ve batını yönü arasında temel bir ayrıma gider. Zahir, Kur'an'ın açık anlamını bilmek ve şeriattaki yükümlülükleri yerine getirmek gibi hususlardan oluşurken; batın, Kur'an ve Şariatın gizli,

²⁷³Gökarp, Y. (2007). "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 68.

²⁷⁴Keskioğlu, O. (1964). *İslam Dünyası: Dün ve Bugün*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 36.

²⁷⁵Kazı, A.K. (2014). "Zeydî Fıkıhının Gelişimine Dair Notlar", (Çev: K. Demirci), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 216.

²⁷⁶Öz, M. (2000). "Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiyye", M. Ü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 54.

²⁷⁷Tan, M. (2015, Temmuz-Aralık). "İsmailî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar*, 18(47), 80.

gerçek manasını bilmekten ibarettir. Onlara göre, vahiy (tenzil-zahir) alan ve kendisinden önceki şeriatı nesheden natık (şeriat koyucu peygamber) iken, tevil ilmi yoluyla batını manayı açıklayan vasidir. Bu nedenle, zahir her dönemin peygamberine göre değişkenlik arz ederken, batın değişmeden ve evrensel anlamda geçerliliğini koruyarak kalır. Dini/Vahyi bu şekilde zahir ve batın olmak üzere ikiye ayırmalarına rağmen, İsmailîler bu iki yönün birbirinin sadece tamamlayıcıları değil, aynı zamanda ruh ve beden gibi birbirleriyle iç içe geçtiğini ve biri olmadan diğerrinin var olamayacağını öne sürerler²⁷⁸.

Şî'a'nın İsmailîyye kolu, faaliyetlerini yürütmek üzere Suriye'nin Hama kenti yakınlarında bulunan Selemye kasabasını kendilerine üs edindiler. Abbasi askerlerinin sıkı takibi altında Irak bölgesine yakın bölgelerde faaliyetlerini sürdürmekte zorluk çeken İsmailîyye mezhep imamları dâîlerini* Bağdat'tan daha uzak bölgelere doğru kaydirdılar. Bu amaçla özellikle Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve Fars bölgelerine sistematik bir şekilde iyi mezhep eğitimi alan dâîlerini bu topraklara gönderdiler. Aynı şekilde, Fatımiler devleti de buradan gönderilen dâîlerin propagandaları sonucu kurulmuştur. Bu anlamda, Fatımîler Devletinin kurulmasının son halkasını tamamlayan, Dâî Ebu Abdullah eş-Şîî isimli Kufeli bir Dâî oldu²⁷⁹.

2.3.1.1.3. Keysaniyye

Bunlar, Keysan adında birinin tabileridirler. Bu Keysan'ın kimliği hakkında ihtilaf vardır. Bazılarına göre Keysan, Hz. Ali'nin azatlı kölelerinden olup Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefi'yenin talebesi idi. Bazılarına göre ise Keysan, Muhtar b. Ebi Ubeydet üs-Sakafrînin lakabı idi. Birinci kavle göre Keysan, Şî'a-i Ula'-dan ve Sabbeden hanlarını etrafına toplayarak Hüseyin b. Ali'nin öcünü almak davası ile ortaya atılmış fakat bir sonuç elde edememişti. Daha sonra Muhtar bu grubunun başına geçti²⁸⁰. Keysan'ın, Muhtar'ın, Muhammed b. Hanefi'yenin vasisi ve kumandanı olduğu söylenir. Halife olmakta Ali'den önce gelenleri Cemel ve Sıffîn savaşına iştirak edenleri tekfir ederdi. Oysa Muhtar Ali'den

²⁷⁸Tan, M. (2009, Bahar). "Erken Dönem İsmailîlik ve Temel Görüşleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 13(39), 82.

*Arapça'da "seslenmek, çağırmak, davet etmek" anlamındaki da've veya duâ kökünden sıfat olan dâî, "insanları kendi din veya mezhebine çağıran kimse" demektir.

²⁷⁹Çelik, A. (2005). "Fatımîler Devletinin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 443.

²⁸⁰Çağatay, N., Çubuku, İ. A. (1985). *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 55.

önce geçenleri tekfir etmezdi, ama Cemel ve Sıffın'de savaşıları tekfir ederdi. Keysan, ayrıca Cebrail'in Allah katından Muhtar'a vahy getirdiğini iddia ederdi²⁸¹.

Gaybet düşüncesi Mehdîci Keysaniyye mezhebi içerisinde ortaya çıktı. Zira bu mezhebin taraftarları Ali'nin oğlu Muhammed b. El Hanefiyye'yi Mehdi olarak gördüler ve kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içerisinde oldular. Muhammed b. el-Hanefiyye 700 yılında öldüğünde Keysaniyye onun Radva dağlarında gizli ya da gaybette olduğunu, Mehdi ve Kaim olarak geri döneceğini iddia etti. Muhammed'in oğlu Ebu Haşim ise 717-718 yıllarında çocuksuz olarak öldüğünde Keysaniler'in bazıları onun Mehdi olduğunu ve Radva dağlarında gaybette canlı olduğunu iddia ettiler²⁸². Keysaniyye Abbasi devriminin başarısına kadar Şiîlerin ezici çoğunluğunu gösteren bir fırka oldu. 700 yılında İbnu'l-Hanefiyye'nin ölümüyle Keysaniyye, her biri kendine ait imamı olan ve kendine ait öğretiler geliştiren çeşitli fırkalara bölündü²⁸³.

2.3.1.1.4. Dürziyye

Mezhebin, Duruz ya da Dürziyye şeklinde isimlendirilmesinin nedeni hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür. Bunlardan yaygın bir şekilde kabul edileni, Dürziliğin, Muhammed b. İsmail Neştekin ed-Derezi adındaki dâîye nispetle bu ismi almış olduğudur. Bununla birlikte Dürziler, ed-Derezi'nin muhtemelen mezhebin kurucusu ve Dürzi Tevhid öğretisinin teorisyenini kabul edilen Hamza b. Ali ile girdiği liderlik ve imamlık mücadelesi nedeniyle, kendilerinin ona nispetle anılmasını reddederler. Bunun yerine Dürzi tabirinin Hâkim Biemrillah'ın komutanlarından Ebu Mansur Anuştekin ed-Derezi'ye nispetle kullanıldığını iddia ederler²⁸⁴. Dürzilerin inanç yapısına baktığımızda ise; kendilerini gerçek tevhid inancına sahip olarak görüp Allah hakkında Tecessüm, hulul gibi inançları ve bunların çok karışık yorumları vardır. Onlara göre Allah'ın bir gerçek ulûhiyeti, bir de beşeri tezahürü vardır. Allah kendisini beşer idrakine ancak bir insan şeklinde yani el-Hâkim şeklinde göstermiştir. Aksi halde insan Allah'ı gerçek ulûhiyetiyle tanımaya güç yetiremezdi²⁸⁵.

²⁸¹Atay, a.g.e.,39.

²⁸²Arjomand, S. A. (2010). "İmamîyye Şî'ası'nda İmamet Krizi ve Gaybet Kurumu: Sosyo-Tarihi Bir Bakış Açısı", (Çev. A. Avcu). *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV(2), 539.

²⁸³Daftary, F. (2006). "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", (Çev. M. Atalan), *Kelam Araştırmaları*, 4(2), 143.

²⁸⁴Tan, M. (2012, Güz). "Geçmişten Günümüze Dürzilik", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2, 68.

²⁸⁵Güçlüay, S. (2003, 29-31 Mayıs). "Dürziler", 1. Orta Doğu Semineri, Elazığ, 417.

Dürzilik konusunda eser veren müellifler, bu mezhebin iman ve amelle ilgili esaslarını, genel olarak dört ana bölümde ele alırlar²⁸⁶.

- 1- el-Hakim bi-Emrillah'ın ilah olduğuna inanmak,
- 2- Eşyanın ilk illeti, yaratılışın aslı olan emri yani Hamza b. Ali'yi bilmek,
- 3- Hamza'nın yardımcıları olan hudud veya vezirleri tanımak,
- 4- Yedi esası (hisal veya vesaya) bilmek ve gereğini yerine getirmektir.

XVI. yüzyıldan itibaren bazı Dürziler, Lübnan ve Kuzey Suriye'ye, oradan da özellikle Havran Dağı'na göç etmişlerdir. Bugün, bu bölgede geniş bir Dürzi topluluğu oluşmuştur. Günümüzde burası "Cebelü'd-Dürüz" olarak bilinmektedir. 1685 yılında 600 olan Dürzi nüfusu, 1810 yılında 7.000, 1890 yılında 25.000, 1921 yılında 42.680, 1925 yılında 44.344 olarak sürekli bir gelişim göstermiştir. Bugün nüfusları yaklaşık "400.000-450.000 civarındadır"²⁸⁷.

2.3.1.1.5. İmamiyye (İsnâaşeriyye)

Bu fırkaya mensup olanlar, imamları benimsemeyi inanç konusu haline getirdikleri için İmamiyye, on iki imâm sistemini kabul ettiklerinden dolayı da "İsnâaşeriyye" diye isimlendirilmiştir. Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin zamanında siyasî bir taraftarlık olarak ortaya çıkıp giderek Şî'a adıyla özel bir grup hüviyetini kazanan, Keysâniyye ve Zeydiyye'nin ayrılmasıyla Râfıza olarak da anılan bu fırka, Ca'fer es-Sadık'tan itibaren fıkhi ve itikadî bir ekol olma sürecine girmiştir. Mezhebin kimlik kazanmasında ve şekillenmesinde İmâmet anlayışı belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Hz. Ali'nin karizmatik kişiliği, vâsi veya halefin tayini meselesi, imamın gaybet ve ric'atı ile mehdî anlayışı dikkatleri çekmektedir. Nitekim tarihi süreçte Şî'a içindeki parçalanmalara bakıldığında, bunun hep aynı problemten kaynaklandığı görülmektedir²⁸⁸. Benimsenen genel görüşe göre On birinci İmam Hasan el-Askeri (260/874)'nin ölümüne veya On ikinci İmam'ın gaybeti iddiasına kadar İmamiye diye nitelenen müstakil bir mezhepten bahsetmek söz konusu değildir. "İmamiyye" ismi ancak Hasan el-Askeri'nin vefatından sonra, yani hicri üçüncü asrın

²⁸⁶Öz, M. (1989). "Dürzilik", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7-8-9-10, 486.

²⁸⁷Şenzeybek, A. (2011). "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 196.

²⁸⁸Bulut, H. İ. (2004, Aralık). "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII(2), 50.

sonlarına doğru ortaya çıkan Şîî fırkalardan birinin adı olarak kullanılmıştır; ancak daha sonra gelişerek çoğu Şîî'nin mensubu olduğu bir mezhep haline gelmiştir²⁸⁹.

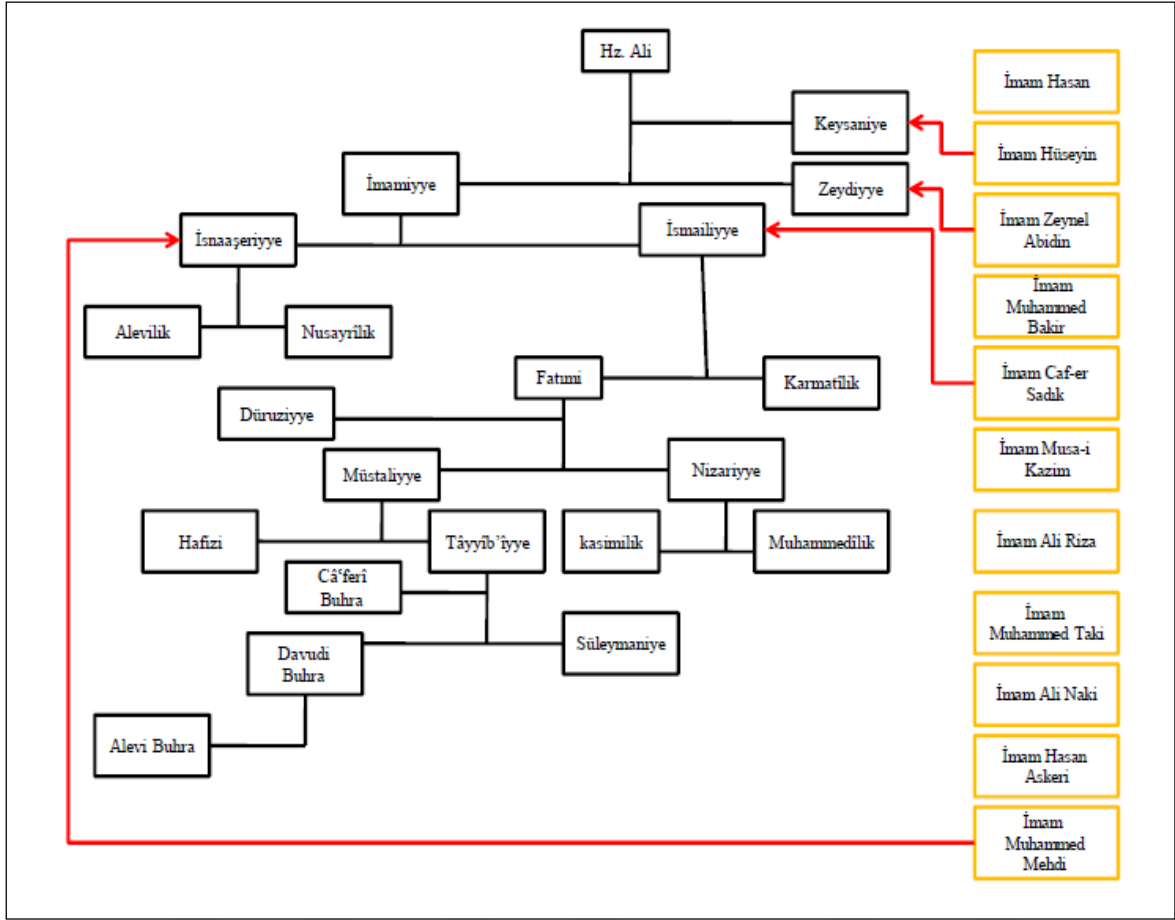
Halen Şîî veya İsnâaşeriyye denen asıl İmâmiyye; Musa'dan sonra Ali er-Rızayı, bunun H.202 / 817-7 de Tus'da ölümü üzerine bunun oğlu Muhammed el-Cevad (et-Taki)'yi, bunun da H.220 / M.835 de Bağdad'da ölümü üzerine oğlu Ali en-Naki'yi, bunun da H.215 / M.865 de Samerra'da ölümü üzerine Hasan el-Askeri'yi, bunun da H.260 / M.873-4 de Samarra'da ölümü üzerine küçük oğlu olup aynı yılda Samerra'da bir sirdaba (mağara) girip oradan bir daha çıkmayan Muhammed el-Muntazar (Ebül-Kasım el-Mehdi)'yi imam tanımaktadırlar²⁹⁰. İmamiyye Şîî'sine göre imamet, Usulü'd-din'den yani inanç esaslarından biridir. Onlara göre Tevhid, Nübüvvet, İmamet, Adalet ve Mead'den oluşan bu beş esasa inanmak iman gereğidir ve iman, ancak bunlarla kemal bulabilir²⁹¹. On iki İmamcılık öğretisi bugün İran'da yürürlükte ve İran devrimi ile iktidara gelen ulema, "Kayıp İmam'ın temsilcisi olarak, Velayet-i Fakih doktrini çerçevesinde o dönünceye dek ülkeyi yönetmektedir. VIII. yüzyıl sonunda Kum'a yerleşen Arap aşeiyye'ler tarafından İran'da yayılmışlar ve XVI. yüzyılda Safevilerce resmi din olarak benimsenmeleri sonucu güç kazanmışlardır. Asırlar boyu İmam Cafer el-Sadık'a, Halifelik Hz. Ali taraftarlarına ait olmasa da takiyye yaparak siyasi otoriteye başkaldırmama yolundaki öğretilerini uyguladığı için, ılımlı olarak kabul edilmiştir. Şîîliğin en etkili ve en büyük koludur. Daha sonra On iki İmamcılık adını alacak bu Şîî mezhebin temelleri 5. İmam Muhammed Bakır ve 6. İmam Cafer Sadık tarafından atıldı. On iki İmamcılığı geliştiren din âlimleri onların görüşlerine dayandılar²⁹².

²⁸⁹Hakyemez, C. (2007, Bahar). "İmâmiyye Şîî'sinde İsmet İnancı: İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikadileşmesi", *Marife*, 7(1), 182.

²⁹⁰Çağatay, N., Çubuku, İ. A. (1985). *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 61.

²⁹¹Bulut, H. İ., Gül, Ö. (2005, Bahar). "İmamiyye Şîî'sinde İlmu'l-İmam İnancı", *Marife*, 5(1), 76.

²⁹²Çağlayan, a.g.e.,49.

Şekil 2.2. Şî'a Mezhebinin Fırkaları²⁹³

2.4. Jeopolitik Faktör Olarak Şia Mezhebi

Geçmişte, İran'ın jeopolitiği, ham petrol ya da transit gibi nedenlerden dolayı, ilgi odağı olurdu; ancak İslam Devrimi'nin zaferi ve Şah'ın devrilmesiyle birlikte, Batı ve Amerika'nın bölgedeki müttefiklerinden olan İran, bölgedeki en güçlü düşmanları haline geldi.

1979'dan beri İran bölgesel bir güç olarak, özel ve yenilikçi bir politika benimsemiştir. Bölgesel alanında İran'ın dış politikası, bölgedeki geleneksel İran siyasetinin devam etmesini, yani gücünü ve nüfuzunu korumak, rakipleri olan Rusya, Türkiye, Suudi Arabistan ve Pakistan'dan gelecek tehdit ve saldırıları önlemeyi içeriyor. Buna karşılık, İran'ın dış politikasının ikinci yönü, kendisini dünyadaki İslam Devrimi'nin lideri olarak sayar ve Şii ittifakına başvurarak yalnızca Şii taraftarlarını birbirine koordine etmeye çalışmıyor, belki son hedefi, yani tüm dünyayı İslamlaştırmak için İslam dünyasında Şî'a'yı canlandırmaya

²⁹³Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

çalışıyor²⁹⁴. 1979 yılında Ayetullah Humeyni'nin önderliğinde yaşanan devrim sonucunda ideolojisini Şiilikten alan İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulması hem ülkenin dış politikası hem de bölge için önemli yeni parametreleri gündeme getirmiştir. Devrimle birlikte İran, Şiiliği dış politikasının en önemli unsurlarından birisi hâline getirerek rejim ihracı politikası takip etmeye başlamıştır²⁹⁵. 1979 İran İslam Devrimi'nin iki anlamı vardır; devrimle Şiiler hem bir devlete sahip oldular hem de Şiî ideolojiye dayanan bir devlet kurmuş oldular. İran dışındaki Şiiler bulundukları ülkelerde hep yönetimden uzak tutulduklarından, İran'ın desteğine ihtiyaç duydular. Bundan dolayı Şiiler İran'ın kullanabileceği bir dış politika aracı olarak görüldüler²⁹⁶. Şiî uyanışının ilk aşaması Sinkaya'ya göre, 1979 İran Devrimi'dir. Devrimin ardından Ayetullah Humeyni ve devrimci hükümetler dış politikalarında Şiilere öncelik vermişler, İran'ı Şiilerin hâmisî ilan etmişlerdir²⁹⁷.

İslam Devrimi'nin Şiî doğası göz önüne alındığında, devrimin en büyük etkisinin Şiî topluluklarında ortaya çıkması doğaldı. Şiiler, aslında zayıf oldukları dönemden sonra, İslam Devrimi'nin ortaya çıkması ile gaflet uykusundan uyandı ve yeni bir kimlik buldular; çünkü İran devriminin zaferi, onları Şiî hareketinin nesnel modeli ile tanıştırdı ve onlar için yeni umutlar açtı²⁹⁸. 1979'de İran'da İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi kuşkusuz Şiilerin tanımlanmasına ve bilinç kazanmasına yol açtı. İslam Devrimi'ne kadar Şiiler, küller altındaki köz gibi saklıydılar. Onlar, hükümetlerin siyasi ilişkilerinde ve dünya gücünün yapısında büyük bir rol oynamadılar. İslam Devrimi, Müslüman toplulukların sessiz kısmı olarak o zamana kadar kendi kaderlerinde ve ülkelerinin politik yapısında hiçbir rol oynamamış Şiilerin ayağa kalkmalarına neden oldu²⁹⁹. 1979 İran Devrimi başlangıçta Şiî kimliğini harekete geçirdi ve Şiî kitlelerini İran liderliğini takip etmek ve bölgedeki diğer haklarını savunmak için güçlendirdi. İran devrimi sadece Şiilere bir iktidar yolu göstermekle kalmadı, aynı zamanda Şiilerin haklar ve temsil mücadelelerinde güçlü finansal, ahlaki ve örgütsel destek sağladı³⁰⁰. İran İslam Devrimi'nin etkisi, mezhebi teoriye dayanan bir Şiî devleti oluşturmada, Şiî nüfusunun siyasileşmesinde ve Şiî uyanışı ve Şiî canlanması

²⁹⁴Thual, F. (2002). *Géopolitique du chiisme*, (Tran: K. Baser), İran-Tahran: Khavaran, 45.

²⁹⁵Çelik, K. E. (2016). "İslam Devrimi Sonrası İran'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış", *Bölgesel Çalışmalar*, 1(1), 265.

²⁹⁶Şahin, M. (2006). "Şiî Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller", *Akademik ORTA DOĞU*, 1(1), 41.

²⁹⁷Sinkaya, B. (2007). "Şiî Ekseni Tartışmaları ve İran", *Avrasya Dosyası*, 13(3), 39.

²⁹⁸Mutghizadeh, Z. (2017). *Shiite Political Geography of the Persian Gulf Region*, Qom (Iran): The Institute for Shiite Study, 200.

²⁹⁹Ahmadi, S. A., Mousavi, E. S. (2010). "Shiite Geography and Iran Opportunities in Shiite Territories of Islamic World", 4th International Congress of Islamic World Geographers (ICIWG), 14-16 April- Zahedan, Iran, 6.

³⁰⁰Nasr, V. (2004). "Regional Implications of Shi'a Revival in Iraq", *The Washington Quarterly*, 27(3), 9.

denilen şeyde, farklı bölgelerdeki Şiîler üzerinde, onları hükümetlerin içinde yerel bir oyuncu olarak sundu.

İslam Devrimi'nin zaferi onlara pasif pozisyonları bırakan, kendilerini saldırgan bir moda ve oyunculuk rolünde bulmuş yeni teorik ve pratik öğretiler sağladı. Başka bir deyişle, İran'ın etrafını çevreleyen ve yarı-çevresel katmanlar biçimindeki atmosfer, merkezde meydana gelen değişikliklerden etkilenmiş ve büyük ölçüde siyasi faaliyet ve güçlenmeye doğru hareket etmiştir³⁰¹. Böylece, İran devrimi, Şiîlerin mezhep kimliğinin canlanmasında ve daha genel olarak tüm Müslümanların dini kimliğini yaratmada ve Şiîlik ve İslam'ı, olayların ve dünya haberlerinin kalbinde yerleştirmek için bir dönüm noktası oluşturdu. Bu devrim, Şiî İslami siyasi modelinin bir uzantısı olarak Velayet-i fakih teorisini getirdi³⁰². Ayetullah Humeyni, fukahanın imamlar, imamların peygamber, peygamberin de Allah tarafından nasb edildiklerini söylemekle, "Velayet-i Fakih Hükümet-i İslam" adlı eserinde aynı tabloyu ortaya koymaktadır³⁰³. Ayetullah Humeyni'nin "Velayet-i fakih" sistemine göre, İran İslam Cumhuriyeti'nin lideri, aynı zamanda Gaib İmam'ın baş temsilcisi olan "rehber"dir ve bu yetki kendilerine ilahi bir yolla tevdi edilmiştir. Şimdiki rehber Ali Hamaney'nin ifadesiyle; "Velayet-i Fakih meselesi, seçkin ve uzman ulema meclisi (Hubregan) tarafından icat edilmiş bir şey değildir velayet-i Fakih Allah Teâlâ'nın ortaya koyduğu bir şeydir"³⁰⁴. İşte bu noktada Merci-i Taklit kavramı, Velayet-i Fakih kavramını tamamlamış ve İran'ın rejim ihracı politikası kendi içinde anlam ve tutarlılık kazanmıştır³⁰⁵.

İran'da dini bir devrimin ortaya çıkmasıyla, dine hizmet eden bir rejimin iş başına geldiği vurgulandı. Hatta İran'daki dini rejim, "dünyadaki tüm Müslümanların haklarının savunucusu" olduğunu, anayasasının bir kuralı haline getirdi. Böylece İran'ın dini rejimi; sadece İran halkına karşı sorumlu olarak tanımlamakla kalmadı, aynı zamanda dünyadaki tüm Müslümanların haklarını korumakla yükümlü olduğunu açıkladı. Bu sorumluluğun bir gereği olarak da "rejim ihracı" politikasını dış politikasının en önemli konusu oluşturdu³⁰⁶.

³⁰¹Ahmadi S.A., Lotfi H. (2010, Spring). "Islamic Revolution and International/Regional Role of Iran", *Quarterly Journal of Human Geography*, 2(2), 108.

³⁰²Ahmadi, S.A. (2011). *Iran, Isalmic Rrevolution and Shia Geopolitics*, Tehran: Andishe sazan Nur, 80.

³⁰³Şahin, M., Seyedi Asl, S. (2020). "İran Dış Politikasında Kamu Diplomasisinin Kullanımı", *Ortadoğu Etütleri*, 12(1), 167.

³⁰⁴Hakyemez, C. (2018). Günümüz İran Şiiliğinde Mehdi Beklentisinin Siyasi Boyutu, M. Tıraşcı., H. Özalp ve M. Çakır. (Editörler). *Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, 517.

³⁰⁵Başaran, D. (2017, Ekim). "Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış", *ANKASAM/ Bölgesel Araştırmalar Dergisi: İran Özel Sayısı*, 1(2), 230.

³⁰⁶Şahin, M. (2007). "İran Dış Politikasının Dini Retoriği", *Akademik Orta Doğu*, 2(4), 10.

İslam Devrimi'nin ihracı, İran'ın İslam Devrimi'nden sonraki en temel jeopolitik stratejisidir. Bu stratejinin içeriği ve ilkeleri Ayetullah Humeyni'nin, devriminin ilk açıklamalarında görülmektedir. “Devrimimizi tüm dünyaya ihraç ediyoruz, çünkü devrimimiz İslamidir...” ifadesiyle aynı zamanda, devrimin ihracına karşı çıkanları şöyle uyarır; “Devrimimizi dünyaya ihracı için çaba sarf etmeli ve devrimimizi yayamayacağımız fikrini bir kenara bırakmalıyız; çünkü İslam, Müslüman ülkeler arasında ayırım yapmıyor ve dünyadaki bütün yoksulların destekçisidir. Öte yandan, dünyadaki tüm güçler ve süper güçler bizi yok etmeye çalışmaktadırlar ve kapalı bir ortamda kalırsak, kesinlikle başarısız olacağız”³⁰⁷. Ayetullah Humeyni sözlerinde devrimi ihraç etmenin sebeplerinden de bahseder. Şöyle ki, İran devriminin yayılmasının ilk nedeni İran'daki İslam Devriminin İslami kimliğidir. İkincisi, bu devrimi ihraç etmek, İslam devriminin bir nevi savunmasıdır, eğer kapalı kalırsak, kesinlikle yenileceğiz”. Üçüncüsü, devrim ihracı bir görev biçiminde düşünülebilir. İslam Devrimi'nin ideallerini dışarıya göndermek, üstlendiğimiz bir görevdir³⁰⁸. İran Devrimi'nin nihai amacı olan İslami dünya düzenini oluşturmada bir “geçiş dönemi” olduğunu ifade eden Ayetullah Humeyni, On ikinci İmam gelinceye kadar bütün İslam devletlerinin Fakihler tarafından yönetilmesi gerektiğini öne sürerek aslında devrimin evrenselliğine ve ihraç boyutuna işaret etmiştir³⁰⁹. Devrimin liderlerinden Ayetullah Hüseyin Ali Muntazari bir radyo konuşmasında dış politika yaklaşımını şu şekilde ifade ediyordu: “İran devriminin özelliği onun herhangi bir coğrafya ile sınırlandırılmayacağı gerçeğidir. Gerçekte bizim devrimimiz bir İran devrimi değil, bir İslam devrimidir”³¹⁰.

Ayrıca, İran'ın şu anki lideri Ayetullah Hameney konuşmalarında; “Devrimin ihracı, yani İslam kültürünün ihracı, saflık ve samimiyetin ihracı ve insan değerlerine dayanmak ve ısrar etmektir. Biz bu işle ve görevimizi yerine getirmekle gurur duyarız. Bu peygamberlerin yolu ve bu yola devam etmeliyiz”³¹¹.

³⁰⁷Seyyednejad, S. A., Seraj, R. (2015). “The Role of Geopolitical Factors in the Islamic Republic of Iran in Providing the Shiites of the World with a Political Model”, *Journal of Defense Policy*, 91, 115.

³⁰⁸Harati, M.J., Soliemani, R., Mousali, M. (2014, Fall). “A Comparative Study of the Pattern of Exporting Revolution in Iran and Russia”, *A Quarterly Scientific – Research Journal on Islamic Revolution*, 4(12), 101.

³⁰⁹Sandıklı, A., Emeklier, B. (2012, Ocak). Kaos Senaryolarının Merkezinde İran, Bilgesam Yayinlari, Rapor NO: 40, 4.

³¹⁰Özdoğan, T. (2016, Ocak). “İran’da Devrim İdeolojisi ve Dış Politikaya Etkisi: İran’ın Suriye Politikası”, *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırma Merkezi (ERUSAM)*, 10.

³¹¹Hafeznia, M.R., Ahmadi S. A. (2009, Spring). “The Geopolitical Impact of the Islamic Revolution of Iran on Shi’ite Communities Around the World”, *Quarterly Shiite Studies*, 1(25), 76.

Uzmanlar Meclisi üyesi ve eski İstihbarat Bakanı Ali Fallahian, ülkenin ve bölgenin gündem koşullarını analiz ederken; “Yüce Allah’a güvenerek, İslam Ülkelerinin İttifakını kurarız. Bizim asıl meselemiz düşmanla cihat etmek, hedeflerimiz İslam ülkelerini birleştirmektir ve Batılılara hizmet eden herkesi koltuktan aşağıya indirmeliyiz”³¹².

Devrimin amaçları ve sınır aşan perspektifleri, İran anayasasında görülebilir. Anayasaya girişinde şöyle yazar³¹³:

“Anayasa, tüm mazlum insanların zalimlere karşı zaferi için bir hareket olan İran İslam Devrimi’nin içeriğinin ışığında, ülke içinde ve dışında bu devrimin sürdürülmesine temel teşkil eder. Özellikle, diğer İslami ve ulusal hareketlerle uluslararası ilişkilerin genişletilmesinde, birleşik bir küresel topluluğun kurulma yolunu açmaya çalışmaktadır ve dünyadaki yoksul ve mazlum ulusları kurtarma mücadelesini sürdürmeyi amaçlamaktadır.”

İslam Cumhuriyeti Anayasası’nın 3, 11, 152 ve 154. maddelerinin prensipleri aynı zamanda devrimin sınır ötesi boyutunu da vurgulamaktadır.

İran anayasasının 11. maddesinde de şöyle yazar³¹⁴:

“Kur’an’ın “إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ” (21 Enbiya 92) göre tüm Müslümanlar bir ümmettir ve İran İslam Cumhuriyeti yönetimi kendi temel politikasını İslam halklarının koalisyon ve birleşmesi temelinde kurmalı ve İslam Dünyasının kültürel, siyasi ve ekonomi birliğini oluşturmak için ciddi çalışmalıdır”.

Madde 152;

“İran İslam Cumhuriyeti’nin dış politikası; her tür egemenlik kurmak ve egemenlik altına girmeyi reddetmek, ülkenin her alanda bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak, tüm Müslümanların haklarını savunmak, egemenlik peşindeki güçlere karşı herhangi bir taahhütte bulunmamak ve savaş açmayan devletlerle barışçı ilişkiler kurmak esaslarına dayanır,” ifadesi yer alır³¹⁵.

İran Anayasasının 154. maddesinde yer alan ifadeler bunu doğrulamaktadır. “İran İslam Cumhuriyeti tüm insanların mutluluk müjdecisidir. Bağımsızlık, özgürlük, adalet ve

³¹²Hafeznia, M. R., Poor Aahmadi, Z., Booye, C. (2013, Winter). “Islamic Revolution of Iran and Occurance Iran’s New Geopolitic”, *Quarterly Pazuhashname-ye Enghelabe Eslami*, 2(5), 13.

³¹³Karimi, J., Hamidi A.R., Hamidi, H.R. (2011). “The effect of the Islamic revolution of Iran on Shi’ite Geopolitics”, *Quarterly Islamic Social Studies*, 91, 162.

³¹⁴Feyrahi, D. (2012). İran ve Orta Asya’da Dini Siyaset, M. S. Kafkasyalı (Editör), *Orta Asya’da İslâm*, Ankara, Türkistan, 602.

³¹⁵Doğan, S. (2018, Temmuz). İran’ın Ortadoğu Siyaseti, İNSAMER, Araştırma 74, 6.

hakkın egemenliğini, tüm insanların doğal hakkı olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla diğer ülkelerin iç işlerine karışmaksızın, ezilenlerin ezenlere karşı haklı savaşını, dünyanın neresinde olursa olsun destekleyecektir”.

Devrimci İslam İdeolojisinin dış politikada gördüğü temel ilkeler şöyle sıralanabilir. Evrensel bir İslam yönetiminin kurulmasına çalışmak, ezenler karşısında ezilenleri desteklemek (mustazaf-müstekbir ayrımı), ABD ve diğer büyük güçlerin İran’ı kullanmasını engelleme, Müslümanların haklarını savunmak ve İran İslam Devriminin ihracı³¹⁶. Anayasa’da yer alan “devrimin bütün dünyada sürdürülmesi” iddiası da İran’ın “rejim ihracı” olarak ün yapacak bölgesel politikalarının temelini oluşturmuştur. Devrimin ilk yıllarından itibaren bu “anayasal” görev, sorumluluk ve sınırlamaların İran’ın yeni yönetici çevreleri, dış politikadaki olumsuz etkilerinin farkında olarak, İslâm ümmetinin koruyuculuğu rolünü ancak ulusal çıkarlarıyla uyum gösterdiği ölçüde oynamaya gayret göstermişlerdir³¹⁷.

İran Devrimi’nin sınır aşan bakışı ve onun Şiî inancının teması, bu devrime Şiîlerin dikkatini çekti. Bu etki, Müslüman bilinci ve farkındalığı sürecini ilerletmede ve etkili dini etkinlikleri arttırmada belirgindir. Bir yandan, İslam devrimi, dünyayı Şiî mezhebine yöneltti ve öte yandan, İslam ülkelerinde Şiîlerin özgüven kazanmasını ve politik olarak büyümesini sağladı; bir şekilde ki, onların politikada yer almak ve politik güç kazanmak çabaları görülür³¹⁸. Aslında İran’ın İslam Devrimi Şiîleri tanımlanabilir hale getirdi. İlk aşama olan bu tanımlamadan kısa bir süre sonra, çeşitli Şiî toplulukları ve grupları siyasi, kurumsallaşmış ve tutarlı olmaya yöneldi. Yani kimlik oluşturma, tutarlılık için gerekli bir ön koşul haline geldi, kimlik oluşturmak ve birbirlerini daha fazla tanımakla Şiîler, parti ve organizasyonlar yapmaya yönelip güçlenmeye karar verdiler. Bu ikinci aşama, yani örgütlenme ve parti kurma, kademeli olarak Şiîlerin temel evrimine, siyasi sorumluluklara ve iktidar yapılarına girme konusunda güven kazanmalarına ve güç yapılarına girmeye yol açtı³¹⁹.

³¹⁶Halhalli, B. (2014). “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası(1979-1989)”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 80.

³¹⁷Sarıkaya, Y. (2012, Kasım). Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür, Rapor No: 2, 17.

³¹⁸Salim, M. N., Hossainzadeh, H. (2017, Spring). “The Interaction of the Islamic Revolution of Iran and Shiite Geopolitics in the Middle East”, *Islamic Revolution Researches*, 6(20), 219.

³¹⁹Moharamkhani, F., Hayderi, M., Abedi, A. (2016.). “Investigating the Role of Iran in Shiite Revival in the Republic of Azerbaijan”, *Caucasus Specialized and Research Quarterly*, 1, 39.

Tabii ki, İran'ın rejim ihracı politikasının ana hedefini de İran toprakları dışında yaşayan Şiî nüfus oluşturmaktaydı. İran'ın bu yeni dış politikası, bölgede yeni yapılanmaların ve olumsuzlukların yaşanmasına sebep oldu. İran'da Şiîliği ön planda tutan ve bunu dış politikasının bir aracı olarak ortaya koyan bir devletin ortaya çıkmasıyla birlikte, 1979'dan itibaren bir Şiî jeopolitiğinden bahsedilmeye başlandı³²⁰. Aslında, Şiî jeopolitiği, Şiî mezhebinin öğretilerine dayanan İslam Devrimi'nin zaferiyle ortaya çıktı. Bu bağlamda, François Thual şöyle ifade eder: "İran'daki İslam Devrimi'nin ve Lübnan'daki iç savaşın ortaya çıkması, Şiîliği uluslararası alanda ön plana çıkaran bir jeopolitik faktör olarak ortaya koydu"³²¹.

M.R. Hafzania'ya göre, Şiî jeopolitiği, dünyada Şiî mezhebi kimliği olan insanlık ve dini topluluk için özel bir kavramdır; ve dünyadaki Şiî insan yapısının örgütlenmesi, kimliğin yeniden inşası, dini sistemde ve küresel ve bölgesel ölçekte iktidar sisteminin yeniden inşası için mücadelesi anlama gelmektedir³²². Ahmadi'ye göre ise Şiî Jeopolitiği, İslam Devriminden sonra, Şiî topraklarının ve İran çevresindeki Şiî azınlıkların merkezi olarak İran arasındaki etki ve nüfuz biçimde merkez-çevre ilişkilerinin ve etkileşimlerinin kurulmasıdır³²³. İslam devriminin Şiî jeopolitiği üzerindeki etkilerinden biri, Şiîliğin "uluslararası" olarak adlandırılabilir birleşik bir merkezîleşme ve örgütlenme oluşumunda görülebilir. Böylece dünyada Şiî kutupluluk devrimini uyandırdı. Bu, İran devriminin dünya siyasi sahnesinde Şiîliğin geri dönüşü üzerindeki etkisini yansıtmaktadır³²⁴. İran devriminin toplumların jeopolitik bakış açısından; a) Şiîliği yeniden canlandırmak ve diğer ülkelerin Şiîlerine öz-farkındalık ve kimlik kazandırmak. b) Ülkelerde Şiî siyasi parti ve örgütlerinin oluşumu ve güçlendirilmesi. c) Şiîlerin ülkelerinin politik yapısındaki rolü önemlidir³²⁵.

³²⁰Şahin, a.g.m., 40.

³²¹Afshordi, M. H., Akbari, H. (2013, Fall). "The Effect of Shia's Geopolitical Factors on the Increase of Islamic Revolution's Influence", *Quarterly Horizons of Security*, 6(20), 49.

³²²Ahmadi, S. A. (2018, Winter). "Conceptual Explanation of Shiite Geopolitics (A New Definition)", *Geopolitics Quarterly*, 14(49), 65.

³²³Ahmadi, S.A., Hossany Nasrabad, N. (2016). "Situation of Shiite geopolitics in Globalization Age", *The Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(18), 6.

³²⁴Karimi, J., Hamidi A.R., Hamidi, H.R. (2011). "The effect of the Islamic revolution of Iran on Shi'ite geopolitics", *Quarterly Islamic Social Studies*, 91, 169.

³²⁵Naderi, A. (2012). "Neo-Mackinderism and Shia' Rimland Theory", *Semi-Annually Religion & Communication Journal*, 18(40), 91.

Tablo 2.2. İran Devriminden Sonra Farklı Ülkelerde Kurulan Partiler³²⁶

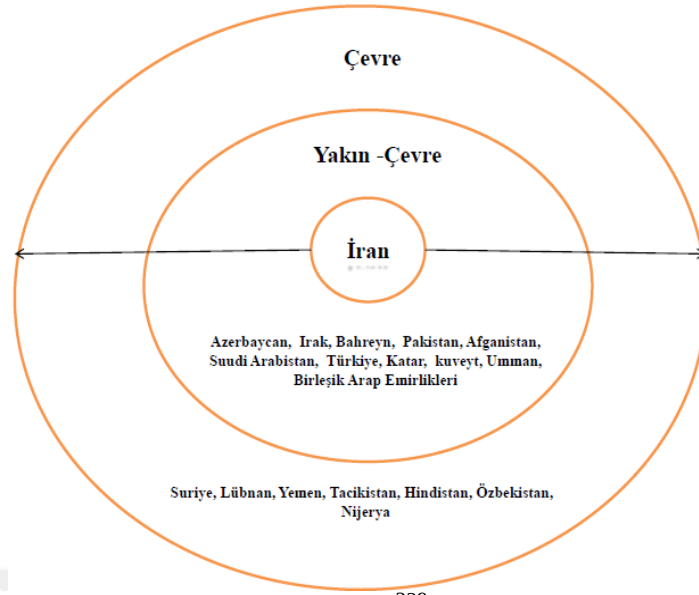
Afganistan	1.İslami Hareket Partisi 2. İslami vahdet Partisi 3. Hizbullah-i Afganistan
Azerbaycan	İslam Partisi
Bahreyn	Bahreyn İslami Kurtuluş Cephesi
Irak	Dava Partisi (1979’da İran destek vermiş ve güçlendirmiş)
Lübnan	Hizbullah
Nijerya	Nijerya İslami Hareketi
Pakistan	1. Şii teşkilat Caferi Fıkını Uygulama Hareketi 2. İmamia öğrenci örgütü (I.S.O), (1979’da İran destek vermiş ve güçlendirmiş)
Tacikistan	İslami Diriliş Partisi
Yemen	Ensarrullah

Nüfusunun 82 milyonu, yani mutlak çoğunluğu, %90’ı Şii olan İran, Şiiğin jeopolitik kalbi ve Irak’taki son gelişmelerden önce tek Şii hükümeti olarak kabul edilir. Şii mezhebinin ana merkezi ve İran İslam Cumhuriyeti rejiminin himayesinde olan Şiiilerin savunucusu olarak kabul edilir³²⁷. Şiiğin İran merkezindeki gücü veya başka deyişle jeopolitik niteliğe sahip olması, İran’ın çevre bölgelerinde nüfuz alanının genişlemesine yol açtı; çünkü İran, çevresindeki mekânsal takviyelerini, dini açıdan kendi jeopolitik ilişkilerinin bir parçası sayarak kendilerine hassasiyet gösteriyor³²⁸.

³²⁶Yazar

³²⁷Javdani Moqaddam, M. (2012, Summer). “New Geopolitics of Shiism in The Middle East and Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran”, *Geopolitics Quarterly*, 2(26), 34.

³²⁸Ahmadi, S.A., Vasegh, M., Jasemnezhad, M. (2012). “Shiite Geopolitics and Increase Iran Position in the Middle East after Islamic Revolution”, *Human Geography Research Quarterly*, 80, 82.

Şekil 2.3. Şiî Dünyasının Merkez-Çevre Modeli³²⁹

Bazı batılı bilim adamları, Şiîliğin jeopolitik pozisyonları göz önüne alındığında, Şiîliğin ideolojik öğretilerinin duyarlılığının daha yüksek olacağına inanıyor. Şiî jeopolitiği, Şiî siyasi coğrafyasının Ortadoğu'nun farklı ülkelerindeki İran'ın Hertland'inin genişletilmesi kavramıdır. Aslında Şiîlik kuşağı, Lübnan, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın bölümlerini kapsayan İslam'ın ekonomik, stratejik ve tarihi yaşamını içerir. Şiîlerin büyük bir kısmı ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde güç ilişkileri üzerinde çok etkili bir bölgede bulunurlar³³⁰. Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Bahreyn ve Lübnan gibi İran ve Arap ülkelerinde çok sayıda Şiîler yaşamakta ve bu ülkelerin bazılarında nüfusunun çoğunluğunu oluştururlar. İranlı olmayan Arap olmayan İslam ülkeleri söz konusu olduğunda, çok eski bir tarihe sahip birçok Şiîlik örneği olduğu görülmektedir. Hindistan'ın alt kıtasında, Şiîler uzun süredir var; bu nedenle, Şiîliğin İran'da birkaç yüz yıllık bir geçmişi olduğu söylenebilir, ancak Şiîliğin İranlılara özgü olmadığı ve çoğu İslam ülkesinde ve çoğu Şiî etnik grubu ve milletinde kökleri olduğu söylenebilir³³¹.

³²⁹Ahmadi, S. A., Mousavi, E. S. (2010). "Shiite Geography and Iran Opportunities in Shiite Territories of Islamic World", 4th International Congress of Islamic World Geographers (ICIWG), 14-16 April- Zahedan, Iran, 6.

³³⁰Afshordi, M. H., Akbari, H., a.g.m., 50.

³³¹Zarqami, B., Shoshtari, S. M. J., Ansarizadeh, S. (2014, Spring). "Shia Geopolitics or Shiite Crescent (Principles, Goals and Approaches)", *Human Geography Research Quarterly*, 46(1), 201.

Tablo 2.3. 100.000'den fazla Şii Müslümanı olan ülkeler³³²

	Tahmini 2009 Şii Nüfusu	Şii olan Müslüman Nüfusun Yaklaşık %si	Dünya Şii Nüfusu Yaklaşık %si
İran	66-70 milyon	90-95 %	37-40 %
Pakistan	17-26 milyon	10-15	10-15
Hindistan	16-24 milyon	10-15	9-14
Irak	19-22 milyon	65-70	11-12
Türkiye	7-11 milyon	10-15	4-6
Yemen	8-10 milyon	35-40	~5
Azerbaycan	5-7 milyon	65-75	3 - 4
Afganistan	3-4 milyon	10-15	~2
Suriye	3-4 milyon	15-20	~2
Suudi Arabistan	2-4 milyon	10-15	1-2
Nijerya	<4 milyon	<5	<2
Lübnan	1-2 milyon	45-55	<1
Tanzanya	<2 milyon	<10	<1
Kuveyt	500.000-700.000	20-25	<1
Almanya	400.000-600.000	10-15	<1
Bahreyn	400.000-500.000	65-75	<1
Tacikistan	~400,000	~7	<1
Birleşik Arap Emirliği	300.000-400.000	~10	<1
ABD	200.000-400.000	10-15	<1
Uman	100.000-300.000	5-10	<1
Büyük Britanya	100.000-300.000	10-15	<1
Bulgaristan	~100,000	10-15	<1
Katar	~100,000	~10	<1
Dünya toplamı	154-200 milyon	10-13	100

Bu Şii coğrafi dağılımı göz önüne alındığında, İran, Basra Körfezi bölgesinde istisnai bir coğrafi konuma ve bağlantıya sahip olmak, enerji jeopolitiğinde benzersiz bir konum alma gibi diğer meziyet ve kabiliyetlerine ek olarak, Şii dünyasının da merkezinde yer alır. Bu faktörler İran'ın Şii dünyasındaki yönetimi ve liderliği için temel oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu ülkenin Şii kaderine kayıtsız kalamayacağı açıktır. Bu şekilde, Şiiliğin coğrafi özelliklerinin anlaşılması İran'ın dış politikası için inkâr edilemez bir zorunluluktur. Öte yandan, Şiilerin coğrafi haritası bize, Şiilerin çoğunun Ortadoğu'da, özellikle Basra Körfezi bölgesinde veya yakın bölgelerde yaşadığını göstermektedir. Basra Körfezi nüfusunun %70'inden fazlası Şiidir. Bu yüksek coğrafi kapasite, dünyanın petrol rezervlerinin

³³²İnternet: Pew Forum on Religion & Public Life. (October 2009). A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population, <http://pewforum.org/docs/?DocID=450> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).

%60'ından fazlasına sahip bir alan, Şiîlerin siyasi bilinci ve politik gelişmeleri durumunda, gelecekte bölge için yeni bir jeopolitik yaratabilir³³³.

İslam Devrimi sonrası dönemde birçok İslam ülkesinde Şiîliğin yayılımını görüyoruz; Örneğin Nijerya'da Şii okuluna on milyondan fazla insan eklendi, ve devrimin zaferinden önce Şii okulunun isminin ve izinin görülmediği Uzak Doğu'daki Malezya ve Endonezya gibi birçok İslami toplumda, zamanla Şii azınlığı oluşturmuş ve çeşitli İslami okullar arasında elverişli bir konum bulmuştur³³⁴; çünkü İran'ın dışında birçok yerde Şiîler dışlanmış ve baskı altında yaşamışlardır. Birçok ülkede çoğunluğu oluşturmalarına rağmen her tür haktan yoksun bırakılmışlardır. Bu açıdan İran'da devrim onlar açısından bir sevinç kaynağı olmuştur³³⁵.

³³³Ahmadi, S. A., Mousavi, E. S. (2010). "Shiite Geography and Iran Opportunities in Shiite Territories of Islamic World", 4th International Congress of Islamic World Geographers (ICIWG), 14-16 April- Zahedan, Iran, 4.

³³⁴Salim, M. N., Hossainzadeh, H. (2017, Spring). "The Interaction of the Islamic Revolution of Iran and Shiite Geopolitics in the Middle East", *Islamic Revolution Researches*, 6(20), 228.

³³⁵Keskin, A. (2008). Şii Jeopolitiği ve İran, M. Tuncel (Hazırlayan). *Hedef Neden İran? Ortadoğuda Güç Savaşları*. 1. Baskı. İstanbul. Etkileşim Yayınları, 58.

3. BÖLÜM

İRAN'IN YAKIN ÇEVRE MEZHEP POLİTİKASI

3.1. Giriş

İran devriminin ulus ötesi perspektifi ve Şiî doktrinel teması, Şiîleri bu devrime dikkat etmeye yönlendirdi. Bu etki, Şiîlerin farkındalık sürecini etkileyerek siyasete katılma ve siyasi güç kazanma çabalarını hızlandırdı. İran İslam Devrimi'nin zaferinden sonra, diğer ülkelerin Şiîleri, özellikle İran'ın yakın çevre Şiîleri, İran İslam Devriminin hedeflerinden ve ideallerinden etkilendiler.

Yakın çevre jeopolitik alanlara göre konum bakımından İran, komşularına göre merkezi bir pozisyona sahiptir. Aslında, yakın çevresindeki tüm jeopolitik alanlarda bölgesel örgütlerin ortaya çıkışında ve jeopolitik alanların aktivasyonunda yüksek jeopolitik değerlere sahip bir ülke olarak bulunabilir³³⁶. İran'da İslami devrimin gerçekleşmesi ve Şiî mezhebin güç kazanması, İran'ın yakın çevre ülkelerinde nüfuz etme yolunu açtı.

İran'ın yakın çevre ülkelerinde yani Irak, Bahreyn ve Azerbaycan'da Şiîlerin çoğunluğu oluşturmaları ve Pakistan'daki etkili azınlıkta olmaları ve bazı diğer ülkelerde Şiî mezhebinin varlığı İran İslam Devrimi fikirlerinin yakın çevresinde genişlemesinde etkili olmuştur³³⁷. Ayrıca İran'ın yakın çevre ülkeleri ile sınır komşu olması, tarihsel ve kültürel ilişkiler nedeniyle, İran bu ülkelere devrim düşüncesini daha kolay ihraç etti ve bu ülkelerin Şiî toplum üzerinde etkili olarak Şiî toplumun canlanmasına neden oldu.

3.2. Irak ve Şiî Jeopolitiği

Resmi adı Irak Cumhuriyeti (el-Cumhuriyyetü'l-İrakıyye) olan ülkenin başkenti Bağdat'tır. 2018 nüfus sayımına göre Irak nüfusu 39.339.753'tür. Ülkenin resmi dili Arapçadır, Irak halkının dörtte üçünden fazlası Arapça konuşmaktadır. Ülke nüfusunun %77'si Arap, %19'u Kürt, %1,7'si Türk'tür, bunların yanı sıra her birinin oranı %1'den daha

³³⁶Mottaghi, A. (2013). "Geopolitical Analysis of the Power Items of the Islamic Revolution in the Islam World", *A Quarterly Scientific-Research Journal on Islamic Revolution*, 3(6), 29.

³³⁷Afshordi, M. H., Akbari, H., a.g.m., 58.

az olan Farisiler (İranlılar), Lurlar, Nasturiler ve İber - Kafkas Çerkezleri de bulunmaktadır³³⁸.

2010 yılı hükümet istatistiklerine göre, Irak'ın nüfusunun %97'si Müslüman, Şii Müslümanlar ise %60 ila %65'i oluşturmaktaydı. Şii ağırlıklı olarak Arap olmakla birlikte yaklaşık 2 milyon Türkmen, Faili Kürtleri, Şebekler ve Çerkezleri de kapsamaktadır. Sünnî Müslümanlar, Araplar, Kürtler, az sayıda Türkmen ve Çerkezlerden oluşan nüfusun %32 ila %37'sini oluşturmaktadır³³⁹.

Şiiilerin çoğunluğu oluşturduğu birkaç ülkeden biri olan Irak, Şiiiler için vazgeçilmez bir konumdadır, çünkü Şiiilik açısından en önemli merkezlere ev sahipliği yapmaktadır. Dört yüzyıla yakın bir dönem boyunca Osmanlı hâkimiyeti altında kalan Irak toprakları, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Batılı devletlerin paylaşım politikalarına maruz kalmıştır. Özellikle bol ve kaliteli petrol rezervleri nedeniyle emperyalist ülkelerin iştahını artırmıştır³⁴⁰.

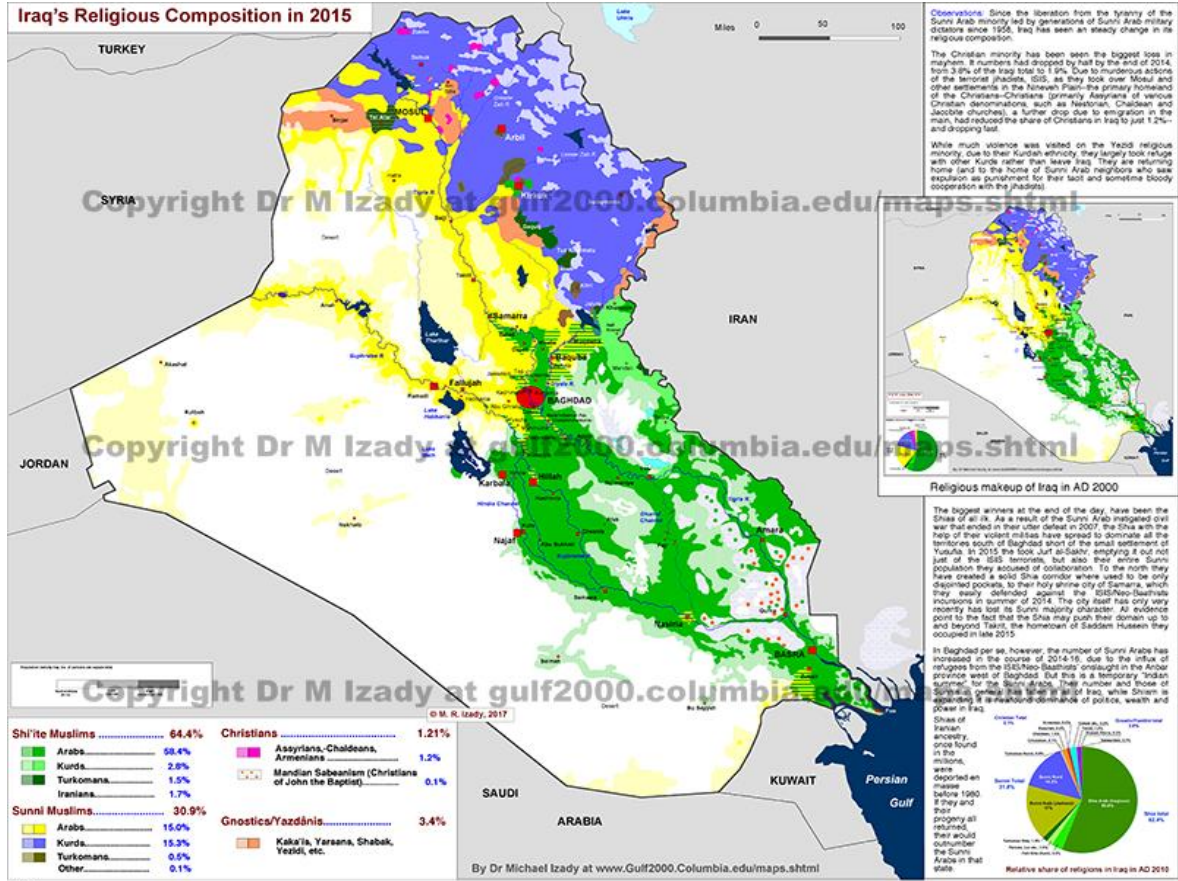
Birinci Dünya Savaşı ile birlikte, Kasım 1914'te İngiliz birlikleri Irak'a girerek Basra'yı işgal etti. Birinci Dünya Savaşı sonunda da Osmanlı bölgeden çekildi. Ortaya çıkan boşluk İngilizler tarafından dolduruldu. Bu durumdan rahatsız olan diğer Irak toplulukları gibi Şii gruplar da ülkelerinin geleceği için duydukları endişe ile birtakım faaliyetler içerisine girdiler. Bunlar arasında özellikle Şii siyasetin şekillenmesinde etkinliği görülecek Kazımiyye'li Sadr, Necef'li el-Hâkim ve Kerbela'lı Şirâzi aileleri dikkat çekicidir. Ayrıca el-Ulum, el-Halisi ve el-Hui gibi öncü pozisyonda olan aileler de vardır. Irak toplumunda etkinliği hissedilen bu ailelere ek olarak, küçük şehirlerde dini liderlerin kendi bölgelerinde oluşturdukları yerel özellik gösteren gruplar da vardır³⁴¹.

³³⁸İnternet: Turan, A. (2018). Irak'taki İslâmi Hareketler, http://sdam.org.tr/image/foto/2018/07/10/Iraktaki-Islami-Hareketler_1531222655.pdf. (Erişim Tarihi:15.02.2019)

³³⁹Iraq Systematic Country Diagnostic. (2017, February 3). World Bank Group: Report No. 112333-IQ, 16.

³⁴⁰İnternet: Korkmaz, Y. (2016- Mart). Irak'ta Şii Gruplar ve Siyasete Etkileri, https://insamer.com/tr/irakta-sii-gruplar-ve-siyasete-etkileri_274.html, 1. (Erişim Tarihi:11.02.2019)

³⁴¹Akoğlu, M. (2013, Güz). "Irak'ta Şii Varlığı", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 396.

Harita 3.1. Irak Mezhep Haritası ³⁴²

İngiliz politikacılarının konusu, artık ülkedeki İngiltere çıkarlarının (Hindistan'la ulaşım güvenliği ile Irak ve İran petrol yataklarının korunması) her an patlayacak bir nüfusu doğrudan doğruya idare masrafına ve sıkıntısına girmeden nasıl garanti edileceği idi. Çözüm, Irak'la bir antlaşma temeli üzerinde uzlaşmak ve Irak hükümetine mümkün olduğunca çok sorumluluk bırakarak masrafları azaltmaktı. İngilizler bu politikayı yürütmek için kendilerinin birlikte çalışabilecekleri ve Irak nüfusunun geniş kesimi tarafından kabul edilebilecek bir hükümdar aramaya başladılar. Seçtikleri kişi, Arap İsyanı'nın komutanı, Şerif Hüseyin'in oğlu ve kısa süre önce parçalanmış olan Suriye krallığının hükümdarı Emir Faysal'dı. İngiltere Faysal'ı seçerken, kısmen savaştan sonra Hüseyin ve ailesini terkten doğan suçluluk duygusuyla hareket etmiş olabilir; ancak Faysal'ın ılımlı olacağına ve uluslararası ün kazanmış bir Arap olmasının Irak içinde iyi karşılanacağına da inanıyorlardı. Faysal ülkeye 1921'de getirildi, dikkatle yönetilen milli bir referandumla krallığı onaylandı

³⁴²İnternet: [http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Iraq_Religions_sm.png_\(Erişim_Tarihi:_20.09.2019\)](http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Iraq_Religions_sm.png_(Erişim_Tarihi:_20.09.2019))

ve bir askeri bandonun henüz bir Irak milli marşı olmadığı için “Tanrı Kralı Korusun” marşını çaldığı Bağdat’taki törende taç giydi³⁴³.

Ekim 1922’de İngiltere ile imzalanan ittifak anlaşmasıyla Irak, içişlerinde özerk, dış politika ve savunmada İngiltere’ye bağımlı yarı otonom bir ülke haline dönüştürüldü. Yeni Kral, Irak milliyetçiliği şemsiyesi altında tüm kitleleri birleştirmenin gayreti içerisinde oldu; ancak İngiliz politikasıyla dışlanan Şii toplum, kraliyet döneminde de yönetimin dışında tutulmaya devam etti. Buna rağmen Irak içerisinde ayrılıkçı bir yapı ortaya koymak suretiyle farklı bir statü peşinde de olmadı. Nitekim temsilcileri açısından olumsuz gördükleri bu tabloyu düzeltebilmek için 1935’te bir bildirge yayınlamak suretiyle her türlü etnik ayrımcılığa son verilmesini talep ettiler³⁴⁴.

1941’deki ayaklanmaya kadar Şii ulemanın ortak bir ses çıkaramaması, muhalif hareketlerin boyutunu istenen seviyelere ulaştıramamıştır; ancak 1941 ayaklanması Şiilere ortak hareket etme fırsatı vermiştir. Gürler’e göre, bu isyanın temeli en basit ifadeyle hükümet içi çekişmelerdir. Başbakan Reşit Geylani 2. Dünya Savaşı’nda Almanya safında olmak isterken, Kral II. Faysal’ı yönlendiren Nuri Said ise İngiltere ile birlikte olmak istiyordu. Bu tartışmada “Şii Merciliği” ortak bir ses çıkarmış ve İngilizlere karşı olan Reşit Geylani’yi desteklemişlerdir; ancak İngilizler bu ayaklanmayı da bastırmıştır. Bu isyanla birlikte Şii ulema, İngiliz yanlısı yönetimlere karşı olan muhalif hareketlerin kalesi olmuştur. 1941 ayaklanmasıyla yönetimde söz hakkına sahip olmayan Şiiler için, artık kraliyet yönetimiyle anlaşma umudu kalmamıştır³⁴⁵.

2. Dünya Savaşı’ndan sonra siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesiyle birlikte Emir Abdullah ve Nuri Said’in durumları sarsılmaya başlamış. Mart 1947’de Salih Cebr, ülkenin ilk Şii Başbakanı olarak yeni bir hükümet kurdu. Cebr’in İngiltere ile 20 yılına bir üsler anlaşması imzalaması büyük tepkilere yol açtı ve hükümet istifa etmek zorunda kaldı. 1952’deki yoğun kitle gösterileri önlenemeyince, sıkıyönetim ilan edildi. 1955’te iyice zayıflayan iktidara karşı, General Abdülkerîm Kasım’ın önderliğini yaptığı “Hür Subaylar Hareketi”ne üye birlikleri, 14 Temmuz 1958’de Bağdat’a girerek yönetimi ele geçirdi³⁴⁶.

³⁴³Cleveland, a.g.e., 231-232.

³⁴⁴Akoğlu, a.g.m., 397.

³⁴⁵Gürler, R. T. (2015, Ocak). IRAK: Mezhebi Çatışma Girdabında Bir Ülke, A. E. Dağ (Editör). *Ortadoğu Çatışmaları*, 1. Baskı, İstanbul: Pelikan Matbaası, 124.

³⁴⁶Gerçeksever, A. (2005). *Kayıp Kimlik Basra Körfezi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 189.

Onun döneminde Komünistler Irak siyasetinde ve Irak gençliği içinde yer edindi, bununla birlikte BAAS partisi de öne çıkmaya başladı. BAAS'çılar, diğer Arap milliyetçileri ile birlikte Irak'ın Mısır ve Suriye'den oluşan (daha sonra Yemen'in de katıldığı) Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılmasını isterken komünistler buna karşı çıkıyorlardı. General Abdülkerim Kasım, komünistlerin üzerine varıp onları etkisizleştirirken güç dengesi BAAS'çıların lehine döndü. BAAS'çılar, 1963'te Abdüsselam Arif liderliğinde General Abdülkerim Kasım'ı devirip öldürerek iktidara el koydular³⁴⁷. 1958 yılında Dava Partisi hareketini kuran Muhammed Bakır el Sadr, Sünnî ağırlıklı Arap milliyetçisi rejimlerin baskısı nedeniyle yeraltı örgütlenmesine gitmiş ve seküler-milliyetçi Irak rejimlerine daima muhalefet etmiştir³⁴⁸.

Bu hareketle, dinin sosyal ve siyasi hayatta ve fikri alanda referans olma vasfının zayıfladığı bir ortamda, İslami ahlak değerlerine dayalı bir dünya görüşünü topluma sunmak suretiyle yeni bir politik uyanış ve hareket oluşturmak amaçlanmıştır. Böylece Irak'ta İslam'ın bir dünya görüşü ve ideolojik duruş şeklinde yeniden canlandırmayı hedeflemiştir³⁴⁹. 1960'larda Cemaatü'l-Ulema'nın teklif ve ısrarları üzerine hareketin başına geçen Sadr, bu gücünden dolayı "fakıhu'l-hizb" (hareketin fakih ve lideri) olarak isimlendirilmiştir, "Felsefetüna" ve "İktistidüna" adlı eserleriyle şöhrete kavuşan Sadr, bu eserlerinde günün ekonomik ve siyasi akımlarına karşı cevap ve alternatif üretmeye çalışmıştır. Dava hareketinin liderliğinin yanı sıra, bu hareketin yayın organı "el-Edva" adlı derginin de editörlüğünü yapan Sadr'a arkadaşları, her ikisindeki görevini de bırakması ve Havza-yı İlmiyyedeki eğitim ve öğretime geri dönesi yolunda ısrarlı baskılar yapmışlardır. Bu ısrarların altında onu gelecekte Irak Şii'lerinin lideri olarak görmeleri yatmaktadır; çünkü Dava gibi herhangi bir siyasi hareketle ilişkisi olan birisinin, merci-i taklit olarak bütün Irak Şii'lerinin tasvibini kazanması mümkün değildir³⁵⁰. Şii dünyada geleceğin önde gelen liderleri arasında yer alan Mehdi el-Hekim, Hasan eş-Şirâzi, Ragıp Harb, Arif Hüseyini,

³⁴⁷İnternet: Turan, A. (2018). Irak'taki İslâmi Hareketler, http://sdam.org.tr/image/foto/2018/07/10/Iraktaki-Islami-Hareketler_1531222655.pdf, 4. (Erişim Tarihi:15.02.2019)

³⁴⁸Öztürk, S. (2018, Haziran). "Ortadoğu'daki Gelişmeler Çerçevesinde Mukteda El Sadr ve Hareketinin Irak'ta Yükselişi", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 61.

³⁴⁹Baştürk, L., Torlak, F., Ziya, S., Akkaya, G. N., Küçükkeleş, M., Demir, Z. S. (2013). *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara, 17.

³⁵⁰Uyar, M. (2004, Ağustos). "Irak ve İran Şiiliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 151, 233.

Mahmut Haşimî, Muhammed Mehdi Şemseddin, Muhammed Hüseyin Fadlullah, Ruhullah Humeyni gibi pek çoğu Necef'te Muhammed Bakır es-Sadr'ın etrafında bulunmuştu³⁵¹.

Aynı zamanda, Muhammed Bakır el-Hâkim'in önderliğindeki Irak İslam Yüksek Devrim Konseyi, 1950'li yılların sonunda kurulan devrimci el-Dava el-İslamiyye Partisi'nden ayrılmıştır. El-Hâkim, Saddam Hüseyin'in el-Dava figürleri üzerindeki baskıları sonucunda 1982'de İran'a gitmek zorunda kalmıştır. Bugün bu grubun İran Devrim Muhafızları tarafından eğitilen ve sayıları 10-15 bini bulan silahlı savaşçıları vardır. El-Hâkim ailesinin Humeyni'nin halefi Ayetullah Ali Hamaney gibi İran muhafazakârlarıyla yakın bir ilişki içinde olduğu düşünülmektedir³⁵².

Şiîliğin en kutsal ibadet yerleri ve Şiî din adamlarının en önemli merkezleri Irak'tadır. Önemli imamların mezarları Samarra, Bağdat, Necef gibi illere yayılmıştır. Ayrıca, Necef'te Havza el İlmiye adı verilen din adamı yetiştirme okulu, sadece Irak'ta değil, aynı zamanda Orta Doğu'da ve hatta tüm Şiî dünyasında Şiîliğin en önemli merkezlerinden birisi ya da merkezi olarak kabul edilmektedir. Havza El İlmiye'de Şiîlik için çok önemli bir kurum olan "taklit merci"leri* yer alır³⁵³.

Irak, 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra da devrim ihracı politikasının birincil uygulama ve hedef alanı haline gelmiştir. Nitekim Şiîlik mezhebinin dini ve fikirsel merkezi olan Irak, aynı zamanda Şiî nüfusa sahip olan ülkeler arasında İran ve Pakistan'dan sonra en fazla Şiî nüfusa sahip olmasıyla da İran İslam Devrimi'yle birlikte Ayetullah Humeyni'nin ortaya koyduğu yeni dini/siyasi ideolojiden etkilenmiştir. Bu etkileşimdeki en büyük nedenlerden biri, Irak'taki geçmiş rejimlerin Sünnî Arap kimliği temelinde bir yönetim anlayışı üzerinden ülkeyi yönetmeleri dolayısıyla Iraklı Şiîlerin yaşam alanı olarak kendilerine İran'ı seçmiş olmalarıdır. Yıllar içerisinde pek çok Iraklı Şiî ya zorunluluktan ya

³⁵¹Benli, Y. (2013, Güz). "Şii-Sünnî İlişkileri Çerçevesinde Irak'ta Sadr Ailesi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2, 451.

³⁵²Çakmak, C. (2005, Aralık). Yeni Anayasa Sonrasında Irak Parçalanır mı?, Stratejik Rapor No:11, İstanbul: TASAM Yayınları, 15.

³⁵³Erkmen, S. (2010, Temmuz). "Irak'ta İşgal Sonrası Siyasal Yaşam ve 2010 Parlamento Seçimleri", *Ortadoğu Etütleri*, 2(3), 113.

*Sözlükte "taklit için müracaat edilecek kişi" anlamına gelen merci-i taklid tabiri terim olarak İmâmiyye Şiî'ası'nın çoğunluğu tarafından, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren benimsenen Usûlî fıkıh ekolünce içtihad derecesine sahip yetkin âlime verilen unvanı ifade eder.

da tercihen Şiîliği daha rahat yaşayabileceği ülke olan İran'a göç etmek durumunda kalmıştır³⁵⁴.

Irak'ın 1932'deki bağımsızlığından beri, Sünnîlerin ülkedeki gücü, yabancı hükümetlerin de yardımıyla azınlıkta olmasına rağmen, askeri darbelerle ele geçirebilecekleri noktaya kadar ilerleme kaydetti. Dönüm noktası, 1968'de Baasçı darbeydi. Baasçı liderler Şiî çoğunluğu ve Kürt azınlık olmak üzere iki gruba da baskı politikası uyguladılar. Merkezi hükümeti Şiîlere karşı baskı altına alma ve iktidarın politik yapısındaki varlıklarından mahrum bırakma politikası, Şiîlerin, ilk olarak İran İslam Devrimi'nin zaferi ve ikincisi Saddam'ın Baasçı hükümetinin Şiî ayaklanmasını şiddetle bastırıldığı 1993'te Basra Körfez Savaşı, iktidar sisteminin üstesinden gelmek için kendi örgütlerini ve partilerini kurmalarına neden oldu³⁵⁵. İran'daki İslam Devrimi'nin zaferinden sonra Irak Şiîleri arasında derin bir farkındalığa tanık oluyoruz. Rejimin Şiîlere yönelik baskısı arttı, 1970 ve 1985 yılları arasında rejim, Muhammad Bakır e-Sadr ve kız kardeşinin 1980'de infazını içeren en az 41 din adamını idam etti³⁵⁶. İran'ın, Iraklı Şiîler üzerinden Irak siyasetine etkisi, 2003 yılında Irak'ın işgali sonrasında artmaya başlasa da aslında İran'ın bu politikasının temeli 1979 İran İslam Devrimi'ne dayanmaktadır; çünkü devrimden sonra İran, bölgedeki Şiîleri destekleyerek “devrim ihracı” politikası yürütmüştür. Şüphesiz bu politikadan en fazla etkilenen ülke Irak olmuştur. İran, Irak'tan sürgün gelen Şiî liderleri örgütleyerek 1982 yılında “Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi”nin kurulmasında öncülük etmiştir. Bu hamleyle İran, Irak içinde de “devrim”in gerçekleşmesi için Şiîlerin eyleme geçmesini amaçlamıştır³⁵⁷.

Iraklı Şiîler arasında örgütlenen ve İran'ın silah yardımı sağladığı Şiî grupları, özellikle Kuzey Irak'taki Mesut Barzani tarafından kontrol edilen bölgelerde askeri ve siyasi eğitimden geçmişlerdir. Kendilerini “Bedir Tugayları” olarak adlandıran bu paramiliter güçler, İran-Irak Savaşı sırasında da İran lehine birçok silahlı eylem yapmışlardır³⁵⁸.

³⁵⁴Duman, B. (2017, Eylül-Ekim). “İran'ın Irak Politikası ve Temel Dinamikler”, *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 60.

³⁵⁵Najafi, F., Masoudnia, H., Emamjomehzadah, S. J., Nassaj, H. (2017). “The Position of Shiite Groups in Political System of Iraq after Saddam's Regime (2003-2015)”, *Journal of Revolution Studies*, 14(48), 92.

³⁵⁶Khajehsarvi, G. R., Rahmani, M. (2012). “Iranian Islamic Revolution and Shiite Political Discourse in Iraq”, *A Quarterly Scientific – Research Journal on Islamic Revolution*, 1(3), 38.

³⁵⁷Gürler, R. T. (2015, Ocak). IRAK: Mezhebi Çatışma Girdabında Bir Ülke, A. E. Dağ (Editör). *Ortadoğu Çatışmaları*, 1. Baskı, İstanbul: Pelikan Matbaası, 134.

³⁵⁸Köse, H. H. (2015, October). “Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi:2003-2012 Dönemi”, *The Journal Of Europe - Middle East Social Science Studies*, 1(2), 64.

Amerika'nın 2003 yılında Irak'ı işgal etmesiyle birlikte Şiîlerin dönemi başlamıştır. Amerika'nın “demokrasi ve özgürlük” vaadiyle düzenlediği işgal harekâtının bir sonucu olarak Irak'ta yapılan seçimlerde Şiîler öne çıkmıştır. İktidar olamamanın acısını yaşayan Şiîler, iktidara geldiklerinde ilk işleri devlet kademesindeki tüm Sünnî siyasetçileri ve bürokratları görevlerinden uzaklaştırmak olmuştur. Böylece İran için alan açılmış ve Şiî jeopolitiği Ortadoğu siyasetinde yer almaya başlamıştır³⁵⁹.

Şiî hareketlerin Baas rejiminin çökmesinden sonra İran'la kurdukları ilişkilerin iki boyutu vardır. Birincisi, Şiîlerin Irak içindeki iktidar mücadelesinde sair gruplara karşı dışarıdan destek arayışıdır. Şiîlerin Irak'taki siyasetin yeniden yapılanma sürecinde asli kaygısı iktidarda önemli bir yere sahip olmak ve bu yeri kurumsallaştırmak olmuştur. Irak Şiîleri, Şiî olmaları dolayısıyla Arap dünyasında farklı bir yere sahiptir. Şiî hareketlerin İran ile ilişkilerinin ikinci boyutu ise İran'ın çıkarları ve politikaları ile ilgilidir. Irak'ın bir tehdit olmaktan çıkartılarak İran'ın bölge siyasetinin dayanak noktalarından birisine dönüştürülmesi şeklindeki stratejik emeli, Şiîleri Tahran'ın doğal müttefiki haline getirmiştir. İran'a karşı ‘mesafeli’ bir duruşa sahip olan laik ve milliyetçi gruplara nispeten İslamcı Şiî grupların İran'a daha yakın durması ve Şiîlerin yeni Irak jeopolitiğindeki güçlü konumu Tahran yönetiminin ilgisinin Irak Şiîlerine odaklanmasına neden olmuştur³⁶⁰.

Saddam'ın çöküşüyle Şiîlerin ve dini otoriteleri Ayetullah Sistani'nin rolü (Ayetullah Sistani'nin hakkında bkz)*, objektif olarak hissedilebilir. Iraklı Şiîlerin ülkenin yürütme erkinde mevcut pozisyonu göz önüne alındığında, Irak'ın gelecekteki iç ve dış ilişkilerinde daha büyük bir rol oynayabilecekleri ortaya çıkıyor. Şiî siyasi ve sosyal kriz, Irak hükümetinin yıkılmasından sonra sona erdi ve Irak'ın bugünkü geleceği Şiî meselesine bağlıdır. Azınlık olarak dışlanmayı kabul etmeyen Irak'taki Şiîler artık bir iç jeopolitik faktör olarak kabul ediliyorlar. Irak'ta Şiîler aynı zamanda bir dış politika jeopolitik faktörüdür, çünkü Sünnî hükümetlerin hâkim olduğu petrol alanlarını ve Arap dünyasını yöneten siyasi geleceğini etkileyebilir. Irak, açıkça Şiî olan ilk Arap ülkesidir³⁶¹.

³⁵⁹İnternet: Doğan, S. (2016- Aralık). Düşmandan Piyon Devlete: İran'ın Irak'a Nüfuzu, https://insamer.com/tr/dusmandan-piyon-devlete-iranin-iraka-nufuzu_448.html, 4. (Erişim Tarihi:18.02.2019).

³⁶⁰Sinkaya, B. (2013, Mayıs). Amerikan Askerlerinin Çekilmesinden Sonra Irak-İran İlişkileri, SETA: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, SETA RAPOR: No: 9, 10.

³⁶¹Altyamnya, R., Nazari, M., Khalidi, H., Delalat, M. (2016, Autumn). “Analyzing of the Regional Consequences of Shiite Geopolitics in Post-Saddam Period”, *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(3), 74.

Geçmişten farklı olarak, Meclis vekilleri, Başbakan ve hükümet makamlarının çoğunluğu Şîîlerin eline geçmiştir. Baasçıların yıkılışı, siyasi arenada Şîî varlığı ve Irak toplumunun ikili siyasi ve dini kimliği sürecinde bir dönüm noktasıdır. Saddam'dan sonra Şîîler Irak'taki varlığını güç unsurlarıyla genişletme ve derinleştirme fırsatını yakaladılar. Bugün, Şîîleri düşünmeden ve Şîîlerin en fazla ağırlığa sahip olduğu Irak'taki siyasi güç dağılımının yapısını dikkate almadan Irak'ta hiçbir güç rol oynayamaz³⁶². Bu konu, Irak'ın 30 milyon nüfusunun %60'ından fazlasını oluşturan Şîîlerin sayısı ve bölgedeki Şîîler üzerindeki entelektüel ve ideolojik etki sahibi Arap dünyasındaki en önemli Şîî grubu bakımından, Irak'ın özellikle önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Irak'taki Şîîliğin jeopolitik ağırlık artışı doğal olarak Irak'taki Şîîler üzerinde derin bir etki yaratacak. Bazı uzmanlar, Iraklı Şîîlerin ve dini otoritelerin modern Orta Doğu'da en önemli rolü oynayabileceğine inanmaktadır.

Nasr'ın bakış açısına göre Saddam Hüseyin'in düşmesi, Orta Doğu'daki Şîîler ile Sünnîler arasındaki dengeyi değiştirdi. Bu temelde, ABD sadece Irak rejimini değiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda bölgedeki Sünnî egemenliğine de meydan okudu. Savaşın en önemli sonucu, Arap dünyasının en önemli ülkelerinden birinde yani Irak'ta Şîî çoğunluk demokrasisinin oluşmasıydı. Kendisi, Şîî'nin güçlendirilmesinin, başlangıçta kültürel ve dini etkileri olsa da, nihayetinde İran'ı "Şîî canlanma akımının zirvesinde" tutacağına inanıyordu³⁶³.

Irak iktidarındaki yeni gelişmeler ve Irak hükümetindeki Şîî çoğunluğunun ışığında, İran diplomatik sisteminin ulusal ve bölgesel düzeyde politika yapımı için uygun bir platform sağlanmıştır. Ulusal düzeyde, Şîîlerin iktidarda bulunması, kültürel, ekonomik ve siyasi- güvenlik işbirliklerine dayanan stratejik ilişkiler kurma alanları sağladı. Bölgesel düzeyde, yeni Irak'ta Şîî unsurunun güçlendirilmesi, İran'ın bölgenin Şîî ülkeleriyle ve Arap dünyasıyla ilişkilerini dengelemede önemli bir rol oynayacaktır³⁶⁴.

*Şahin, M., Abbas, Z. (2020). Irak'ın Derin Gücü: Ayetullah Ali Sistani, Şahin, M., Ersoy, M.A. (Ed), *Portreler: Ortadoğu'nun Kilit Taşları*, İstanbul: Kopernik Kitap.

³⁶²Hashemi, S. M., Farajirad, A., Sarvar, R. (2016). "A Study of the Effective Geopolitical factors of Iraq and their Impact on National Security of the Islamic Republic of Iran", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 8(28), 76.

³⁶³Nasr, V. (2006). *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, New York: Norton, 170-71.

³⁶⁴Sadeghy, S., Maraby, M., Eksa, N. (2016). "Iran-Iraq: A Strategic View of Bilateral Relations", *International Relations Research Quarterly*, 6(22), 145.

Saddam Hüseyin'in Irak'taki hükümetinin çöküşünü ve üçte iki Şiî nüfusun üzerinden baskıların kalkmasını takiben Orta Doğu bölgesi, siyaset sahnesinde yeni bir Şiî varlığına tanık oldu. Iraklı Şiîlerin Ortadoğu'nun siyasi arenasına girmesi de Şiî İran siyaseti yanısıra yeni bir paradigma yarattı. Aslında, Şiîlik'in Irak'taki canlanması, yalnızca Irak'ın gelecekteki siyasi gelişimiyle kalmayıp, aynı zamanda Ortadoğu'daki Şiîlerin yararına güç dengesini bozan gelecekteki gelişmeler için de geniş kapsamlı sonuçlar doğurmaktadır. Şiî nüfusunu Lübnan'dan Pakistan'a bağlayan kültürel ve dini bağlar bir kez daha önemli hale geldi³⁶⁵.

Irak'taki değişim, İran'a Basra Körfezi'nde aktif olma fırsatı ve Arap Orta Doğu coğrafyasında nüfuz alanı sağlayarak, İran'a Orta Doğu hâkimiyetine giden yolu açmıştır. Böylelikle Irak'taki değişikliklerle birlikte bölgedeki Şiî jeopolitiğinin yapısı yeniden tartışılmaya başlanmıştır³⁶⁶. İran'ın yeni Irak'ta Şiî unsuruna verdiği destek yalnızca ideolojik temelleri güçlendirmekle kalmayıp aynı zamanda Şiîlerin bölgesel gelişmelerdeki rolünü stratejik hale getirmeye ve böylece İran'ın Orta Doğu'daki rekabet alanlarındaki rolünü ve konumunu pekiştirmeye de dayanıyor. Argümanın mantığı, bölgedeki gelecekteki oyunların sadece ideolojik rollere değil, rekabet halindeki alanların istikrara kavuşmasına dayanmasıdır. Bu bakımdan bölgenin en önemli oyuncusu olan İran'ın bu geçiş sürecindeki rolünü pekiştirmeye çalışması doğaldır³⁶⁷.

3.2.1. ABD ve Irak'taki Rekabet

ABD ve İran İslam Cumhuriyeti, Saddam sonrası Irak'taki en büyük yabancı oyunculardan biriydiler ve Irak'ın politik ve güvenlik süreci, Iraklı grupların yaklaşım ve eylemlerine ek olarak, ABD ve İran'ın amaç ve politikalarından da büyük ölçüde etkilenmiştir. Irak ordusunu konuşlandırma ve Irak'ın 2003'te işgali ile ABD, Baas rejimini değiştirmeye ve yeni bir siyasi sürece teşebbüs etti; ancak Amerika'nın Irak'a saldırı hedefleri, Irak'ın iç çevresiyle sınırlı olmadığı ve ABD liderlerinin Irak'taki rejim değişikliğini Ortadoğu'da daha fazla değişime doğru attığı ilk adım olarak gördükleri

³⁶⁵Zarqami, B., Shoshtari, S.M.J., Ansari Zadeh, S. (2014, Spring). "Shia Geopolitics or Shiite Crescent (Principles, Goals and Approaches)", *Human Geography Research Quarterly*, 46(1), 206.

³⁶⁶Keskin, A. (2007, Mayıs). "İran-Suudi Arabistan İlişkileri ve Şii Jeopolitiği", *Stratejik Analiz*, 8(85), 73.

³⁶⁷Niakouee, S.A., Moradi Keldar, S. (2015). "Regional Competition in Iraq", *Quarterly Foreign Relations*, 7(25), 136.

ortadadır. İran'a karşı dengeleme ve bölgesel alanda İran'ı ciddi şekilde zayıflatma dâhil olmak üzere hedefler söz konusudur³⁶⁸.

ABD, güçlü bir Irak'ı İran'la dengeleyebilir, ancak bu Irak'ın milliyetçi veya dini eğilimleri varsa, İsrail'e ve bölgedeki Arap dostlarına tehdit oluşturabilir. Mevcut yapıyla, Irak'ın eski rakibi olan İran'ın Irak'taki mevcut ilişkiler üzerindeki etkisi artmış ve bu da İran'ın bölgedeki bölgesel bir güç olarak konumunu güçlendirebilir. Şimdi ABD güc dengesini sağlamak için ya İran'ı zayıflatması veya Irak'ı takviye etmesi gerekiyor. Hâlbuki güçlü bir Irak İsrail'in güvenliği için tehdit oluşturabilir. Öte yandan, Irak'ın zayıflığı, İran'ın bölgesel konumunu daha da güçlendirmektedir³⁶⁹.

Iraklı Şiîlerin İran'la bağlarının artmasına ve Irak'ta İran'ın diplomasisinin yoğunlaşmasına rağmen büyümekte olan Şiî partilerin (potansiyel olarak) İran yanlısı üzerindeki kaygısı, Washington'ı Irak'ın gelecekteki federalist yapısına karşı aynı ağırlık güc aramaya zorladı. Bunlar, Irak Kürdistan sorununun ABD dış politika sistemindeki özel önemine işaret etmektedir³⁷⁰. Zira İran'la yakın ilişkileri ve birçok ortak yönü olan Irak Şiîlerinin Irak'ta tek başlarına iktidar olmaları, federal bölge ve/veya bağımsız devlet olmaları halinde ABD'nin Ortadoğu'daki stratejileriyle çelişen ve çıkarları için tehlike arz eder. Nitekim ABD halen uzlaşa ve paylaşım politikası sayesinde tüm Iraklı kesimleri bir arada tutma çabasıdadır. Böylece güneyde bir Şiî devletin oluşumu engellendiği gibi bölünmemiş bir Irak'ta ulusal ortaklık hükümetleri formülüyle Şiîlerin önüne geçmekle beraber, sürdürülen kontrol edilebilir kriz ortamında güçlerini minimize etmektedir³⁷¹.

ABD, Saddam'ın yıkılmasının ardından Kürt kartını Irak'ta çoğunluğu oluşturan Şiîleri kontrol altına alma sürecinde kullanabildi. Baas rejimi döneminde çoğunlukla zamanın gereklerine dayanarak Şiîlerle işbirliği yapan Kürtler, bugün ve Şiî döneminde,

³⁶⁸Asadi, A. A. (2015). "Iran and the U.S. in Iraq: Different Interactions", *Quarterly Foreign Relations*, 6(24), 130.

³⁶⁹Tajabadi, H., Dehnavi, M. (2015). "Iraqi Federalism and Iran's National Security; Opportunities and Challenges", *International Relations Research Quarterly*, 6(18), 163.

³⁷⁰Qorbani Sheikhneshin, A., Qadimi, A. (2012, Spring). "Strategic Study of US Foreign Policy in Iraqi Kurdistan and National Security of the Islamic Republic of Iran", *Scientific Research Journal of Rahbord*, 21(62), 60.

³⁷¹Abbas, Z. (2016, 4-7 Mayıs). "İktidar Bataklığında Irak Şiîleri", II Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu: Ortadoğu'da Devlet, Devlet-Dışı Aktörler ve Demokrasi, Kırıkkale, 913.

Sünnîlerle işbirliği yaparak, iç sınırlarda dengelerin bozulmamasına yönelik çalışmaktadırlar³⁷².

Kuzey Irak'taki federalizm sürecine ABD'nin siyasi-lojistik desteği, İran'da güvenlik arızalarına neden oldu ki, bunları, 2005'te Mahabad'da huzursuzluklar ve dini kimliğe karşı ırksal-kimliksel bir özgünlük arayışını gösteren, Şiî ve Sunnî Kürtlerden müteşekkil meclisin Kürt fraksiyonunun oluşmasında görebiliyoruz. Ayrıca, Kürtler, özellikle Sanandac ve Mahabad kentleri, Irak'ta federalizmin duyurulmasından ve Talabani'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi sevinçleri, Kürtlerin kent, Meclis ve dokuzuncu dönem cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki sandık başına gitmeyerek düşük destek vermişlerdir³⁷³.

3.2.2. İsrail ve Irak'taki Rekabet

ABD'nin Irak'ı işgali bölgedeki ülkeler arasında en çok İsrail tarafından desteklenmiştir. Saddam'ın iktidardan uzaklaştırılması İsrail'in bölgedeki en önemli düşmanlarından birisini devre dışı bırakmıştır. Bununla birlikte, Irak'ta artan istikrarsızlık ve çatışmaların, İsrail'in güvenlik beklentilerine tam olarak cevap vermek yerine, riskleri farklılaştırdığını söylemek mümkündür. Savaş Irak'ı İsrail'e tehdit olmaktan çıkartarak olası bir İsrail karşıtı Arap cephesini hemen hemen imkânsız hale getirmiştir; fakat bölgede İslami radikalizmin artması ve Irak'ın giderek terörizmin çekim merkezi haline gelmesi İsrail'i kaygılandırmaya başlamıştır³⁷⁴.

Irak, Saddam yönetiminde İsrail'in asıl ve güçlü düşmanlarından biriydi. Saddam, Filistinli militan hareketlerine maddi destek sağlayarak, Arap ülkelerini İsrail'le yüzleşmek için etkileyip onlara katılarak, İsrail'e füze saldırısı başlatarak, Baas rejimine hâkim Siyonizm karşıtı ideoloji ve düşüncesini yayarak, İsrail'in güvenliğini riskler ve tehditlerle yüzleştirmişti. İsrail'in Orta Doğu'daki hedefleri ve planlarının önündeki en büyük

³⁷²Dehghani Firouzabadi, S. J., Khadiri Varik, K. (2013, Summer). "The Impact of Iraqi Kurdistan Geopolitics on Foreign Policy of the United States in Iraq (2003-2012)", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 5(16), 20.

³⁷³Qorbani Sheikhneshin, A., Qadimi, A., a.g.m., 78.

³⁷⁴Aydın, M., Özcan, N. A., Kaptanoğlu, N. (2007, Temmuz). "Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye", *TEPAV Ortadoğu Çalışmaları* II, 32.

engellerden biriydi. Saddam'ın düşüşü, Saddam'ın tehditleri yüzünden yıllarca İsrail'den alınan psikolojik güvenliği yeniden sağladı³⁷⁵.

Irak'ta Şii nüfusunun çoğunluğu, Iraklıların İran halkıyla olan derin kültürel ve dini bağları da dâhil olmak üzere İran İslam Cumhuriyeti'nin Irak'taki imkân ve potansiyellerini göz önüne almalıdır. Saddam sonrası Irak'ta İsraillilerin karşı karşıya kaldığı ciddi endişelerden ve zorluklardan biri, ülkede yaratılan stratejik boşluğun İran ile uyumlu İslami eğilimlerle dolmamasını sağlamak olmuştur. İsrail Savunma Bakanı, Irak işgalinden sonra kurulan büyük Yahudi örgütleri konferansının bir toplantısında; “Irak savaşından hemen sonra harcadığımız çabanın Orta Doğu’da yeni bir düzen oluşturmak”, olduğunu açıkladı. Kapsamlı bir plan olmadan, kayda değer sonuçlar beklenemez, çünkü Saddam'ın çöküşü, bölgede ve özellikle Irak'ta İran'ın nüfuzunu sağlayacaktır³⁷⁶.

Bu bağlamda, Irak'ın ayrışması şüphesiz bölgenin güvenlik ve siyasi düzenlemeleri için derin ve geniş sonuçlar doğuracaktır. Orta Doğu gibi bir bölgede güç merkezinden yoksun olan ilk ayrışma çalışması, bölgede bir güç boşluğu oluşumudur. Böyle bir boşluk, bölgedeki nüfuzu arttırmak için dünya ile bölgesel güçler arasındaki rekabetin artmasının önünü açacaktır. İsrail içeriye sızmış aktörlerden biridir. Bu aktör potansiyel bir Kürt ülkesine sızacak ve “Heartland jeopolitiği”ni Orta Doğu’nun merkezine yerleştirecek. Bu hareketlerle, “Büyük İsrail” yani “Nil’den Fırat’a” stratejik planlarına yönelik bir adım daha yaklaşabilir³⁷⁷.

İsrail'in Kürtlerle olan ilişkileri, çevresel ittifak stratejisinin bir parçası olarak görülebilir. İsrail, kendi güvenliğini artırmak için Arap olmayan devletlerle bir ittifak planı yürütmektedir. İsrail'in bakış açısına göre, Kürtlerin bağımsızlığıyla İsrail bölgede iyi bir müttefik kazanmış ve böylece güvenliğini daha da güçlendirmiş olur. İsrail yetkilileri, tıpkı İran'ın İsrail sınırına yakın (Güney Lübnan'da) etkisi ve varlığına sahip olması gibi İsrail'in de İran sınırlarına (IKBY) sınırında bulunma hakkına sahip olduğunu iddia ediyor. IKBY Orta Doğu'nun önemli bir bölgesi olarak İsrail'in bölgedeki stratejik nefes alanını arttırıyor.

³⁷⁵Akhavan Kazemi, M., Azizi, P. (2011, Fall). “Iraqi Kurdistan: Geopolitical Heartland of Israel”, *Quarterly Rahbord*, 20(60), 148.

³⁷⁶Akhavan Kazemi, M., Rostami, F., Shahmaleki, H. (2018, Winter). “Analysis of the relationship between Israel and Iraqi Kurdistan and its security implications for the Islamic Republic of Iran”, *Journal of Contemporary Political Studies*, 8(26), 12.

³⁷⁷Alipour, A., Hajilo, M. H. (2017). “Iran and New Iraq from the Perspective of Geopolitics Strategy (Opportunities and Challenges)”, *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 6(2), 153.

Bir yandan İsrail, etnik ayrılık konusunu İran'ın ana güvenlik kaygılarından birine dönüştürebildiği için Kürt hükümetini İran üzerinde baskı yapmasını kontrol ederek pazarlık gücünü artırabilir. Öte yandan, Arapların İsrail'le tarihsel sorunları varken, İsrail ile iyi bir ilişki kurma potansiyeli olan Ortadoğu'daki Arap olmayan bir Kürt ülkesinin oluşması, Araplarla İsrail'in pazarlık yapma gücünü azaltacaktır³⁷⁸.

İsrail, Mısır ve Ürdün'le barış anlaşması imzaladıktan sonra da bu özelliğini korumaktadır. Mevcut durumda İsrail, İran'a karşı sağlam ittifaklar aradığı bir düzlemdeyken fiziksel olarak en yakın komşularından Mısır ve Ürdün'le sıcak barış durumunda olmaması, yani bu ülkelerin sokaklarında İsrail ve Siyonizm karşıtlığının hala çok güçlü olması, Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi'ni İsrail'in gözündeki ideal bir müttefik haline getirmektedir. Erbil sokaklarında İsrail'e yönelik bir antipatinin olmaması, Kuzey Irak'ın bağımsızlık kazanması halinde İsrail'in Ortadoğu'da üst düzey ilişkiler kurduğu yeni bir müttefikinin olacağı anlamına gelir. Diğer yandan kendi silahlı gücü olan bağımsız bir Kürt devleti İsrail için İran'ın bölgede bulundurduğu Şii milislerini de dengeleyecek bir unsur olacaktır. Kuzey Irak'taki referandumdan çok önce İsrail Adalet Bakanı Ayelet Saked "en azından Irak'ta bağımsız bir Kürdistan kurulması hem Amerika Birleşik Devletleri hem de İsrail'in çıkarıdır. ABD'nin destek sağlamasının tam zamanıdır," diyerek İsrail'in bir Kürdistan fikrine desteğinin ideolojik sempatinin ötesinde olduğunu göstermiştir³⁷⁹.

2017 yılında dönemin Irak Kürt Bölgesel Yönetimi Başkanı Mesut Barzani, "Bağımsızlık Referandumu" düzenleyeceklerini açıklamıştır. Bölge ülkelerinin ve özellikle de Türkiye'nin tepkilerine rağmen gerçekleştirilen referandum sırasında da İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu, "Tel Aviv'in bağımsız Kürt devletinin kurulmasını desteklediğini" ifade etmiştir. Böylece Netanyahu, Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin (IKBY) yapacağı bağımsızlık referandumunu resmen destekleyen ilk lider olmuştur³⁸⁰. Ayrıca İsrail, Kürtlerin Kuzey Irak'taki olası bağımsızlığını önceleri Irak'ı denetim altında tutmak amaçlı desteklemiş olsa da günümüzde Irak üzerindeki hegemonik etkisi sebebiyle İran'ın kapasitesini zorlamayı hedeflemektedir. Saddam yönetimindeki Irak'ı kontrol altında tutabilmek ve rejimin faaliyetlerine dair istihbarat toplayabilmek amaçlı kilit bir konumda

³⁷⁸Rouhi, N. (2014). "Zionist Regime Strategy in Iraqi Kurdistan and Its Security Implications on the Islamic Republic of Iran", *Quarterly Horizons of Security*, 7(24), 137-138.

³⁷⁹Dikmen, Ö. (2017, Kasım-Aralık). "Kuzey Irak, İsrail'in Ne Tarafına Düşer?", *Ortadoğu Analiz*, 9(83), 40-43.

³⁸⁰Yenal, S. (2018, Yaz). "Yahudi ve Iraklı Kürt İlişkilerinin Tarihsel Analizi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 2, 129.

gördükleri Kuzey Irak Kürt bölgesi, uzunca bir süredir İran'a yönelik istihbarat toplama faaliyetlerinin merkezlerinden birini teşkil etmektedir³⁸¹.

3.2.3. Türkiye ve Irak'taki Rekabet

Türkiye bölgede ve İslam dünyasında merkezi bir rol oynamaya çalışıyor. Bu yaklaşımda Türkiye, siyasi modelinin üstünlüğünü vurgulamakta ve kendisini Ortadoğu ve İslam dünyasının siyasi merkezi olarak tanıtmaya çalışmaktadır. Öte yandan İran, hükümet modelini, uygulanması Irak halkının yerli ve İslami ruhu ile tutarlı olan Ortadoğu ve İslam dünyasının İslami ve yerli değerleri ile uyumlu olarak görüyor³⁸².

İran ve Türkiye, ABD'nin 1991 ve 2003 yıllarındaki müdahalesi sonrasında Irak'ta oluşan yeni dengeleri fırsata dönüştürmek istemişlerdir. İran, Şiîliği referans almak suretiyle nüfuzunu artırarak Irak'ta ve bölgede etkili olmaya çalışmıştır. Türkiye ile topraklarında Şiî nüfusunu barındıran Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gibi Sünnî Arap ülkeleri İran'ı bölge ülkelerindeki Şiîler arasında nüfuzunu artırarak bir "Şiî Hilali" inşa etmeye çalıştığını ileri sürmüşlerdir³⁸³.

2003 Irak Savaşı'ndan sonra etnik ve mezhepsel siyaset Irak'ta giderek artmış ve ülke güvenlik sorununun bir türlü çözülmediği, dış etkinin giderek arttığı istikrarsız bir yer haline gelmiştir. Savaşta Saddam'ın ordusunun yenilmesinin ardından Irak'ta daha çok Sünnî bölgelerde yoğunlaşan bir direniş başlamıştır. Direnişin Sünnî bölgelerde yoğunlaşmasının nedeni, ABD müdahalesiyle birlikte iktidarlarını kaybeden ve çoğunlukla Sünnî olan devrik iktidar seçkinlerinin ve Baasçıların işgale karşı direnerek kaybettikleri statüleri geri almak istemeleriydi. Türkiye böylesi bir ortamda, gerçek bir siyasi süreci, geniş, temsil gücü yüksek ve hiçbir grubun iktidarı domine etmediği kapsayıcı bir Irak hükümetini açık bir şekilde savunmaktaydı. İran ise en başından beri Şiî egemenliğinde bir Bağdat hükümetinin

³⁸¹Çiçekçi, C. (2017, 18 Ekim). İsrail'in Kürt Siyaseti ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi, *BİLGESAM Analiz*, No: 1375, 2.

³⁸²Ketabi, M., Dehghan, Y., Heidari, S. (2013, Autumn). "A Study of Politicao-Economic Relations of Iraqi Kurdistan with Turkey and its Impact on Iran's Foreign Policy", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 5(17), 24.

³⁸³Güneş, E. (2019). "Şiî Jeopolitiğinde Türkiye İle İran'ın Güç Mücadelesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(1), 58.

kurulmasını sağlamaya ve böylece geleneksel güvenlik tehdidini dost bir ülkeye dönüştürme çabasıydı³⁸⁴.

ABD askerlerinin çekilmesi sonucu ülkede oluşan güç boşluğu aynı zamanda mezhep çatışmalarını da arttırmıştır. Şiîler ile Sünnîler arasında tırmanan gerilimin sembol isimlerinden biri olan Sünnî politikacı Tarık el Haşimi'nin, Irak'ta hakkında çıkarılan tutuklama kararının ardından Türkiye'ye sığınması söz konusu olan dönemde İran ve Türkiye ilişkilerinin Irak bağlamında gerilmesine neden olan olaylardan biridir. Bu olayla açığa çıkan Şiî-Sünnî gerginliğinde artık Türkiye ve İran kendilerine net bir konum belirlemek durumunda kalmışlardır. Bu durum Türkiye'nin merkezi hükümet ile arasının açılıp, Kürt yönetimiyle daha iyi ilişkiler kurmasına neden olmuştur. Bu denklemde İran ise kendini Maliki hükümetinin yanında konumlandırmış ve Irak siyasetinde etkisini arttırmıştır³⁸⁵.

Tarık Haşimi'nin Türkiye'ye sığınmasıyla bölgeselleşen Irak'taki siyasi kriz dahi Türkiye ile İran'ı doğrudan karşı karşıya getirmek bir yana iki ülke arasında görüşülecek gündem maddelerinden birisi olmuştur. Ocak 2012'de Tahran'ı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Davutoğlu hiç bir tarafı suçlamadan bölgede Irak, Suriye ve Lübnan hattında mezhep eksenli soğuk savaş çıkma belirtilerinin olduğunu ve körüklenen mezhep geriliminden kaygı duyduğunu dile getirdi³⁸⁶.

Türkiye, Irak'taki Şiî devletini güçlendirmeyi, bölgedeki direniş çizgisini yöneterek Orta Doğu'da belirleyici bir oyuncu haline gelen İran'ın jeopolitik derinliği olarak görüyor. İran'ın bölgesel rakiplerinin çoğuna göre, eğer Irak insanı, coğrafi ve ekonomik kapasiteleri ile İran'ın stratejik bir müttefiki olursa, İran'ın bölgesel nüfuzu hegemonik hale gelecektir³⁸⁷. Ankara, Irak'ın İran'a bağlı bir devlet olmasını istemiyor, bu nedenle iki ülke Irak'ın geçmiş parlamento seçimlerinde farklı siyasi bloklarına destek verdiler. İran'ın Irak'taki derin ekonomik, finansal, dini ve mezhepsel nüfuzu, İran'ın Irak'ta çok etkili bir rol oynamasına neden olmuştur. Ankara, Kürtler arasındaki nüfuzunu arttırmayı gerekli

³⁸⁴Tamer, C. (2016, Yaz). "Türkiye ve İran'ın Irak'ta Güç Tahkim Etme Çabası: Başika Örneği", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 107.

³⁸⁵Aktaş, K. (2018). "Suriye ve Irak Örnekleri Üzerinden Türkiye-İran İlişkileri: İş Birliği mi Rekabet mi?", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 173.

³⁸⁶Sinkaya, B. (2013, Mayıs). Amerikan Askerlerinin Çekilmesinden Sonra Irak-İran İlişkileri, SETA: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, SETA RAPOR: No: 9, 36.

³⁸⁷Torabi, M., Shirkhani, A., Hooseyni Kuhsari, R. (2015). *Iraqi Shiites after 2003: Shia Position in Iraq's new Political Structure*, Iran, Qom: Majma Al Dakaair Al Islamiyyah, 248.

buldu. Türkiye'nin İKBY'yle ekonomik ilişkileri çok yüksek ve günden güne artıyor ve bunların hepsi, İKBY'de Türkiye'nin artan siyasi etkisine paraleldir³⁸⁸.

3.2.4. Suudi Arabistan ve Irak'taki Rekabet

İslam Devrimi'nden sonra, Şîi siyasi ve devrimci ideolojisi, Suudi Arabistan'ın Sünnî ve Vehhâbî ideolojisiyle karşı karşıya gelmiş ve böylece iki ülke de birbirlerinin meşruiyetini sorgulamaya başlamışlardır³⁸⁹.

ABD'nin Basra Körfezi bölgesi üzerindeki en önemli etkisi, Irak'ın, İran karşısında etkili bir ülke olarak ortadan kaldırılmasıydı. Bu olay, güç üçgeninin (Irak- İran ve Suudi Arabistan), çökmesine sebep olarak İran-Suudi Arabistan ilişkileri üzere doğrudan muhalif olan iki zıt taraflı yapı ile yer değiştirdi ve Şîiler ve Sünnîler arasındaki aşırılık yanlısı eğilimleri ve mezhepselliği daha da şiddetlendirdi³⁹⁰.

Irak'taki gelişmeler, Şîi jeopolitiğinin genişlemesine ve Suudi Arabistan'ın dış politikasının merkezi güvenliğine etkili bir faktör olarak kabul edilmektedir. Irak'taki iç Arap rekabetine ek olarak, İran ve Suudi Arabistan arasında büyük bölgesel rekabet devam etmektedir. Dünyada 162 milyon ila 211 milyon Şîi nüfusu varken Irak'ta 20 milyon Şîi yaşamaktadır ki İran'dan sonra en büyük Şîi nüfusuna sahip olan ülkelerden biridir. Bu gerçek, Ortadoğu'daki petrol kaynaklarının %60'ından fazlasının Şîi bölgelerine yayılması ve Şîi topluluklarının son on yıllardaki siyasi büyümesiyle birleştiğinde, bölgedeki Şîi jeopolitiğinin değişimini körükledi³⁹¹.

2003 sonrası tabloya bakıldığında aslında Irak tam anlamıyla küresel siyasette ABD'nin yönlendirdiği bir ülke olarak görülse de bölgesel güçlerin de ülkeye nüfuz etmeye çalıştıkları ve Bağdat'taki iktidarı kendi çıkarlarına göre şekillendirmeye çalıştıkları görülecektir. Suudiler ilk defa 2004-2005 arasında müttefikleri Iyad Allavi ile yönetime

³⁸⁸Ketabi, M., Dehghan, Y., Heidari, S. (2013, Autumn). "A Study of Politicao-economic Relations of Iraqi Kurdistan with Turkey and its Impact on Iran's Foreign Policy", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 5(17), 22.

³⁸⁹Khazri, E., Safavi, S. H., Parhizkar, A. (2015). "An Investigation of the Reasons for Conflict between Iran and Saudi Arabia (The Case Study Conflicts in Iraq, Bahrain, and Yemen)", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 7(23), 180.

³⁹⁰Monavari, A., Rostami, B. (2017, Summer). "Rebuilding the Arab-American Alliance to Confront the Gulf Security Threats", *A Quarterly Journal World Politics*, 6(2), 198.

³⁹¹Morady Kelardeh, S. (2017). "Specify of Saudi Arabia's Foreign Policy Toward Excommunicative Terrorism in Iraq and Syria", *Political International Researches Quarterly*, 9(30), 98.

nüfuz etmişler; fakat ABD destekli Ayetullah Sistani'nin demokratik seçim çağrısı hamlesi ile iktidara daha fazla Batı yanlısı Ahmet Çelebi'nin getirilmesi amaçlanmıştır. Seçimden sonra farklı bir tablo ortaya çıkmış ve İran yanlısı partilerin oluşturduğu Birleşik Irak İttifakı sandıktan çıkmıştır. Bu da İran'ın yönetimde etkili olduğu bir süreci başlatmıştır³⁹².

Suudi Arabistan'ın Irak'taki temel çıkarları Irak'taki çatışmaların kendi topraklarına geçmesini ve İran'ın Irak üzerindeki etkisini önlemekten geçmektedir. İki ülke arasındaki ilişkiler Irak'ın 2007 yılında Riyad'da bir büyükelçilik açması ile tek taraflı bir şekilde başlamıştır; ancak Suudi Arabistan, Irak hükümetine güvenmediği için Bağdat'a kalıcı bir büyükelçi göndermekten kaçınmıştır. Suudi Arabistan'a göre Irak ve oradaki Şîî liderlik İran'ın piyonudur; bu nedenle Kral Abdullah, Maliki ile görüşmeyi reddetmiştir³⁹³. Suudi Arabistan, kendine özgü İslami hükümet sistemi ile dini önderliği ve İslami yönetim ve asıl İslam için bir model sunduğunu iddia etmektedir. Petrol dolarları ile İslam dünyasının birçok yerinde ve hatta Avrupa'daki Müslümanlar arasında Vehhâbîzmin geniş yaygın propagandası, ülkenin anılan konumunu koruma ve sürdürme çabalarını göstermektedir. Vehhâbîliğin ve genel olarak Hanbeli ve Selefi düşüncelerinin özelliklerinden biri Şîî karşıtı olmalarıdır ki onları Rafizî ve Heretic biliyorlar. Bu nedenle, Irak'taki Şîîlerin iktidarı onlar için istenmeyen bir durumdur³⁹⁴. İran'ın jeopolitik ağırlığının artması, Suudi dış politikasında çok etkili oldu. Bu nedenle Riyad, Şîî statüsündeki herhangi bir değişimin İran'ın etkisini artıracığını düşünüyor.

Suudi prenslerinden biri olan Waleed bin Talal, Arap ülkelerinin Ürdün Kralının (Şîî Hilal oluşumu) sözleriyle doruğa çıkan bölgenin jeopolitik dönüşümü konusundaki tutumuyla ilgili endişelerini dile getirir. Eğer Irak Şîî topluluğunun uyanışı en kısa sürede önlenmezse, İran İslam Devrimi gibi gün sayan bir saatli bombaya dönüşüp tüm bölgeyi alt üste edecek³⁹⁵. Bu bağlamda, Washington'daki Dış İlişkiler Konseyi'nin (Eylül 2006) yaptığı toplantıda konuşan Saud El Faysal, ABD'nin dış politikasının Irak'ı İran'ın nüfuz ve

³⁹²Öztürk, S. (2018, Haziran). "Ortadoğu'daki Gelişmeler Çerçevesinde Mukteda El Sadr ve Hareketinin Irak'ta Yükselişi", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 67.

³⁹³Öztürk, T. (2013). İşgalin 10. Yılında Irak: "ABD'nin Çekilmesi Sonrası Irak'ın Dâhili ve Harici Siyaseti", *TASAM Stratejik Rapor NO: 49*, 20.

³⁹⁴Gasemi, M. A. (2010). "Efficient Actors in Future Iraq: Interests and Scenarios", *Strategic Studies Quarterly*, 13(1), 48.

³⁹⁵Seiednejad, S. B. (2010). "Salafism in Iraq and Its Impact on Islamic Republic of Iran", *Strategic Studies Quarterly*, 13(47), 107.

etkisi altına almasına yol açtığını söyledi³⁹⁶. 2003–2008 Irak savaşı olayında hem Suudi Arabistan hem de İran eski rakibinin toprağını birbirinin pozisyonlarını zayıflatmak için kullandı. İran, Irak'taki Şîi partilerini destekleyerek ve Irak'ta aşırı örgütlerle mücadele ederek siyasi faktörü kullandı, Suudi Arabistan ise Irak'taki Sünnîleri destekledi ve İran yanlısı ülkeler olan Suriye, Lübnan ve Yemen'de nüfuzunu artırmaya çalışarak “Şîi Hilal”inin kurulmasına karşı savunma stratejisini gerçekleştirdi³⁹⁷.

Aslında, Suudi yetkililerin endişeleri iki şekilde anlaşılabilir; İlk olarak, Suudiler açısından, İslam Devrimi ve İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı caydırıcı bir rol oynayabilen Irak Baasçı hükümeti, Şîilerin siyasi yapıdaki varlığı göz önüne alındığında, İslam Devrimi için önemli bir stratejik ortak haline geldi. İkinci ekseninde, İran'ın İslam Devrimi söyleminde direniş ekseninin konumu göz önüne alındığında, Irak'ta Şîilerin artan etkisi, Irak hükümeti ile direniş eksenini arasında bir bağlantı sağlayabilir³⁹⁸. Ayrıca Suudi Arabistan'a eğilimli Irak, İran aleyhindeki tecrit çemberini sıkılaştırırken, aksine İran'a eğilimli bir Irak, güç dengesinin İran lehine bozulması, Şîi jeopolitiğinin gelişimi ve Suudi Şîilerin ayrılıkçı eğilimlerin başlangıcı, İran'ın Suriye ve Lübnan'a kolay erişimi ve İran'ın Filistin'deki rolünü artırıp Suudi Arabistan'ın Orta Doğu'daki rolünü azaltmaya neden olacak³⁹⁹.

3.3. Azerbaycan Ve Jeopolitik Özelliği

Azerbaycan, Transkafkasya diye bilinen bölgenin doğu kesiminde yer almaktadır. Transkafkasya; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı kapsayan Sovyetler Birliği döneminin ekonomik planlama bölgesidir. Buzul kaplı volkanik dorukları 5000 metrenin üzerine çıkan Büyük Kafkaslar, kara yolculuğunu önemli derecede engellemektedir. Azerbaycan'ın en önemli özelliği tarihi geçit ve ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Batısında Ermenistan, güneybatısında Türkiye, kuzeybatısında Gürcistan, güneyinde İran ve kuzeyinde Rusya Federasyonu, doğudan Hazar ile komşudur⁴⁰⁰.

³⁹⁶Ebrahimi, N. (2010, Spring). “Arab States' Relation with New Iraq”, *Strategic Studies Quarterly*, 13(47), 133.

³⁹⁷Kuzmin, V.A. (2018). “Orta Doğu'da Suudi Arabistan'la İran arasındaki Cepheleşme: Suriye ve Yemen'deki Çatışmalar Örneği”, N. Açıkan, (Çeviri), *International Journal of Kurdish Studies*, 4(1), 290.

³⁹⁸Niakoe, S. A., sotoudeh, A. (2016, Winter). “The Strategy of Saudi Arabia Against the Islamic Revolution in the Civil Wars of Syria and Iraq”, *A Quarterly Scientific – Research Journal on Islamic Revolution*, 4(17), 102.

³⁹⁹Shahryari, M. (2018). “Analysis of Relations between Islamic Republic of Iran (IRI) and Saudi Arabia in Iraq Based on the Moves Theory”, *Quarterly Majlis and Rahbord*, 24(92), 288.

⁴⁰⁰Zengin, E. (2010). *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 45.

Avrupa'yla Asya arasında önemli bir ticaret hattı olan “İpek Yolu” da ülkenin topraklarından geçmektedir. Azerbaycan tarihi konusundaki etkili isimlerden biri olan Elma'nın de belirttiği gibi, Azerbaycan'ın sahip olduğu bu stratejik konum, aslında büyük ölçüde ülke tarihini de etkilemiş ve şekillendirmiştir. Gerçekten de bu nedenle tarihsel süreçte ülkenin coğrafyasında pek çok istilalar ve savaşlar meydana geldi ve birçok devlet kuruldu. Tarihçiler arasında bazı konular tartışmalı olmakla birlikte Manna, İskit, Albania, Atropatena, Şirvanşahlar, İldenizler ve Safevi devleti bunlardan bazılarıdır. Buna ek olarak, ülkenin coğrafyası farklı dönemlerde İran, Sasâni, Abbasi, Emevi, Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı ve Rus hâkimiyetleri altında ya da nüfuzunda bulundu. Ayrıca, ülkenin coğrafyası Roma ve Moğol istilalarına da sahne oldu. Öte yandan, tarihi en eski çağlara kadar uzanan Azerbaycan isminin anlamı ve kaynağı hakkında farklı fikirler olmasına rağmen, geçmişte ateşini petrolün ya da doğal gazın sağladığı Mecusi tapınaklarıyla bağlantılı olarak “odlar yurdu” (ateş ülkesi) anlamı ön plana çıkar⁴⁰¹.

Azerbaycan'ın jeopolitik açıdan değerini arttıran ve dış ülkelerle olan ilişkilerini olumlu yönde etkileyen ana faktörlerden biri coğrafi konumudur. Azerbaycan, dünyanın en önemli coğrafi bölgelerinden biri olarak kabul edilen Avrasya'nın merkezinde, Hazar Denizi ve Karadeniz havzaları ile Güney Kafkasya'da cereyan eden başlıca süreçlerin ve uluslararası çıkar çatışmalarının ortasında yer almaktadır⁴⁰². Azerbaycan'ın jeopolitik konumu çok önemlidir, çünkü hem coğrafi konum açısından doğal bir set, hem büyük devletlerarasında bir tampon bölge hem de ticaret yollarının üzerinde bir geçittir. Bu konumu nedeniyle, gerek bölgesel gerekse de uluslararası politikanın temel unsurlarından birini oluşturmuştur⁴⁰³.

Hazar havzası zengin petrol ve doğal gaz yataklarına sahiptir. Bölgenin 200 milyar varil düzeyinde petrol rezervine sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bu miktar, dünya potansiyel petrol rezervinin %10'una denk gelmektedir. Kaynakların önemli kısmı Hazar'ın Azerbaycan'a ait kısmında bulunmaktadır. Azerbaycan'a ait Hazar Denizi'nin 78.800

⁴⁰¹Elma, F. (2015, Temmuz-Aralık). “Azerbaycan'da Sovyet Sonrası Bağımsızlık Süreci: Demokrasiye Geçiş ve Devlet İnşasının İlk Yılları (1988-1993)”, *Yeni Türkiye*, 75, 191.

⁴⁰²Hasanov, A. (2016). *Güney Kafkasya, Hazar-Karadeniz Havzaları ve Azerbaycan'ın Jeopolitiği*, (1. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 119.

⁴⁰³Yılmaz, R., Sayın, F. M. (2013). “Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 30.

km²'lik alanında 60 ila 200 metre derinliklerde toplam 8 milyar varil petrol ve 4-8 milyar tonluk hidrokarbon rezervi bulunmaktadır⁴⁰⁴.

Harita 3.2. Azerbaycan Haritası.⁴⁰⁵

Şuan ülke ahalisinin yaklaşık %96'sı İslam dini mensuplarıdır. İslam dini Azerbaycan'da hem Sünnîlik hem de Şîîlik olarak temsil edilmektedir. Geleneksel olarak Müslümanların %60'nın Şîî, %40'nın ise Sünnî olduğu söylenir; fakat bağımsızlıktan bu yana bu konuda ciddi istatistiksel araştırmanın yapılmadığı dikkat çekicidir. Şîîler yoğunluklu olarak Bakü çevresindeki köylerde ve ülkenin güneyindeki İran'la sınır bölgelerde yaşamaktadırlar. Sünnîler ise ağırlıklı olarak ülkenin orta ve kuzey bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bununla birlikte Şîîlerin ve Sünnîlerin yaşadığı bölgeleri kesin sınırlarla ayırmamız mümkün değildir. Birçok yerde birlikte yaşıyorlar. Şîîler esasen Caferi-İsnâaşeri iken, Sünnîler ağırlıklı olarak Hanefi ve Şafii'dirler⁴⁰⁶.

Azerbaycan'da devlet, vatandaşların dini ihtiyaçlarını karşılamak için iki kurumla birlikte çalışıyor. Birincisi, Bakanlar Kurulu yanında Dini İşler İdaresidir. Bu kurum, büyük ölçüde devletin din konusundaki resmi tutumunu temsil etmekte, dini faaliyetlerde bulunan

⁴⁰⁴İnternet: Kazımlı, E. (2018). Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Pages_from_karadenizkafkaskong_pdf_9d8f1acf-2ae7-4c72-bea0-33b8b232aacc.pdf, 3. (Erişim Tarihi: 09.02.2019).

⁴⁰⁵İnternet:<https://www.rferl.org/a/azerbaijani-authorities-say-two-extremists-killed-in-tense-city-of-ganca/29583259.html>. (Erişim Tarihi:12.01.2019)

⁴⁰⁶Tağıyev, K. (2013, Güz). "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28), 382.

kurum ve bireylerin faaliyetlerini takip ederek, devletin din politikasının oluşmasına yardımcı olmaktadır. İkincisi ise, Kafkas Müslümanları Dini İdaresidir. Sovyet döneminde kurulan dört büyük dini idareden biri olan bu kurum, Azerbaycan'daki Şîî ve Sünnî Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılayan ve hatta görev alanı ülke dışına taşan yetkili tek kurumdur. Şeyhülislam bu idarenin başındadır. Geleneğe göre şeyhülislam Şîî, yardımcısı olan müftü ise Sünnî'dir⁴⁰⁷.

1992-1993 yılları arasında Azerbaycan'da siyasi partilerin şekillenmesinin ilk aşaması olarak sayılabilir. Bu dönemde siyasi partiler teşkilat şeklini alarak resmileştirildi. Bu partiler, toplumlar ve sosyal kuruluşlar içinde “İslami kimliği” ile ön plana çıkanlar; Azerbaycan İslam Partisi, Azerbaycan Müselman Gençler Birliği, Azerbaycan Respublikası “İslam” Hayriyye Cemiyeti, İslam İlmi-Medeniyet Merkezi, Tövbe Ahlak Cemiyeti'dir⁴⁰⁸.

Azerbaycan Anayasası'nda devletin “dünyeviliği” esastır ve 5. maddesine göre din, devletten ayrıldır. Bu ilkenin, Azerbaycan'ın toplumsal hayatına büyük ölçüde yansıdığını görmek mümkündür⁴⁰⁹. 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın ilgili 18. maddesi dinin devletle ilişkisini aşağıdaki çerçevede düzenlenmiştir⁴¹⁰.

1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din devletten ayrıldır. Kanun önünde tüm dini inançlar eşittir.
2. İnsan onurunu küçük düşüren ve insancıl ilkelerle çelişen dinlerin (dini hareketlerin) yayılması ve propagandası yasaktır.
3. Devletin eğitim sistemi laikdir.

İran'ın, Güney Kafkasya ülkeleri içerisinde en yoğun ilişkilere sahip olduğu ülke Azerbaycan'dır. Bunda Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'nın en büyük, en yoğun nüfusa ve

⁴⁰⁷Taştan, A. (2003, Bahar). “Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 29.

⁴⁰⁸Sarıahmetoğlu, N. (2000). “Azerbaycan'a İslamiyetin Geri Dönüşü”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, 370.

⁴⁰⁹Albayrak, H. (1998). Azerbaycan'da Din, Ö. Turan. (Editör). *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 136.

⁴¹⁰Ganbarov, A. (2017, Bahar). “Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 105.

İran ile en uzun sınıra sahip ülkesi olması gerçeğiyle beraber, tarihsel, etnik, dinsel (mezhepsel) ve benzeri nedenler de önemli rol oynamaktadır⁴¹¹.

3.3.1. Azerbaycan’da Şîî Mezhebi ve İran

1979 devriminden sonra, Şîîliği temel motivasyon kaynağı olarak kabul eden İran ile yine çoğunlukla Şîî olan Azerbaycan Cumhuriyeti arasında hem iki yüz yıllık fiili kopma hem de 1979 sonrası İran’ın dönüşümü nedeniyle mezhepsel ayniliğe rağmen bir ayrılık olduğunu söyleyebiliriz. Kuzey Azerbaycan’da Sovyet döneminin katı seküler uygulamaları ve bağımsızlık sonrasının dini-mezhepsel kimliği değil, milli-etnik kimliği öne çıkaran politikalarının da bunda etkili olduğu açıktır. Bununla birlikte halen İran’daki medreselerde dini eğitim alan binlerce Azerbaycan vatandaşı bulunmakta ve bunlar eğitimleri sonrası büyük çoğunlukla ülkelerine dönmektedirler. Her ne kadar Azerbaycan İran’ın mezhepsel müdahalelerine karşı duruş sergilese de medreseler aracılığıyla gerçekleşen İran’ın etkisini tam anlamıyla kontrol etmekte zorlanmaktadır. İran’ın önde gelen din adamlarının zaman zaman Azerbaycan’ın “dini hassasiyetlerden uzak” olduğunu iddia ettikleri politikalarını şiddetle eleştirdikleri de görülmektedir⁴¹². İran’ın Sovyetler Birliği’nin dağılma sırasında Azerbaycan’la yakınlaşmasındaki amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilir:⁴¹³

- ✓ Bağımsız ve demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti’nin oluşumunu her ne yolla olursa olsun engellemek, “Güney Azerbaycan” üzerindeki etkisini engelleyerek İran’ın toprak bütünlüğünü ve iç istikrarını korumak,
- ✓ Güney Kafkasya’da ve Orta Asya’da ABD ve Türkiye’nin etkisinin artmasını önlemek;
- ✓ Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyada dinsel (mezhepsel) bağların da etkisiyle yayılma alanına sahip olmak,
- ✓ Azerbaycan Cumhuriyeti örneğinde pazar kazanmak,
- ✓ Resmi “İran İslam devrimi ihracı” doktrinine uygun olarak Azerbaycan Cumhuriyeti’nde İran tipi bir rejim kurmak.

⁴¹¹Aslanlı, A. (2017, Eylül-Ekim). “İran’ın Güney Kafkasya Politikası”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 9(82), 31.

⁴¹²İnternet: Yılmaz, H. R. (2012, Eylül). Bloklar Arası Gerilimin Yeni Cephesi: Azerbaycan-İran, tepav, No201254. <http://www.tepav.org.tr/tr/ekibimiz/s/1198/Huseyin+Rasit+Yilmaz>. 3. (Erişim Tarihi:13.02.2019).

⁴¹³Aslanlı, A., Memmedov, A. (2016). “Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 1526.

İran, Şiîliği Azerbaycan ile olan ilişkilerinde ana avantajı olarak görüyor; çünkü Azerbaycan nüfusunun bir kısmı Şiî mezhebine inanıyor. İran, Şiîliğin ruhani merkezi olan Kum'da Şiî din adamlarının eğitim ve faaliyetlerini desteklemek için olağanüstü miktarda para harcamakta ve etrafındaki Şiî toplumları üzerinde etki kurmaktadır. Tahran, böylece Şiî topluluklarıyla dayanışma bağları kurarak ülkelerin iç işlerine müdahale etmekte tereddüt etmemektedir. İran yönetimi bu yöntemle 1979 İslam Devrimi'ni komşu ülkelere ihraç etmeyi hedeflemiştir. Azerbaycan Şiîliğinin Caferi koluna mensup olması İran'ın bu ülkedeki mezhepsel politikalarını daha da elverişli duruma sokmaktadır⁴¹⁴.

İran'daki İslam Devrimi'nden hemen sonra, devrimi ve değerlerini komşu ülkelere ihraç etme arzusu bölge ülkeleri için endişe kaynağı oldu. Bu özellikle Şiî nüfusu yüksek ülkelerde daha da geçerliydi⁴¹⁵. Azerbaycan'ın jeopolitik konumu ve Şiî nüfusunun çoğunluğu, bu siyasi birimi İran İslam Cumhuriyeti için önemli bir ülke yapmıştır⁴¹⁶. 1991'de SSCB'nin çöküşü ve daha küçük ülkelerle değiştirilmesi çeşitli açılardan İran İslam Cumhuriyeti üzerinde önemli bir etkisi oldu ve birçok yönden lehine olabilirdi. İran İslam Cumhuriyeti, yeni komşularıyla yeni siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler kurmaya çalıştı. İslam Devrimi'nin fikirlerini derinleştirirken, bölgesel konumunu güçlendirmekle uluslararası duruşunu pekiştirmeye ve geliştirmeye devam etti. Azerbaycan Cumhuriyeti, Kafkasya'nın önemli ve stratejik bölgesinde İran İslam Cumhuriyeti sınırlarının yanında ortaya çıkan ülkelere biridir. Bu ülke Kafkasya bölgesindeki en önemli ve en büyük ülkedir⁴¹⁷.

Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra İran İslam Cumhuriyeti, bu cumhuriyetle ilişkilerinde dini açıkça vurgulardı. İranlı stratejistlere göre, Şiîliğin iki ülkeyi birbirine bağlayan diğer faktörleri şekillendirmede önemli bir rolü var ve bu Cumhuriyete sızmak için zemin hazırlar⁴¹⁸. 1992 yılına gelindiğinde İran'ın Azerbaycan dini yaşamına tutunması güçlenmeye başlamıştı. Azerbaycan'da onlarca İranlı dini adamlar ve örgütler aktif olarak

⁴¹⁴Mammadov, H. (2013). "Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-İran İlişkileri", *OAKA*, 8(15), 50.

⁴¹⁵Atai, F. (2012). "Iran and the South Caucasus Countries", *Central Eurasia Studies*, 5(10), 124.

⁴¹⁶Mojtahedzadeh, P., Hossainpour, R., Karimipour, Y. (2008). "An Analysis of the Overlapping Areas of Geopolitical Realities in the Foreign Policies of the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan", *The Journal of Spatial Planning*, 12(10), 219.

⁴¹⁷Sajadi, A. (2011, Fall). "The Periphery Plan and Azerbaijan Cooperation with Israel", *Political Science Quarterly*, 16, 140.

⁴¹⁸Chaboki, O. (2010, Winter-Spring). "Challenges of Iran-Azerbaijan Relations", *Central Eurasia Studies*, 3(2), 71.

din vaazıyla uğraştı ve ülkenin farklı bölgelerinde 150'den fazla medrese kuruldu⁴¹⁹. Bu nedenle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilk yıllarında, Şîî dininin ülkedeki etkisi muazzamdı. Azerbaycanlı analistler, bu cumhuriyetin bağımsızlığından sonra, ilk beş yıl boyunca İran Şîî fikirlerinin gelişmesine ve genişlemesine çok dikkat edildiğine inanıyor. İran'da yayımlanan dini ve ideolojik kitaplar, Azerbaycan'daki çeşitli kitapçılarda geniş çapta görülüp hoş karşılandı.

Ayetullah Humeyni bir konuşmasında, Türkiye ve (Azerbaycan) gibi ülkeleri küresel cehalet ve kibir düzeninde ortak kabul edip Müslüman halkı esaretten kurtarmayı İslam devletinin görevi olarak görüyordu⁴²⁰. Bu, İran'ın bağımsızlığından beri Azerbaycan Cumhuriyeti'ne aktif olarak katılması, dini ideolojisini geliştirmesi için iyi bir teşvik oldu⁴²¹. Azerbaycan'ın İslamcı Şîîleri, İslamcı siyasal faaliyetlerinin İran'ın İslam Devrimi'nden etkilendiğine inanıyor ve devrimin zaferiyle onlar da, İran'ın İslam Devrimi'nin kurucusu etkisinde dini öğretiyi ve İslami öğretiyi özel bir hareketle yürütüyorlar. Böylece geçmişin korkusu ortadan kalktı, cesaret ve korkmama duygusu onlarda yaratıldı⁴²².

Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Şîî İslamcı gruplar birçok iniş ve çıkıştan geçmiştir. Nispeten açık sosyo-politik faaliyetlerin başlaması ve bu ülkenin çeşitli sahnelerinde yer alması, İran İslam Devrimi'nin zaferiyle aynı anda vurgulanmıştır. Onlar, "Humeynici" ünvanıyla ve daha çok Bakü'nün Nardaran bölgesinden bazı siyasî eylemlerde bulundular⁴²³. Nardaran küçük bir köy olduğu halde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dini, siyasî ve kültürel yaşamında güçlü bir varlığa sahip olmuştur ve özellikle Humeyni'nin önderliğindeki İslam Devrimi'nden beri, Nardaran halkı İslam dünyasının sorunlarını takip etmekle ve her önemli bölgesel ve uluslararası konuda Müslümanlara destek vermekle dikkat çekmiştir⁴²⁴. Humeyizmin benimsenmesi, İranlı dini liderlerin politik üstünlüğünü ve/veya kuralını kabul etmek anlamına geliyordu. Aynı zamanda Şîî-Sünnî anlaşmazlıklarını yeniden canlanması anlamına da geliyordu⁴²⁵. İslam Partisi, 1980'li yılların sonunda Azerbaycan halkının

⁴¹⁹Goyushov, A. (2008). "Islamic Revival in Azerbaijan", *Current Trends in Islamist Ideology*, 7, 73.

⁴²⁰Afzali, R., Rashidi, M., Motaghi, A. (2012). "Dominant Geopolitical Structure Analyses on Mutual Relationships of Iran and Azerbaijan Republic from the 1991- 2010 with Constructivism Geography Approach", *Human Geography Research Quarterly*, 44(80), 11.

⁴²¹Cornell, S.E. (2006). "The Politicization of Islam in Azerbaijan", Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, Washington, 42.

⁴²²Jabbari, V. (2010). *The Shi'ite of the Republic of Azerbaijan*. Qum, Shia Studies Press, 153.

⁴²³Ibid. 139.

⁴²⁴Heshmati, B. (2015). "From Atheism to Multiculturalism; bases of Religious Policy Ruling on Republic of Azerbaijan", *Azer Aran Research and Study Quarterly*, 13(40-41), 33.

⁴²⁵Goyushov, a.g.m., 74.

hareketi sırasında kuruldu. Hac Ali Ekram Aliyev, Hacı Agha Nuriyev ve İslam Partisi'nin şu anki lideri Hacı Muhsin Samedov, Azerbaycan Halk Hareketi eylemcileriydiler; ancak İslamcı Parti resmen 1992 yılında Nardaran köyünde faaliyet göstermeye başladı⁴²⁶. Bir zamanlar AHC liderliğinde bulunan Hacı Elikram 1993'te Azerbaycan İslam Partisi'nin kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Parti kısa sürede ülkenin bazı bölgelerinde önemli bir nüfuza kavuşmuş, dindar insanların bir kısmını çevresinde toplayabilmiştir. Ağırlıklı olarak Şii mezhebinden olan düşüncelere dayanan parti, İran'daki İslamcı rejime olan sevgisini de saklamamaktaydı. Partinin kendi programında, Azerbaycan'da İslami rejim kurulması konusuna da yer vermesi bunun bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. 1996'da Azerbaycan'ın yetkili adli kurumları, İslam Partisi'nin İran gizli servisleri ile ilişkisi olduğu konusunda bir iddia ortaya attı. Daha sonra, partinin bazı liderlerinin bu gizli servislerden mali yardım aldığı belirlendi. Bu nedenle de, 1996'da İslam Partisi'nin 4 yöneticisi vatana ihanet suçundan ağır hapis cezasına çarptırıldılar⁴²⁷. İslam Cumhuriyeti modeli, Azerbaycan İslam Partisi'nin kültürel temel ideolojisidir. İran İslam sistemini jeopolitik derinlikleri olarak görüyorlar⁴²⁸.

Şekil 3.1. Azerbaycan İslami Partisi ⁴²⁹

⁴²⁶İnternet: <http://qafqaz.az/fa/?p=2507>. (Erişim Tarihi: 21.02.2019).

⁴²⁷Hüseyinli, G. (2001). "Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler", *Avrasya Dosyası: Azerbaycan Özel*, 7(1), 169.

⁴²⁸Fallah, R. (2012). "Islamism in the Republic of Azerbaijan: Nature and Perspective", *Journal of 15 Khordad*, 9(32), 158.

⁴²⁹İnternet: https://www.faktxeber.com/News_h501994.html. (Erişim Tarihi:25.02.2019).

Partinin Statüsü ve Tüzüğü'nün yayılması ve ulaşmak istediği hedeflerin açıklanması ve partinin “Azerbaycan’da İslam Kültürünü Yaymak” adlı sloganı, altmış bin üyeyi partiye getirdi. Parti, Azerbaycan’ın 65 kentinde ve bölgesinde, ofis ve organizasyon komitesi açmaya devam etti⁴³⁰. Partinin üyeleri, İslam kültürünün Azerbaycan’da yayılmasını istedi ve Azerbaycan’ın ekonomik ve siyasi bağımsızlığını korumak için İslam hukukunun hükmünde mücadele etmeye başladı. Herhangi bir etnik milliyetçiliği reddediyor ve İslam kültürünü genişletme sloganına planlarının başında yer vermiştir⁴³¹.

İslami düşüncelerin yayılması, Camilerin geliştirilmesi, Dini komitelerin düzenlenmesi, Kudüs Günü mitingleri düzenlemek, Muharrem ve Safer aylarda yas tutmak, İslam dünyası, özellikle Filistin ile ilgili konferanslar düzenlemek, Azerbaycan Cumhuriyeti ile İsrail arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine muhalefet, İran İslam Cumhuriyeti’nin bölgesel ve uluslararası konumlarını desteklemek, Azerbaycan’da NATO’nun ve yabancı ülkelerin varlığına muhalefet ve din karşıtı politikaların, hükümet programlarının eleştirilmesi son yıllarda İslami Parti’nin özel görevleri arasında yer aldı⁴³². Azerbaycan İslam Partisi, İran siyasal ve dini sisteminin önemli bir destekçisi olarak görülmelidir. Bu partiye göre, bağımsız Azerbaycan’ın oluşumunda yalnızca İslam yapıcı bir rol oynayabilir. Bu inanç, Azerbaycan İslam Partisi’nin ideolojisinin özüdür. Şimdi Azerbaycan’daki en büyük Şiî İslamcı parti ve aynı zamanda İran İslam Cumhuriyeti ile en bağlı siyasi partidir⁴³³. Eski parti lideri Hacı Ali Ekrem, amacının İslami bir devlet kurmak olduğunu defalarca dile getirdi⁴³⁴.

2011 yılında, Bakü’deki başörtüsü yasağı nedeniyle Azerbaycan İslam Partisi’nin hükümet karşıtı gösteriler İran tarafından açık bir şekilde desteklenmiştir. İran’ın Azerbaycan’daki İslami faaliyetlere verdiği destek, Bakü yönetiminin olaylara sert tepki vermesine neden olmuştur. Nitekim Azerbaycan İslam Partisi’nin önde gelenleri ağır cezalara çarptırılmıştır. 320 kişinin tutuklanmasına İran tarafı sert tepki göstermiştir. Tahran, 12 Ocak 2011’de Azerbaycan İslam Partisi Başkanı Muhsin Samedov’un tutuklanmasına

⁴³⁰Moharamkhani, F., Hayderi, M., Abedi, A. (2016). “Investigating the Role of Iran in Shiite Revival in the Republic of Azerbaijan”, *Caucasus Specialized and Research Quarterly*, 1, 47.

⁴³¹İnternet: <https://www.tabnak.ir/fa/news/1979056>. (Erişim Tarihi: 23.02.2019).

⁴³²Gholizadeh, S. E., Kaffash Jamshid, M. R. (2014). “The Challenges and Opportunities in Iran’s Having Strategic Depth in the Republic of Azerbaijan”, *Journal of Defense Policy*, 22(86), 148.

⁴³³Ashrafi, M., Ashrafi, M. (2017). “Investigation and Analysis of the Conditions of the Shiites in Azerbaijan”, *Shiite Studies*, 15(58), 85.

⁴³⁴Moharamkhani, F., Hayderi, M., Abedi, A. (2016). “Investigating the Role of Iran in Shiite Revival in the Republic of Azerbaijan”, *Caucasus Specialized and Research Quarterly*, 1, 46.

tepki gösteren İslami Koalisyon Partisi'nin uluslararası ilişkilerden sorumlu Genel Başkan Yardımcısı Hamid Rıza Tereggi, bu tutuklamanın, Azerbaycan devletinin stratejik hatası olduğunu söylemiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde getirilen başörtüsü yasağına tepki gösteren İslam Partisi'ne yönelik girişimlere ve bu ülkede camilerin tahrip edilmesi ve kapatılması için yapılan çalışmalara işaretlerle, vatansever bir insan olan Muhsin Samedov'un tutuklanmasının Müslümanların bu ülkenin devletine yönelik kızgınlığa sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. Tereggi, “nüfusunun % 93'ü Müslüman olan Azerbaycan, Siyonist rejimin etkisi altında kalmamalı” demiştir. Tutuklananlardan Vagif Abdullayev 2012 yazında hapisanede ölmüştür. Şiî dindarlar, Vagif Abdullayev'i Azerbaycan'da ilk “Hicap Mücadelesi Şehidi” olarak tanımlamışlardır⁴³⁵.

Azerbaycan yetkililerine ve siyasi seçkinlere göre, İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İslamcı muhalif eylemciler ve din adamlarına vereceği desteğin ötesinde İran, hayırsever kuruluşlar aracılığıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki etkisini artırdı. Öte yandan, doğrudan burs yerine, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bulunan İran'ın sponsorluğundaki camiler, Azerbaycan öğrencilerini genellikle İran'ın Dini İlmîyye Medresesinde okumak için dini bağışlarla gönderirler⁴³⁶. Azerbaycan, İran'ın propagandasını ve dini faaliyetlerini egemenliğine tehdit olarak görmektedir.

Bakü, İran'ı Azerbaycan'daki beşinci sütunu (Şiî siyasi partileri) desteklemekle suçluyor. Azerbaycan ayrıca Tahran'ı dini misyonerlere ve aşırılık yanlılarına destek vermekle suçlayarak, Tahran'ın amacının Aliyev rejimini devirmek olduğunu iddia ediyor⁴³⁷. Azerbaycan Cumhuriyeti, İran'ın bu mezhebi politikasına karşı bölgesel ve bölge dışı aktörlerin varlığını isteyerek, özellikle İran İslam Cumhuriyeti'nin etkisinin ve varlığının azaltılmasını amaçlamış ve İsrail, ABD ve Türkiye gibi ülkelerle daha derin ilişki kurmak istemiştir.

⁴³⁵Paşa, E. (2012). *Azerbaycan'da Etnik Gruplar ve Dış Politikaya Etkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 132.

⁴³⁶Rubin, M. (2014). Azerbaijan's Iran Problem, American Enterprise Institute for Public Policy Research, No.1, 4

⁴³⁷Voshoghi, S., Rezaei, M. (2016, Winter). “Iranian Perspective to Understand the Obstacles and Failure in Relations between Tehran – Baku”, *Quarterly Journal World Politics*, 4(4), 161.

3.3.2. Türkiye ve Azerbaycan'daki Rekabet

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kafkasya'nın siyasi ve güvenlik denklemlerindeki konumunu güçlendirmek ve nihayetinde bu bölgenin jeopolitik ağırlığını arttırmak, Türkiye'nin sadece Kafkasya'da değil, Hazar ve Orta Asya bölgelerinde de etkisinin bir uzantısı olarak görülebilir. Aslında Azerbaycan Cumhuriyeti, Türkiye'nin Orta Asya'nın geniş topraklarına açılan kapısıdır⁴³⁸. Komünist ideolojinin çöküşünden sonra, İran ve Türkiye Güney Kafkasya'daki nüfuz için rekabet etmeye başladı. Türkiye, stratejik çıkarları İran'la çatışan bir komşu ve rakip bir güçtür. İran İslam Cumhuriyeti, bölgedeki rolünü, bölge ile kültürel ve tarihi bağları yanı sıra siyasi nedenlerle de korumak ve genişletmek istiyor. Bu nedenle, İran aynı zamanda Türkiye'nin bölgedeki etkisini rakip bir devlet ve hedeflerine ulaşmasında bir engel olarak görüyor.

Birçok uzmana göre İran İslam Cumhuriyeti, kendi İslami modeliyle Türkiye ve Batı'nın laik ve liberal modelini karşı komünist modelinin yerini almaya çalışıyordu. İslami model, Haşimi Rafsanjani'nin 1992 yılında bölge ülkeleri için ideal bir model olduğunu ilan ettiği şeydi⁴³⁹. Türkiye, Kafkasya'daki dış politikasındaki etnik ve dil unsurundan da yararlanıyor ve İran'da yaşayan Azerbaycanlılar için de geçerli olabilecek ve bölgedeki Türkçe konuşanlar arasında daha fazla yakınlaşma istiyor ve iki ülke arasında ideolojik bir çatışma yaratabilir⁴⁴⁰.

Türkiye'nin laik ve liberal modeli Azerbaycan halkı üzerindeki etkisi İran siyasi propagandasını engelledi. İran mollalarının söylemi, en azından laik eğitimli nüfusa çekici değildi⁴⁴¹. İran'ın dini lideri Ali Hamaney; Azerbaycan'da İslami şevkin patlak verdiğini bunda etnik ve milliyetçi saiklerin rol oynadığını düşünmenin büyük hata olacağını belirtmektedir. İran'ın 15 kişilik Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi üyelerinden biri olan Muhammed Cevad Laricani, Türkiye'nin bağımsızlığını yeni kazanmış çoğunluğu Müslümanlardan oluşan eski Sovyet cumhuriyetlerinde seküler demokrasi inşa etme çabalarına verdiği desteğin bu ülkelerdeki İslami uyanışı engelleme amaçlı olduğunu ve

⁴³⁸Yazdani, E., Kheiri, M. (2017). "Turkey's Foreign Policy Approach in Caucasus (Case Study Republic of Azerbaijan)", *Journal of Central Asia and the Caucasus Studies*, 98, 149.

⁴³⁹Shafae, A. (2009, Winter). "The Impact of the Islamic Revolution on Political Developments in Caucasus Area", *Political Science Journal*, 12(48), 168.

⁴⁴⁰Hatami, A., Sharbati, V., Heydari, M. (2014). "Foreign Policy of Turkey in South Caucasia and its Conflict with Advantages of Iran and Russia", *Caucasus Specialized and Research Quarterly*, 95.

⁴⁴¹Goyushov, a.g.m., 74.

İran'ın İslami hükümetine karşı Batı'nın kültürel saldırısına katkıda bulunan bir öncü kuvvet rolü oynadığını iddia etmiştir⁴⁴².

20 yıllık görünüm belgesine göre, İran 2025 yılına kadar bölgesel bir güç haline gelmeli. Sonuç olarak, Kafkasya'da İran ve Türkiye arasındaki rekabet kesindir. AK Parti iktidara geldiğinde, Ankara daha ılımlı bir politika izlemiştir; ancak dini açıdan, Ankara Şii İran'a şüpheli gözle bakıyor. İran'ın etkisine karşı, Ankara ortak bir İslam ve liberalizm örneği olarak Azerbaycan'da dini bir model fikrini ortaya koydu. Bu model, dinin Azerbaycan hükümet politikasından ayrılmasından dolayı daha başarılı olmuştur⁴⁴³.

3.3.3. ABD ve Azerbaycan'daki Rekabet

Azerbaycan açısından ABD, SSCB'ye karşı Soğuk Savaşı kazanan, dünyanın tek hegemon gücü olan devlettir. Diğer büyük devletlerin bile bu gerçeği göz ardı edemeyeceği düşünüldüğünde, Azerbaycan'ın bu ülkenin dış politikasındaki çıkarlarını göz ardı etmesi mümkün değildir. Aynı zamanda ABD, Azerbaycan için Rusya karşısında bir denge unsurudur ve bağımsızlıktan sonra uygulanan dış politika değerlendirildiğinde bu durumu açıkça görmek mümkündür. ABD, Azerbaycan için enerji politikasının şekillenmesinde, petrolü dünya piyasalarına taşıyacak hattın güzergâhının belirlenmesinde, başta Rusya olmak üzere İran, Türkiye ve diğer büyük devletlere yönelik politikasının oluşmasında dikkate alması gereken bir güçtür. Azerbaycan zaman zaman Rusya ve İran arasında sıkıştığı dönemlerde ABD'ye doğru kayarak dengeyi sağlamaya çalışmış, ABD-İran, ABD-Rusya gerginliğinde ise daha temkinli davranarak hukuki sorumluluk almak istememiştir⁴⁴⁴.

1990'lı yıllarda ABD yetkilileri; Azerbaycan Cumhuriyeti, İsrail, Türkiye ve Gürcistan'ın ABD'ye desteğinin İran, Suriye, Ermenistan ve Rusya'nın omurgasına ağırlık verebileceğine inanıyordu⁴⁴⁵. O zamanlar ABD yetkililerinin açıklamaları ve uyarıları incelendiğinde bu endişeler belirmektedir. Brzezinski'nin sözlerine bu korkunun yansıması da açıkça görülmektedir. “ABD ve Rusya için jeopolitik boşluktan doğabilecek tehlikeli

⁴⁴²Kelkitli, F. A. (2017, Bahar). “Azerbaycan-Türkiye-İran Üçgeni: Politik Sorunların Gölgesinde Ekonomik İşbirliği Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, 53, 74.

⁴⁴³Javadi Arjomand, M. J., Fallahi, E. (2016). “Comparative examination of Turkish and Iranian foreign policy in South Caucasus With an Emphasis on Azerbaijan and Armenia”, *Central Eurasia Studies*, 8(17), 219.

⁴⁴⁴Cabbarlı, H., Abdullayeva, V. (2009, Ocak-Haziran). “Azerbaycan Dış Politikası'nın Temel Özellikleri (1991-2009)”, *21. YÜZYIL*, 88.

⁴⁴⁵Koolae, E., Asadi Kia, B., Rava, S. (2017). “The Obstacles and Factors Impeding the Expansion of Relations between Azerbaijan Republic and Israel”, *Political International Researches*, 8(29), 10.

girdap İslamcılıktır. Büyüyen İslami uyanış sadece Rusya'nın çıkarlarıyla çarpışma değildir. Dünyadaki ve bölgedeki ABD egemenliğine karşı, öte yandan, İslamcılığın yayılmasından endişe duyan Azerbaycanlı yetkililer, Amerikalılarla bu konuda ortak bir bakış açısı vardı. İslamcılığa karşı bu ortak görüşü, İslami eğilimlerin kontrolünde ve İran İslam Cumhuriyeti'nin etkisinin sınırlandırılmasında önemli bir faktör olmuştur⁴⁴⁶.

Azerbaycan Cumhuriyeti, NATO ve ABD ile ilişkilerini genişletmek için iki önemli amacı takip ediyor: Bunlardan ilki işgal altındaki bölgelerini NATO'nun siyasi ve askeri desteğiyle Ermenistan'dan geri almak ve diğeri Rusya, Ermenistan ve İran'dan olası askeri tehditler olması durumunda NATO'ya destek vermesi⁴⁴⁷. Amerika, Güney Kafkasya ile ilgili görüşlerini ve İran İslam Cumhuriyeti ile Güney Kafkasya bölgesi arasındaki bağlantının türü göz önüne alındığında İran İslam Cumhuriyeti'nin etkisini ve hatta ortadan kaldırılmasını her zaman azaltmaya çalıştı. Bu cumhuriyetlerde İslamcılığın büyümesinin önlenmesi aslında İran İslam Cumhuriyeti'nin tecrit edilmesini ve sınırlandırılmasını hedefliyor⁴⁴⁸.

11 Eylül olayları ve İran'ın şer ekseninde yer almasından sonra, ABD'nin güvenlik bakışı Kafkasya bölgesine ve özellikle de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne değişmiş ve bu şekilde İran'ı çevreleme politikasını takip etmeye başlamış⁴⁴⁹. İki ülke 2002 yılında Bakü'de savunma konsoloslukları kurdular ve bir ABD askeri uzmanına göre, ABD güvenlik yardım programı adı altında 4.4 milyon dolar Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na yardımda bulundu. 2009 yılında, Amerika Birleşik Devletleri, Hazar Denizi'nde Azerbaycan Cumhuriyeti'ne birkaç savaş gemisi vermiş. Ayrıca, Azerbaycan Donanması'nın eğitimi özel şirket Blackwater USA tarafından yürütülmektedir. Şimdi ABD'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki askeri varlığı iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik boyutlara ulaştığını göstermektedir⁴⁵⁰. ABD'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardımı, ABD'nin İran'a

⁴⁴⁶Gholizadeh, S. E., Kaffash Jamshid, M. R. (2014). "The Challenges and Opportunities in Iran's Having Strategic Depth in the Republic of Azerbaijan", *Journal of Defense Policy*, 22(86), 162.

⁴⁴⁷Abbasi, M., Mousavi, S. M. (2014). "Iran-Azerbaijan Relations: Foundations of Integration and Sources of Disintegration", *Central Eurasia Studies*, 6(13), 75.

⁴⁴⁸Vosoughi, S. (2009, Spring). "The Islamic Republic of Iran's (IRI) Security Threats in Southern Caucasus", *Quarterly Political and International Research*, 1(1), 109.

⁴⁴⁹Abazari, M., Rezazadeh, H., Karimzadeh, M. (2011, Summer). "A Comparative Study of Iran and Turkey's Relations with the Republic of Azerbaijan (Within the Framework of Agent-Structure)", *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 3(7), 274.

⁴⁵⁰Zibakalam, S., Akhondi, H., Kiani, A. (2014, Winter-Spring). "America and Its Influence on Iran in Achievement of the Goals in the Caucasus (Case Study: Republic of Azerbaijan)", *Central Eurasia Studies*, 7(1), 90.

saldırmak için Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını kullanması ve İran-Azerbaycan askeri ilişkilerine duyarlılığı, ABD'nin İran-Azerbaycan siyasi ilişkileri üzerindeki etkisini gösteriyor⁴⁵¹.

Azerbaycan, diğer Güney Kafkasya cumhuriyetlerinden daha fazla, ABD ile işbirliği ve bölgede yeni ABD destekli askeri yapıların kurulması çağrısında bulunuyor. Aslında, ABD, bölgedeki askeri varlığı ile ekonomik ve siyasi varlığının yanı sıra İran'daki kuşatmayı tamamlamaya çalışıyor, böylece İran'ın bölgede güvenlik ve ekonomik düzenlemelerinde varlığını önlüyor ve İran'a karşı olası askeri harekâtın önünü açıyor⁴⁵². Dolayısıyla işbirlikleri, Rusya'nın bölgedeki etkisini azaltarak ve İran'ı izole ederek Kafkasya ve Hazar bölgesindeki ABD'nin varlığını sürdürmesi için önemli bir faktör olabilir⁴⁵³. İran, bölgedeki Azerbaycan'ın davranışını düzenlemeye ve yönetmeye ilgi duyuyor, ancak Kafkasya'daki çıkarlar büyük ölçüde Ermenistan ile sınırlıdır. ABD propagandası ve Azerbaycan'a yapılan yatırımlarla İran'ın şu anda Azerbaycan'daki çekiciliğini artıracak kişisel ilişkileri, askeri bağları ve sosyal çekicilikleri bulunmuyor⁴⁵⁴.

3.3.4. İsrail ve Azerbaycan'daki Rekabet

İsrail, David Ben-Gurion'un doktrine ettiği Çevre İttifak Stratejisine dayanarak, Pehlevî dönemindeki İran ile ilişkilerini daha da ilerletmeye çalıştı. 11 Şubat 1979'daki İslam Devrimi'nin zaferinin ardından, bu özel bağlar hızla kesildi ve Tahran'da Büyükelçiliği FKÖ'ye devredildi. Dini ve insani düşüncelere göre İslam Cumhuriyeti, Filistin davasını amaçlarının ön saflarına yerleştirdi. İslam Cumhuriyeti'nin lideri Ayetullah Humeyni, İsrail'i "dünyadan kaybolması gereken", "kanser tümörü" olarak gördü, böylece İsrail'i "stratejik bir müttefikten" "stratejik bir düşmana" dönüştürdü⁴⁵⁵.

⁴⁵¹Koolae, E., Osuli, Q. (2013). "How to Change the Securitized Relationship between Iran and the Azerbaijan Republic", *Central Eurasia Studies*, 5(11), 88.

⁴⁵²Zibakalam, S., Akhondi, H., Kiani, A. (2014, Winter-Spring). "America and Its Influence on Iran in Achievement of the Goals in the Caucasus (Case Study: Republic of Azerbaijan)", *Central Eurasia Studies*, 7(1), 95.

⁴⁵³Karamzadi, M., Khansari Fard, F. (2017, Winter-Spring). "Explanation of Areas of Integration in Relations between Iran and Azerbaijan and its Challenges (1991-2014)", *Journal of Central Asia and the Caucasus Studies*, 10(1), 185.

⁴⁵⁴Voshoghi, S., Rezaei, M. (2016, Winter). "Iranian Perspective to Understand the Obstacles and Failure in Relations between Tehran – Baku", *Quarterly Journal World Politics*, 4(4), 180.

⁴⁵⁵Tavasoli Roknabadi, M., Rezaei, N. (2010). "The Impact of Party Structure on Israel Foreign Policy vis-à-vis the Islamic Republic of Iran", *Political International Researches*, 2(3), 144.

Sovyet komünist sisteminin çöküşü ve Kafkasya ve Orta Asya'daki Müslüman ülkelerin devrimi, İran İslam Cumhuriyeti ile Suudi Arabistan arasındaki rekabetin her ikisinin de bir şekilde İslami bir model sunmasına neden oldu. İslami köktencilğin bu alanlardaki yayılması ya da bu ülkelerin Ortadoğu'daki radikal İslam ülkeleriyle birleşmesi, İsrail ve Batı için ciddi tehditler oluşturabilirdi. İslami köktencilğin eski komünist tehditlerin yerini aldığını ilan eden Batı, İsrail vasıtasıyla mücadelesini yoğunlaştırmaya çalıştı⁴⁵⁶. İran'ın Azerbaycan'daki Şîi çoğunluğunu etkileme girişi, bu ülkede İslami yasaların uygulanması, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yahudi azınlığın varlığı, İran'a yakınlığı ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin petrol ve doğalgaz kaynakları İsrail'in bu ülkeye özellikle dikkat etmesine neden olmuştur⁴⁵⁷. Azerbaycan hükümeti, Azerbaycan halkının mezhebi ve dini geçmişe sahip olması ve tarihsel ve dini kökleri nedeniyle İran ve Azerbaycan halkı arasındaki yakınlaşma nedeniyle İslamiyet tehlikesini ciddi bir tehdit olarak görüyor. Bu amaçla, Azerbaycan hükümeti, İran İslam Cumhuriyeti'ne baskı yapmak ve İsrail'in İran tehditlerine karşı yardımından yararlanmak için İsrail'e yakınlaşmaya çalıştı⁴⁵⁸.

Tehdit faktörü, İran'ın hem radikal dini grupların bölgede etkinliklerinin artması, hem de genel anlamda kendi nüfuz alanını genişletmek bakımından yürüttüğü faaliyetler olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda İsrail'in endişelerini haklı kılan bir durum Ayetullah Humeyni'den başlamak üzere İranlı dini liderlerin ve devlet başkanlarının neredeyse silsile halinde “küçük şeytan” olarak nitelendirdikleri İsrail'in imhası çağrısında bulunmaları olmuştur. Bakü'nün endişelerinin de temelsiz olmadığı oldukça kısa bir sürede ortaya çıkmıştır. Zira Tahran Sovyet boyunduruğundan kurtuluşunu müteakiben İran yerine Batılı bir modeli tercih eden Azerbaycan'a, geleneksel Azeri sekülerizminin otoritesini yıkma hedefli dini mesajlar yayacak mollalar göndermeye başlamıştır. Ayrıca resmi ağızlardan Azerbaycan liderlerine İsrail ile işbirliğinin bölge ülkeleri arasında dini birliği bozacağı, bu ülkelerin kendilerine zarar vereceği konusunda uyarılarda bulunmuştur⁴⁵⁹.

⁴⁵⁶Sajadi, A. (2011, Fall). “The Periphery Plan and Azerbaijan Coopertation with Israel”, *Political Science Quarterly*, 16, 148.

⁴⁵⁷Koolae, E., Asadi Kia, B., Rava, S. (2017). “The Obstacles and Factors Impeding the Expansion of Relations between Azerbaijan Republic and Israel”, *Political International Researches*, 8(29), 14.

⁴⁵⁸Panahi, A., Amiri, E. (2015, Summer). “The Effect of Israel Presence in Azerbaijan Republic on National Security of Iran”, *Journal of Political Research*, 5(13), 60.

⁴⁵⁹Erdoğan, İ. (2013). “Farklılıktan Stratejik İşbirliğine Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, *OAKA*, 8(15), 28.

İsrail ve Azerbaycan hükümetlerinin güvenlik sektöründeki işbirliği, Azerbaycan'daki İslami köktendincilerin tehditlerini büyük ölçüde caydırabiliyor. Netanyahu, görüşmesi sırasında İsrail, Türkiye ve Azerbaycan'ın İslami köktencilığe karşı mücadelede önemli olduğunu belirtti⁴⁶⁰. Öte yandan, siyasal İslam'ın yayılması ve büyümesi ile İran'ın süreç üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri ile ilgilenen Azerbaycan, İran'ın askeri ve nükleer gelişimi ile ilgili İsrail ile ortak hedeflere sahiptir. Yeni Çevre Stratejisi'nin hedef ülkesi olan İran, İsrail'in Azerbaycan'a olan ilgisini kendisine yönelik bir manevra olarak algılamaktadır. Bu nedenle Tahran, Bakü'yü İsrail ile ilişkilerini sınırlandırması konusunda sık sık eleştirmiş, bu ortaklığa karşı Rusya, Suriye ve Ermenistan ile ilişkilerini sıcak tutarak bölgesel bir korunma alanı oluşturmaya çalışmıştır⁴⁶¹.

Özellikle İran'ın nükleer faaliyetlerine yönelik İsrail'in güç kullanma tehdidinin yoğunlaştığı 2012 yılından itibaren Azerbaycan, İsrail güvenlik doktrininde kritik bir yere gelmiştir. Bu dönemde Azerbaycan toprakları İsrail ve İran arasındaki örtülü operasyonların merkezi olurken, Bakü gerek İran'ın ideolojik ve toprak bütünlüğü olarak kendisine tehdit oluşturması gerekse Tahran'ın Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ı desteklemesi sonucu İsrail ile yakınlaşmıştır. Bu anlamda en kritik gelişme iki ülkenin Şubat 2012'de imzaladığı ve İsrail'in Azerbaycan'a insansız hava aracı, uçaksavar ve füze sistemleri satmasını öngören 1.6 milyar dolarlık anlaşmadır. Ayrıca bu dönemde, Azerbaycan'ın güney bölgesindeki hava üslerini, İsrail'in İran'a yönelik olası bir hava saldırısı durumunda istihbarat, yakıt ikmali, keşif ve arama-kurtarma çalışmaları için Tel Aviv'e sağladığı haberleri uluslararası basında yer bulmuştur⁴⁶². İsrail, İslam Devrimi'nin zaferinden bu yana İslam Cumhuriyeti'nin İsrail karşıtı politikaları karşısında önlem almak için İran'ın bölgesel alanında olup o bölgeyi güvensiz ve belirsiz hale getirmeye çalışıyor ve öte yandan, İran'ın kendi ortamındaki politikalarına müdahale ederek, İran'ın bölgesel bağlantı halkalarına zarar veriyor⁴⁶³.

Kafkasya'daki birçok analist, İran'ın Lübnan'daki varlığını engellemek için İsrail'in bölgede, özellikle de Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bulunduğuna inanıyor. İsrail, İran destekli kuvvetlerin Lübnan sınırlarında olmasını potansiyel bir tehdit olarak görüyor. Bu

⁴⁶⁰Sajadi, a.g.m., 148.

⁴⁶¹Özdaşlı, E. (2017, Yaz). "İsrail'in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya", *Bilig*, 82, 182.

⁴⁶²Ülgül, M. (2016). "İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri, 2009-2015", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(16), 103.

⁴⁶³Hamedî Khosroshahi, H. (2016, Summer- Autumn). "The Goals and Prospects of the Development of Relations between Azerbaijan and Israel", *Azer Aran Research and Study Quarterly*, 15(46-47), 81.

nedenle, Azerbaycan'daki siyasi ve güvenlik yatırımları ile güvenliğini korumaya çalışmıştır. İsrail Ulusal Güvenlik Araştırmaları Enstitüsü'nden bir uzman olan Gallia Lindenstrauss, Jerusalem Post ile yaptığı röportajda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney sınırının İsrail için özel bir önem taşıdığını belirtti. İran ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çoğunluğunun Şiiler olduğunu belirterek ve iki ülkenin birbirleriyle iyi ilişkilerinin olmadığını ve bu İsrail ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğal müttefik olduklarına işaret eder; çünkü her ikisi de İran'ı hayati bir tehdit olarak görmekteydi⁴⁶⁴.

İsrail'in Azerbaycan ile ilişkilerini genişlemenin asıl nedeni, İran yüzünden güvenlik endişeleridir. İran'ın barışçıl nükleer teknolojiye ulaşma çabaları İsrail'in güvenliği için ciddi bir sorun teşkil ediyor. İsrail bu endişeyi gidermek için İran'ın çevre bölgelerinde aktif bir diplomasi stratejisi başlattı. Ozzy Robby, ünlü İsrailli analist, İsrail'in aktif diplomasiyi uygulayarak İran'ın olası bir saldırısını engellemek için çok taraflı koalisyonlar kurması gerektiğine inanıyor⁴⁶⁵. Buna göre, İran İslam Cumhuriyeti'nin kuzey komşusu olan Azerbaycan, İsrail dış politikasında özel bir yere sahiptir. Eski İsrail Dışişleri Bakanı Lieberman'ın 2012 Bakü büyükelçisinin yaptığı açıklamada, Azerbaycan'ın İsrail için Fransa'dan daha önemli olduğunu belirten açıklama, Bakü'nün Tel Aviv'in dış politikasında önemini ve Tel Aviv yetkililerinin Bakü'yle stratejik ittifak yapma isteğini gösteriyor⁴⁶⁶.

Tahran'ın bakış açısına göre, Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkileri yalnızca İran İslam Cumhuriyeti ideolojisiyle çelişmiyor, aynı zamanda İran'ın bölgesel güvenliği ve çıkarları üzerinde olumsuz etkilere de sahip, bununla birlikte Azerbaycan İsrail ile derin ve önemli ilişkilere sahiptir⁴⁶⁷. İsrail'in Şii Müslüman bir devlet olarak Azerbaycan'da bulunması, İran İslam Cumhuriyeti'nin derinleşen planlarının başarısız olduğunu gösteriyor.

3.4. Pakistan Ve Jeopolitik Özelliği

Pakistan; 1947'de bağımsızlığını kazanarak, İngiliz Hindistan'ından (British India), ayrı bir devlet oldu. 1972 yılına kadar Batı Pakistan ve 1700 km uzaklıktaki Doğu Pakistan

⁴⁶⁴Momeni, M.R., Rahimi, O. (2018). "Iran-Israel Confrontation and Its Impact on the Expansion of Israel and Azerbaijan Political-Security Relations", *Central Eurasia Studies*, 10(21), 424.

⁴⁶⁵Omidi, A., Kheyri, M. (2017). "The Azerbaijan and Zionist Regime relationship and its Implications on National Security of Iran", *Strategic Studies Quarterly*, 19(3), 148.

⁴⁶⁶Murinson, A. (2014). The Ties between Israel and Azerbaijan, Israel, The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Bar-Ilan University, Mideast Security and Policy Studies No. 110, 9.

⁴⁶⁷Fallah, R. (2016, Winter-Spring). "The Foreign Policy of Republic of Azerbaijan; Multilateral Trade Mechanism", *Azer Aran Research and Study Quarterly*, 15(44-45), 44.

(bugünkü Bangladeş) olmak üzere iki bölümden oluşan bir ülke olan Pakistan, Bangladeş'in bu tarihte bağımsızlığını ilan etmesiyle bugünkü sınırlarına ulaşmıştır. 1973 yılında Pakistan'da halen yürürlükte olan ve parlamenter demokratik rejim çerçevesinde yürütme yetkilerinin Başkana ve Hükümete verilmesini öngören Anayasa kabul edilmiştir. Pakistan'da yasama organı, Ulusal Meclis (the National Assembly) ve Senato (the Senate) olmak üzere iki yapıya birleştirilmiştir. Öte yandan, Pakistan'daki yargı organları arasında; Yargıtay, Yüksek Yargı Konseyi, Federal Şariat Mahkemesi ve Yüksek Mahkemeler gibi yapılar bulunmaktadır⁴⁶⁸.

Pakistan dört eyalet ve doğrudan merkezi yönetime bağlı üç özerk bölgeden oluşan federatif bir yönetim şekline sahiptir. Bu eyaletler Pencap, Sind, Hayber Paktunva ve Belucistan'dır. Üç özerk bölge ise Gilgit-Baltistan Bölgesi, Özgür Keşmir Bölgesi ve Afganistan sınırında yer alan ve kabilelerin denetimine bırakılan Kabileler Bölgesi'dir. Eyaletlerin her birinin kendi meclisi, hükümeti ve başbakanı vardır. Seçimlerde hem eyalet meclisi için hem de federal meclis için ayrı ayrı oy kullanılmaktadır. Bunların dışında her eyalette ülkenin başbakanı tarafından atanan valiler de bulunmaktadır. Normal şartlarda valilerin görevi daha semboliktir, ancak ara rejim dönemlerinde ve askeri yönetimler altında valilerin gücünün arttığı görülebilmektedir⁴⁶⁹.

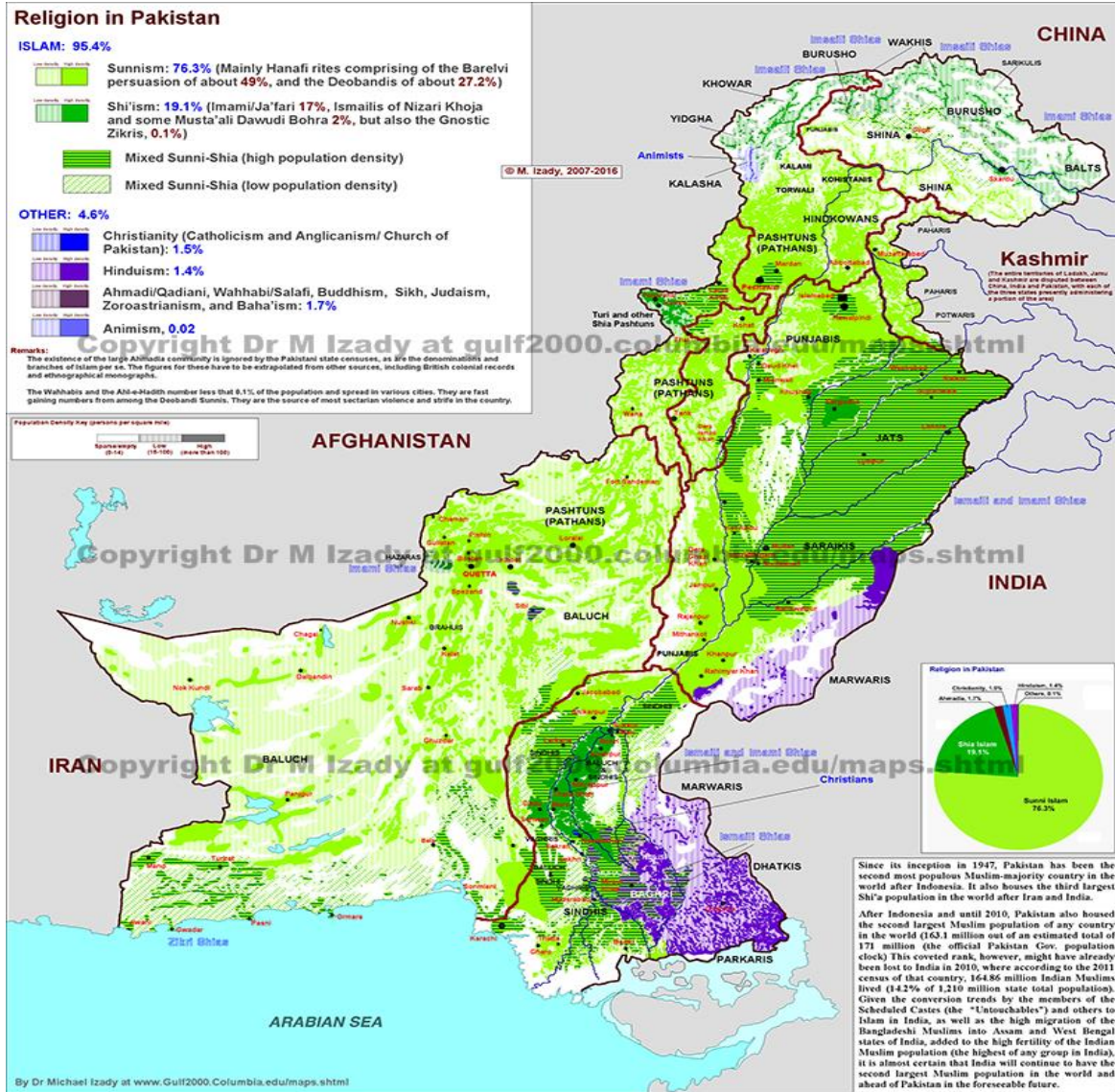
Pakistan nüfusunun %95-97'si Müslümandır. Sünnîler Müslümanlar içerisinde de çoğunluğu oluşturmaktadır. Tahminlere göre nüfusun %80-85'i Sünnî Müslüman, nüfusun %10-15 kadarı da Şîî Müslümandır. Şîîlerin oldukça büyük çoğunluğu on iki İmam Şîîliğine mensuptur. Toplam nüfusun %2'sini oluştursalar da etkin bir İsmâîlî azınlık da mevcuttur⁴⁷⁰. Ülkenin doğusunda Pencaplılar yaşamakta ve %55'lik bir oranla nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Ülkenin güneydoğusunda yoğunlukla Sindliler (%20) ve Urduca konuşan Hindistan Muhacirleri (%10), kuzey bölgesinde Peştunlar (%10) ve güneybatı bölgesinde Beluciler (%5) yaşamaktadır. Bu grupların arasındaki sosyal tabakalaşma ise yukarıdan aşağıya Pencaplı, Peştun, Beluci, Sindli ve Muhacir şeklindedir⁴⁷¹.

⁴⁶⁸Doğan, K. C. (2015). "Pakistan Ombudsmanı: Yapısal-Kurumsal ve İşlevsel Yönleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 6 (13), 148.

⁴⁶⁹Çevik, S. (2013). Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu, SETA Yayınları, I. Baskı, Ankara, 17.

⁴⁷⁰Ibid. 85.

⁴⁷¹Demirel, Ç., Aktaş, H. (2013, 11-12 Aralık). "Bölgesel Güvenlik Tehditleri: Afganistan'ın Pakistan Üzerindeki Etkileri", V. Uludağ Uluslararası İlişkiler Konferansı, Tam Metin Kitabı, Bursa, s.447.

Harita 3.3. Pakistan'ın Mezhep Dağılım Haritası⁴⁷²

Pakistan Anayasası'nın girizgâhında, Pakistan'ın sosyal adaletinin İslam ilkeleri üzerine kurulu demokratik bir devlet olduğu, 2. maddesinde ise İslam Dini'nin devlet dini olduğu belirtilmektedir⁴⁷³. Pakistan devletini oluşturan temel düşüncenin Müslümanlık olduğu aşikârdır. 1973 anayasası bu ülkeyi bir İslam Cumhuriyeti olarak nitelendirmektedir. Nitekim Pakistan'ın bağımsızlık gününde ülkenin kurucusu Muhammed Ali Cinnah, Pakistan'dan İslam adaleti ve üstün değerlerinin tahakkuk edeceği bir ülke olarak söz etmiştir. Anayasaya göre Cumhurbaşkanı ve Başbakanın Müslüman olması şarttır. Ülkede İslam dininin çeşitli mezhep inanç gruplarına ait cemaatlerin varlığı zaman zaman

⁴⁷²İnternet: http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Pakistan_Religion_sm.png . (Erişim Tarihi:10.03.2019).

⁴⁷³Özel, C. (2013). Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Sorunlar ve Bu Sorunların Uluslararası Güvenliğe Etkileri, R. K. Karaca, (Editör). *Asya'da Güvenlik Sorunları ve Yansımaları*, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 144.

sürtüşmelere, çatışmalara ve hatta kanlı saldırılara ve mezhepler arası savaşa sahne olmuştur⁴⁷⁴.

3.4.1. İran Devriminin Pakistan'ın İç Politikasına Yansıması

Ülkede etnik-dilsel farklılıklar nedeniyle benimsenemeyen Pakistan üst kimliğinin yerine, Müslüman milliyetçiliğinin öne sürüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır; ancak Pakistan'da Müslümanlar arasında da ayrışma, bir başka deyişle Sünnî-Şîî kutuplaşması söz konusudur. Bu nedenle, Müslüman kimliği üzerinde birleşmede bunun da önemli bir sorun teşkil edeceği yadsınamaz bir gerçektir⁴⁷⁵. Pakistan, İran'dan sonra 30 milyon civarında Şîî vatandaşı ile dünyada en kalabalık Şîî nüfusa sahip ülke olma özelliği taşımaktadır. Bu da İran'ın Pakistan'a yönelik ilgi ve nüfuz çabasının kaynak ve avantajını oluşturmaktadır⁴⁷⁶. Şîî'a inancına ait birçok şehirde dini merkezler mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

- * Lahor şehrinde El Muntezir adı verilen büyük dini merkez,
- * İslamabat şehrinde Ehlibeyt Camisi,
- * Ravlpendi şehrinde Medrese-i Mümin ve Medrese-i Ayetullah Hekim,
- * Haydarabat şehrinde Medrese-i Meşareilum,
- * Kuveyte şehrinde İmam Sadık Medresesinden söz edebiliriz⁴⁷⁷.

İran İslam Devrimi Ziya ül-Hak'a içeride gerekli olan meşruiyeti uluslararası düzeyde sağladığı düşüncesi ile olumlu karşılanmıştır. Ayetullah Humeyni döneminde izlenen devrim ihracı politikası sebebiyle kayda değer oranda Şîî nüfusa sahip Pakistan'da İslamlaşma politikaları izleyen Ziya ül-Hak tarafından İran tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır⁴⁷⁸. Şubat 1979'da, "Bu ulusun Pakistan'a ulaştığı ideolojinin..." insanların yaşamlarına "nüfuz etmesini" sağlamak için bir eğitim müfredatının revize edilmesini emretti. "Ders kitaplarımız ve eğitimimiz bizi yörüngemizden uzaklaştırdı," diye ısrar etti. Sonuç olarak, bizi entelektüel yörüngemizde tutmak için yeni bir eğitim politikası

⁴⁷⁴İnternet: Karaağaçlı, A. (2011, 06 Mayıs). "Pakistan'da Uluslaşma ve Kimlik Sorunu", (http://www.bilgesam.org/incele/82/-pakistan%E2%80%99da-uluslasma-ve-kimlik-sorunu/#.XYORxX9S_IU). (Erişim Tarihi: 14.03.2019).

⁴⁷⁵Özel, a.g.e.,144.

⁴⁷⁶İnat, K., Kurt, V., Yegin, A., Gürler, R. T., Özdemir, Ö. B., Özdemirci, A. S., Akdoğan, İ. (2016, Ocak). İran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları, SETA Analiz, Sayı: 148, 24.

⁴⁷⁷İnternet: Karaağaçlı, A. (2011, 06 Mayıs). "Pakistanda Uluslaşma ve Kimlik Sorunu", (http://www.bilgesam.org/incele/82/-pakistan%E2%80%99da-uluslasma-ve-kimlik-sorunu/#.XYORxX9S_IU). (Erişim Tarihi:15.03.2019)

⁴⁷⁸Akgül, F. (2013, 27 Aralık). "Pakistan'da Dini Kimliğin Siyasal Hayata Etkileri", Akdeniz Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Sempozyumu, Bildiri Kitabı, Antalya, 140.

tasarlamak zorunda kaldık. Bu politikanın temel amacı Pakistan ve İslam ideolojisine bağlı yeni bir nesli yeniden yetiştirmektir, ”dedi⁴⁷⁹.

General Ziya’nın yönetimi sırasında, bir medreseden dini bir dereceye modern üniversiteler ve kolejler tarafından verilen profesyonel ve akademik derecelere eşdeğer muamele etmek norm haline geldi. Bu değişim kamu hizmeti ve bürokrasinin alt kademelerinin kademeli olarak İslamlaştırılmasında katkıda bulundu⁴⁸⁰. Ayrıca ülkeyi İslam’ın bir versiyonu etrafında örgütlemek amacıyla General Ziya’nın politikaları Şiîleri hedef aldı. 1979 yılında General Ziya, her bir Müslüman vatandaştan devlet tarafından doğrudan zekât (yardım) toplanacağı bir politika uygulamaya çalıştı. Şiî grupların protestoları altında Ziya, politikayı sadece Sünnîlerin ödeyeceği şekilde değiştirdi. Bu, Sünnî radikal örgütlerin ve onların militan dallarının yükselmesine ve buna karşılık Şiî militan birliğinin ortaya çıkmasına yol açtı⁴⁸¹.

İran’ın büyük doğu komşusu olarak Pakistan, İslam Devriminin yayılmasından ve derinliğinden hızla etkilenen bir ülkedy ve İslami canlanmanın köklü akışı, özellikle Şiîler arasında kendini açıkça gösterdi⁴⁸².

İran’dan sonra Pakistan’ın Şiî topluluğu, dünyanın en büyük ikinci Şiî nüfusuna sahiptir. Pakistan’ın Şiî azınlığı İran’daki İslam Devrimi’nden derinden etkilendi. İranlı ve Pakistanlı Şiîler uzun zamandır birbirleriyle ilişki içindeler. Necef ve Kum Kentleri, diğer ülkelerin Şiî din adamlarının İran’ın devrimci din adamlarıyla ilişki kurması için uygun yerlerdi. İran ve Pakistan’daki Şiîler’in din adamları tarihsel olarak bağlantılıydı, ancak İran’daki İslam Devrimi’nden sonra bu bağlantı siyasi boyutlara da taşındı. İran’daki İslam Devrimi’nin ardından, Ayetullah Humeyni’nin pragmatizmini ve Pan-İslami görüşlerini destekleyen yeni nesil dini liderler ortaya çıktı. Bunlar takiyye kavramına dayanan Şiî siyasi sessizlik geleneğini terk ettiler⁴⁸³.

⁴⁷⁹Ispahani, F. (2017). “Pakistan’s Descent into Religious Intolerance”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 21, 78.

⁴⁸⁰Pande, A. (2011). “Islam in the National Story of Pakistan”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 12, 43.

⁴⁸¹Ispahani, F. (2013). “Cleansing Pakistan of Minorities”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 15, 62.

⁴⁸²Mohammadi, H.R., Ahmadi, E. (2017, Winter). “Two-level Analysis of the Divergence Geopolitical Iran and Pakistan (Scenario of Relations Future Explained; an Array of Solutions Based on the Convergence)”, *Journal of Strategic Research of Politics*, 5(19), 137.

⁴⁸³Ataei, F., Shahvand, S. (2012, Fall-2013, Winter). “Sectarian Extremism in Pakistan (1979-2001)”, *Political Knowledge*, 8(16), 91.

Pakistanlı Şiîler sessizlik ve durgunluk dolu bir dönemin ardından doğan İslami Devrim ile ihmal uykusundan uyanıp yeni bir kimlik buldular. İslam Devrimi'nin ardından Pakistan'daki Şiîler, mezhepsel kimliklerini cesaretle ilan edip ve ritüellerini gerçekleştirip, mevcut hükümetten memnuniyetsizliklerini dile getirdiler⁴⁸⁴. Şiîler İran İslam Devrimi'nin hemen ardından siyasi örgütlenmeye girmişlerdir. Nehzet-e Terik-e Fekh-e Caferi (Caferi Fıkıh Hareketi) ve Sepah Muhemmet (Muhammed Ordusu) bu örgütlenmelerin başında gelmektedir. Caferi Fıkıh Hareketi siyasi bir hareket olarak çalışmalarını sürdürürken Muhammed Ordusu silahlı mücadeleyi yasadışı bir şekilde sürdürmektedir⁴⁸⁵. İran ve Pakistan'ın Şiî din adamları tarihsel olarak birbirine bağlıydılar, ancak bu bağlantılar İran İslam devriminden sonra siyasallaştı. Şiî İmamia Öğrenci Örgütü'nün (ISO) değişen rolü yeni gerçekliğe bir örnek sunuyor. 1979'dan önce ISO, Pakistanlı eğitim kurumlarındaki Şiî öğrencilerinin maddi ihtiyaçlarını karşılıyordu ve Şiî ibadetini ve diğer dini gözlemlerini yapmaktaydı. 1979'dan sonra bu örgüt, Pakistan'daki Şiî öğrencilere İran'da dini eğitim almak için burs vermeye başladı. Pakistanlı Şiî öğrencileri ile İran'daki din adamları arasındaki artan temas, siyasileştirilmiş Şiî liderleri kadrosu yarattı⁴⁸⁶.

Aşok Behuria'ya göre İran İslam Devrimi, Pakistan'da Sünnî İslam devleti çabalarını hızlandırmıştır. Ziya ül-Hak'ın (1977-88) İslami Şeriatı (özellikle Sünnî Hanefi-Deobandi sistemi) tanıtma çabası, mezhepsel güçlerin Pakistan'daki sosyo-politik ufukta daha büyük bir güçle ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tüm bunlar, 1979'da İran'da başarılı olan Şiî devriminin zemininde gerçekleşmiştir. Ziya'nın İslam üzerine yaptığı vurgu ve Pakistan'ı İslami bir sistem haline getirmek için attığı adımlar, İran'daki Şiî devriminden önce yapılmaya başlamış olsa da, Pakistan'ın devlet destekli İslam devleti arzusunu kesinlikle hızlandırmıştır⁴⁸⁷.

Şiî yayılmacılığının durdurulması ve Pakistan'ın Sünnî bir devlet olarak ilan edilmesi hedeflerini ortaya koyarak Pakistan Sahabe Ordusu'nu kurmuştur. Bu bağlamda örgütün kendini İran ve Şiî karşıtlığı üzerinden tanımladığını söylemek mümkündür. Örgütün 1990'lı

⁴⁸⁴Kamran, H., Mottaghi, A., Mirahmadi, F., Gholami, B. (2013). "The Influence of Iranian Islamic Revolution on Pakistani Shiites Based on Diffusion Theory", *Journal of Geography*, 11(37), 79.

⁴⁸⁵Keskin, a.g.e., 49.

⁴⁸⁶Haqqani, H. (2006). "Weeding Out the Heretics: Sectarianism in Pakistan", *Current Trends in Islamist Ideology*, 4, 81.

⁴⁸⁷Işcan, M. Z. (2018). "Şiî-Sünnî İlişkileri: Çatışmaya Giden Süreç", *Journal of Islamic Research*; 29(2), 245.

yıllarda İranlı diplomatlara ve askeri personele yönelik saldırıları bugün bile iki ülke arasında tam olarak çözülmeyen büyük krizlere yol açmıştır⁴⁸⁸.

Ayetullah Humeyni Pakistan Şiilerine yazdığı bir mektupta şu ifadeleri kullanır: “İslam’ın evlatları duygularınızı takdir ediyorum ve sizlerden beklentilerim ülkenizde emperyalizme karşı savaşmak ve ülkenizi özgürleştirmektir”⁴⁸⁹.

İslam Devrimi’nin Pakistan toplumu üzerindeki etkisine gelince, Tahran’daki ABD Büyükelçiliği’ne saldırıdan sonra ikinci ülke olarak Pakistan’ın ABD Büyükelçiliği saldırı hedefi oldu. Bu saldırının yanında ayrıca, Pakistan halkının ve partilerinin, İran-Irak savaşının son yıllarında Karaçi limanında ABD savaş gemilerinin konuşlandırılması konusundaki yaygın protestosuna değinebiliriz. Böylece, Şîi akımlarının Pakistan’daki faaliyetleri, İslam Devrimi’nin etkisi altında yoğunlaştı ve bu, Pakistan toplumundaki Şîi nüfusun politik ağırlığını artırdı⁴⁹⁰.

Sağlanan yeni atmosferde, İslam Devrimi’nin zaferinden yaklaşık iki ay sonra, Pakistanlı Şiiler iki önemli konuyu ele almak için bir toplumsal sosyal plan başlattılar: Biri Şiiler için lider tayin etme, bir diğeri, dini ve politik hedeflerini gerçekleştirebilecekleri örgütlerin oluşturulması. Bu toplantının önemli bir sonucu, Müftü Cafer Hüseyin liderliğindeki Caferi Fıkıh Uygulama Hareketinin oluşmasıydı. Hareket içindeki Şîi örgütsel faaliyet, Pakistan’daki tüm Şîi karşıtı grupların tepki göstermesine defalarca neden oldu. Selefi-Vehhâbî grubu olarak SSP (Peygamberin Sahabenin Bekçileri), hareketin ikinci lideri Aref Hüseyini’ye suikast düzenledi⁴⁹¹.

Allameh Aref Hüseyin El Hüseyini Paştun, Necef ve Kum’da çalıştı ve Ayetullah Humeyni ile yakın bir ilişkisi olup orada Şîi toplumu örgütlemek için İran İslam Devrimi arifesinde Pakistan’a döndü. Kendisi 1984’de, Müftü Cafer Hüseyini’nin ölümünden sonra Etkili Caferi Fıkıh Grubunda iktidara geçti. Bu örgüt 1979 yılında kuruldu. Allameh Aref Hüseyin El Hüseyini 1985 yılında Ayetullah Humeyni’nin Pakistan’daki temsilcisi olarak

⁴⁸⁸Çevik, a.g.e., 69.

⁴⁸⁹Shah, M. N. (2014, July-December). “Evolution of Sectarianism in Pakistan: A Threat to the State and Society”, *A Research Journal of South Asian Studies*, 29(2), 453.

⁴⁹⁰Mahkoei, Hojat., Bavir, H. (2016, Summer). “Shia’s Geopolitics and its Role in Relations between Shiite Iran and Pakistan”, *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 5(2), 224.

⁴⁹¹Rafie, H. (2016, Winter). “Impact of Wahhabi Influence in Pakistan onto Relations with the Islamic Republic of Iran”, *Studies of International Relations Journal*, 8(32), 200.

atandı⁴⁹². Vatanka, El Hüseyini'nin Şîî topluluğunun geleneksel uygulamalarını terk eden ve 1979'da iktidara gelen İslam Cumhuriyeti'nin devrimci söylemini kucaklayan Pakistanlı Şîî siyasi aktivistlerinin yeni bir mahsulünü temsil ettiğini savunuyor. 1988 yılında Sünnî militanlar tarafından öldürülmesinden önce El Hüseyini, Pakistan'da Ayetullah Humeyni'nin İran'da uyguladığı teokratik siyasi sistemden açıkça bahsediyordu⁴⁹³.

Allameh Aref Hüseyin önderliğinde, Caferi Hareketi Pakistan'daki Şîîlerin çoğunluğunu etrafına toplayıp ve sosyal, kültürel ve ekonomik problemlerini ve sorunlarını inceleyerek ele almayı başardı. Şüphesiz bu, Şîî siyasi tarihinde, Şîî siyasi-dini bir partinin Şîîlerin arenasına hükmettiği ilk dönemdi ve siyasete karşı çıkan gelenekçilere ve hükümet yanlısı muhafazakârlara karşı üstünlüğünü kanıtladı⁴⁹⁴.

Pakistanlı Şîîler, diğer gruplardan daha fazla, İran'daki İslam Devrimi'nin zaferinden memnun kalıp yararlandıkları için Devrim sadece Şîîlere özel olup, bir sonraki hedefin Pakistan olduğu düşüncelerini taşıırken Sünnî dini ve siyasi liderlerini İslam Devrim'e olumsuz bakış açısı empoze edip, İran'a olumsuz tepkileri ve politikalarını izledi. Sonunda, Pakistan'daki Sünnî topluluğun içinden bazı gruplar varlığını bildirip asıl amaçlarının Pakistan'daki İslami devrimi İran tarzında gerçekleşmesini talep eden gruplarla mücadele olduğunu ilan ettiler⁴⁹⁵.

SSP, bu gruplardan biridir, ancak son derece mezhepçi ve radikaldi. İran'ın en radikal karşıtı ve Şîî karşıtı gruplarından biri olan bu grup Pakistan'ın resmen Sünnî toprak olarak tanımlanmasını istiyor, aslında, SSP'nin kurulması Şîî Caferi Hareketi'nin kurulmasına bir tepkiydi⁴⁹⁶.

SSP Pakistan'ın dört eyaletinde kurulmuş ve Pakistan'daki en güçlü aşırılık yanlısı gruplardan biri olarak tanınmıştır. Grup, tüm 34 Pencap bölgesinde 500 ofis ve şube kurdu ve Pakistan'da yaklaşık 1.000 işçi çalıştırıyor ve Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan,

⁴⁹²Ataei, F., Shahvand, S. (2012, Fall-2013, Winter). "Sectarian Extremism in Pakistan (1979-2001)", *Political Knowledge*, 8(16), 91-92.

⁴⁹³Vatanka, A. (2012). "The Guardian of Pakistan's Shia", *Current Trends in Islamist Ideology*, 13, 7.

⁴⁹⁴Rashydi, A., Shahghale, S. (2012, Summer). "Intellectual Roots of Pakistani Taliban's Opposition against Shia", *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 1(2), 97.

⁴⁹⁵Partovi, A., Moussavi, M. R. (2014, Autumn). "America and Saudi Arabia's Role in anti-Shiite Violence in Pakistan after the Islamic Revolution of Iran", *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 3(11), 18.

⁴⁹⁶Mohammadi, H.R., Ahmadi, E. (2017, Winter). "Two-level Analysis of the Divergence Geopolitical Iran and Pakistan (Scenario of Relations Future Explained; an Array of Solutions Based on the Convergence)", *Journal of Strategic Research of Politics*, 5(19), 137.

Kanada ve Birleşik Krallık gibi yabancı ülkelerde 17 şube açtı. Bu grup açısından grup üyelerinin en önemli görevi Şiilikle savaşımdır. Bu nedenle, Pakistan'daki çeşitli şehirlerde yüzlerce Şii'yi öldürmüştür. İlk günlerde partinin terörist saldırıları çoğunlukla Caferi hareketine odaklanmış olsa da, ancak son yıllarda Şii politikacılar, avukatlar, iş adamları, hükümet yetkilileri ve yöneticiler de hedef alınmıştır⁴⁹⁷.

3.4.2. Belucistan Bölgesi ve Mezhep Çatışmaları

İran'ın, dünyanın en büyük ikinci Şii nüfusa sahip olan Pakistan da dâhil olmak üzere çeşitli ülkelerdeki Şiilik değişkeni ve ideolojik bakış açısı, Pakistan ve Arap ülkeleriyle birlikte İran'ın Sünnîlerini aynı açıdan görmeye yöneltti. İran-Pakistan ilişkilerinde mezhepçilik, İran'ın dini ideolojik görüşü ile İslam Devriminden sonra büyümeye başladı. Mezhepçilik sorunu ve İran'ın Şiilik anlayışı Pakistan'da aşırılık yanlısı grupları daha da güçlendirdi. Arap ve Pakistan devletleri de İran'ın Sünnî azınlığını doğu ve batı sınırlarında kışkırtmaya kalkıştı⁴⁹⁸. Genel olarak, İran-Pakistan ilişkilerinin egemenliğinin temeli ideolojik meselelerdir. Bu gibi rekabetçi (ideolojik) yönlerin, İran etnik cemaate (Beluç) yıkıcı sonuçlar bıraktı. İran'ın sınır illeri önemli bir Sünnî nüfusa ev sahipliği yaptığı ve İran nüfusunun yaklaşık % 10'unu oluşturduğu ve bir miktar etnik ve kültürel açıdan farklı olduğu için İran'ın konuya duyarlılığı artmıştır. Suudi yardımı ile İran sınırındaki aşırılık yanlısı grupları güçlendirip, topraklarında dini ve operasyonel eğitim sağlayan Pakistan, iki ülke arasındaki ilişkilerde bu konuyu güvenlik sorunu haline getirmiştir⁴⁹⁹.

Pakistan yüzölçümünün %60'ını oluşturan Belucistan'da, Beluç nüfusu sadece yedi milyondur, İran'da ise üç veya dört milyon civarında Beluç yaşamaktadır. İran'ın güneydoğusundaki dağlık arazilerde, Pakistan'ın güneybatısındaki sınır boyunca karşılıklı olarak Beluç kabileleri yaşamakta ve bunlar arasında yakın akrabalık bağları bulunmaktadır. Devlet otoritesi yüzyıllardır bu bölgede tam olarak etkili olmamıştır. Otorite eksikliği

⁴⁹⁷Masoudnia, H., Majidinejad, S.A., Alishahi, A. (2017, Summer). "Clarifying Salafism Related Threats on National Security of The Islamic Republic of Iran in both terms of Hard and Soft Dimensions", *Journal of Strategic Research of Politics*, 6(21), 107.

⁴⁹⁸Javadi Arjmand, M.J., Beidollahkhani, A., Rezayizadeh, P. (2012, Autumn). "Geostrategic Analysis of Iran-Pakistan Relations with Focus on Security Factor", *Journal of Subcontinent Researches*, 4(12), 65.

⁴⁹⁹Mohammadi, H.R., Ahmadi, E. (2017, Winter). "Two-level Analysis of the Divergence Geopolitical Iran and Pakistan (Scenario of Relations Future Explained; an Array of Solutions Based on the Convergence)", *Journal of Strategic Research of Politics*, 5(19), 138.

bölgede her türlü kaçakçılık faaliyeti için uygun bir zemin oluşturmaktadır ve sınır boyunca kaçakçılar ve güvenlik güçleri arasında sık sık çatışmalar yaşanmaktadır⁵⁰⁰.

Pakistan merkezi otoritesi, İslamabad Beluçların sorunlarına, etnik, dilsel, gelenek ve kültürel taleplerine cevap vermekte isteksiz görünüyor ve Pakistan'ın ortaya çıktığı günden itibaren de aynı şekilde devam etmektedir. Sorunun çözilememesinden sadece Pakistan merkezi yönetiminin varlığından söz etmek, sorunu anlatmakta çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır, çünkü sorunda önem arz eden bazı durumlar da Beluçların devam ettirdikleri feodal yapısında etkisi çok önemlidir. Beluç milliyetçiliğinin önemli bir ölçüde karar alma sürecinde Feodal liderlerin, önderlerin varlığı, çıkarları sorunun kimi zaman neye göre sorun, kime göre çözüm şeklinde yorumlanmasına neden olabilir. Genel olarak Pakistan'da çözümlenemeyen bu sorun, ülke siyasetinde ciddi bir konudur. Bu şekilde devam eden, kabile toplumu tarzı yaşam, feodal yapının devam etmesi sorunu derinleştiren önemli etkenler arasındadır⁵⁰¹.

Doğu sınır bölgesinden gelen tehditlerden biri, İran'ın doğu bölgelerine, Pakistan din okullarından köktendinci ve Selefi fikirlerin sızmasıdır. Özellikle Pakistan'ın kabile özerk bölgeleri sığınak, eğitim için güvenli bir mevki ve İran'ın sınır bölgelerinde faaliyet gösteren terörist grupların trafiğine dönüştü. Bu gruplar genellikle İran'ın doğu sınırlarında faaldır, Pakistan'ın aşiret bölgelerinde eğitim alıp köktenci fikirlerinden etkilenerek İran'daki terörist operasyonları planlayıp gerçekleştiriyorlar⁵⁰². Pakistanlı aşırılık yanlıları tarafından desteklenen ve Pakistanlı Taliban'a yakın olan Cundullah* grubu, son birkaç yıldır Sistan ve Belucestan'da İran'a karşı çok sayıda askeri operasyon düzenlemiştir. Cundullah, kendisini etnik ve dini bir grup olarak tanıtmış ve reklamlarında Beluç ve Sünnî insanların dini ve etnik haklarının verilmesini talep etmektedir.

⁵⁰⁰Bölge Devletlerini Perspektifinden Afganistan, ORSAM Rapor No: 82, Ekim 2011, Ankara, (www.orsam.org.tr).S.15.

⁵⁰¹Yiğit, O. G. (2014, 14 Ocak). Pakistan'da Etnik Gruplar Arası İlişkiler ve Başlıca Etnik Sorunlar,(<https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/pakistan-da-etnik-gruplar-arasi-iliskiler-ve-baslica-etnik-sorunlar>). (Erişim Tarihi:20.03.2019)

⁵⁰²Ghafoori, M., Davand, M. (2014). "Analyzing Pakistan's Government and Society Threats Against Security of the Islamic Republic of Iran", *Journal of Subcontinent Researches*, 6(18), 98.

*Cundullah, Pakistan sınırları içerisinde faaliyet gösteren El-Kaide ve Taliban bağlantılı olduğuna inanılan terörist organizasyondur. Belucistan bölgesinde faaliyet göstermekte olup İran Cundullah'ından ayırt edilmesi gerekmektedir. İran'da faaliyet gösteren Cundullah daha çok Sünni-Şii ayrışması zemininde faaliyet gösterirken, Pakistan Cundullah'ı, Pakistan yönetiminin Beluci halkını yok saydığı inancı üzerine kuruludur.

İran'ın bu bölgede çeşitli nedenlerle yaşanan çatışmalarda son on yılda üç bine yakın güvenlik görevlisini kaybettiği iddia ediliyor. Belucistan sorunu İran'ın Pakistan ile ilişkilerindeki önemli konulardan birisidir. İranlı yetkililer, sık sık kendisi de 'Beluç isyanı' ile meşgul olan Pakistan'ı İran'a karşı faaliyet gösteren örgütlere müsamaha göstermekle suçluyor. Gerçi Cundullah lideri Rigi'nin Şubat 2010'da tutuklanmasının ardından idam edilmesinde Pakistan'ın yardımcı olduğu bilinmektedir. Rigi idamından sonra Cundullah dağılma sürecine girdi ve yeni örgütler ortaya çıktı. Bu örgütlerden birisi Selahaddin el-Fârûkî takma adını kullanan Abdürrahim Mulazade liderliğindeki Ceyş el-Adl (Adalet Ordusu). Açıkça Şiî karşıtı bir duruşu olan Ceyş el-Adl 'Rafizîlere' ve 'Safevi rejimine karşı' savaş verdiğini iddia edilmektedir. Pakistan topraklarında yerleşen bu örgüt 2013'ten beri İran sınır muhafızlarını hedef alan saldırılar gerçekleştiriyor. Ceyş el-Adl, son olarak 26 Nisan 2017'de İran-Pakistan sınırında Mirjaveh bölgesinde devriye gezen on sınır muhafızının öldürüldüğü saldırıyı üstlendi⁵⁰³.

Şekil 3.2. Ceyş el-Adl Bayrağı⁵⁰⁴.

3.4.3. İran ve Suudi Arabistan'ın Pakistan Rekabeti

İslam Devrimi'nin oluşması ve Şiî'nin Fıkhi öğretilerine dayanarak İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, Vehhâbî Selefizminin Pakistan'da yayılmasına ivme kazandırdı. General Ziya ül-Hak, İran İslam Devrimi'ni Pakistan'daki Şiîleri desteklemekle

⁵⁰³Sinkaya, B. (2017, Mayıs-Haziran). "Bölgesel Rekabet ve İran-Pakistan İlişkileri", *Ortadoğu Analiz*, 9(80), 56.

⁵⁰⁴İnternet: <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/movementsandparties/2017/5/10/> ("جيش العدل" ماذا تعرف عن "المعارض للنظام الإيراني"). (Erişim Tarihi:26.03.2019).

suçladı ve Sünnî aşırılıkçılığın yeniden dirilişini, bunu engellemek için etkili bir seçenek olarak görüyordu. Aynı zamanda, İran İslam Devrimi'nin zaferi, bazı Arap ülkeleri, özellikle de Suudi Arabistan tarafından olumsuz tepkilerle karşılandı. Bu bağlamda, Suudi rejimi bölgedeki Sünnî siyasal Vehhâbîlik ve muhafazakâr İslam'ı desteklemek için çalışıyordu. Bu ülke, İran'la ideolojik ve bölgesel rekabette, Pakistan'ı bu amaç için uygun bir arena olarak gördü. Suudi Arabistan, özellikle Hadis grubu olan Ziya rejimi ve Sünnî köktendincilere, İran ise Şiîlere destek vermeye teşebbüs etti. Mezhepsel rekabetlerin yoğunlaşmasıyla, 1980 yıllarında Suudi Vehhâbîlik etkisi altında kalan âlimler, İran'ın Şiî ve İslami Devrimine karşı propaganda kampanyalarına odaklandılar. Ayrıca, Suudi Arabistan'ın Pakistan'daki etkisi, geniş din okulları ağı nedeniyle bozulmadan hayatta kaldı⁵⁰⁵.

Suudi Arabistan, Pakistan'ın en önemli bölgesel müttefikleri arasındadır. İki ülkenin tarihi, Afganistan'daki savaşa ve Afganistanlı mücahitlerin 1980'lerde güçlendirilmesine dayanıyor; fakat Suudi-Pakistan ilişkilerinin zirvesi, General Ziya ül-Hak başkanlığına geri dönüyor. Gerçek şu ki, Suudi Arabistan Pakistan'la tam bir uyum ve İran'la tamamen uyuşmazlık içindedir. Basra Körfezi, Orta Doğu, Arap dünyası ve İslam'da ve hatta uluslararası sahnede İran ile Suudi Arabistan arasındaki rekabet, ikili işbirliğini genişletme konusundaki zayıf yeteneklerini göstermektedir; ancak İran-Suudi ihtilafının kökü dini meselelerde aranmalıdır. Suudi Arabistan, Şiî karşıtı grupların yanı sıra Pakistan'daki dini okulların donatılması ve düzenlenmesi konusunda en büyük role sahiptir⁵⁰⁶.

Arişullah Han'a göre, özellikle Irak-İran savaşında Suudi Arabistan'ın Şiîlik karşısında Sünnîliği bir duvar haline getirmek isteği ve Arap-Fars rekabeti, Şiîlik ve Sünnîliği karşılıklı olarak radikalleştirmiştir. Ona göre, 1979'daki İran Devrimi ve 1980-88 Irak-İran Savaşı, Pakistan'da Sünnî-Şiî düşmanlığı biçiminde yansıtılan Arap-İran rekabeti zirve yapmış ve Suud'un çabalarıyla da Pakistan'daki Sünnîler, İran ve Şiî'a'ya karşı radikalleşmiştir⁵⁰⁷. Pakistan, Suudi Arabistan'ın uzun vadeli stratejik ortağı olagelmıştır. İki ülkenin liderleri arasındaki ilişkinin samimiyetine ek olarak, Pakistan Ordusu Suudi Arabistan için bir güvenlik garantörü işlevi de görmektedir. Öte yandan, Suudi Arabistan,

⁵⁰⁵Rafie, H. (2016, Winter). "Impact of Wahhabi Influence in Pakistan onto Relations with the Islamic Republic of Iran", *Studies of International Relations Journal*, 8(32), 191.

⁵⁰⁶Etaat, J., Ahmadi, I. (2015, Autumn). "The Geopolitical Analysis of Pakistan's Relations with the Neighbors: The Tensions and Threats", *Political International Researches*, 7(24), 17.

⁵⁰⁷İşcan, M. Z. (2018). "Şiî-Sünnî İlişkileri: Çatışmaya Giden Süreç", *Journal of Islamic Research*, 29(2), 245.

ekonomik çalkantılar sırasında Pakistan'ı her zaman finansal olarak desteklemiştir. İran, bu Pakistan-Suudi özel ilişkisi hususunda her zaman bazı endişeler duymuştur. Hem İran, hem de Suudi Arabistan, Pakistan'daki karşıt dini grupları desteklemişlerdir. Bu durum 1990'larda zirveye ulaşan bir mezhebi çatışmaya neden oldu. 1990'ların sonlarından itibaren Suudi Arabistan ve İran'ın, aralarında siyasi bir uzlaşmaya ulaşan siyasi diyalog süreci içine girdiklerini görmek ilginçtir. Yine de kendi taşeron unsurları, Pakistan topraklarında birbirlerini aktif olarak hedeflemeye devam etmişlerdir⁵⁰⁸.

Pakistan'daki dini okulların tamamından, Deobandi örgütlerine ait 2333 okul, Barelvi kuruluşlarının denetiminde 1625 okul, Ahle Hadis yetkisi altındaki 224 okul ve Şîi örgütleri tarafından işletilen 163 okul var. Bu Ahle hadis okullarının çoğu, 1980'lerde İran'ın Pakistanlı Şîiler üzerindeki etkisine karşı koymak için Suudi Arabistan himayesinde kuruldu⁵⁰⁹. Suudi Arabistan açısından Pakistan'ın kendi yanında olmasının önemli stratejik avantajları vardır. Suudi Arabistan nezdinde Pakistan, Şîi İran'a karşı bir tür Sünnî duvardır. Buna ek olarak, İran nüfuzunun bölgede Taliban'ın devrilmesinden sonra gittikçe artması ve peşinden Saddam Hüseyin sonrası bu etkinin Irak'ta da görülmesi İran etkisinin sınırlandırılması çabalarına ciddi darbe vurdu. Taliban ve Saddam'dan sonraki oluşan güç boşluğunun Tahran tarafından doldurulmaya başlanması Suudi Arabistan ve Pakistan'ı ziyadesiyle rahatsız etmektedir. Bu durum iki ülkeyi İran'a karşı birbirlerine daha da yaklaştırmaktadır⁵¹⁰.

3.4.4. Afganistan'da İran ve Pakistan Rekabeti

Afganistan'ın rolü, hem İran hem de Pakistan ile olan kültürel, etnik ve dini ortaklıkları ile vurgulanır. Tacik, Hazaralar ve Kızılbaş gibi bazı Afgan kabilelerinin göreceli kültürel eğilimi İran, Beluç ve Peştunlar gibi bazıları Pakistan'ladır. Bu iki komşu ülkenin Afganistan'daki gelişmelerde güvenilir bir etki üssü kazanmasına ve bazen, Afganistan'ın bu iki ülke arasında bir rekabet alanı ve çatışma alanı olmasına neden olmuştur⁵¹¹.

⁵⁰⁸Karim, U. (2017, Kasım). İran-Pakistan İlişkilerinin Son Durumu, İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), Ankara, 7.

⁵⁰⁹Najafsayyar, R., Alipour, A. (2013, Fall). "Systematic Massacres of Shia Muslims in Pakistan (Reasons, Aims, Players)", *Quarterly Horizons of Security*, 6(20), 125.

⁵¹⁰Inat, K., Kurt, V., Yegin, A., Gürlü, R. T., Özdemir, Ö. B., Özdemirci, A. S., Akdoğan, İ. (2016, Ocak). İran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları, SETA Analiz, Sayı: 148, 27.

⁵¹¹Etaat, J., Ahmadi, I. (2015, Autumn). "The Geopolitical Analysis of Pakistan's Relations with the Neighbors: The Tensions and Threats", *Political International Researches*, 7(24), 17.

1979’da Afganistan’ı Kızıl Ordu’nun işgal etmesiyle birlikte Pakistan’daki din okullarının genişlemesi öncelik haline geldi. Bu arada, Pakistan dini okulları çeşitli ülkelerden cihatçılara üyelik, ideolojik ve gerilla savaşı eğitimi için fırsat ve kamplar sağladı. Bu nedenle, fanatik Deobandi âlimleri, Afganistan’daki cihat gönüllülerini eğitmek için Pakistan din okullarının ideolojik eğitimini üstlendiler. Bu okulların ayrıca mezhepsel ve Şîî karşıtı eğilimleri ile Şîîliğin ve güçlenmesinin komünizm gibi tehlike olduğunu ve ona karşı mücadele gerektiği fikrini destekliyorlardı⁵¹². İki ülke arasındaki ilişkiler Taliban’ın 1990’larda Afganistan’a egemen olduğu ve resmi olarak Pakistan tarafından tanınması ardından soğudu. Aslında Pakistan, ABD ve Suudi politikalarına sempati duyup, Şîîlerin yeni düşmanı yani Taliban’ı destekledi⁵¹³.

Taliban iktidara geldiğinde yalnızca Afganistan’da 2.000 ila 5.000 Şîî’yi öldürülmesi, 8 İranlı diplomat ve Mazar-e-Sharif’de bir gazetecinin Taliban kuvvetleri tarafından Ağustos 1998’de öldürülmesi, Tahran-İslamabad ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Şîî karşıtı hareketlerde Pakistan ve Afgan Taliban’ın yaygın ve etkili varlığı, hala istikrarsızlık ve güvensizlik yaratarak, İran’ın ulusal çıkarları için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır⁵¹⁴.

3.5. Bahreyn Ve Şîî Jeopolitiği

Bahreyn, 33 adadan oluşan bir takımada ülkesidir. Bu adaların en büyükleri; Bahreyn, Muharraq, Umman Nasan ve Sitra’dır. Toplamda 760 km² olan ülke, güneydoğusunda Katar, batısında Suudi Arabistan, körfezin karşı kıyısında ise yaklaşık 200 km mesafeyle İran’a komşudur. Eyalet sistemiyle yönetilen ülke, beş eyalete bölünmüştür. Asimah (başkent Manama’yı da kapsamaktadır), Janubiyah, Muharraq, Shamaliyah ve Al Wusta⁵¹⁵.

Bahreyn toplumu geçmişten günümüze her zaman heterojen bir toplum yapısına sahip olmuştur. Bahreyn, Portekiz işgalinden sonra 1603 ile 1783 yılları arasında İran kontrolünde kalmıştır. 1783 yılında Şeyh Ahmed bin Muhammed El-Halife liderliğinde El-Halife ailesi

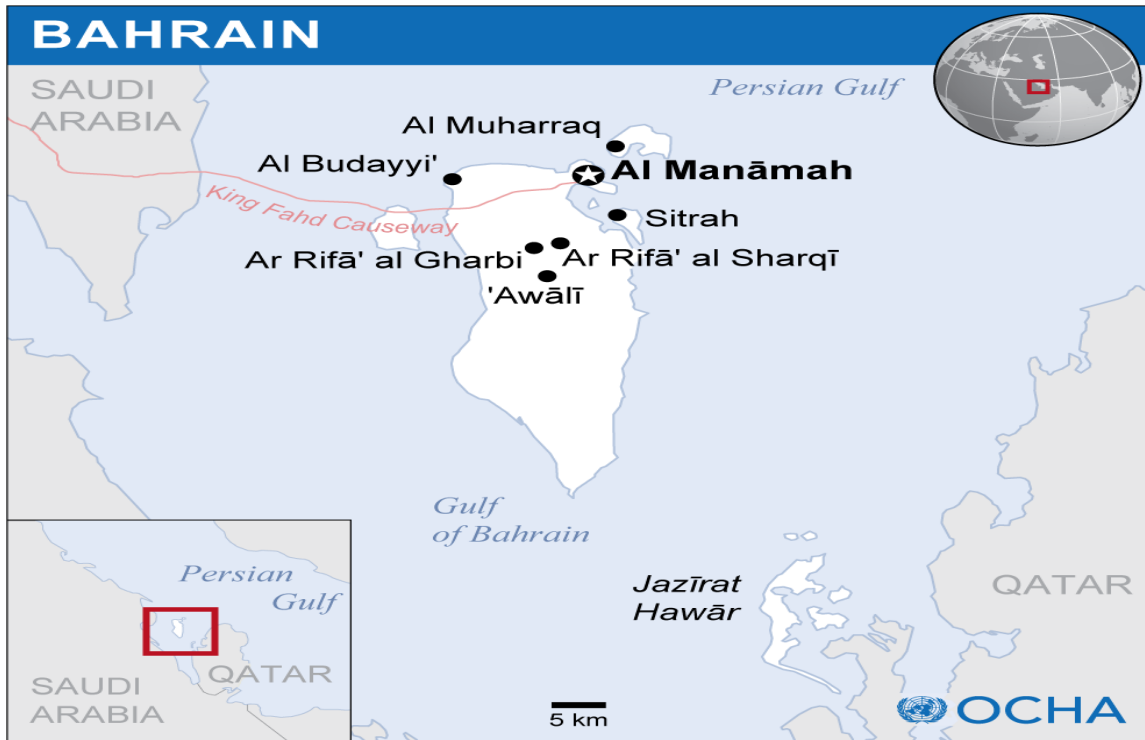
⁵¹²Rafie, H. (2016, Winter). “Impact of Wahhabi Influence in Pakistan onto Relations with the Islamic Republic of Iran”, *Studies of International Relations Journal*, 8(32), 192.

⁵¹³Alibali, S.S., Moienabadi, H., Mirzaee, J. (2015, Winter). “A Study of the threats Against the Islamic Republic of Iran Posed by Pakistan”, *Journal of Defense Policy*, 23(89), 30.

⁵¹⁴Ghafoori, M., Davand, M. (2015, Summer). “An Assessment and Analysis of the Extremist Islamic Threats in Pakistan against the National Security of the Islamic Republic of Iran (With Emphasis on the Role of the Islamic Revolution)”, *Journal of Defense Policy*, 23(91), 60.

⁵¹⁵Babacan, A., Yiğit, Ü., Tahiroğlu, M. (2013). Bahreyn İnsan Hakları Raporu 2013, MAZLUMDER Genel Merkez, Ankara, 10.

Bahreyn'i, askerlerle yöneten İran'dan almıştır. O yıldan beri, Bahreyn El Halife ailesi yönetiminin altındadır. On dokuzuncu yüzyılın başlarında, İngiliz İmparatorluğu Basra Körfezi'ndeki konumunu güçlendirmek amacıyla, Bahreyn'e ilgi göstermeye başladı. Bu ilgi, Bahreyn ve İngiltere arasındaki çeşitli anlaşmaların imzalanmasıyla sonuçlanmış ve 1861 yılında imzalanan "Barış ve Dostluk Ebedi Antlaşması" neticesinde Bahreyn resmi olarak İngiliz sömürgesi kabul edilmiştir. 15 Ağustos 1971 tarihinde, Bahreyn Emiri İsa Bin Salman El-Halife Bahreyn'i bağımsız bir devlet olarak ilan etti⁵¹⁶.

Harita 3.4. Bahreyn Haritası⁵¹⁷

İngiltere Bahreyn'den çekileceğini açıklamasına karşın Bahreyn'in kaderinin BM'nin gözetiminde gerçekleşecek bir referandumla belirlenmesi talebinde bulunmuştu; çünkü o dönemde İran'ın Bahreyn hakkındaki iddiaları devam ediyordu ve İngilizler doğrudan Şah ile bu konuda sorunlar yaşamak istemiyordu. 1968'de dönemin en önemli Şîî din adamı olan Büyük Ayetullah Muhsin El Hekimi ziyaret eden Şeyh Isa bin Salman Al-Halife, referandumda bağımsızlık kararının alınması konusunda destek talebinde bulunmuş ve Şîîlerle iyi ilişkiler geliştirileceği izlenimi vermiştir. Şîîler de yapılan referandumda bağımsızlık yanlısı olunca Bahreyn 1971'de bağımsız bir ülke olmuş ve 1972'de bir Anayasa

⁵¹⁶ Aljasim, N. (2018). "Suudi Arabistan ve İran Perspektifinden, Bahreyn Krizi (2011)", *Akademik Orta Doğu*, 13(1), 3.

⁵¹⁷ İnternet: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/bhr_ocha.pdf. (Erişim Tarihi:09.04.2019).

Komisyonu kurarak yeni Anayasa için çalışmaları başlatmıştır. Anayasa yürürlüğe girdikten sonra, 1973'te gerçekleşen Parlamento seçimlerine katılan Şiilerin iktidarla ilişkileri, kısa sürede değişmeye başlamış ve Sünniler, Şiileri sistemin dışına doğru itmeye başlamışlardır. Böylelikle iki taraf arasındaki gerginlik de yeniden başlamış oldu. Siyasi reform taleplerine yanıt olarak Bahreyn Emiri, 1975'de Parlamentoyu süresiz fesh etme kararı almıştır. İran devriminden sonra Şiilerde yeniden bir hareketlilik başlamış ve Bahreyn'de başlayan sokak gösterileri kesintili bir şekilde 2000'e kadar devam etmiştir⁵¹⁸.

Bahreyn halkı bölgede en politize olmuş topluluklardan birisidir. 1950'lerin ortalarından 1970'lere kadar etkin olarak sol hareketler yerini, 1979 devrimiyle beraber İran'dan destek gören Şiî ayaklanmalarına bırakmıştır. Ülkede hızlı büyüyen Şiî nüfusunun oranı 1980'lerin başına kadar %55 iken, 2000'li yılların başında %70'leri bulmuştur. Şiî tehlikesiyle birleşen İran tehdidinin ötesinde ayrıca İran'ın doğrudan egemenlik iddialarıyla karşı karşıya bulunan Bahreyn üzerindeki İran'ın egemenlik iddiası, Ayetullah Humeyni döneminde İran Devrimi'nin önde gelen liderlerinden Ayetullah Sadık Ruhani'nin 1979 Temmuzunda bu ülkenin İran'ın on dördüncü ili olarak görmesi ile had safhaya ulaşmıştır⁵¹⁹.

Bahreyn Şiîleri, etnik olarak iki gruptur. Çoğunluğu Arap yarımadası Baharna kökenlidirler, az bir kesimi ise İran soyundan Acem kökünden gelmektedir. Ülkedeki birçok Şiî, Şiî İslam'ın on iki imam öğretisi altındaki Caferi okula tabi olup taklit merciine tabidir. Diğer bir kısmı da, Kum Okulu'ndan İran'ın Ayetullah'ı Ali Hamaney'in rehberliğine bağlıdır ve siyasi olarak, Hamaney'in benimsediği velayet-i fakih doktrinini izlemektedir. Bir grup Bahreynli Şiî de, velayet-i fakih doktrininin altında yer almayan Irak'taki Necef Okulu'ndan Ayetullah Ali Sistani'nin rehberliğini takip etmektedir. Bazı gruplar, İmam Muhammed Al Şirâzi ve Lübnanlı Ayetullah Muhammed Hüseyin Fadlallah'a bağlıdırlar. Her iki isim de velayet-i fakih doktrininin altında yer almayan isimlerdir. Bu son kategori özellikle Şiî topluluğundaki genç ve eğitimli kimseler arasında var olan bir durumdur⁵²⁰.

Noam Chomsky, Bahreyn'in önemini iki şekilde değerlendirmektedir. Eskiden beri Jeo-stratejik ve jeopolitik konumu nedeniyle Bahreyn, çok özel bir öneme sahip olmakta; ancak bu durumda güçlü bir savunma sistemi ve bir zayıflık duygusu, Bahreyn'i özellikle

⁵¹⁸ Ayhan, V. (2011). "Bahreyn'de Arap Kışı: Şiilerin Demokrasi Mücadelesi", *Mülkiye Dergisi*, 35(272), 124.

⁵¹⁹ Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze ORTA DOĞU: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 5. Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, 511.

⁵²⁰ Babacan, A., Yiğit, Ü., Tahiroğlu, M. (2013). Bahreyn İnsan Hakları Raporu, MAZLUMDER, Ankara, 15.

ABD ve Suudi Arabistan olmak üzere diğer güçlere yönelmenin yanında diğer özelliği de nüfusunun %70'i Şîî'dir⁵²¹. Bahreyn, İran için sıradan bir komşu değil, aynı zamanda İran'ın Körfez ülkelerinin güvenlik, siyasi ve kültürel düzenlemelerine girmesinde de önemli bir oyuncudur. Bahreyn halkının İran ve Şîî kimliği, jeopolitik ve jeostratejik bileşenleri ile birlikte İran'ın bölgesel stratejilerinin odağını oluşturdu. Bölgedeki en büyük Şîî ülkesi İran, Bahreyn'in Şîî çoğunluğu arasındaki nüfuzunu her zaman arttırmaya çalıştı. İran'ın Bahreyn için tarihi bir iddiası da söz konusudur, çünkü Al Khalifa hanedanlığı iktidara gelmeden önce İran'ın bir parçasıydı. O zamandan beri, birçok İranlı lider Bahreyn politik sisteminin meşruiyetine ve nüfusun çoğunluğunu temsil etme yeterliliğine meydan okudu. İran'daki 1979 İslam Devrimi'nden sonra, birçok Basra Körfezi krallığı İran'ın Bahreyn'deki gerçek çıkarlarına şüpheyle yaklaştı. Geleneksel monarşiler, Bahreynlilerin İran için potansiyel bir beşinci sütun olduğunu düşünüyor ve bu, tüm bölgeyi istikrarsızlaştırabilir⁵²².

1970'lerden İslam Devrimi'ne kadar Bahreyn'deki siyasi ve sosyal hareketler, iç tiranlığa karşı çaba göstermek ve siyasi ve sosyal özgürlükler kazanmanın yanı sıra, İslamcılık dalgası ve İslami değerlere geçiş gibi belirgin bir boyut kazandı. Mısır, Irak ve İran'dan gelen İslami reformist fikirlerin bu ülke üzerindeki etkisi ve özellikle İslam Devrimi'nin kazandığı zafer, Müslüman savaşıllara toplumlarında İslami ilkeleri ve değerleri ciddi ve aktif bir şekilde uygulama arayışında olma fırsatı verdi. Bazı Bahreynliler, İran'daki İslam Devrimi'nin zaferinden sonra, İran'ın dayanışmasını destekleyen büyük bir gösteri düzenlediler⁵²³; fakat Bahreyn, Şîîlerin İslam Devriminden aldıkları etkilerinin ve siyasallaşmalarının en belirgin tezahürü "Bahreyn Halk Kurtuluş Cephesi"nin kurulmasıydı. Bu cephe 1979 yılında Hadi Müderrisi tarafından kuruldu⁵²⁴. İran yönetiminin o dönemde Hadi al-Müderrisi liderliğindeki Bahreyn İslami Cephesi'ni desteklediği iddiaları üzerine, 1981'deki darbe girişiminde aktif rol aldığı gerekçesi ile tutuklanmış ve daha sonrasında sınır dışı edilmiştir. Müderrisi İran'a geçerek çalışmalarını buradan yürütmüştür⁵²⁵. Aralık 1981'de, Bahreyn ve Suudi Arabistan, Müderrisi tarafından İran'da eğitilen 65 Şîî

⁵²¹Eivazi, M. R., Navazeni, A., Alimohammadi, F. (2017). "Iran's soft power and Shiite political movements in the Middle East", *Journal of Political Sociology of Islamic World*, 4(9), 14.

⁵²²Dorj, H., Samiei Isfahani, A. (2018, Summer). "The Foreign Policy Approach of Iran toward Bahraini People's Rising", *Quarterly Islamic Revolution Studies*, 15(53), 69.

⁵²³Adami, A., Mosavi, S.M.R., Tooti, H. A. (2012, Winter). "The Revolutionary Developments of Bahrain and Geopolitical and Religious Conflict of Iran and Saudi Arabia", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 4(10), 148.

⁵²⁴Ahmadi, S. A., Mousavi, E. S. (2010). Shiite Geography and Iran Opportunities in Shiite Territories of Islamic World, 4th International Congress of Islamic World Geographers (ICIWG), 14-16 April- Zahedan, Iran, 7.

⁵²⁵Doğan, S. (2018, Temmuz). İran'ın Ortadoğu Siyaseti, İNSAMER, Araştırma 74, 32.

komplocunun tutuklandığını açıkladı. Olay, Bahreyn ve Suudi Arabistan'da ciddi endişe yaratarak Aralık 1981'de ortak bir güvenlik anlaşmasına yol açtı.

Şekil 3.3. Bahreyn Halk Kurtuluş Cephesi⁵²⁶

Ayrıca İran, Bahreyn içerisindeki Vifak Hareketi, Milli İslami Örgütü, İslami Eylem Örgütü gibi büyük gruplarla ilişki içerisine girerek Bahreyn'de etkili olmayı hedeflemiştir. Şiîlerin en büyük örgütü olan Vifak siyasi kanatta eğilim göstermektedir. İslami eylem örgütü ise İslami Cephe'nin bir uzantısı olup devrim ihracı politikası ile hareket edip daha radikal yöntemlerle yönetimi değiştirmek istemektedir. Böylece İran, Şiî nüfusun kontrolünü her alanda elinde tutmaktadır⁵²⁷. El Vifak, Bahreyn'deki en belirgin muhalif siyasi hareket olarak, kuruluşundan bu yana ılımlılığı sürdürdü ve bu politikayı siyasi muhalefet ve protestoların zirvesinde bile devam ettirdi. Bu hareket Bahreyn'deki Şiî dini grupları temsil ediyor ve Bahreyn'deki Şiî dini lideri Şeyh İsa Kasım ile iyi ilişkiler içinde olan genç bir Şiî din adamı olan Şeyh Ali Selman'nın başkanlığında yol alıyor⁵²⁸. Şeyh İsa Kasım ve diğer etkili Bahreyn İslamcıları, topluluk içindeki İslami hedeflerini İslami topluluk aracılığıyla iletirmek için kültürel faaliyetler izlediler; ancak 1984'te topluluk rejim tarafından kapatılarak, siyasi, entelektüel ve sosyal aktivistleri tutuklandı ve işkence gördü. Şeyh İsa Kasım, halk arasındaki özel popülerliği ve konumu nedeniyle Bahreyn rejimi tarafından saldırıya uğramadı, sadece yurtdışına seyahati yasaklandı ve sorguya çekildi⁵²⁹. Şeyh İsa Kasım, İslam devletinin kuruluşunu gerekli görerek dini liderin (Vilayet-i Fakih) rolünü ve

⁵²⁶İnternet: <https://www.revolvy.com/page/Islamic-Front-for-the-Liberation-of-Bahrain>. (Erişim Tarihi.12.04.2019).

⁵²⁷Doğan, a.g.e., 32.

⁵²⁸Afzali, R., Ghalibaf, M.B., Pishgahifard, Z., Mirzadeh Kouhshahi, M. (2013, Spring). "Strategic Impacts of Regime Change and Democratization in Bahrain", *Strategic Studies Quarterly*, 16(59), 211.

⁵²⁹Shakeri, R., Zeinali, S. (2018). "The Concept of A Desirable Government in the Political Thought of Ayatollah Shaykh Isa Qassim", *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 7(4), 43.

ona uyulmasını gerekli görüyor. Peygamber ya da İmam ya da Fakih, bulunduğu eyalete göre kendisini hükümdar olarak tanıtır, onun hükümdarlığını şeriata göre kabul etmesi ve ona biat etmesi gerektiğini belirtir⁵³⁰.

İç politikada El Vifak önderliğindeki Şîi tabanlı oluşumların El Halife hanedanının iktidarını sarsmaya yönelik gelişiminin önünün kesilmesi elzem olarak görülmektedir. Bu doğrultuda El Vifak hareketinin İran'ın Şîi yayılmacılığı için kullandığı bir yapılanma olduğu tezi öne sürülmektedir⁵³¹. 1990'lı yıllarda, İslami Aydınlanma ismiyle faaliyetlerini gizli yürütmüştür. O dönemin yine resmi olmayan iki Şîi İslamcı grubunu (el-Dava, Hattu'l-İmam) birleştirmeyi başarmıştır. Yaşanan toplumsal olaylardan dolayı cemiyetin liderleri rejim tarafından sürgüne gönderilmiş, 2001'deki genel af dolayısıyla sürgündekiler ülkelerine geri dönmüşler ve cemiyeti el-Vifak olarak resmiyete dökmüşlerdir. 2002 seçimlerini boykot etmişler; fakat 2006 seçimlerinde boykota son verip seçim çalışmalarına başlamışlardır. Bu durum içlerinde anlaşmazlığı beraberinde getirmiş, boykotu destekleyenler "el-Hakk" grubu olarak ayrılmışlardır. 2006 seçimlerinde meclisteki 40 koltuğun 17'sinin, 2010 seçimlerinde ise 18'ini kazanıp Hak hareketinin tüm eleştirilerine rağmen büyük başarı elde etmiştir. 2011'deki Arap Baharı olayları nedeniyle yönetimin muhaliflere yönelik aşırı kuvvet uygulamasını protesto ederek milletvekillerinin hepsinin istifasını sunmuştur. Bu protestosunu 2014 seçimlerine katılmayarak sürdürmüştür. Rejim Ekim 2014'te Vifak partisini kapatmış, 2015'te lideri Şeyh Ali Selman'ı, ülkedeki gösterilerin organizatörü olarak 4 yıl hapse mahkûm etmiştir⁵³². Benzer şekilde Bahreyn Krallığı dış politikasında da mezhep kartını sıklıkla oynamaktadır. Yakın tarihte İran İslam Devrimi ile birlikte bölge monarşilerinin hedef alınması, akabinde yaşanan Irak-İran Savaşı, Körfez Savaşları, Nükleer Kriz ve Arap Baharı gibi gelişmelerde de büyük ölçüde mezhep eksenli bir dış politika izlenmiş gibi görünse de gerçek manada, fırsatçı bir yaklaşım benimsenmiştir. Başlangıçta ABD ve İsrail karşıtı olarak düşünülüp hoş karşılanan 1979 Devrimi, daha sonra en önemli tehdit konumuna gelmiştir. İran yayılmacılığı, bu iktidarın en önemli korkusu olmanın yanında, İran karşıtı olan bölgesel ve küresel güçlerden destek sağlayabilmesi için sağlam bir koz olmuştur. Özellikle Suudi Arabistan'ın başını çektiği Körfez monarşileri için tehdit niteliği taşıyan Saddam Hüseyin iktidarının, İran ile girdiği

⁵³⁰İbid: 47.

⁵³¹Keskin, Y. B., Serbestoğlu, İ. (2017). Siyaset-Mezhep İlişkisine Dair Teorik Bir çalışma: 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Bahreyn Krallığı Örneği, Z. Gölen-İ. Serbestoğlu, (Editörler). **Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler**, 2. Cilt, Ankara: Gece Kitaplığı, 336.

⁵³²Özer, B. (2018). Bahreyn'deki İslami Hareketler, http://sdam.org.tr/image/foto/2018/09/17/bahreyndeki-islami-hareketler_1537176421.pdf, 9. (Erişim Tarihi:16.04.2019).

savaşta dahi, mezhepsel kaygılar düşünülerek Saddam Hüseyin desteklenmiştir. Harekete geçmek için bekleyen atıl durumda bekleyen Şii nüfusu tetikleyerek bir etki alanı oluşturma şeklinde değerlendirilen “Şii Hilali” kavramı da bu yaklaşımın güçlenmesini sağlamıştır⁵³³.

3.5.1. ABD

Amerika'nın Basra Körfezi'ndeki amaçları hem güvenlik hem de petrole dayanıyor. Güvenlik, bölgesel müttefikleri korumak, ABD politikalarına uymayan ülkelere karşı mücadele ve enerji aktarma yollarını güvence altına almak demektir. Basra Körfezi'ndeki bir diğer önemli ABD hedefi, enerji kaynaklarına erişim ve bu kaynaklara gelecek için güvenebilmektir⁵³⁴. Basra Körfezi'ndeki ABD askeri varlığı, bölgedeki İran'ın zararına olan dengeyi değiştiren en ciddi stratejik değişimdir. ABD'nin Basra Körfezi'ndeki mevcut rolü ciddi bir varlık ve tekel bir roldür. ABD'li stratejistler, Birleşik Devletlerin bölgesel gücün ortaya çıkmasını önlemede büyük yararları olduğuna inanıyor⁵³⁵. ABD Bahreyn'de 1991 yılında imzalanan bir Savunma İşbirliği Anlaşması ve ilk olarak 1971'de imzalanan bir Kuvvetlerin Statüsü Anlaşması (Status of Forces Agreement) ile faaliyet göstermektedir. Bahreyn'de 7.000'den fazla ABD askeri personeli var ve ABD 1948'den beri ülkede deniz varlığını sürdürmektedir. ABD 5. Filosu; Basra Körfezi, Umman Körfezi, Kızıl Deniz ve Hürmüz Boğazı, Süveyş Kanalı ve Bab al Mandeb Boğazı'nı da kapsayan bir sorumlulukla devriye gezerek Bahreyn'e askeri konuda destek vermektedir⁵³⁶. Bahreyn'e verilen bu deniz destek etkinliklerinin genişliği oldukça geniştir.

- ABD Deniz Kuvvetleri Merkez Komutanlığı,
- ABD 5. Filosu'nun karargâhı,
- ABD uçak gemilerini yanaştırabilen Halife Bin Salman limanına yakın olması,
- ABD, 2010-2017 yılları arasında tesisin genişletilmesi için 580 milyon dolar ve varlığın kurulmasından bu yana toplam 2 milyar dolar harcamıştır.

⁵³³Keskin, Y. B., Serbestoğlu, İ. (2017). Siyaset-Mezhep İlişkinine Dair Teorik Bir çalışma: 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Bahreyn Krallığı Örneği, Z. Gölen, İ. Serbestoğlu, (Editörler). *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler*, 2. Cilt, Ankara: Gece Kitaplığı, 336.

⁵³⁴Darvishi Setalani, F., Mohammadi, Ali. (2014, Autumn). “Political Reform in Bahrain (Roots, Processes and Achievement) 1999-2012”, *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 3(11), 43.

⁵³⁵Adami, A., Mosavi, S.M.R., Tooti, H. A. (2012, Winter). “The Revolutionary Developments of Bahrain and Geopolitical and Religious Conflict of Iran and Saudi Arabia”, *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 4(10), 154.

⁵³⁶İnternet: Wallin, M. (2018, June). U.S. Military Bases and Facilities in the Middle East, The American Security Project (ASP), www.americansecurityproject.org. (Erişim Tarihi: 22.12.2018).

Şeyh İsa Hava Üssü

- Son zamanlarda ABD fonlarında 45 milyon dolarlık fon sağlanmış. F-16, F / A-18 ve P-3 uçaklarına ev sahipliği yapmaktadır.

Muharrek Hava Üssü (Deniz Kuvvetleri)

- Birleşik Görev Gücü 53 havacılık birimi burada temel bulunmaktadı,
- Bahreyn Uluslararası Havalimanı'nın bir parçası olarak hizmet vermektedir,
- 2011 yılında aylık ortalama 1.600 ton kargo ve posta ile transit geçişte 3.000 personel geçiş yapmıştır.

İran'ın stratejik düşmanı olan ABD Deniz Kuvvetleri Beşinci Filosu; Bahreyn'de bulunmasıyla İran İslam Cumhuriyeti'nin ulusal güvenliğine yönelik potansiyel bir tehdit oluşturmaktadır; zira Halife Hanedanı kendi hayatını yabancılara sığınmakta arıyordu. Nüfuz alanını sınırlayarak İran'ın bölgedeki etkisini kısıtlamak ve İran'ın etkili bölgesel gücünü önlemek ABD'nin askeri varlığının önemli hedefleridir. Soğuk Savaş'tan sonra, ABD defalarca, İran İslam Cumhuriyeti'ni ulusal çıkarlarına yönelik en büyük tehditlerden biri ilan etti⁵³⁷. Amerikalılar, Bahreyn'deki bir Şiî hükümetinin ABD'nin çıkarları ve ayrıca Washington'un bölgedeki ana müttefiki Suudi istikrarı için ciddi bir tehdit oluşturacağına inanıyorlar. Öte yandan, Beyaz Saray Bahreyn'de bir Şiî hükümetinin iktidara gelişi, İran'ın nüfuzunun artması ve Arabistan'la sınır sahibi olması, bölgedeki ABD'nin çıkarları için büyük bir tehdit olarak görüyor⁵³⁸.

3.5.2. Suudi Arabistan

İbni Suud rejiminin; Basra Körfezi bölgesine yönelik dış politikası, Körfez şeyhliklerinin otonom yapısının herhangi bir bölgesel güç (İran, Irak) tarafından zarar görmesine izin vermeyecek şeklinde gelişmiştir. İbni Suud rejimi; Körfez bölgesini kendi nüfuz alanı olarak görüyor ve bu nüfuzunu kırmaya dönük her türlü tehdide sert bir şekilde karşılık vermektedir; çünkü Körfez, dünyanın en zengin enerji kaynaklarına sahiptir. Suudi Arabistan'ın en önemli petrol yatakları Körfez sahil şeridinde bulunmakta ve aynı zamanda Körfez bölgesi, Suudi petrolünün uluslararası piyasalara nakil güzergâhı konumundadır. Bahreyn, Körfez'de İbn Suud rejiminin güvenliği açısından özel bir öneme sahiptir. Yoğun

⁵³⁷Khajesarvi, G., Rahmatipor, L. (2018, Winter). "Constructionist Approach Towards the Islamic Republic of Iran's Foreign Policy Developments in Bahrain", *A Quarterly Journal World Politics*, 6(3), 195.

⁵³⁸Adami, A. (2012). "Bahrain Crisis and Regional Security of the Islamic Republic of Iran", *Rahbord Journal*, 21(62), 164.

Şîî nüfusuna rağmen, Sünnî el-Halife rejimi tarafından yönetilen Bahreyn tarihsel olarak Suudi Arabistan ile yakın ilişkiler geliştirmiştir. İran'ın ülkedeki Şîî nüfus üzerindeki etkisi, Bahreyn toprakları üzerindeki hak iddiası, Bahreyn'in Basra Körfezi'nde işgal ettiği jeopolitik pozisyon ve Suudi Arabistan'ın memnuniyetsiz Şîî nüfusunun yoğun olarak yaşadığı petrol zengini Doğu Vilayetine olan yakınlığı, Bahreyn'i İbni Suud rejiminin güvenliği açısından önemli kılmaktadır⁵³⁹. Al Halifa hanedanı aslen Nacd Suudi Arabistan'ın kabilelerinden ve Al-Halifa'nın Al-Suud ile olan akrabalık bağlantısı bu ilişkiyi güçlendirmiştir. Bahreyn ayrıca, Şîîlerin baskı altında azınlık olarak yaşadığı Suudi Arabistan için tehlikeli olabilecek Şîîlerin büyük bir çoğunluğuyla doludur. Bahreyn ve Suudi Arabistan'daki Şîîler eski zamandan beri irtibattalar ve Bahreyn'deki herhangi bir Şîî zaferi Suudi ulusal güvenliğini etkileyebilir⁵⁴⁰. Doğu Suudi Arabistan'daki Şîîler Bahreyn yakınlarında yaşıyorlar ve akrabalıkları ve dini bağları nedeniyle Bahreyn ile yakın bağları bulunmaktadır. Bahreyn, Basra Körfezi üzerinden Hürmüz Boğazı ve açık sular arasındaki Arap bağlantısıdır ve bölgedeki güç dengesinde merkezi bir rol oynamaktadır⁵⁴¹.

Doğu Vilayetin İbn Suud rejiminin güvenliği açısından önemi, barındırdığı zengin petrol yatakları ile alakalıdır. Ülkede toplam nüfusa oranı %10-15 olduğu tahmin edilen Şîîlerin önemli bir kısmı Doğu Vilayetinde yaşamakta ve nüfusunun yaklaşık %55'ini oluşturan Şîîler, Katif, Sihat ve Tarout gibi petrol endüstrisinin kalbi konumundaki şehirlerin nüfusunun %100'ünü oluşturmaktadır. Sosyal, ekonomik ve dinsel özgürlükler bakımından ayrımcılığa maruz kalan Şîîler, 1950 yılından beri çok sayıda rejim karşıtı grev, gösteri ve isyan girişimine katılmışlardır. Şîîlerin Suudi Arabistan'dan ayrılarak doğuda bağımsız bir devlet kurma hayalleri rejimi endişelendiren en önemli hususlardan biridir⁵⁴².

Siyasi ve askeri olarak Suudi Arabistan, Bahreyn'de en fazla etkiye sahiptir. Bahreyn Suudi Arabistan için yaşam alanı olarak jeopolitik açıdan önemlidir. Bahreyn rejimi, Suudi Arabistan'ın bölgedeki ana müttefiklerinden biridir ve şüphesiz, bu alandaki herhangi bir

⁵³⁹Acar, N. (2018). "Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika: Suudi Arabistan Örneği", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 147.

⁵⁴⁰Sanaie, A. (2016). "The Impact Of The Events In Bahrain After The Islamic Awakening On The Structure And The Political-Security Policies Of The (P)GCC", *International Relations Research Quarterly*, 6(19), 95.

⁵⁴¹Khazri, E., Safavi, S. H., Parhizkar, A. (2015, Summer). "An Investigation of the Reasons for Conflict between Iran and Saudi Arabia (The Case Study Conflicts in Iraq, Bahrain, and Yemen)", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 7(23), 189.

⁵⁴²Acar, a.g.m., 146.

değişiklik Suudi Arabistan ve Batı müttefiklerini de tamamen etkileyebilir⁵⁴³. Suudi Arabistan, Bahreyn'i nüfuzunun bir arka bahçesi ve bölgesi olarak tanımlıyor ve bu nedenle Al Halife'nin ülkedeki egemenliğinin korunmasını talep ederek, burada herhangi bir siyasi değişikliği kabul etmemektedir. Suudiler Al Halifa rejiminin güvenliğinde kilit bir rol oynamakta ve protesto ve iç krizler gibi durumlarda rejimi desteklemiştir⁵⁴⁴. Aslında İran İslam Cumhuriyeti, Suudi Arabistan'ın Bahreyn'e girişini demokrasi ilkelerini ve ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını ihlal ettiğini düşünüyor ve Suudi Arabistan'ın başka bir ülkenin iç işlerine müdahale ettiğini ve Bahreyn milletinin uluslararası hukuka uygun olmasına rağmen kendi kaderini tayin hakkını ihlal ettiğine inanıyor. Bu mesele ve İran ile Suudi Arabistan arasında Bahreyn meselesi konusundaki anlaşmazlıklar, bazılarını Bahreyn'i İran ve Suudi Arabistan arasındaki savaşın yaşandığı diğer ülkelerden biri olarak görmeye yöneltti. Aslında, Bahreyn'deki ayaklanmalarla birlikte, İran'ın isyancılar yardımıyla Suudi sınırlarında ayak izini bulmasına ve geleneksel rakiplerini etki ve güçleriyle dengelemelerine yardımcı olduklarına inanıyorlar⁵⁴⁵.

Suudi, Bahreynli Şîi protestolarının bölgedeki İran devriminin zaferini izleyen zincirleri tamamlayacağından korkuyor. Irak'taki Şîi direnişin güç kazanması, Lübnan'daki Şîi direniş gruplarının takviyesi, Suriye ve Hizbullah'ın ittifakı, Suudi Arabistan'ın önderliğindeki Arap muhafazakâr cephesini savunma konumuna zorlamaktadır. İran, iç jeopolitik durum Bahreyn'deki iktidar ve siyasetin doğası gereği, Şîi hükümeti iktidara geldiği takdirde bölgede bazı özel gelişmeler yaşanacaktır. Bu da İran İslam Cumhuriyeti'nin bölgedeki en önemli ülke olarak bölgesel konumunu geliştirecektir. Bu nedenle, Suudi Arabistan, Bahreyn protestolarını her ne pahasına olursa olsun bastırmaya ve yönetmeye çalıştı⁵⁴⁶. İran'ın Bahreyn Şîilerine yönelik desteği, Basra Körfezi ülkelerinden, özellikle de Suudi Arabistan'dan sert tepkiler almıştır. Bahreyn ve bu ülkelerde Şîi yönetimi, bölgenin Arapları için Körfez İşbirliği Konseyi içi "Körfez kimliği"nde açık oluşturulması

⁵⁴³Bagherizadeh, A., Anoosheh, E., Askari Hesn, S. (2018, Autumn). "Structural Concepts A Framework for Analyzing Saudi Strategic Positions in the Middle East (With emphasis on Syria and Bahrain)", *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 7(3), 184.

⁵⁴⁴Fathi, M., Abdekhodaei, M., Shiravand, S. (2019). "Zhngan Code and Geopolitical Ties in Foreign Policy: The Case of the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia", *Journal of Strategic Research of Politics*, 6(24), 146.

⁵⁴⁵Moosavi Dehmardi, S. M. (2016, October-January). "The History of Relations Between Iran and Saudi Arabia ever since Reza Shah (the Cycle of Competition and Confrontation)", *Quarterly the Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 3(9), 78.

⁵⁴⁶Hazavei, S. M., Bavarian, F. (2016, Autumn). "Approach to the study of Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia viewpoints to Islamic Awakening issue (case study Bahrain Revolution)", *Political Studies of Islamic World*, 5(3), 176.

çöküş anlamına geliyor. Bahreyn'deki olaylar, bu alandaki herhangi bir Arap devleti, özellikle Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri için çok belirleyici ve stratejiktir⁵⁴⁷. Bu bağlamda, Bahreyn'deki Suudi varlığının en önemli nedenleri şunlardır: İç problemleri İran müdahalelerine dışsallaştırma, protestoların ardından iç protestoculara demir yumruk edinme mesajını gönderme, Bahreyn'deki statükoyu korumak, Şîî hükümetinin Bahreyn'de iktidara gelmesini engellemek, İran'ı Bahreyn'de askeri çatışmaya girmeye teşvik etmek⁵⁴⁸. İran İslam Cumhuriyeti için halk protestolarının bastırılmasının etkileri ve sonuçları da şöyle özetlenebilir⁵⁴⁹.

- Basra Körfezi'ndeki Suudi Arabistan'ın etkisini ve bölgedeki kendi manevra kabiliyetini arttırmak,
- İran'ın Bahreyn'deki nüfuzunu azaltmak ve Suudi Arabistan'da yaşayan Şîîler üzerindeki baskısını arttırmak,
- Suudi Arabistan'ın Bahreyn ekonomisine hâkim olması, özellikle de petrol ihracatının daha da artması.

3.5.3. İsrail

Sünnî ülkeler, güvenlikleri ve birliklerini tehdit eden İran'ın Şîî bloğu üzerindeki artan gücünün etkisinden korkuyorlar. Bölgede Sünnî çoğunluk ile Şîî azınlık arasında her zaman tarihsel bir dini çatışma vardır. Bölgenin Arap ülkeleri için İsrail, ekonomik ve askeri açıdan hayati çıkarlarını savunma yeteneğine sahip bir ülkedir. Bunlar, İsrail ile bölgenin Sünnî Arap ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi için gerekli temelleri sağlamıştır. Dolayısıyla, İsrail ile Basra Körfezi ülkeleri arasındaki bağlantı, iç ve bölgesel sorunların önemi nedeniyle sağduyulu bir bağdır⁵⁵⁰. Arka kapı diplomasisi (back-door diplomacy) olarak isimlendirilebilecek, kamuoyuna yansıtılmadan sürdürülen bir sürekli iletişim hali, İsrail ile Körfez ülkeleri arasında yoğunlaşarak devam ediyor ve İran tehdidinin “büyüklüğü ve

⁵⁴⁷Ekhtiari Amiri, R. (2015). “Role of the Contradictory Identities in Preventing of Formulating of the Security Community in the Persian Gulf Region”, *Quarterly the Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 2(3), 10.

⁵⁴⁸Hatami, M. R. (2013). “Transformations in Bahrain the Challenges and Opportunities Facing the National Security of the Islamic Republic of Iran”, *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 3(3), 12.

⁵⁴⁹Nejat, S.A. (2015, Winter). “Iran's Foreign Policy Approach to New Development in the Middle East”, *The Journal of Politics*, 1(4), 73.

⁵⁵⁰Adami, A., Nazifi, N., Bijan, A. (2019). “Israel and Saudi Arabia: A New Era of Bilateral Cooperation”, *Journal of Strategic Research of Politics*, 7(27), 190-91.

ivediliği”, İsrail’in de katkılarıyla, bölge ülkelerinin bir numaralı önceliği haline geliyor⁵⁵¹. Trump’ın Ortadoğu ziyaretinin hemen akabinde görülen Riyad - Tel Aviv yakınlaşması diğer taraftan Körfez’de nüfusunun %70’ini Şiîlerin oluşturduğu; fakat Vehhâbî Sünnî el Halife hanedanı yönetiminde olan Bahreyn’den, İsrail’le yakınlaşma sinyalleri gelmiştir. Trump’ın Kudüs’ü başkent olarak tanıması üzerine Bahreyn emiri, “Kudüs olayının ikincil seviyede öneme sahip bir olay olduğunu asıl tehlikenin faşist İran olduğunu,” ifade etmiştir. 2011 yılında Arap Baharı’nda Halife Hanedanı, Suudi Arabistan’ın askeri yardımı ile protestolardan kurtulabilmiştir. Şiîlerin çoğunluk olduğu Bahreyn belki de İran yayılmacılığından en çok endişe duyan Körfez şeyhliğidir. Uzmanlara göre Bahreyn - İsrail yakınlaşması Mayıs 2018’de İsrail’in Suriye’deki İran üslerine saldırı düzenlemesi üzerine yeni bir boyut kazanmıştır. Bahreyn Dışişleri Bakanı; “Diğer ülkeler gibi İsrail’in de kendini İran saldırganlığına karşı savunma hakkı olduğunu,” belirten bir tweet dahi atmıştır⁵⁵². ABD merkezli Etnik Anlayış Vakfı Başkanı Haham Marc Schneier, İsrail’in Yediot Ahronot gazetesine, son aylarda Körfez ülkeleri ile İsrail arasında gözle görülür hale gelen yakınlaşmaya ilişkin değerlendirmelerde bulundu. “İran tehdidi” nedeniyle Körfez ülkelerinin İsrail’e bakışının değiştiğini söyleyen Schneir, “İsrail ve Körfez ülkelerinin varlığı aynı tehditle karşı karşıya. O tehdit de İran ifadelerini kullandı”. İsrail ile Bahreyn arasında “kısa bir zaman” içinde resmi ilişkilerin başlayacağını ileri süren Schneir, diğer Körfez ülkelerinin de Bahreyn’i takip edeceğini söylemiş⁵⁵³. Şu an Suudiler ve Körfez ülkeleri (Bahreyn) için (Katar hariç) en önemli gündem maddesi bölgede iyice yayılan İran nüfuzunun bir şekilde kırılması ve önlenmesidir. İran tehdidi artık Arap dünyası için Filistin meselesinden bile önde gelmektedir. Filistin davası şu süreçte ikincil plana itilmiş durumda görülmektedir. Hatta Suudi Arabistan veliaht prensi Muhammed bin Selman, Mahmud Abbas’ı ABD’nin sunduğu çözüm planına onay vermesi konusunda tehdit etmektedir⁵⁵⁴.

⁵⁵¹Çiçekçi, C. (2015, Mart). İsrail’in Güncel Güvenlik Habitatı, ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi, NO.24, 2.

⁵⁵²Öztürk, S. (2019, Mart). Son Dönem İsrail-Körfez Ülkeleri Yakınlaşması, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM), Bakış No:81, Ankara, 5.

⁵⁵³İnternet:<http://www.islamianaliz.com/h/68592/abdli-haham-korfez-ulkeleri-israile-resmi-iliski-baslatmak-icin-birbiriyle-yarisiyor>. (Erişim Tarihi:20.04.2019).

⁵⁵⁴Öztürk, S. (2018, Haziran). “Ortadoğu’daki Gelişmeler Çerçevesinde Mukteda El Sadr ve Hareketinin Irak’ta Yükselişi”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 68.

4. BÖLÜM

İRAN'IN ÇEVRE MEZHEP POLİTİKASI

4.1. Giriş

İran'dan sonra, Şiîler çoğunlukla İran çevresindeki ülkelerde yaşıyor ve çoğunun İran'la (kara veya su sınırı) coğrafi bağlantısı vardır. Buna ek olarak, önemli bir Şiî nüfusun yaşadığı, ancak doğrudan İran'a bağlı olmayan ülkeler de bulunmaktadır. Bunlara Lübnan, Yemen, Suriye, Hindistan, Tacikistan ve Özbekistan dâhildir. Bu Şiî alanlara, dünyanın diğer bölgelerindeki dağınık Şiîler eklenmelidir. Asya dışında ve çoğunlukla Avrupa, Afrika ve ABD'de yaşayan Şiîler⁵⁵⁵; ancak inanç ve mezhep faktörleri nedeniyle İran ile güçlü bir ilişkiye sahipler. Bu coğrafi dağılım ve Şiî değişkeni açısından İran'a merkez rolü veriyor. Aynı zamanda, bu durum mezhep jeopolitiği bakış açısıyla incelenebilir.

4.2. Lübnan ve Jeopolitik Özelliği

Lübnan XIX. yüzyılda Osmanlı yönetimine karşı gelişen Arap Milliyetçiliği hareketinin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Misyonerlerin yoğun bir şekilde faaliyet gösterdikleri alanların başında da bu bölge gelmektedir. Cizvit Okulları 1831 yılından itibaren açılmış, Amerikan Protestan Kilisesi faaliyetlerine çeşitli şehirlerde kolejler açarak başlamıştır. Misyonerler tarafından açılan bu okullarda Arapça yerine Fransızca ve İngilizce eğitim verilmeye başlanmış, birçok Müslüman ve Dürzi'nin Hristiyan olması sağlanmıştır. Bugünkü Amerikan Üniversitesi'nin temelini oluşturan Protestan Kolejinin öğrencileri 1875 yılında kurdukları Beyrut Gizli Cemiyeti'nde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yoğun faaliyetlerde bulunmuşlar, bağımsız ve laik bir Arap Devleti fikrini işlemişlerdir. İşte bu ortamda Birinci Dünya Savaşı çıkmış ve sonunda (1918) Lübnan, İngiliz ve Fransız kuvvetlerince işgal edilmiştir⁵⁵⁶. İşgal sürerken, 1920'de yapılan San Remo Konferansı'nda Lübnan'ın Suriye ile birlikte Fransız mandasına verilmesi kabul edildi. Böylece, 1916'da İngiltere ve Fransa arasında Sykes-Picot Antlaşması ile belirlenen Ortadoğu'daki paylaşım gözden geçirilmiş ve resmileştirilmiş oluyordu. Fransızlar Arap milliyetçilerinin Lübnan,

⁵⁵⁵Ahmadi, S. A., Mousavi, E. S. (2010). *Shiite Geography and Iran Opportunities in Shiite Territories of Islamic World*, 4th International Congress of Islamic World Geographers (ICIWG), 14-16 April- Zahedan, Iran., 4.

⁵⁵⁶Bağlıoğlu, A. (2006). "Dini ve Mezhebi Esaslarla Yönetilen Lübnan ve Lübnan'daki Son Gelişmeler", *F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IV(2), 108.

Filistin ve Ürdün topraklarını da kapsayan büyük bir Suriye kurulması yönündeki çağrılarına ve eylemlerine rağmen, manda yönetimi kurdukları toprakları idari olarak ayırma yönünde bir politika benimsediler⁵⁵⁷.

Fransız mandası döneminde, 1932’de bir nüfus sayımı yapılan Lübnan’da, siyasal sistem mezheplerin nüfusa oranına göre şekillendiğinden ve çeşitli topluluklar arasında güç paylaşımına ilişkin hassasiyetler bulunduğundan 1932’den beri nüfus sayımı yapılmamıştır; ancak yapılan tahminlere göre Lübnan, 17 farklı dini mezheple Ortadoğu’nun en çeşitli toplumudur. Nüfusun yaklaşık olarak %59,7’sini Müslümanlar, %39’unu Hristiyanlar ve %1,3’ünü ise çeşitli dinsel gruplar oluşturmaktadır⁵⁵⁸. Lübnan Devleti’nin kurulması sırasında din ve mezheplerin bölgelere göre dağılımına baktığımızda; ağırlıklı olarak, kuzeyde Marunî Hristiyanlar, güneyde Lübnan Dağı bölgesinde Dürzi ve Hristiyanlar, kıyı kentlerde, genelini Sünnîlerin oluşturduğu Müslümanlar ve Hristiyanlar, Lübnan Dağı’nın doğusu ve güneyindeki kırsal kesimde ise Şiîler bulunuyordu. Önceki Beylik ve Mutasarrıflık düzenleriyle karşılaştığımızda, hükmedilen alan genişlemiş; bu nedenle demografik yapı Hristiyanların aleyhine bozulmuştur⁵⁵⁹. Lübnan da on yedi mezhep resmi olarak kabul edilmektedir. On bir Hristiyan mezhebi (Marunî, Ortodoks, Katolik, Ermeni Ortodoks, Ermeni Katolik, Protestan, Süryani Ortodoks, Süryani ve Katolik Latinler, Keldani ve Nasturiler) ve Beş İslami mezhep (Şiîler [12 İmam], Sünnîler, Dürziler, Aleviler ve İsmailîler) ve bir Yahudi mezhebi ki çok önemli bir yere sahip değil⁵⁶⁰. Lübnan da on yedi mezhep resmi olarak kabul edilmektedir. On bir Hristiyan mezhebi (Marunî, Ortodoks, Katolik, Ermeni Ortodoks, Ermeni Katolik, Protestan, Süryani Ortodoks, Süryani ve Katolik Latinler, Keldani ve Nasturiler) ve Beş İslami mezhep (Şiîler [12 İmam], Sünnîler, Dürziler, Aleviler ve İsmailîler) ve bir Yahudi mezhebi ki çok önemli bir yere sahip değil⁵⁶¹.

Birçok etnik grubun bir arada bulunduğu Lübnan’da, tüm Batı Asya ülkelerinden insanlar mevcuttur. Bu durumun, Osmanlı İmparatorluğu altında 402 yıldır yaşamış olduğu

⁵⁵⁷Erdem, G. (2018). *Lübnan’da Şii Siyasal Hareketin Evrimi: EMEL’den Hizbullah’a*, The Turkish Yearbook of International Relations, 49, 27.

⁵⁵⁸Kuşoğlu, B. (2013, Ocak-Şubat-Mart-Nisan). “Lübnan Sedir Devrimi’nden Arap Baharı’na”, *Yasama Dergisi*, 23, 103.

⁵⁵⁹Bağlıoğlu, A. (2008). “Lübnan’ın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebî Etkiler”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 15.

⁵⁶⁰Ansarizadeh, S. (2011). *Geopolitical Changes in the Middle East (with Emphasis on the Three Countries, Iran, Lebanon and the Occupied Palestinian Territory)*, Tehran: Publication of Beset, 327.

⁵⁶¹Efegil, E. (2013, Şubat). “Suriye ve Lübnan’ın Dış Politikalarını Etkileyen Faktörler”, *Ortadoğu Analiz*, 5(50), 99.

özel statüsünden kaynaklandığı söylenebilir. Farklı zamanlardaki istila ve göçler, Haçlı Seferleri, iç çatışmalar, cihan harpleri, Avrupalıların istila emelleri ve günümüzdeki süper güçlerin karmakarışık olan Ortadoğu'yu ele geçirme arzuları küçük bir Ortadoğu ülkesi olan Lübnan'ı mozaik taşına çevirmiştir. Bu nedenle, nüfusun yarısından fazlası yabancı kaynaklıdır⁵⁶². Araplar Lübnan nüfusunun %83'ünü oluşturmaktadır. Lübnan Araplarının %63'ü Müslüman, %8'i Dürzi, geri kalan Marunî Hristiyan'dır. %11 oranında Grek (Yunan asıllılar) vardır. Greklerin %59'u Ortodoks, %41'i Katolik'tir. %5 oranında Ermeni vardır. %1 oranında da Kürt vardır ki, Kürtlerin tamamı Müslümandır⁵⁶³. Farklı etnik ve/veya dini yapılarından ötürü, Lübnan'daki üç büyük topluluk, doğrudan diğer ülkeler ile temas içerisindedir. Örneğin, Marunîler Fransa'yla, Sünnî Müslümanlar bölgedeki Arap devletleriyle ve Şiîler de İran yönetimi ile doğrudan ilişki kurmaktadır. Böylece farklı toplulukların doğrudan başka ülkeler ile ilişki içerisinde bulunması ve diğer ülkelerin müdahalelerine devletin savunmasız durumda kalması nedeniyle, Lübnan'ın iç istikrarı, sürekli risk altındadır⁵⁶⁴.

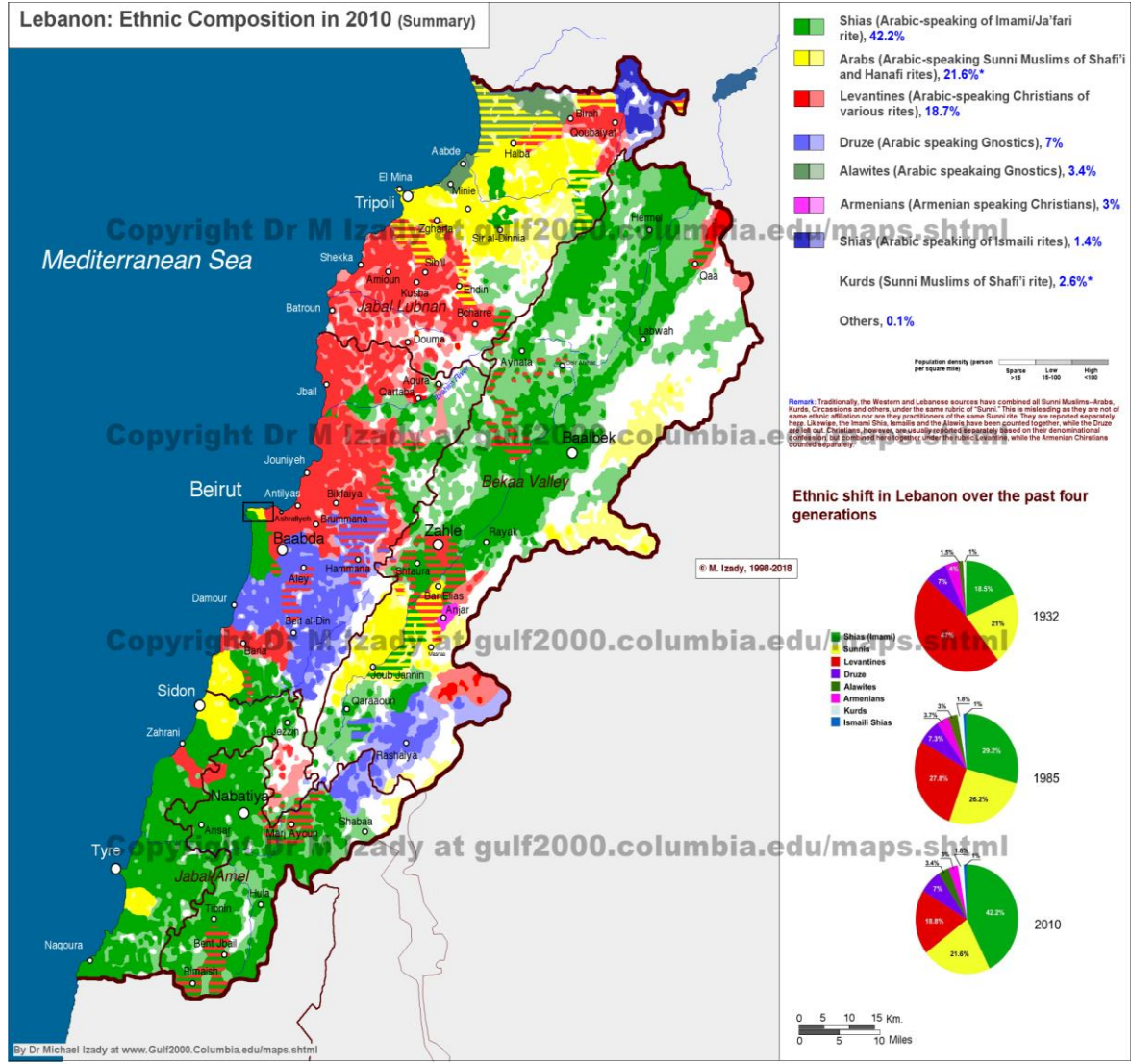
Lübnan, birçok etnik ve dini yapıdan oluşan bir ülkedir. Bu çeşitliliğin dağılımına bakıldığında, her grup ve mezhep kendine ait bölgelerde faaliyet göstermekte, toplumsal etkileşimin sınırlı tutulduğu bir toplum yapısı göze çarpmaktadır. Ülkedeki ekonomik ve sosyal yaşamdaki büyük farklılıklar, Lübnan'ın toplumsal ayrışmasına ve cepheleşmesine de yol açmıştır. Lübnan, sadece ekonomik olarak ayrışmanın ve kutuplaşmanın olduğu bir toplum değil aynı zamanda dini inançları ve mezhepleri gereği birbirlerinden ayrılan ve kutuplaşan toplulukların yaşadığı bir toplum olarak da göze çarpmaktadır. Örneğin, iyi eğitilmiş ve maddi olarak durumları iyi olan Sünnîler ve Marunîler, bu özellikleri ile Şiîlerden ayrılmaktadırlar. Ekonomik sınıf ayrımı bile tek başına silahlı/silahsız çatışmalara neden olmak için yetecekken buna mezhep ve din farklılıklarının getirdiği hayatı farklı okumanın eklenmesi, gruplar arasındaki ayrışmaları ve çatışmaları daha da arttırmaktadır⁵⁶⁵.

⁵⁶²Muran, A. (2013, Haziran). Hizbullah Devlet Olan Örgüt, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Özel Rapor 16, 11.

⁵⁶³İnternet: <http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya4/1083.html>. (Erişim Tarihi.25.06.20.9).

⁵⁶⁴Efegil, E. (2013, Şubat). "Suriye ve Lübnan'ın Dış Politikalarını Etkileyen Faktörler", *Ortadoğu Analiz*, 5(50), 100.

⁵⁶⁵Köprülü, N., Ebre, İ. S. (2013). "Lübnan'da Çoklu Güç Paylaşımı ve Ortaklıkçı Demokrasi Zemininin Arap Ayaklanmaları Sonrası Geleceği", *Akademik ORTA DOĞU*, 8(1), 18.

Harita 4.1. Lübnan'da Yaşayan Dini Azınlıklar⁵⁶⁶.

Lübnan siyasi yapılanması din ve mezhep ayrımı üzerine oturtulduğu için, ülkede yaşayan toplumlar arasında eşitlik ve adalet ilkeleri tesis edilememiştir. Mezhep esasına dayalı sistem, siyasi istikrarın önünde kalıcı bir engel oluşturmuştur⁵⁶⁷. Birçok yönden Lübnan, Orta Doğu bölgesinde istisnadır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız mandası altında kurulan, 1943 yılında da bağımsızlığını kazanan Lübnan'ın en önemli özelliklerinden biri kurumları ve pratiğiyle dini kimliklere dayanan siyasi bir yapı üzerine kurulmasıdır. Bu bağlamda, Lübnan anayasası birçok mezhebi resmi olarak tanımış, bu mezheplerin Fransız mandası döneminde 1932'de yapılan nüfus sayımına dayanarak genel nüfusa oranları saptanmış ve bütün siyasi sistem bu oranlara göre mezhepler arasında bölünerek

⁵⁶⁶İnternet: http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Lebanon_Ethnic_summary_lg.png. (Erişim Tarihi:10.06.2019)

⁵⁶⁷Bağlioğlu, a.g.m.,30.

oluşturulmuştur. Devletin bütün organları ve bürokrasisi bu ilkeye göre düzenlenmiştir. Siyasi sistemin mezhepsel olarak tanımlanması ekonomik ve kültürel alanlarda da yansımalarını bulmuştur⁵⁶⁸.

Lübnan Meclisi, Marunî lider Emile Eddé'yi 1936 yılında cumhurbaşkanı seçmiş, Eddé de başbakanlığa Müslüman siyasetçi Hayreddin el-Ahdab'ı atamıştır. Böylece bugün hala yürürlükte olan “Marunî cumhurbaşkanı, Sünnî-Müslüman başbakan, Şîî-Müslüman meclis başkanı” ilkesi ilk defa bu tarihte fiilen uygulamaya konmuştur. Bir sonraki dönemde cumhurbaşkanı olan manda karşıtı Marunî, politikacı Bişara el-Huri'nin Sünnî Müslüman Riyad el-Sulh'u başbakan olarak ataması bu uygulamayı pekiştirdiyse de Marunî cumhurbaşkanının sahip olduğu fazlasıyla geniş yetkiler, iç savaş sonrasına kadar bir kriz unsuru olarak kalmaya devam etmiştir. Fransa 1941'de Lübnan ve Suriye'nin bağımsızlığını resmen kabul etmesine rağmen Fransız parlamentosu bağımsızlığa onay vermeyince ülkede yeni bir çatışma dönemi başlamıştır; ancak 2. Dünya Savaşı sırasında ağır darbe alan Fransa için Lübnan'daki durum sürdürülebilir olmaktan çıkmıştır. 22 Kasım 1943'te Fransa'nın birliklerini tamamen çekmesiyle de Lübnan fiilen ve resmen bağımsızlığını elde etmiştir⁵⁶⁹.

Lübnan'ın oldukça karmaşık sosyal yapısına 1960'lardan itibaren Filistinliler de dâhil olmuşsa da bunların Lübnan politikasının bir aktörü haline gelmeleri aslında 1964'te FKÖ'nün kurulmasından sonra söz konusu olmuştur. Dolayısıyla 1960'lardan bu yana Filistinlilerin artan mevcudiyetinin, Lübnan için bir sorun olmaya başlaması esas olarak Ahmed Şükeyri'nin istifasıyla beraber El-Fetih kadrolarının örgüte hâkim olmasını takiben Fetih lideri Yaser Arafat'ın 1969'da örgütün başına geçmesiyle başlamıştır. Gerçi evi Beyrut yakınlarında bulunan Ahmed Şükeyri de gerillaların eğitim faaliyetleriyle doğrudan ilgilenmekteydi. Örgütün bu yıllardaki faaliyetleri özellikle Lübnanlı Hristiyanları rahatsız etmekteyse de Müslümanlar tarafından sempati ile karşılanılmaktaydı. Artık uluslararası çapta eylemler düzenleyen örgütün etkinliği Yaser Arafat'ın liderliğiyle birlikte önemli ölçüde artmıştı. Bu çerçevede, 1967'de Ahmed Şükeyri'nin istifası ile Yahya Hamuda'dan liderliği

⁵⁶⁸Benli Altunışık, M. (2007, Nisan). *Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları*, İstanbul: Tesev Yayınları, 5.

⁵⁶⁹Tütüncü, M. (2015). Lübnan: Ortadoğu'nun Krizler Ülkesi, A. E. Dağ (Editör). *Ortadoğu Çatışmaları*, İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul: Pelikan Matbaası, 71.

1969 Şubatında ele alan Yaser Arafat ile örgüt bir dinamizme kavuşmuş ve İsrail'e karşı çok yönlü bir mücadele başlatılmıştı⁵⁷⁰.

1970 yılında ise Ürdün'de Kral Hüseyin'i devirmek için ayaklanan Filistinliler başarısız oldu. “Kara Eylül” denilen olayda binlerce Filistinli katledildi. Bu olaydan sonra Lübnan'a yeni bir Filistin göçü gerçekleşti. 1969 yılında ilerici Sosyalist Parti lideri Kemal Canbolat'ın önderliğinde, Lübnan'daki Arap Milliyetçileri, komünist ve sol partileri içeren “Lübnan Ulusal Hareketi” adlı büyük bir koalisyon kuruldu. Filistinli direnişçiler de Lübnan Ulusal Hareketini desteklediler. Bu nedenle Lübnan Ulusal Hareketi, Lübnan'da bir çekim merkezi haline geldi. 1970'li yıllara gelindiğinde Lübnan'daki Müslümanların sayıları Hristiyanları geçmişti. Müslüman grupların bazı liderleri, Cumhurbaşkanlığı, Genel Kurmay Başkanlığı gibi nihai iktidarın Hristiyanların elinde olmasını kabul etmiyorlar, Lübnan siyasi yapısında daha etkili olmak istiyorlardı. Başlangıçta mitinglerle başlayan mücadele daha sonra silahlı çatışmaya dönüştü. Filistin radikal grupları devreye girdiğinde olaylar daha da büyüdü⁵⁷¹.

İç savaşın başlangıcında Musa es-Sadr tarafından kurulan Emel Örgütü Lübnan Şii'lerinin temsilciliğini üstlenerek silahlı mücadeleye girişti. Bu arada, FKÖ Lübnan'daki varlığını bahane ederek ülkeye giren İsrail ve Sünnî-Dürzi bloğuna karşı Marunîlerin yanında savaşa dâhil olan Suriye Baas rejimi, olayların daha da çetrefilli bir hal almasına yol açtı. 1979'de gerçekleşen İran İslam Devrimi, tüm coğrafyada olduğu gibi Lübnan üzerinde de geniş bir etkiye haiz olurken, İran “Devrim İhracı” politikası çerçevesinde Lübnan Şii'leri ile ilişkilerini geliştirdi. Bu kapsamda İran Devrim Muhafızları'nın da desteğini alan Hüseyin Musavi, 1982 yılında “seküler” bulduğu Emel Hareketi'nden koparak İslami Emel Örgütü'nü kurdu ve daha sonra yaşanan bölünmeler sonucunda Hizbullah Örgütü ortaya çıktı⁵⁷².

1988 yılında Suriye destekli Şii Emel grubu ile İran'ın desteğini alan Şii Hizbullah grubu arasındaki çatışmaların yanı sıra, bazı yerlerde Müslüman-Hristiyan çatışmaları da devam etti ve barış ancak Arap ülkelerinin devreye girmesiyle sağlanabilmektedir. 1988'de

⁵⁷⁰ Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze ORTA DOĞU: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 5. Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, 105.

⁵⁷¹ Bağlioğlu, A. (2006). “Din ve Mezhebi Esaslarla Yönetilen Lübnan ve Lübnan'daki Son Gelişmeler”, *Firat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 112.

⁵⁷² Daniş, F. (2016). 2006 Savaşı'ndan Günümüze Lübnan'daki Siyasi Tablo, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Analiz:19, 2.

görev süresi dolan Emin Cemayel'in ardından yeni cumhurbaşkanı seçilemedi. Cemayel görevden ayrılmadan önce Marunî General, geçici hükümetin başkanı olarak Mişel Aun'u atadı. Bu tayini kabul etmeyen Beyrut'un batısındaki Müslümanlar ve doğusunda Hristiyanlar iki ayrı hükümet kurdu böylece ülke bölünmenin eşiğine geldi. Şîi Emel ve Hizbullah arasındaki çatışmalar, aynı mezhepten gelen iki grubun bile çıkar çatışmaları ve farklı düşünce biçimleri neticesinde çatışabileceğini göstermiştir. Çatışmaların aynı mezhepten grupların içerisinde bile yaşanması ve ülkede iki ayrı hükümet kurulması, ortaklıkçı demokrasi zemininin, ülkedeki mezheplerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılamaktan uzak olduğunu göstermektedir. Suriye'nin de etkisiyle Kazablanka'da toplanan Arap liderler, 1989 Eylülünde Fas, Suudi Arabistan ve Cezayir'den oluşan bir komite kurarak ve Batının desteğini alarak ateşkes sağlayabildiler⁵⁷³.

22 Ekim 1989'da Lübnan tarihi için bir dönüm noktası olan Taif Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın maddelerine göre Cumhurbaşkanı Hristiyan olacak, ancak Cumhurbaşkanı bağımsız olarak konseyi atayamayacak, Sünnîler bunu veto etme hakkına sahip olacak. Milletvekilinden oluşan meclis, Hristiyan ve Müslümanlar arasında eşit dağıtılacaktı⁵⁷⁴; ancak Taif Anlaşmasının hükümleri bütünüyle uygulanamadı. Anlaşma uyarınca, Mayıs 1991'de Lübnan ordusu kurularak militan gruplar dağıtıldı. Lübnan ordusu sekteryen yapıya göre oluşturulmayan tek ulusal kurumdu. Silah bırakmayı reddeden Hizbullah bunun en büyük istisnası olarak kaldı⁵⁷⁵. Hizbullah Taif Anlaşmasının 1943'te işlenen (Ulusal Pakt) ve Lübnan devletinin parçalanıp mahvolmasına (iç savaş) yol açan ölümcül bir günahın tekrar edilmesi olarak yorumlamıştır. Hizbullah önerilen politik reformların yüzeyselliğini eleştirmiş; fakat güvenlik koşuluna milis ve direniş arasındaki ayrıma dikkat çekerek uymayı kabul etmiştir. Hizbullah'ın askeri kanadı olan İslami Direniş de Lübnan devleti tarafından yasal bir ulusal direniş hareketi olarak kabul edilmiş ve Hizbullah güneydeki ve Beka'daki İsrail işgaline karşı direnmek için silahlarını teslim etme şartından muaf olmuştur. Hizbullah işgal altında olmayan bölgelerde askeri üniforma giymeme ve silah taşımama şartına da uymuştur⁵⁷⁶.

⁵⁷³Köprülü, N., Ebrem, İ. S. (2013). "Lübnan'da Çoklu Güç Paylaşımı ve Ortaklıkçı Demokrasi Zemininin Arap Ayaklanmaları Sonrası Geleceği", *Akademik ORTA DOĞU*, 8(1), 10.

⁵⁷⁴Bağlıoğlu, A. (2008). "Lübnan'ın Tarihîsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebî Etkiler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 28.

⁵⁷⁵İnternet: "Lübnan'da İstikrar Arayışları" (2006, Aralık), *SETA Lübnan Raporu*: (file.setav.org/Files/Pdf/lubnanda-istikrar-arayislari.pdf). S.10. (Erişim Tarihi: 22.06.2019).

⁵⁷⁶Muran, A. (2013, Haziran). Hizbullah Devlet Olan Örgüt, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Özel Rapor 16, 13.

İç savaştan sonra Lübnan politikası, Suriye'nin ülkedeki varlığı çerçevesinde şekillenen politikalara dayanarak iki kampa ayrıldı. Suriye Baas rejimine yakın olan Ömer Karami'nin başbakanlık koltuğuna oturması, yeni dönemde Lübnan ile Suriye arasındaki “özel ilişkilerin” niteliğini aydınlatmaktaydı. Bu süreçte, Suriye'nin Lübnan'daki varlığına karşı çıkan Mişel Aun gibi aktörlerin bertaraf edilmesi, Baas rejiminin Körfez Savaşı'nın yarattığı dış konjonktürde ABD ve Körfez ülkeleriyle vardığı örtülü mutabakatın bir ürünü olarak yorumlandı. Öte yandan Karami'nin Suriye destekli iktidarına rağmen, yeni Lübnan'ın inşasında en çok adı geçen isim Refik Hariri'ydı. Körfez sermayesiyle olan yakın ilişkilerini Lübnan'ın yeniden imarı için kullanan Hariri, kurduğu Müstakbel (Gelecek) Partisi vasıtasıyla Sünnîlerin yanı sıra diğer pek çok cemaatin de desteğini kazandı. 1992 yılındaki genel seçimler sonucunda Hariri'nin başbakan seçilmesi, Lübnan'da Suriye karşıtı blokun güçlenişi olarak yorumlandı. Bunun yanında seçimlere katılan Hizbullah'ın parlamentoya sekiz milletvekili sokması ve uyum hükümetleriyle diyaloga girmesi, Emel'le birlikte Şiî aktörlerin Lübnan siyasetindeki rollerinin arttığını gösteriyordu⁵⁷⁷.

4.2.1. İran ve Hizbullah

Lübnan'daki Şiî unsurun kökenleri hayli eskiye gitmektedir. Lübnanlı Şiîlere göre, ülkenin güneyinde yer alan Cebel Amil bölgesi, dünyanın ilk Şiî toplumunun ortaya çıktığı bölgedir. 10. yüzyılda Lübnan'da güçlü bir Şiî topluluğunun olduğu açıktır. Halep'i bu yüzyılda yöneten Şiî Hamdani Hanedanı ve egemenliği bölgeye uzanan Mısır merkezli Şiî Fatimî Halifeliği, bölgedeki Şiî'nin gücünü daha da arttırmıştır. Bölgedeki medreseler, Şiî mollaları yetiştiren önemli birer merkez olarak varlığını sürdürmüş, hatta İran'da 16. yüzyılın başında Şah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti'nin yoğun Şiîleştirme faaliyetlerinde de önemli bir rol oynamıştır. Cebel Amil, Şah İsmail ve Şah Tahmasb dönemlerinde “Şiî Ulema”nın büyütülmesinde önemli bir insan kaynağı oldu. “Amili” adı verilen Cebel Amil kökenli ulema, İran'da 12 İmamcı Şiîliğin kurumsallaşmasında ve Şiî düşüncesinin gelişiminde çok önemli katkılarda bulunmuştur⁵⁷⁸.

Lübnan'daki Şiî topluluğu çoğunlukla ülkenin doğusundaki Baalbek'te ve güneyindeki Tyre şehirlerinde yaşıyorlar. Hamadeh ve Esad aileleri ülkenin en güçlü Şiî

⁵⁷⁷Danış, F. (2016). 2006 Savaşı'ndan Günümüze Lübnan'daki Siyasi Tablo, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Analiz:19, 2.

⁵⁷⁸Erdem, a.g.e., 29.

aileleri olarak bilinmekle birlikte, bu topluluk üzerinde Zaimlerden çok İran'ın etkisi daha belirgindir. Ülkedeki diğer dini gruplardan daha kalabalık olmaları, Şiîleri politik süreçte diğer gruplarla eşit şekilde devlet kademelerinde temsil edilme talebinde bulunmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Şiî'ler, 1970'lerde meydana gelen kargaşada kendi milis güçlerini oluşturmuşlardır. Bu topluluğun en önemli örgütlenmesi Musa el-Sadr tarafından kurulan Emel hareketidir (Afwajel-Mukavemet al-Lübniyehdir). Bu hareket, Şiîlerin ülkede yaşadıkları sosyal sorunlarla uğraşarak topluluk içinde destek kazanmaya çalışmıştır⁵⁷⁹.

İran, Irak ve Levant bölgesinde kolları bulunan es-Sadr ailesinden olan ve aslen İran/Kum doğumlu olup Irak ve İran'daki Şiî ulema ile yoğun bağlantıları olan Musa es-Sadr, 1959'da Lübnan'a gelmiş ve 1960'lı yıllarda Lübnan'da etkin bir şekilde teşkilatlanabilmiştir. Es-Sadr, söylemlerinde her ne kadar mezhepçi bir söylemden kaçınıp daha çok toplumunun haklarını ve mevcut durumun iyileştirilmesini savunsa da hareketinin tabanı tamamen Şiî'ydi. 1969 yılında Şiî Yüksek Meclisi'ni kurarak lideri olan İmam Musa es-Sadr, Şiîlerin siyasi olarak örgütlenmesinde ve silahlanmasında önemli rol oynamıştır⁵⁸⁰. 1974'te Mazlumlar Hareketi'ni (Hareket el-Mahrumin), iç savaş ile birlikte 1975'de Lübnan Direniş Oluşumu'nu (Evfec el-Mukaveme el-Lübniyeh-Emel) kuran ve Şiî toplumunu önemli oranda örgütlü duruma dönüştüren Musa es-Sadr, "Kerbela Paradigması"nın Şiî toplumu açısından önemini yeterince kavramıştır. Bu bağlamda es-Sadr, hem kurduğu oluşumlara isimler verirken hem de dini bir nitelik ve Şiî inancında etkili sembol olan İmam ismini kullanırken Şiî toplumundaki artan mezhepsel hassasiyetleri dikkate almıştır. Es-Sadr liderliğinin dini bir yönelim benimseyen ve meşruiyet zemini güçlü olan Emel hareketi, 1978'de Sadr'ın Libya ziyareti sonrasında kaybolması ile değişmeye başlamıştır. Nebih Berri liderliğindeki Emel hareketi, Lübnan devletine yönelik daha seküler ve modern bir tutum sergilemiştir. Dahası 1982'de Berri'nin Lübnan iç savaşını bitirmek amacı ile Marunîlerle kurulacak koalisyon hükümetine (Ulusal Kurtuluş Komitesi) destek vereceğini bildirmesi ve İran modeline benzer İslami devlet anlayışını reddetmesi, Emel hareketini zayıflatmıştır. Sonrasında ise Seyyid Abbas Hüseyin el-Musavi liderliğindeki bazı Emel

⁵⁷⁹Şöhret, M. (2012, Haziran). "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli", *Hittit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 96.

⁵⁸⁰Tınas, M. (2017, Eylül-Ekim). "Lübnan Hizbullah'ı ve İran: Direnişten İşgale", *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 20.

üyeleri bu oluşumu terk ederek Hizbullah'ın oluşumuna katkı sağlayan İslami Emel hareketini oluşturmuştur⁵⁸¹.

İran İslam Devrimi'nin zaferi, Lübnan Şiî hareketinin canlanmasına yol açtı ve Şiî halkının İsrail'e karşı mücadelede kurtuluşuna ilham vererek Şiî devrimci düşüncelerin büyümesi için en uygun ülke haline geldi. İran'daki Pehlevî rejiminin düşüşü, Lübnan toplumunda işgal ve adaletsizliğe karşı mücadele için bir model haline geldi ve bu ülkedeki Şiîler, diğer modelleri terk ederek ve İran'dan türetilmiş bir devrimci İslam modeli benimseyerek Lübnan toplumunda haklarını kazanmak için mücadele ettiler. Böylece, İslam Devrimi'nden sonra, Lübnan'daki Şiîler, devrimin ideallerini ihraç etmek isteyen devrimci ve kararlı bir ülkenin doğrudan desteğiyle, Lübnan toplumundaki sosyal ve politik durumlarını geliştirmeye çalıştılar. Bu devrim, Lübnanlı Müslümanların Batılılara, özellikle de Hristiyanlara ve Marunîlere karşı İslami kimliğini güçlendirmenin yanı sıra, İslami Uyanış ve ayaklanmanın sayesinde İslam ümmetinin yeniden kimlik bulması, devrimin Lübnan Şiîleri için çekici noktalarından biridir⁵⁸². Devrimin başından itibaren, devrim ihracı stratejisinin en önemli hedef kitlesi devrimci hareketler ve zayıf uluslardı. Bu nedenle, İslam Devrimi, Lübnan Şiî topluluğunun dış ilişkilerinin gelişmesinde, diğer Lübnan mezheplerinde olduğu gibi dışardan destek arayan bir dönüm noktasıydı. Bu, 1979'dan bu yana Lübnan Şiîlerinin İran'la olan bağlantısında bir gelişmeye yol açtı ve Batı karşıtı İslam ideolojisi adına meşruiyet kazanması, İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgal etmesinin ardından İran'ın Lübnan'a verdiği destek Hizbullah'ın kuruluşuyla zirveye ulaştı. Hizbullah kesinlikle İslam Devrimi'nin etkisi olarak görülebilir, çünkü örgütsel yapısını ve ideolojik oluşumunu şekillendirmeye yardımcı olmuştur⁵⁸³.

Hizbullah, her ne kadar Lübnanlı bir parti ve çalışmalarını Lübnan'da gerçekleştiriyor olsa da, ismi İran'dan çıkmıştır. Hizbullah isminin fikir babası molla Muhammed Gaffari'dir. Molla Gaffari, Şah rejimine karşı çıkmış ve hapisanede işkence edilerek öldürülmüştür. Hapishanede yazdığı mektuplarda sürekli olarak "Tek parti vardır, o da Allah'ın partisidir," ifadesi üzerinde durmuş ve bu çerçevede Batı tipi rejimleri reddetmiştir.

⁵⁸¹Yetim, M. (2018). "İran-Hizbullah İlişkileri (1980-1995): Ulus-Aşırılaşan Şiddet", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 10(18), 36.

⁵⁸²Jaafarinejad, M. (2017, Autumn). "Multi-aspect System of Power of Islamic Republic of Iran in Lebanon", *Journal of Political International Researches*, 9(32), 197.

⁵⁸³Baqeri, M., Basiri, M.A. (2015, Spring). "Investigating the Relation between Lebanon's Hezbollah with Islamic Republic of Iran's National Security from a Constructivist and Neo-Realistic Point of View", *Journal of Islamic Revolution Studies*, 12(40), 59.

İşkence ile öldürüldüğü duyulunca adı efsaneye dönüşen Gaffari'nin sarf ettiği “tek parti vardır, o da Allah'ın partisidir,” sözü, Şah rejimine karşı yürütülen propagandanın ortak sloganı haline gelmiştir. Gaffari'ye göre Hizbullah, alışlagelmiş partilerden değildir; aslında o bir parti bile değildir. O'na göre Hizbullah bir halk hareketi, cihat yolunda yürüyenlerin gönül birliğidir⁵⁸⁴.

16 Şubat 1985 günü Seyit İbrahim Emin, Hizbullah'ın sözcüsü olarak örgütün kimliğini, amacını ve stratejisini açıklayan bir bildiri yayımladı. Hareketin ismi, Kur'an-ı Kerim Maide sûresi 56'ncı, Mücadele Suresi 22'inci ayetlerine atfen alınıyordu. Bu metinde hareketin İslam Ümmetinin bir parçası olduğu, tüm ezilen ve sahipsiz Müslümanların bir nevi temsilcisi olduğu belirtilmekteydi. Kudüs'ün tüm Müslümanlar için kutsal ve ilk kible olduğu vurgulanmakta, buna bağlı olarak Kudüs'ün korunmasının ve Yahudi işgalinden kurtulmasının esas itibarı ile tüm Müslümanlar üzerine bir görev olduğunu söylenmekte idi⁵⁸⁵.

Şekil 4.1. Hizbullah ve İDM bayrakları ⁵⁸⁶.

Subhî el-Tufeyli, Hizbullah'ın ilk başkanı olarak görev almıştır; ancak Hizbullah'ın 1992 Lübnan parlamento seçimlerine katılmayıp boykot etmesi gerektiğini düşündüğünden

⁵⁸⁴Bozkurt, A. (2014, Mart). “Hizbullah'ın Lübnan'da Kuruluşu ve Popülaritesinin sebepleri”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7(XVII), 602.

⁵⁸⁵Taflıoğlu, S. (2008, Temmuz-Ağustos-Eylül). “Bir Direnişin Tarihçesi; Hizbullah'ın Doğuşu, Felsefesi ve Mücadelesi”, *21. Yüzyıl*, 102.

⁵⁸⁶İnternet: http://iransahrnewsagency.com/NewsDetails.aspx?ItemId=53192#.Xbf8H69S_IU. (Erişim Tarihi: 23.06.2019).

dolayı 1991’de azledilerek yerine Seyyid Abbas Musavi, genel sekreter olarak seçildi. Musavi, Hizbullah’ın kurucu liderlerinden biri olup daha önce birçok direniş birliklerine komutanlık yapmıştır, ayrıca İsrail’in de kendisinden korktuğu bir isimdi. Bu tedirginlikten olacak ki, daha bir yıl geçmeden Musavi, eşi ve oğluyla beraber İsrail helikopterlerinden atılan roketler sonucu 1992’de ölmüştür. Musavi’nin öldürülmesinden sonra Hizbullah Genel Sekreterliği’ne Seyyid Hasan Nasrallah (bkz)* seçildi ve hâlihazırda kendisi bu görevi sürdürmektedir. Hizbullah’ın bir parti ve direniş örgütü olarak kendisini bölgeye ve uluslararası arenaya tanıtması bu vakitten sonra başladı. Nasrallah, 1960 yılında Lübnan’da dünyaya gelmiş, 1975 iç savaşını bizzat yaşamış ve bunun yüzünden Lübnan güneyine göç etmek zorunda kalmış bir ailenin çocuğuydu⁵⁸⁷.

Bağımsız Şîi gruplarının 1982’den itibaren Hizbullah’a entegrasyonundan sonra, Hizbullah’ın sözleri, yöntemleri ve kültürel faaliyet araçları İran toplumundakilerle çok benzerdi. Hatta Hizbullah’ın kullandığı terimlerin çoğunun İslam Devrimi’nin politik kültürü ve edebiyatından ve Ayetullah Humeyni’nin sözlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Dünya Müslümanları ve diğer uluslara, “Müstazaf (Ezilen Mazlum)” gözüyle bakılıyordu ve buna göre de Baalbek’teki ilk radyo istasyonu, “Müstazaf’ın Sesi” diye adlandırıldı. ABD ve Sovyetler Birliği, “küresel kibir” örnekleri olarak tanımlandı ve Siyonist rejim, onu ortadan kaldırmak isteyen, “Kanser Bezi” olarak da biliniyordu. Ayrıca camilerin üzerinde; “Ya Mehdi Edrekni” ya da “Ya Aba Abdillah” gibi yazılar yazan İran Şîi bayrakları da yükseldi⁵⁸⁸. Bu bağlamda, Lübnan’ın büyük âlimlerinden birisi Seyyid Muhammed Hüseyin Fadlallahda şöyle söyler: “İran’ın İslam Devrimi Müslümanların öz güveninin artmasına sebep olmuş ve Müslümanlar anlamışlardır ki, İslamiyet onların sorunlarını çözmek için gerekli siyasi faaliyet gösterme gücüne sahiptir. Bu nedenle, onlara İmam Humeyni’nin fikri ve düşüncesini alarak istikbarla savaşmayı tavsiye ediyorum”⁵⁸⁹. Genel olarak, aşağıdaki faktörler Hizbullah’ın oluşumunda rol oynamıştır⁵⁹⁰.

⁵⁸⁷Kaya, İ. (2019). Lübnan’daki İslâmî Hareketler, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi (SDAM), İstanbul, 11.

*Şahin, M., Tınas, M. (2020). Lübnanlı Şiiilerin Liderliğinden Bölgesel Aktörlüğe: Hasan Nasrallah, Şahin, M., Ersoy, M.A. (Ed), *Portreler: Ortadoğu’nun Kilit Taşları*, İstanbul: Kopernik Kitap.

⁵⁸⁸Jaafarinejad, a.g.m.,196.

⁵⁸⁹Taheri, S. M. (2011, Winter). “Influences of Iranian Islamic Revolution on Lebanese Shiites with an Emphasis on Hezbollah Movement”, *Quarterly Islamic Revolution Studies*, 7(23), 83.

⁵⁹⁰Talashan, H. (2009, Fall). “Shii’te Geopolitics in Lebanon Before and After the Thirty Three-Day War”, *A Quarterly Shiite Studies*, 3(27), 13.

- a. İran İslam Devrimi'nin Lübnan üzerindeki etkisi, özellikle Şiîler,
- b. Yoksunluk ve Müslüman toplumda sosyal adalet eksikliği ve mevcut yönetim yapısının etkisizliği,
- c. İç savaşlar, sosyal demokrasinin dağılması ve Şiîlerin siyasi, kültürel haklarının dikkate alınmaması,
- d. İsrail'in, Müslümanların konumunu zayıflatmak için Lübnan'ın güneyinde artan saldırısı,
- e. Bölgesel gelişmeler, özellikle Arap-İsrail barış görüşmeleri ve Lübnan'a yabancı ülkelerin müdahale etmeleri.

Arap dünyasındaki Şii İslamcı gruplarla karşılaştırıldığında Hizbullah'ın temel özelliği, Velayat-e-Fakih teorisinin ve Ayetullah Humeyni'nin liderliğinin tam olarak kabul edilmesidir. Bu teorinin kabulü, Hizbullah'ın bütün unsurlarına, örgütlerine ve görüşlerine hâkim olmuş ve 1982'deki küçük İslamcı grupların birleşmesinin ve Hizbullah'ın oluşumunun temel etkenlerinden biridir. Ayetullah Humeyni'nin fikrini, Hizbullah'ta hukukun üstünlüğü olarak kabul eden bu parti, İmam emirlerini takip etmenin yanı sıra, Lübnan'da İslam Cumhuriyeti'ne benzer bir İslam devleti kurmaya teşebbüs ettiler. Eski bir Hizbullah lideri olan Hüseyin Musavi, bu konudaki düşünceleri; “Siyasi, ideolojik ve mezhebi seviyelerde, Ayetullah Humeyni'nin fikir ve teorilerine uymaktayız,” şeklindedir. Seyyid Hasan Nasrallah'ın da Ayetullah Humeyni'nin liderliğine uymak konusunda fikirleri ise; “Bize göre Ayetullah Humeyni, kelimenin tam anlamıyla dini otorite, imam ve liderdir, tıpkı dünyadaki herhangi bir dinde büyük bir dini lider gibi; fakat bizim için İmam bundan daha fazlasıdır”⁵⁹¹. Hizbullah velayet-i fakihe inanmaktadır ve kendini İran'ın dini liderine itaati gerekli görüyor ve inanıyor ki, şimdiki zamanda velayet-i fakih makamı İran'ın dini liderindedir ve her Müslüman dinen ona itaat etmek zorunda⁵⁹². Ayetullah Humeyni'nin vefatından sonra, Hizbullah, Ayetullah Hamaney'i kendi lideri olarak tanıdı. Hizbullah'ın Ayatullah Ali Hamenei'ye itaatinde olduğu, herkes için ortada. Hizbullah'ın lideri kendini liderin askeri olarak tanıtır ve ellerini öpmüştür. Time dergisine yaptığı röportajda ilan eder. Ayetullah Veli-yi Fakih'tir veli-yi Fakih olarak Hizbullah'a tavsiyelerde bulunur. Bu

⁵⁹¹Taheri, a.g.m., 85.

⁵⁹²Shafiei, N., Moradi A. (2009, Spring). “The Impact of the Thirty-Three Days War on Iran's Regional Status”, *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 1(1), 46.

tavsiyeler sadece özel toplantılarda değil aynı zamanda halka açık konuşmalarda da verilir. Bu işte Liderlik rolüdür⁵⁹³.

İran, Hizbullah'a üç tipte destek vermiştir bunlar; siyasi-manevi, askeri eğitim ve mali destekler. Bu destekler o kadar önemliler ki, Hizbullah liderleri; "Eğer bu destekler olmasaydı Hizbullah'ın mevcut gücüne sahip olmak için çok fazla zaman ihtiyacı olacaktı"⁵⁹⁴. Hizbullah da bu konjonktürde desteklenmiştir. Hizbullah Genel Sekreteri Hasan Nasrallah, ideolojik olarak İran'ı ve dini olarak İran'ın dini rehberliğini takip eden örgütün arkasında 1982 yılından bugüne kadar İran'ın siyasi, finansal ve lojistik desteği olduğunu dile getirmiştir. Buna karşılık olarak Hizbullah, İran'ın dini liderliğine, otoritesine itaat etmiştir ve İran'ın dini rehberliği, Hizbullah'ın uluslar üstü bağlılığı olmuştur⁵⁹⁵. Ayrıca Hizbullah, İran ulusal sınırları dışında bir savunma kalkanıdır. Hizbullah'ın Lübnan'ın siyasi alanında istikrar kazanmasıyla birlikte, İran'ın nüfuzu ve etkisi, bu açıdan da İran'ın çevre güvenliğini arttırmıştır. İran'ın Lübnan'daki etkisinin genişlemesi, bölgesel olaylarda aktörlüğün ve etki bırakmanın alanını büyüterek analistlerin buna, İran otoritesini destekleyici olarak bakmalarını sağladı⁵⁹⁶.

4.2.2. İran'ın Lübnan Politikası ve İsrail

İran'ın bölgedeki etkisinin artmasını ve Şiî yayılmacılığını, ulusal güvenliği açısından tehdit olarak algılayan diğer bir bölgesel aktör ise İsrail'dir. Ortak sınırının bulunduğu Suriye ve Lübnan'da özellikle Hizbullah milisleriyle beraber İran'ın etkin olmasını kendisi açısından bir varoluşsal tehdit olarak algılamaktadır⁵⁹⁷. İsrail'in 2000 yılında Güney Lübnan'dan çekilmesi Hizbullah'ı direnişin sembolü haline getirirken, 2006'daki İsrail'e karşı savaşı kayıplarının fazlalığına ve Lübnan'a verdiği ağır maliyete rağmen örgütün gücünü göstermesi Lübnan siyasetindeki yerini pekiştirmesi açısından dönüm noktasıdır. Tarihsel olarak bakıldığında Lübnanlı Şiîlerin radikalleşmesinde 1982'de başlayan İsrail işgali önemli rol oynamıştır. Esasen işgalin ilk döneminde silahlı Filistinli grupların Şiî

⁵⁹³Dorakhshe, J., Muhammadi, A. (2012, Summer). "Reviewing the Impact of Religious Sense of Duty on Hizbulla's Islamic Resistance in Lebanon", *A Quarterly Scientific Journal Islamic Revolution Research*, 1(1), 240.

⁵⁹⁴Golshani, A., Bagheri, M. (2012, Summer). "The Place of Lebanon Hezbollah in Deterrence Strategy of Islamic Republic of Iran", *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 4(11), 138.

⁵⁹⁵Elhan, N. (2019, Şubat). Hizbullah - İran İlişkileri, İran Araştırma Merkezi (IRAM), Perspektif, 12.

⁵⁹⁶Pishgahifard, Z., Nusrati S., Bazdar S. (2015, Spring). "The Shiite Geopolitics and Iran's Seeking Territory in Eastern Mediterranean Region", *Journal of Shiite Studies*, 13(1), 19.

⁵⁹⁷Güneş, E. (2019). "Şii Jeopolitiğinde Türkiye İle İran'ın Güç Mücadelesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(1), 59.

bölgelerinden çıkarılması çerçevesinde İsrail'in müdahalesini destekleseler de devam eden işgal ve İsrail'in bölge halkına tavrı, Şiîleri marjinalleştirirken, Hizbullah'ın da tabanını güçlendirmesine sebep olmuştur. Ayrıca bu işgal, Şiî silahlı oluşumları, İsrail'le mücadele eden farklı bölgesel güçlerin İsrail ile savaşını dolaylı olarak yürütecek gruplara dönüştürmüştür⁵⁹⁸.

İsrail ile Hizbullah arasında Lübnan topraklarında ve İsrail'in kuzeyinde cereyan eden silahlı çatışmalar, 12 Temmuz 2006 tarihinde Hizbullah militanlarının sınırı geçerek, üç İsrailli askeri öldürmesi ve ikisini rehin alması üzerine ortaya çıktı. Hizbullah, yaptığı saldırı sonrasında yaptığı açıklamada, "Gerçek Vaat Operasyonu" (Operation Truthful Promise) adını verdiği ifadesinde, rehinelerin İsrail hapishanelerinde tutuklu bulunan Filistinlilerin serbest bırakılması karşılığında iade edileceğini söyledi. İsrail'in buna tepkisi sert oldu. Başbakan Ehud Olmert, bu eylemin "savaş sebebi" olduğunu söylerken, İsrail birliklerinin de aynı gün askerlerin kaçırıldığı bölgeye sınırlı bir operasyon gerçekleştirdiğini söyledi. Bu saldırı sırasında Hizbullah'ın bir İsrail tankını imha etmesi ve beş İsrail askerini öldürmesi üzerine İsrail hükümeti 13 Temmuz'da Lübnan'a yönelik, "İstikamet Değişimi Operasyonu"nu (Operation Change of Direction) başlattı⁵⁹⁹. İsrail'in başlattığı bu savaşta, hedeflerinin Ortadoğu'daki ABD hedefleriyle aynı olduğu ortaya çıktı. Aslında İsrail, Amerika büyük hedeflerine ulaşsın diye Lübnan savaşını başlattığı ana hedefler şunlardı⁶⁰⁰:

1. Büyük Orta Doğu'nun yaratılması, İran'ın zayıflaması ve yalnızlığı,
2. İran İslam Cumhuriyeti'nin stratejik omurgasının tahrip edilmesi,
3. Lübnan İslami Direniş Teşkilatının imhası,
4. Hizbullah liderlerine, özellikle de Hasan Nasrallah'a suikast,
5. Güney Lübnan'dan Hizbullah'ın kovulması ve İsrail için güvenli bir sınır bölgesi oluşturulması,
6. İsrail suçları hakkında dünya kamuoyunun dikkatinin Lübnan'a yönlendirilmesi (Gazze Şeridi),
7. İran'ın Orta Doğu barış süreci de dâhil olmak üzere, önemli bölgesel denklemlerdeki rolüne meydan okumak,

⁵⁹⁸Tınas, M. (2017, Eylül-Ekim). "Lübnan Hizbullah'ı ve İran: Direnişten İşgale", *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 21.

⁵⁹⁹Cicioğlu, F. (2008). Lübnan 2006, K. İnat., M. Ataman. (Editörler), *Ortadoğu Yıllığı 2006*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 154.

⁶⁰⁰Pasha Gasemi, A. (2006). "The 33-day War and the Regional Status of Iran", *Journal of Strategic Studies of the Islamic World*, 26, 84.

8. Lübnan Hizbullah'ın eksenindeki İran - Suriye Koalisyonunun zayıflatılması.

Bu savaşta “Direnişlerinin” İsrail’i Lübnan’dan çekilmeye zorladığını savunan Hizbullah, 2006 savaşında da “yenilmez” olarak tanımlanan düşmana karşı en büyük askeri-siyasi kaybı yaşattığını belirtmiştir. İsrail’in 2006 savaşından önce ilan ettiği iki İsrail askerinin serbest bırakılması, caydırıcı gücünün artırılması, Hizbullah’ın silahsızlandırılması, Hizbullah tarafından fırlatılan roketleri sonlandırılması ve Hizbullah’a büyük askeri-siyasi zarar verme gibi amaçları gerçekleştirmediğini belirten Hizbullah liderleri, bu savaştan Hizbullah’ın yenilmeden çıktığını ifade etmiştir⁶⁰¹.

İran İslam Cumhuriyeti’nin 33 günlük savaşta desteğinin önemli kazanımının, bölge milletleri üzerinde derin bir psikolojik etkiye sahip olduğu belirgindir; çünkü işgalci İsrail’in önemli hedeflerinden biri, bölge uluslarında yenilgi ruhunu oluşturmaktır, böylece rejimin gücünün karşısına çıkamayacaklarına inanmalarını sağlayıp ve haklarından vazgeçmekten ve mevcut statükoyu kabul etmekten başka çareleri kalmayacaktır. Orta Doğu’daki en güçlü devletlerden biri olan İran, İsrail ile Lübnan arasındaki savaştan en fazla çıkarı elde etti ve Hizbullah’ın füze gücünü caydıramayan, Amerika destekli İsrail ordusunun, İran’ın daha güçlü olan füze sistemine karşı nasıl mücadele edebileceğini çağırıştırıyor. Bu destek, İran’ın askeri ve istihbarat durumunu güçlendirdi. İran destekli İslamcı akımları körükleyerek İran’ın caydırıcılık gücünü artırdı. Daha sonra, İran’ın pazarlık gücünü bölgesel denklemlerde arttırarak bölgesel seviyedeki yer ve konumunu sağlamlaştırdı⁶⁰². Noam Chomsky; 33 günlük savaştan sonra, bölgede İslami kavramlara dayalı yeni bir siyasi kimlik ortaya çıktığını söylüyor. Bu süreç, İran İslam Cumhuriyeti tarafından desteklenen bu grupların siyasi olarak güçlendirilmesine yol açabilir. Bu nedenle, Şîi ve Sünnî, siyasi bütün yolların Tahran’a gitmesinden önce, İran’ın temel rolünü sınırlandırma yollarının düşünülmesini ifade ediyor⁶⁰³. Lübnan’ın Hizbullah’ı, topraklarının kurtuluşu için çalışmasına rağmen, İran’ın stratejik derinliğini arttırmak ve duruşu doğrultusunda, İsrail’e baskı yaparak aynı çizgide hareket etmiştir. Bu nedenle, İran’ın Hizbullah’ı destekleme politikası ABD’nin ve İsrail’in İran’ın çevresinde olma ve İran’a baskı yapma çabalarına bir cevap olarak görülebilir; çünkü Hizbullah’ın zaferlerinin doğrudan etkisi, İran’ın bölgesel

⁶⁰¹Yetim, M. (2019). Son İsrail-Hizbullah Çatışmaları Üzerine: Yipratma (ma) Savaşı, ORSAM Bakış, No:96, 6.

⁶⁰²Jaafarinejad, a.g.m.,208.

⁶⁰³Shafiee, N., Moradi, A. (2009, Spring). “The Impact of the Thirty-three Days War on Iran's Regional Status”, *Journal of Political International Researches*, 1(1), 55.

ve uluslararası düzeyde stratejik derinliğini genişletmek ve derinleştirmektir ve İran İslam Cumhuriyeti, bu araçları gerektiğinde tehditlere karşı kullanabilir. Bu, Hizbullah üyeleri ve dünya çapındaki destekçilerinin yaygın varlığı göz önüne alındığında, İran için stratejik bir araçtır ve bu İsrail'in stratejik derinliğinin zayıflığı açısından önemlidir⁶⁰⁴.

4.2.3. Suudi Arabistan

Lübnan, Şii jeopolitiğinin tartışma odağında yer alan ve dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan'ın çatışma alanı olan ülkelerden biridir. İran, Lübnan'la devrimden çok önce, 1960'larda Şah Pehlevî zamanında ilgilenmeye başlamışsa da, Lübnan Şii'leri üzerindeki asıl etkisi devrimden sonra hissedilmiştir. Lübnan Şii'leri devrimden sonra örgütlenmeye başlamıştır. İran'ın maddi ve manevi desteği ile Emel ve Hizbullah örgütleri kurularak, Lübnan siyasal ve sosyal yaşamının etkin bir aktörü haline gelmişlerdir. Öte yandan, 1960'lardan itibaren Mısır, Suriye ve İran'la bir nüfuz mücadelesine giren Suudi Arabistan da, Lübnan'da %22 oranında bulunan Sünnîler üzerinde etkinlik kazanma peşinde olmuştur. Suudi Arabistan, 1960'lardan itibaren Mısır, Suriye ve İran'la nüfuz kazanma yarışı içine girmiştir. Bugün Mısır'la olmasa da Suriye ve İran ile bu yarışı sürdürmektedir. Lübnan'daki Sünnîler Suudilerin yardımı ile iktidarın en önemli oyuncularından biri haline gelmiştir⁶⁰⁵. Lübnan sahasında etkin olan dış aktörler arasında İran ve Suudi Arabistan'ın rekabeti daha görünür bir yapı arz ederken, küresel aktörlerin ise bu iki devletin konumlanışı üzerinden dolaylı bir etki süreci işlettikleri görülmektedir. İç savaşı sona erdiren Taif Anlaşması'nın ardından Lübnan siyasal hayatında Suudi Arabistan, Sünnîlerin hamisi, İran ise Şii'lerin hamisi olarak algılanmaktadır. 2005 yılında, 'Sedir Devrimi'* sonrası daha popülerlik kazanan bu algılama, Suudi Arabistan ve İran'ın Lübnan siyaset sahnesindeki görünürlüğünün artmasına zemin hazırlamıştır⁶⁰⁶.

İran'ın bölgesel olaylardaki rolü ve Lübnan'daki artan etkisi konusundaki Arap ülkelerinin kaygıları, Suudi Arabistan'ın ana kaygılarından biridir, hatta Suudi Arabistan'ın,

⁶⁰⁴Golshani, A., Bagheri, M. (2012, Summer). "The Place of Lebanon Hezbollah in Deterrence Strategy of Islamic Republic of Iran", *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 4(11), 143.

⁶⁰⁵Keskin, A. (2007, Mayıs). "İran-Suudi Arabistan İlişkileri ve Şii Jeopolitiği", *Stratejik Analiz*, 8(85), 75.

⁶⁰⁶İsmail Duman, T. (2018). "Dış Aktörlerin Rekabetinin Gölgesinde Lübnan: Saad Hariri'nin İstifa Süreci", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 142.

*Sedir Devrimi (14 Mart 2005- 27 Nisan 2005), eski Başbakan Rafik Hariri'nin 14 Şubat 2005'te öldürülmesinden sonra Lübnan'da, özellikle başkent Beyrut'ta bir dizi yaşanan protesto gösterileridir. Gösterilerin ardından Suriye güçleri 27 Nisan 2005'te Lübnan'dan tamamen çekildi ve 14 Mart İttifakı aynı yılın yaz aylarında yapılan seçimleri kazandı. Sedir Devrimi olarak bilinmesine rağmen, Bağımsızlık Ayaklanması olarak tanımlanmaktadır.

Ürdün ve Mısır gibi ülkelerin pozisyonu birçok gözlemci ve analist açısından bu konuyla ilgidir. Carnegie Uluslararası Barış Vakfı Araştırma merkezi müdür yardımcısı olan George Perkovich şöyle demektedir; “Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır, İran’ın bölgesel taleplerinin arkasındaki güçten endişe duymaktadır. Bu, onların Hizbullah’a açık eleştirilerini büyük ölçüde haklı çıkarmakta ve eski düşmanları İsrail’in yanında Lübnan’ın karşısına çıkmalarına neden oluyor”⁶⁰⁷. Bölgesel düzeyde, Suudi Arabistan, İran’ın direniş gruplarına desteğini Arap işlerine meşru olmayan bir müdahale olarak gördüğünden beri, İran İslam Cumhuriyeti’nin bu alandaki etkisinin yayılmasını engelleme ve böylece İsrail ile potansiyel muhaliflerin arasındaki önceki açığı daha da hızlandırdı. Bu nedenle Lübnan’da Suudilerin en büyük hedeflerinden biri Hizbullah gibi grupların gücünü ve rolünü baltalamak olmuştur⁶⁰⁸. Suudi Arabistan’da yaşayan Şii âlim Nimr Bakır en-Nimr’in; ‘terörizm’ suçlamasıyla idam edilmesi sonrasında İran’da protestocuların, Suudi Arabistan büyükelçiliğine saldırması Ortadoğu’da yeni bir krizin habercisi olmuştur. Bu krizin Lübnan’a yansması, Suudi Arabistan büyükelçiliğine yapılan saldırıyı kınamak için Dışişleri Bakanları düzeyinde toplanan Arap Birliği’nden çıkarılan karara Lübnan’ın destek vermemesi ile olmuştur. Hizbullah’a yakınlığıyla bilinen ve Lübnan Cumhurbaşkanı Mişel Avn’ında damadı olan Dışişleri Bakanı Cibran Basil’in Arap Birliği’nin, ‘İran’ı kınama’ kararına katılmadıklarını beyan etmesinden yaklaşık bir ay sonra Suudi Arabistan, Lübnan ordusu ve emniyet teşkilatına yapacağı 4 milyar dolarlık yardımı askıya aldığını duyurmuştur. Riyad’ın bu hamlesini, Hizbullah’ın önce Körfez İşbirliği Teşkilatı, ardından da Arap Birliği (Lübnan ve Irak’ın aleyhte oylarına rağmen) tarafından, ‘terörist’ ilan edilmesi süreci izlemiştir. Aynı süreçte, Körfez ülkelerinin birçoğu vatandaşlarına Lübnan’ı terk etme çağrısında bulunarak Suudi Arabistan öncülüğünde Lübnan’ı ‘cezalandırma’ yoluna gitmişlerdir⁶⁰⁹.

⁶⁰⁷Blordi, M. (2006). “Saudi Arabia and Israel’s War against Hezbollah in Lebanon”, *Journal of Strategic Studies of the Islamic World*, 26, 98.

⁶⁰⁸Ranjbar, M. (2016). “Analysis of the Regional Dimensions of the Israeli Wars Against Hezbollah and Hamas Based on the Balance of Power Approach”, *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 6(3), 91.

⁶⁰⁹Duman, a.g.m.,142.

4.3. Yemen ve Jeopolitik Özelliği

İslam tarihçilerine göre Yemen'in ilk sakinleri, Arapların atası olduğu kabul edilen Hz. Nuh'un oğlu Sam ve neslidir. İslamiyet öncesi dönemde, siyasi olarak farklı imparatorlukların egemenliği altındaki bölge, özellikle dini anlamda Bizans etkisiyle Hristiyanlığa; Filistin'den göç eden Yahudilerin etkisi altında Museviliğe vatan olmuştur. Yemen daha sonra, Hz. Peygamber tarafından yönetici olarak Muaz b. Cebel'in bölgeye gönderilmesiyle de erken dönemdeki İslam beldelerinden biri haline gelmiştir. Sonraki asırlarda bölge Emeviler, Abbasiler, Eyyubiler, Yafuriler, Karmatiler, Ressiler, Suleyhiler, Hemdaniler, Mehdiler, Resuliler, Tahiriler ve Memlükler gibi birçok hanedan devletin egemenliği altında kalmıştır⁶¹⁰. 1517 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine geçen, I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'ye karşı Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte hareket eden ve 1891 yılından beri ülkede Zeydi mezhebine dayalı bir hanedanlık kurmuş olan İmam Yahya önderliğindeki Yemen, söz konusu imparatorluğun Ekim 1918'de bölgeden çekilmesi üzerine bağımsızlığını ilan etmiştir⁶¹¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonrası Yemen'den çekildiği 1918'den 1962 devrimine kadar ülke, iki Zeydi İmam, İmam Yahya ve oğlu İmam Ahmed tarafından yönetilmiştir. 1962'den sonra ise Zeydiler devlet yönetimindeki etkinliklerini kaybetmişlerdir⁶¹².

Tüm yetkilerin İmam'ın elinde toplandığı ve bir hanedanlık sisteminin söz konusu olduğu Kuzey Yemen'de İmam Yahya'dan sonra ülkeyi tamamen bir diktatörlüğe dönüştüren İmam Ahmed'in 1962'de ölümünden sonra işbaşına geçen oğlu İmam Bedr bir hafta bile geçmeden 26 Eylül 1962'de Albay Abdullah el-Sallal önderliğindeki bir darbe ile düşürülmüştür. Bu darbe ile birlikte imamlık rejimine ve monarşiye son verilmesinin ardından yaklaşık on yıl boyunca Cumhuriyetçiler ve Kralcılar arasındaki bir mücadeleye sahne olmuş olan Kuzey Yemen aynı zamanda Nasır'ın Mısır'ı ile Suudi Arabistan arasındaki mücadelenin de platformu haline dönüşmüştür⁶¹³. Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdul Nasır'ın desteğiyle 1969 yılında 'İmamet Devleti'nin yıkılması; Zeydi dini liderlerin, günümüzde milliyetçi ve cumhuriyetçi akıma karşı öfkelerinin nedenini açıklamaktadır.

⁶¹⁰Domazeti, R. (2018, Ekim). Yemen Raporu: Çöken Devletin Enkazında Barışı Arayan Bir Halk, İNSAMER Araştırma 84, İstanbul, 2.

⁶¹¹Tamer, C. (2017). "İran'ın Kara Hâkimiyeti Teorisi Bağlamında Yemen Politikası: Hedef, Yöntem, Söylem ve Araçlar", *Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM)*, Ankara, 26.

⁶¹²Kurt, V. (2015, Aralık). "Devrim'den Askeri Müdahaleye Yemen, SETA Analiz, Sayı: 144, 13.

⁶¹³Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze ORTA DOĞU: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 5. Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, 219.

İmamet Devleti'nin düşmesinden sonra Sa'ada, geri plana atılarak devlet otoritesinin dışında tutuldu. 1985 yılına kadar Sa'ada'ya hiçbir vali atanmaması, bu bölgede yaşayan insanların, yönetim karşısı duruşunu güçlendirdi⁶¹⁴.

Abdullah Salih 1987'de, Yemen Arap Cumhuriyeti'nin ilan edildiğini açıklamış ve kendisini Kuzey Yemen'de Yemen Arap Cumhuriyeti'nin Başkanı olarak ilan etmiştir. Güney Yemen için ise, 1839'da İngiliz işgali ile başlayan dönem, Güney Yemen'in İngiliz protektorasına girmesiyle devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgelerin bağımsızlığını kazanma sürecinde İngiltere, Yemen'e bağımsızlığını vermiş ve 30 Kasım 1967'de Güney Yemen'de Ali Salim El-Beid liderliğinde Güney Yemen Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu açıklanmıştır. Ülkenin bu iki farklı devleti barındıran bölünmüş yapısı istikrarın sağlanmasını engellemiştir. Uzun bir süre devam eden bu çatışma ortamında iki tarafın birleşmesine yönelik talepler artmış ve 1988'de başlayan birleşme görüşmelerin ardından nihayetinde iki tarafın birleşmesi ile 22 Mayıs 1990'da Yemen Cumhuriyeti kurulmuştur. Kuzey tarafı birleşme yerine bir konfederasyon istese de, kendi tarafının liderliğinde bir birleşmeye razı olmuştur. Birleşme sonrası yeni hükümet kurulmuş ve 1993 yılına kadar süren geçiş sürecinin ardından yapılan seçimlerle yeni parlamento oluşturulmuştur⁶¹⁵. Arap yarımadasının güneyinde yer alan, kuzeyde Suudi Arabistan ve doğuda Umman ile komşu olan Yemen; güneyden Aden Körfezi, batıdan Kızıl Deniz ile çevrelenmiştir. 527.968 kilometre kare yüzölçümüne sahip olan Yemen'in nüfusu 25.338.458'dir. Yemen'de Afro-Araplar, Güney Asyalılar ve Avrupalılar da yaşamakla birlikte, nüfusun büyük çoğunluğu Araplardan oluşmaktadır. %99,1'i Müslüman olan Yemen nüfusunun %65'i Sünnî (Şafii Mezhebi), %35'i Şii/Zeydi'dir. Zeydiler, Şii olarak tanımlanmalarına rağmen 'Ehl-i Sünnet'e çok yakındırlar ve Hanefi fikhını benimserler. Yemen'de Husi olarak adlandırılan grup, çoğunlukla ülkenin kuzeyinde yaşamakta olan Zeydilere dayanır. Sa'ada, Husilerin dini merkezi olarak kabul edilmektedir⁶¹⁶. İslam Devrimi'nin zaferinden önce, Yemen'de on iki İmam Şiiliğin müminleri dağınık şekilde yaşamaktaydı, ancak İslam Devrimi'nin zaferinden sonra, sahada bir evrim oldu ve kendi kendine örgütlenmeyi sağladılar. Yemen'deki on iki İmam Şiilerin çoğu daha önce başka bir dini benimsemiş olanlardır. İslam Devrimi'nin kazandığı zafer sayesinde, Yemen'deki

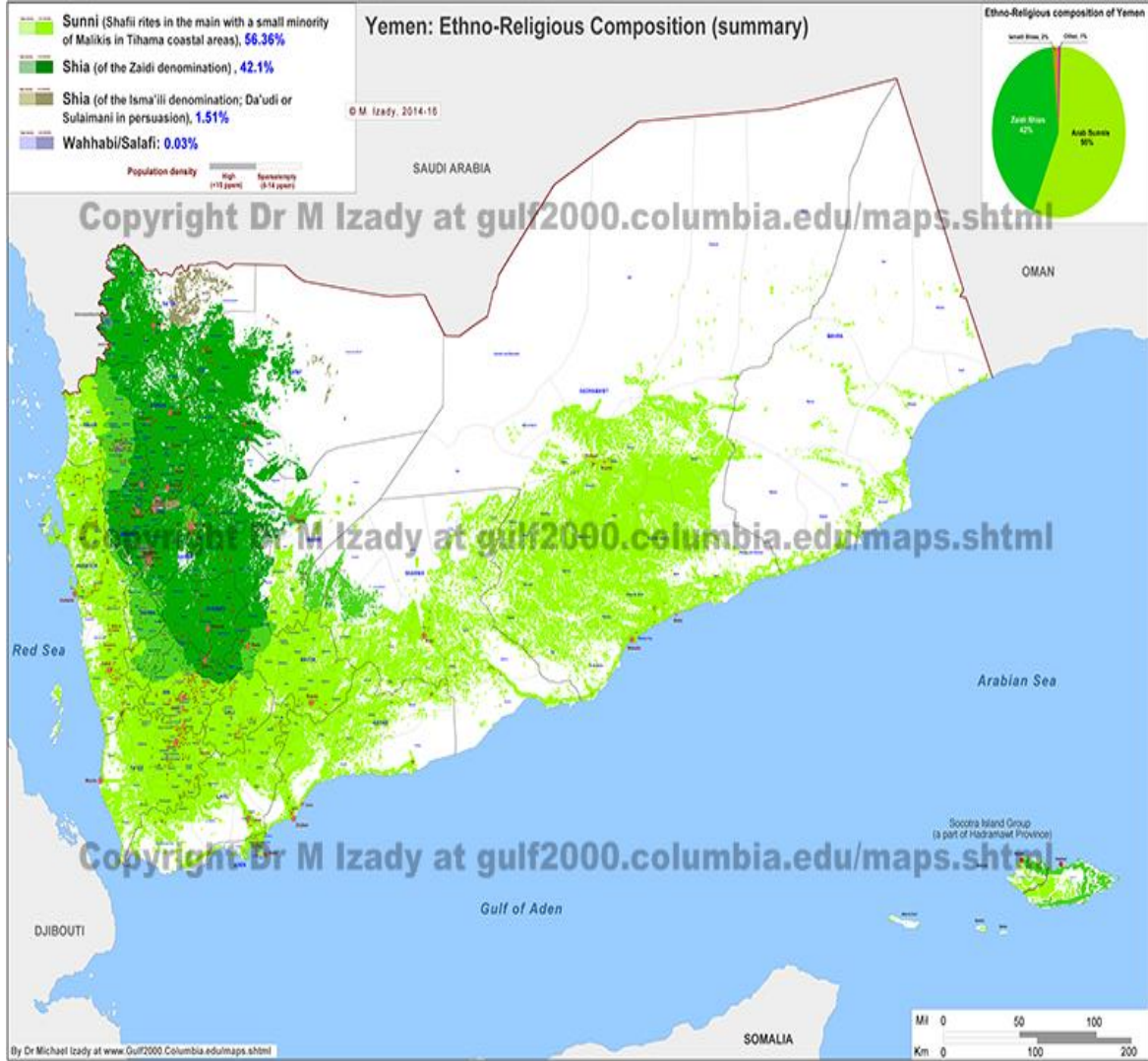
⁶¹⁴Arslan, İ. (2015). "Yemen: İstikrarsızlaştırılan Bir Ülkede Bölgesel/Küresel Güç Mücadelesi", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 21-22.

⁶¹⁵Acet, G.S. (2018). "Yemen'de İç Savaş ve İnsani Krizin Boyutları", *Social Sciences Studies Journal*, 4(13), 116.

⁶¹⁶Arslan, a.g.m., 20.

*Hüseyniye, Muharrem ayında Şiilerin matem törenlerini icra ettikleri yerlerin genel adıdır.

Şiîlerin durumu değişti. Bu tarihi olaydan önce, Yemen’de Şiîler için bir Hüseyiniye* bile yoktu; ancak bu olaydan sonra, Yemen’in farklı bölgelerine birkaç Hüseyiniye inşa edildi. Şiîler kendi camilerini ve mekânlarını genişletti⁶¹⁷.

Harita 4.2. Yemen Etnik ve Mezhep Durumu.⁶¹⁸

4.3.1. İran; Husiler ve Ensarullah

Bir aile ismi olarak el-Husi, muhtemelen Yemen’in kuzeyindeki Amran vilayetine (muhafaza) bağlı San’a-Sa’de yolu üzerindeki Hus şehriyle ilintili olmalıdır. Taraftarlarını da içine alacak şekilde çoğul olarak “el-Husiyyun” (Husiler) diye de çağrılan bu aile, aslında

⁶¹⁷Amiri, S., kyani, J. (2017). “Yemeni Origin in the International Geopolitical Crisis”, *Political Strategy Quarterly*, 1(2), 38.

⁶¹⁸İnternet: http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Yemen_Ethno_Religious_summary_sm.png. (Erişim Tarihi: 10.07.2019).

daha kuzeydeki, baş şehri olduğu vilayetle aynı adı taşıyan Sa'de kentinin kuzeybatısındaki Mecz müdüriyetine bağlı Dahıyan (ضحيان) köyünde (hicre) uzun zamandır yerleşik olan ve soy kökleri Hz. Peygamber'e dayanan bir Seyyid sülalesidir. Zeydiyye mezhebine mensup olan Husiler, Yemen Zeydiyyesi'nin tarihi ana yurdu sayılan Sa'de vilayetinde, içlerinden çıkarttıkları âlimler dolayısıyla seçkin statülerini koruyarak bugüne gelmişlerdir⁶¹⁹.

İran'daki İslam Devrimi'nin zaferi, Zeydi ve Husi hareketi de dâhil olmak üzere Yemenli Şiîler arasında İslami modele ve uyanmaya yol açtı. Bu hareketin lideri Hüseyin Al-Husi, İslami Devrimin zaferinden ilham alıp, devrimci liderin kişiliği ve fikirleriyle tanışarak Yemen'deki İslami direnişin çekirdeğini oluşturdu ve böylece İran'daki İslami Devrim etkisinin Zeydi Şiîler arasında artmasında büyük rol oynadı⁶²⁰.

İran İslam Devrimi'nin kazandığı zafer, Zeydiye'yi geleneksel ve muhafazakâr bir akımdan devrimci ve lider bir akım haline getirdi. İran İslam Devrimi'nden sonra birçok Zeydi âlimleri, özellikle de genç talebeler, Ayetullah Humeyni'ye özel önem verdiler, çünkü onlara göre Ayetullah Humeyni, hak için ayağa kalkmış bir imamdı⁶²¹.

Ayetullah Humeyni'nin ayaklanmasından sonra, Yemen'de bir milyondan fazla kişi Şiî oldu, işte bu olay bölgedeki İslam Devrimi'nin etkisini yansıtıyor. Pek çok Yemen Şiîleri de, Ayetullah Ali Hamaney'in taklitçisi olup, daha önce çok kıt olan nüfuslarında artış yaşadılar. Husi hareketinin ortaya çıkmasından sonra, on iki İmamlılar ve Zeydiler arasındaki gerilimler büyük ölçüde azalmış oldu. Husiler, on iki İmamlılar ve Zeydiler'den oluşan "Arap Adası Şiî İttifakı" diye bir örgüt kurdular⁶²². İran Devrimi ve Ayetullah Humeyni'nin etkisinde Kalan El Husi liderleri arasında Allameh Badruddin el-Husi, oğulları Hüseyin El-Husi ve Abdulmalik El-Husi'yi sayabiliriz. Allameh Badr el-Din, 1994'te İran'a seyahat eden, İslam Devrimi ve Şiî dini ile tanışmak, bilgi edinmek için bir yıl boyunca Kum'a yerleşen Sa'de İlim Havzasının en büyük âlimlerinden biriydi. Husilerin manevi

⁶¹⁹Büyükkara, M. A. (2011). "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Husi Hareketi", *DÎVÂN: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 16(30), 116.

⁶²⁰Abbasi, M., Golchin, S. (2016, Winter). "Islamic Revolution of Iran and the Geopolitics of Shiism in Yemen: From Identification to Awakening", *Basij Strategic Researches Quarterly*, 18(69), 70.

⁶²¹Khajesarvi, G., Shahraki, H. (2012, Summer). "Islamic Revolution of Iran and Islamic Awakening in Yemen with an Emphasis on Alhouthi Movement", *Quarterly Islamic Revelation Research*, 1(1), 207.

⁶²²Dara, J., Babaie, M. (2016, Winter). "Reconsidering Ansarollah's Movement of Yemen in the Ground of Islamic Republic of Iran", *Quarterly Islamic Revelation Research*, 4(15), 144.

lideri Allameh Badruddin, Ayetullah Humeyni ve İran'a büyük ilgi göstererek, Devrim Liderini "İmâmü'l Müslimin" diye adlandırır⁶²³.

Böylece, İslam Devrimi'nin ve İran halk büyük hareketi tarafından yaratılan haklar dalgası, tarihsel, dini ve entelektüel bağlarla birlikte, Zeydilere ve liderlerine şanlı geçmişlerini canlandırabileceklerini düşündürüldü. Zeydiye âlimlerinin geçmiş yıllarda farkındalığı ve direnişi, iki Yemen'in birleştiği 1990'da Şebab-Mümin (Mümin Gençler) hareketinin oluşumuna yol açtı. Zeydiler, Yemenli gençleri eğitmiş, farklı Yemen illerinde iki Ramazan ve Muharrem aylarında propaganda kampanyası düzenliyorlardı. Böylece, Zeydi hareketinin özünden, Hüseyin Badr el Din Husi, Zeydi ergenlerini hareketin entelektüel, ideolojik ve politik eğitimine getiren Şebab-Mümin hareketini oluşturdu. Bu hareket, 1990 ile 2004 yılları arasında, Yemenli gençlerin Zeydiye'yi benimsemelerine uygun bir ortam yaratmak için çaba sarf etti. Bu çalışmalar sonucunda, 1982'den 2011'e kadar on binlerce eğitimli entelektüel insan yetiştirildi⁶²⁴.

Essam El-Emad'ın, bu etki hakkındaki düşüncesi; "Temel olarak, İslam Devrimi ve Kum'dan gelen Şîi kitapları, Zeydilerin mezhep ve dinlerine dönmelerinde bir etken haline geldi," şeklindedir. Yemen'de bir Zeydi lideri olan Mohammed Mansur da şöyle ifade eder; "İslam Devrimi olmasaydı, Zeydiler yok olurlardı. Şîi bir hükümetin gelmesiyle, yeniden canlandık ve Şiiliğimizi yeniden gündeme getirdik"⁶²⁵.

1991 yılında bir birlik-asamble (münteda) olarak kurulan ve yasal izin alan eş-Şebabü'l Mü'min (Mümin Gençler) teşkilatı, siyasi çalışmaların ötesinde, gençliğe hitap eden kültürel bir çerçevede faaliyetlerine başladı. Abdullah Lux, Şebab'ın gayri resmi kökenini 1982 yılına kadar geriye götürür. Lux, İran İslam Devrimi'nin de etkilediğini sandığı bir grubun Sa'de'de Salalı Fuleyte'nin önderliğinde İslamcı bir kültürel çalışma başlattığını, bu faaliyetin 1988 yılında Müeyyidi ve Bedreddin Husi'nin destekleriyle daha da güçlendiğini, 1991'de ise, örgütlenmelere izin veren kanuni düzenlemelerden yararlanarak meşru hale geldiğini öne sürmektedir. İran devriminin bu bağlamda etkisini

⁶²³Khajesarvi, G., Shahraki, H. (2012, Summer). "Islamic Revolution of Iran and Islamic Awakening in Yemen with an Emphasis on Alhouthi Movement", *Quarterly Islamic Revelation Research*, 1(1), 207.

⁶²⁴Abbasi, M., Golchin, S. (2016, Winter). "Islamic Revolution of Iran and the Geopolitics of Shiism in Yemen: From Identification to Awakening", *Basij Strategic Researches Quarterly*, 18(69), 83.

⁶²⁵Taqizade Dawari, Ali., Husseinizade, S.M.A. (2019). "An Explanation of the Reasons for Formation of the Shiite Movement in Yemen Based on the Hrair Dekmejian's Theory of Periodic Movements", *Shiite Studies*, 15(60), 67.

vurgulamak için, eş-Şebabü'l-Mü'min'in, Lübnan Hizbullahı'nın 1980'lerin başındaki çekirdeğini teşkil eden yapıyla aynı adı taşıdığını sözlerine eklemektedir⁶²⁶. Değişik aralıklarla ayaklanan Husiler özellikle 2004'ten sonra kendilerine çeşitli alanlarda (ekonomik, sosyal, siyasi) ayrımcılığa uğradığı ve Suudi Arabistan'ın kendi Selefi anlayışını bölgede yaymasına izin verdiği gerekçeleriyle Salih rejimine karşı bir gerilla savaşı başlatmıştır. İsyancılar ve ordu arasındaki çatışmalar 2004 yılında Cuma namazından çıkan Zeydilerin ABD aleyhine sloganlar atmasıyla başkentte başlamıştır. Güvenlik güçlerinin Sa'de'de bu eylemlerin elebaşı Hüseyin el Husi'yi yakalamaya çalışmasıyla başlayan küçük çaplı çatışma büyük bir başkaldırıya dönüşmüş ve binlerce Husi destekçisinin yakalanması veya kaybolmasıyla sonuçlanmıştır⁶²⁷.

1992 yılında kurulan “Mümin Gençler” (eş Şebabü'l Mümin) adını, 2004'te “Ensarallah Hareketi” ismiyle değiştirir. Temmuz 2004'te Ali Abdullah Salih başkanlığındaki Yemen hükümeti, Husiler'i Hizbullah'a benzer silahlı bir örgüt kurmak, camileri, Amerikan karşıtı ve terör yanlısı söylemlerini yaymak için kullanmakla suçlayarak çatışmanın fitilini ateşler. Salih, doğrudan Yemen ordusunu bu çatışmada kullanmak yerine Haşid adlı büyük kabileler federasyonunun Usaymat kolu içerisindeki iki aşireti silahlandırarak Husiler'e karşı savaştırdı⁶²⁸. Bu durum kuzeyli kabileleri (Sa'de vilayetindeki Zeydi kökenli kabileler) ve Salih rejimi arasında telafisi zor bir gerilim yaratır. Yemen Arap kültüründe bir kabile, ona sığınan birini teslim etmeme geleneğine sahiptir. Liderlerini öldürdükten sonra daha da büyüyen olaylar, rejim ve ayaklananlar arasında 2004-2010 yılları arasında altı savaşa neden olacaktır. Kuzey bölgesindeki Zeydi kabileler bu olaydan sonra taraf olurlar ve hepsi Husi olarak adlandırılmaya başlanırlar. İlk başlarda üç veya dört bin olan direnişçi sayısı 2010 yılına gelindiğinde 120 bin civarına dayanmıştır⁶²⁹.

Üç ana faktör, Ensarullah'ın yükselişinin öncüsü olan Zeydiye mezhebi gerçeğinin yeniden düşünülmesine yol açtı: 1. Yemen'de laik hükümetin mezhep karşıtı eylemleri Vehhâbîzm'in Yemen'de özel bir yer bulmasına ve az bir zamanda 3 milyon Zeydi'nin Vehhâbîzm'e katılmasına neden oldu. 2. İran İslam Devrimi, dünya Şiîlerine yeni bir ruh verdi. İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi ve Şiî kitaplarının Yemen'de yayınlanmasıyla

⁶²⁶Büyükkara, a.g.m., 128-129.

⁶²⁷Gün, M.S. (2012, Eylül–Ekim–Kasım–Aralık). “Yemen'de Arap Baharı”, *Yasama Dergisi*, 22, 124.

⁶²⁸Özkan, İ. (2018, 24 Eylül). Yemen Dosyası, Uluslararası Gençlik Strateji Araştırma Merkezi(UGSAM), No: 2, Ankara, 7.

⁶²⁹Öztürk, S. (2019). “Nedenleri ve Sonuçları Bağlamında Yemen Savaşı”, *Avrasya Etüdleri*, 25(53), 88.

birlikte Zeydiler, Şîî mezhebine geri döndüler. 3. Zeydiler ve Yemenliler, genel olarak Suudi Arabistan'dan Vehhâbîzm'i sembolize eden tarihi bir karşıt bakışa sahipler. Necran, Cazan ve Asir 1934'te geçici olarak Yemen'den ayrılıp Suudi Arabistan'a katılan üç bölgedir ve sadece 20 yıl boyunca Suudi Arabistan yetkisi altında olmaları gerekiyordu, ancak Suudi Arabistan bunları Yemen'e geri vermeyi reddetti ve bu bölgeleri tamamen kendi ülke topraklarına ilave etti⁶³⁰.

Şekil 4.2. Enzarullah, Hizbullah ve İDM logolar benzerliği⁶³¹.

Al-Husi, 2004 yılında Yemen Ordusu tarafından öldürüldü ve bu gelişme Husi isyanlarının ateşini artırdı ve olayları şiddetlendirdi. Hüseyin El-Husi'nin ölümünden sonra, kardeşi Abdulmelik El-Husi, Husilerin yeni lideri oldu. Artık Husiler ülke genelinde oldukça fazla destek almaya başladı ve İran'dan da aldıkları destekle elleri daha güçlendi. Bu gelişme ülkedeki gerilimi artırdı, ancak gerilimi artıran bir başka faktör ise Suudi Arabistan'ın da olaylara dâhil olması oldu⁶³². İslam Devrimi'nin zafer kazanması ve Ayetullah Humeyni'nin siyasi fikirleriyle tanışan, Yemen Enzarullah hareketinin lideri Hüseyin El Husi, Ayetullah Humeyni'nin düşüncelerini modelleyerek, Yemen'de direnişin çekirdeğini oluşturup İslami düşüncelerin etkisinde ortaya çıkan uyanışı Yemen'de yaymayı başardı. Esas olarak, Hüseyin el Husi'nin büyük başarısı, Şîî kavramlarını devrimci bir algılamayla Ayetullah Humeyni'nin düşüncesini modelleyerek okumasıydı. Öte yandan, Yemen'deki İslam Devrimi kavramlarının genişlemesi konusundaki uygulanmasına ilişkin olarak,

⁶³⁰ Azimi Dolatabadi, A., Seif, Z. (2017). "A Comparative Study on Yemen's Ansar Allah and Lebanon's Hezbollah Movements", *The Quarterly Journal of Political Thought in Islam*, 3(11), 116.

⁶³¹ İnternet: <http://afsaranjnarm.rozblog.com/1394/02/03/723>. (Erişim Tarihi:22.07.2019).

⁶³² Acet, a.g.m., 116.

Ensarullah'ın tutumlarından bahsedebiliriz. Yemenli lider Abdulmalik el Husi, 1 Ağustos 2016 tarihli Kudüs Günü'nde yaptığı konuşmada İran İslam Cumhuriyeti'ne desteğini şu sözlerle dile getirir. “Her ne kadar ‘İsrail bizim ortak düşmanımız’ olsa da, İsrail düşmanlarına karşı İsrail’le müttefiksiniz ve bugün İran, bu Müslüman ülke, bu ümmetin bir parçasıdır. Bu “Mecus İran” başka kelimelerle hitap ettiğiniz İran’dır ve en iyi Müslüman ülkelerden biridir”⁶³³.

4.3.2. Suudi Arabistan

İran ve Suudi Arabistan arasındaki bölgesel mücadele, Ortadoğu’daki en önemli çatışma dinamiklerinden biri olmaya devam ediyor. Bu bağlamda, iki ülke arasındaki güç mücadelesi, artık “vekâlet savaşları” veya “soğuk savaş”olarak da isimlendirilir hale gelmiştir. Bir yanda Selefi/Vehhâbî yayılcılığını benimseyen ve bölgedeki herhangi bir Şîi topluluğun karşısında yer alan Suudi Arabistan, diğer yanda Şîi yayılcılığı peşinde koşan İran, Ortadoğu’daki mezhepsel fay hatlarını giderek derinleştirmektedir⁶³⁴.

İran ile Suudi Arabistan arasında birçok alanda devam edegelen mücadele Yemen’e de yansımıştır. 1979 İran devriminden sonra İran, Suudi Arabistan’ın müttefiklerinden biri olan Yemen yönetimi ile çeşitli sorunlar yaşamış ve Husilerle yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Husiler bu tarihlerden itibaren hem Yemen yönetimi hem de Suudi Arabistan için bir güvenlik sorunu olarak görülmüştür. 2004-2010 yılları arasında Suudi Arabistan’ın Salih’e bağlı güvenlik güçlerinin Husiler’e karşı altı kez operasyon düzenlemesi Husilerin hem Salih hükümeti hem de Suudiler tarafından bir tehdit olarak algılandığını göstermektedir⁶³⁵. Marjinal bir azınlık olarak Husiler, yalnızca Yemen hükümetinin ayrımcı politikalarından değil, Suudi Arabistan kendilerine yönelik düşmanca eylem ve tutumlarından da memnuniyetsizdi ve bu konu, protestoların ve 21. yüzyılın ilk yıllarındaki ayaklanmalarının sebebiydi. Yemen’deki araştırmacılardan biri, Şolag Viyer’e göre, Husi ayaklanmasının en büyük nedenlerinden biri Şîi âlemindeki Vehhâbî Tebşir ve propaganda faaliyetleriydi. Suudi rejimi, finansal gücünü kullanarak, bazı Husileri Vehhâbîliğe yönlendirdi ve onları Yemen Şîilerinin kimliğini kaybettirmek için kullanıyor. Viyer’e göre,

⁶³³Motalebi, M. (2018). “Capacity Investigation of Ansarollah of Yemen in the Regional Deepening of the Islamic Republic of Iran”, *Journal of Defense Policy*, 26(101), 119.

⁶³⁴Cingöz, M. (2019, Nisan). Yemen Krizinin Kökeni, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM), Analiz No: 231, Ankara, 4.

⁶³⁵Kurt, V. (2019, Mart). “Arap İsyanları Sonrasında Ortadoğu’da Vekâlet Savaşları: Yemen Örneği”, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 313.

1990’larda, Suudi Arabistan’daki yetkililer, kapitalistler ve Tüccar kesim, Husi topraklarının merkezinde Vehhâbîzm’i yaymak, onlara ve Şîî inançlarına karşı propaganda yapmakla meşgullerdi. Şîî âleminde küçük Selefi Vehhâbî gruplarını maddi ve siyasi olarak destekliyorlardı⁶³⁶. Bu yıllarda bile, Vehhâbî faaliyetler çemberi, %100 Şîî ili Saada’da kültürel-propaganda kurumları kurabilecek kadar büyüdü. Suudi hükümetinin yaklaşık 10.000 Yemenli Şeyh ve Kabile Şefleri için aylık maaş verdiği söyleniyor⁶³⁷.

Suudilerin görüşüne göre Sa’de Şîîler, Vehhâbîzm için potansiyel bir tehdit oluşturduklarını, özellikle Yemen topraklarında düşüncelerini genişletmenin önündeki en büyük engel olduklarını düşünmektedirler. Buna ilave, Şîî eyaletlerinin (Jazan ve El-Sharqiyah) Yemen sınırına bitişik olması nedeniyle, Yemen’in iç krizi bu ülkeye geçebilir. 2004’te Dördüncü El-Husi Savaşından sonra, Suudiler Yemen’deki Şîîlerin Yemen ve sınır bölgelerindeki iç gelişmelerde etkisinin farkına vardılar. Suudi liderleri, etkili bir bölgesel aktör olarak, Ensarullah’ın Yemen’deki güç edinmesini bölgesel çıkarları ve nüfuzu ile çelişkili bulup, İran’ın bölgedeki nüfuzunu sınırlandırma politikalarının derin bir başarısızlığı olarak görüyorlar. Bazı uzmanlar, Suudi’nin Yemen ve Ensarullah Hareketine karşı askeri eylemler nedenini, bu hareketin mezhepsel kimliği (Şîî Zeydi) Suudi Arabistan ve diğer bölgesel, uluslararası aktörleri korkutan, İran nüfuzunu güçlendiren Ensarullah liderlerinin İran İslam Cumhuriyetine fikri ve ideolojik yakınlıkları ve “Şîî Hilali” dedikleri şeyi biliyorlar. Yemen’deki Husilerin güçlenmesi, Suudi Arabistan’ı “Şîî Kemer” ve “jeopolitik darboğaz” ile çevrelemesi ve İran’ın Suudi Arabistan ve bölgesel müttefikleri üzerindeki baskı kapasite oranını artıracaktır⁶³⁸.

Bu sebeplerden dolayı Yemen’deki Suudi güvenlik stratejisi, büyük ölçüde “Şîî jeopolitiği”nden etkilenmektedir. Suudi Arabistan’ın ülkeye müdahale etmesine ve yurtiçi ve yurtdışında başarılı olmanın bir yolunu bulmaya, Yemen ve hatta bölgedeki diğer ülkelerin Şîîlerini bastırmasına yardım etmiştir. Sınır illerindeki Şîîler, sınır güvensizliği ve onun tehdidi, Cumhuriyet modeli ve Yemen’in potansiyel nüfusu gibi değişkenler geçen on yıllar boyunca, Arabistan’ın, Yemen’e şüpheli ve potansiyel bir tehdit faktör olarak görmesine neden olmuştur. Bugün Yemen’i yapılan saldırıda olan şey, bu güvenlik yapısının

⁶³⁶Ahmadi, H., Khosravi, A. (2017). “The Anatomy of Saudi Invasion of Yemen: Geopolitics, Domestic Crisis Milieu and International Politics”, *Political Quarterly*, 46(20), 823.

⁶³⁷Mirahmadi, M., Ahmadvand, M. (2015). “Identity and Intellectual Foundations of Ansarullh Movement”, *The Quarterly Journal of Political Thought in Islam*, 1(2), 154.

⁶³⁸Hemati, M., Ebrahimi, S. (2018). “The Effects of Saudi Foreign Policy in Yemen on Iran’s Role in the Middle East”, *A Quarterly Journal World Politics*, 7(1), 237.

kararlarında emsali olmayan yeni bir Suudi dış politika davranışı modelinin ortaya çıkmasıdır. Böylece, Suudi yetkililer Yemen'deki hareketin, Şii hilali yapbozunun başka bir bölümünü tamamlama potansiyeline sahip olduğunu söylüyorlar⁶³⁹. Aslında Tahran'ın, Husileri desteklediği ve Yemen üzerinden Körfez'deki egemenlik sahasını genişletmek istediği yönündeki iddialar sadece Suudi Arabistan tarafından dile getirilmiyor. Şu anda ABD Dışişleri Bakanlığı bünyesinde çalışıp daha önce Amerika'nın Yemen Büyükelçisi görevini sürdüren Gerald Fierstein, "İran'ın Husi'leri, Yemen'deki etkinlik alanını genişletmek, Suudi Arabistan ve Körfezdeki Arap ülkelerinin çıkarlarını tehdit etmek için bir fırsat olarak gördüğüne inanıyoruz," diyor⁶⁴⁰.

Kudüs Kuvvetlerindeki Dini Lider Temsilcisi Hüccetü'l İslam Ali Şirâzi Yemen Ensarullah'ı Lübnan Hizbullahı ile karşılaştırıyor. General Selami, stratejik bir bölgede, Ensarullah'ı, Hizbullah'ın bir kopyasının olduğunu ve eski Meclis Başkanı Nateg Nouri, Ensarullah'ı devrimin örneklerinden biri olarak nitelendirir. Eski Dışişleri Bakanı Velayati, İran İslam Cumhuriyeti'nin nüfuzunun Yemen'den Lübnan'a yayıldığını ve Devrim Muhafızları Ordusunda Dini Lider Temsilcisi Ali Saeedi'nin, İran İslam Cumhuriyeti'nin stratejik derinliğinin Akdeniz kıyılarına ve Babül Mendep Boğazı'na kadar genişlemesi konusunda konuşmuştur⁶⁴¹. İranlı parlamenter Alireza Zekani ise; "Bağdat, Beyrut, Şam'dan sonra dördüncü Arap başkentinin de İran'ın hâkimiyetine girdiği..." durumundan duyduğu memnuniyeti ifade ederek Arap dünyasının, özellikle Suudilerin tepkisini çekmiştir⁶⁴². Jeopolitik açıdan bakıldığında ise, Irak'ın genelini, özellikle güneyini Şii milisler üzerinden kontrol eden İran'ın, Yemen'i de Husiler eliyle kontrol etmesi, Suudi Arabistan'ı çevrelemesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Husilerin Yemen'deki iktidar mücadelesini kazanmaları, David Ottoway'ın deyişiyle "İran ve müttefikleri tarafından çevrenmesinin son halkası," demektir⁶⁴³.

⁶³⁹Samiee, A., Mohamadi Azizaabadi, M., Nikfar, J. (2017). "Geopolitic Identity and its Impact on Security Strategies of Iran-Saudi Arabia in the Yemeni Crisis", *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 5(2), 18.

⁶⁴⁰Kıran, A. (2015, Haziran). "Mezhebi Rekabet mi, Mezhep Savaşları mı?", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 181.

⁶⁴¹Adami, A., Bahadorkhani, M. (2019, Winter). "The Pattern of Saudi Arabia Behavior in The West of Asia Region and its Effect on Interest and Security of Islamic Republic of Iran (Case Study: Yemen Crisis)", *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 7(4), 14.

⁶⁴²Öztürk, a.g.m., 90.

⁶⁴³Inat, K., Kurt, V., Yegin, A., Gürler, R. T., Özdemir, Ö. B., Özdemirci, A. S., Akdoğan, İ. (2016, Ocak). İran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları, SETA Analiz, Sayı: 148, 21.

4.3.3. İsrail

Babül-Mendeb Boğazı'nın güvenliği, tüm Kızıldeniz kıyı ülkeleri için, mal ve silah taşımacılığı açısından çok önemlidir. Örneğin, Mısır ve Suriye'nin 1973'teki Siyonist rejime karşı savaşında, Yemen Arap Cumhuriyeti, Kahire ile koordineli olarak, Babül-Mendeb Boğazı'nı gemilerin ve silahların İsrail'e girmesine kapattı. Böylece İsrail'in deniz gücünün çoğunu kullanmasını ve Kızıldeniz üzerinden Mısır'a darbe indirmesini etkili biçimde engelledi. Bunun, Sina Cephesi'ndeki savaş operasyonlarının seyri üzerinde büyük etkisi oldu. Cidde ve Yanbu (Suudi Arabistan) ve Kızıldeniz kıyısında onlarca diğer şehirlerdeki iş ve turizm, Babül-Mendeb Boğazı'ndaki güvenlik ve barışa büyük ölçüde bağlıdır. İşte tam da bu nedenle ABD ve İsrail Babül-Mendeb ve Aden Körfezi'nin kontrolünü sağlamaya çalışmaktadır. Babül-Mendeb, uluslararası deniz ticareti, denizcilik ve enerji transferi için önemli bir stratejik boğazdır. Afrika, Asya ve Avrupa arasında deniz taşımacılığı ve deniz ticareti için Süveyş Kanalı kadar önemlidir. Ensarullah ve Husilerin zaferinden derinden endişe duyuyorlar; Yemen'in Husi kontrolü, İsrail Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na erişimini engelleyerek İsrail denizaltıların Basra Körfezi'ne kolay erişimini ve İran'ı tehdit etmelerine mani olabilir. Bu, Yemen'in kontrolünü Netanyahu'nun 3 Mart 2015'te ABD Kongresi'yle görüştüğü önemli noktalarından biri yaptı⁶⁴⁴. İsrail rejiminin başbakanı Netanyahu da Ağustos ayının başında yaptığı bir açıklama ile resmen Suud koalisyonu ile aynı safta olduklarını deklare etmiş oldu. Suudi Arabistan, Temmuz ayında savaş dolayısıyla Mendeb Boğazı'ndan geçişleri durdurduğunu açıklayarak dünyaya günlük ortalama 4.8 milyon varillik petrol sevkiyatının gerçekleştiği stratejik noktanın önemine dikkat çekti ve petrol fiyatlarının artmasına sebebiyet veren bu hamle ile müttefiklerine; “Bu savaşı bitirmemize yardımcı olun, yoksa sonuçlarına hep birlikte katlanmak zorunda kalırız,” mesajı ilettili. Bunun üzerine ise Siyonist Netanyahu, Ağustos ayının başında yaptığı açıklamada Husilere destek veren İran'ı hedef göstererek, “Eğer İran, Mendeb Boğazı'ndan geçişleri engellemeye kalkarsa İsrail ordusunun da destek vereceği uluslararası bir askeri koalisyonun kararlı duruşu ile karşılaşır,” tehdidinde bulundu⁶⁴⁵.

⁶⁴⁴Eltyaminia, R., Bagheri, A., Nikfar, J. (2016, Autumn). “Yemen Crisis: Survey of Contexts and Goals of External Intervenes Saudi Arabia and America”, *Journal of Strategic Research of Politics*, 5(18), 174.

⁶⁴⁵Gürler, E. B. (2018, 18 Ekim). Yemen İllerinde Kirli Senaryolar, Uluslararası Gençlik Strateji Araştırma Merkezi (UGSAM), Dosya No: 17, 2.

4.4. Tacikistan ve Jeopolitik Özelliği

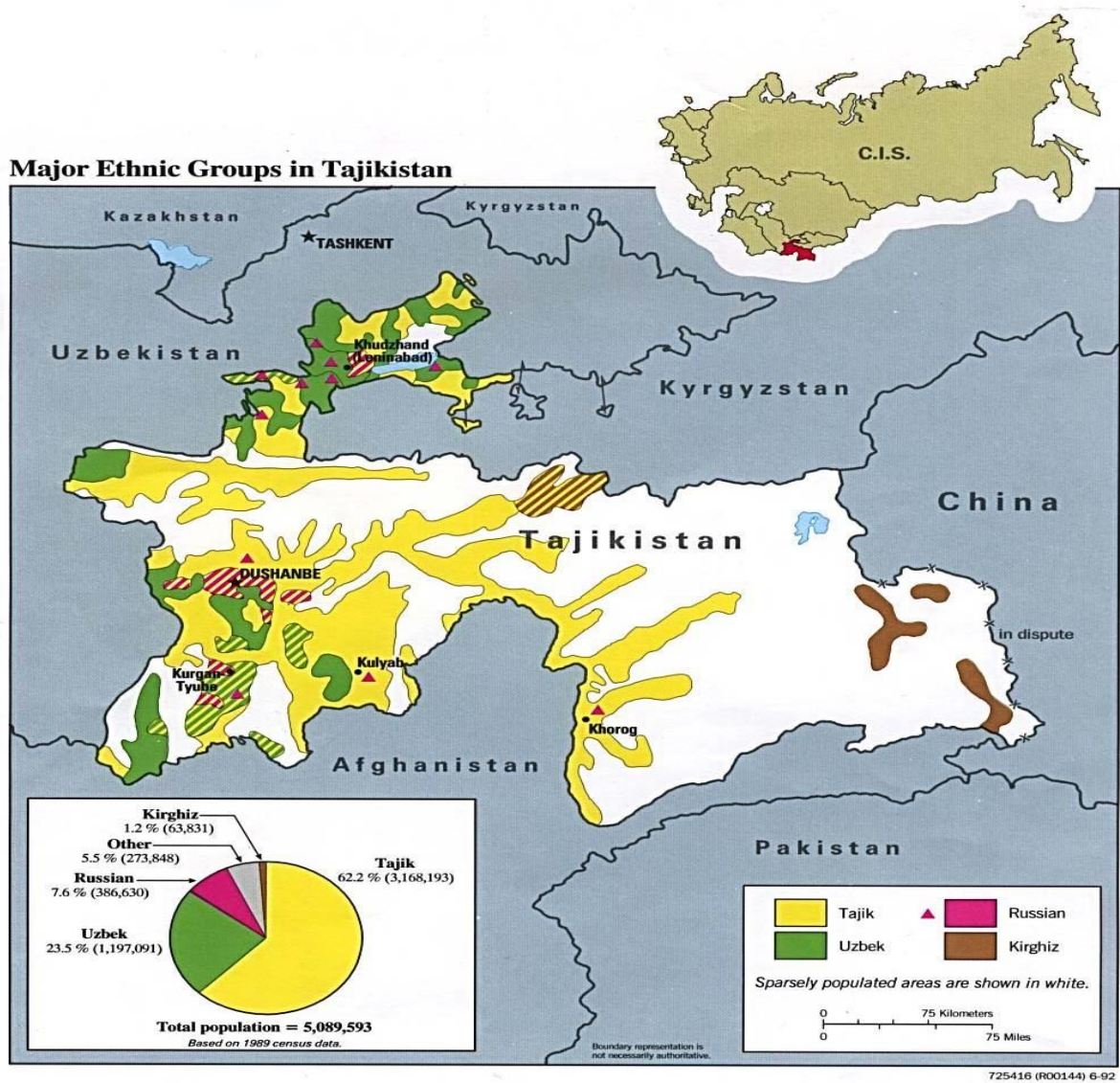
Tacikistan, Orta Asya'nın araziye en küçük devletidir. 142.000 km araziye sahip bu ülkede ulus devlet kavramı ilk defa 1924 yılında Özbekistan Sovyet Cumhuriyetine bağlı, Tacikistan Özerk Cumhuriyeti ilan edildiği zaman meydana çıkmıştır. Bir kısmı 1924 yılına kadar Rusya İmparatorluğunun Türkistan Valiliği, daha sonraları Türkistan Sovyet Cumhuriyetine dâhil olan Semerkant ve Fergana vilayetlerine, diğer kısmı önceleri Buhara Emirliğine, daha sonraları ise Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetine ait olan Tacikistan devletinin yapılandırılması 1929 yılının 16 Ekim'inde son bularak bugünkü devlet sınırlarına ulaşmıştır. Tacikistan etnik açıdan renkli bir görünüme sahiptir. 2017 yılı genel nüfus sayımına göre Tacikistan'daki nüfus 8.742.8 milyondur. Ülkedeki Tacik oranı %62,29, (Özbekler %23,51, Tatarlar %1,56, Kırgızlar %1,26, %0,23 Kazaklar vs.) diğer dört Orta Asya Cumhuriyetlerindeki genel ahalinin %20,5'i ise Tacik'ti. En kalabalık Tacik nüfus ise Afganistan'da yaşamaktadır. Taciklerin dışında ülkede Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Karakalpaklar, Tatarlar, Koreliler, Ruslar, Ukraynalılar, Belaruslar, Almanlar ve diğer halklar bulunmaktadır⁶⁴⁶.

SSCB'nin dağılışı, kendi oluşturduğu ideolojik ve idarî birliktelik dairesindeki ortak değerleri alt üst etmiştir. Bu durum bağımsızlığını ilan etmiş Orta Asya devletlerine çeşitli şekillerde yansımıştır. Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da kendi millî unsurlarının (Türkmenlerin, Özbeklerin ve Kırgızların) çoğunlukta olması devletin millî politikalarının ana hedeflerini oluşturmada kolaylık sağlamıştır. Oysa Tacikistan'da ve Kazakistan'da daha dikkatli politikaları gerekli kılmıştır. Ağustos 1992'de Tacikistan devlet başkanı R. Nabiye, "Müslüman demokratların" umumi gösterileri sonucunda başkanlık sarayından kaçıp, Rusya'nın 201. Tümeninin kışlasına sığınmıştır. Daha sonra da görevden çekildiğini bildiren belgeye imza atmıştır. Cereyan eden olaylar Rusya'nın, olaya doğrudan müdahale etmeksizin sabıkalıları silahlandırarak kendine uygun şahsı getirmeye çalıştığını göstermektedir. 1992'de Tacikistan'da yönetime Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi gelmesiyle ülke iç savaşa sürüklenmiştir⁶⁴⁷. Bağımsızlığını kazandığı 9 Eylül 1991'den beri bu ülke çok çalkantılı siyasal ve toplumsal olaylara sahne olmuştur. Bunların en önemlisi 1992-1997 yılları arasında 5 yıl süren kanlı bir iç savaşı. Büyük ekonomik ve sosyal

⁶⁴⁶Memmedli, M. (2018). "Tacikistan'da İç Savaş", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 63, 670.

⁶⁴⁷Kafkasyalı, M.S., Tacibayev, R. (2012). "Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 247.

tahribata yol açan bu savaşın günümüzde bu ülkenin iç siyasal dengeleri ve toplumsal barışını etkilediği ve etkisini sürdürdüğü bir gerçektir. Çin Halk Cumhuriyeti'yle azımsanmayacak bir kara sınırı sahip olması, Rus askerlerinin ve askeri üstlerinin bu ülkedeki mevcudiyeti ve sıkı askeri işbirliği münasebetlerinin bulunması, bölgenin siyasal istikrarsızlığı, etnik ve dinsel grupların güç kazanması gibi unsurlar Tacikistan'a özel stratejik ve jeopolitik konum atfedilmesine neden olmaktadır.⁶⁴⁸

Harita 4.3. Tacikistan Etnik Nüfusu.⁶⁴⁹

⁶⁴⁸Karaağaçlı, A. (2014, Nisan). *Orta Asya'da Bir Güvenlik Sorunu: Tacikistan'ın Bedahşan Bölgesindeki Köktenci Hareketler*, H. Çomak., A. Gökalp Kutlu. (Editör). Uluslararası Güvenlik Kongresi Bildiriler Kitabı, 8-9 Ekim 2013, Kocaeli, 1039.

⁶⁴⁹İnternet: http://legacy.lib.utexas.edu/maps/commonwealth/tajikistan_ethnic_92.jpg. (Erişim Tarihi:13.09.2019).

(Erişim

4.4.1. İran'ın Tacikistan'da Mezhep Politikası

Tacikistan'da tarihsel olarak bölgeselcilik bağlamında ana ayrım hattı temelde Kuzey ve Güney bölgeleri olarak şekillendi. Tacik toplumu 'Kuzey' Hocent (Leninabad) ve Kulyob bölgeleri (ki nüfusun %70'ini oluşturmaktadır) ile 'Güney' Garm ve Pamir bölgeleri temelinde ayrıştı; ancak bu bölünme yalnız coğrafi değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel niteliktedir. Sovyet dönemi boyunca ülkenin sanayi ve tarım sektörü büyük oranda Kuzey'de yoğunlaştı. Ayrıca 'Kuzey' Hocent klanı parti ve devlet kadroları üzerinde ciddi bir tekele sahipti. Sovyet sonrası dönemde patlak veren iç savaşta 'Güney'deki Pamir, Garm ve Gorno-Badakşan bölgeleri ağırlıklı olarak İslami gruplar olmak üzere Birleşik Tacik Muhalefetine destek verirken, Sovyet dönemi boyunca iktidarda bulunmuş, 'Kuzey'deki Hocent aşiretleri ve Rahmanov'un doğum yeri olan Kulyob bölgesi, Rusya yanlısı ve seküler eğilimli mevcut hükümeti destekledi. İç savaşın patlak vermesi ve 5 yıl boyunca devam edecek denli şiddetli bir çatışmanın yaşanmasında aşiret/klan bölünmeleri, hükümetin yapısı, ekonomik ve askeri kaynakların boyutu, iç savaş yorgunu, Afganistan'a coğrafi yakınlık ve dış ülkelerin özellikle de Rusya, Özbekistan ve İran çıkarları belirleyici oldu⁶⁵⁰.

Bugün Tacikistan'ın Pamir sıradağları ile Afganistan'ın kuzeydoğu Hindikuş sıradağlarını, bu bölgelere komşu Pakistan ve Çin toprağını kapsayan Bedaşan bölgesi, coğrafi şartları nedeniyle bölgenin geri kalanından neredeyse tamamıyla izole durumdadır. Nasır-ı Hüsrev'in XI. yüzyılın ikinci yarısında sığınmış olduğu Bedaşan halkı da, bölgeye komşu olan Nuristan (eski adı Kâfiristan)'ın bir parçasıdır. Henüz Buhara gibi merkezlerle bağlantısı olan yönetici elit dışında hiç kimsenin Müslüman olmadığı bir halkın topraklarıdır. Dolayısıyla Müslümanlık bu topraklara ilk olarak İsmaililik yoluyla girmiştir⁶⁵¹.

1980'lerden bu yana, İslami aşırılıkçılığın SSCB'nin (ve bugünün Sovyet sonrası Orta Asya'sının) istikrarını altüst edeceği endişelerine hâkim oldu. Bu kaygı, İslam'a yönelik dar, güvenlik odaklı ve otoriter bir yaklaşımı meşrulaştırmak için giderek daha etkili hale geldi. Sovyet Tacikistan'da, gizli İslamcı çevrelerin ortaya çıkması ve dini uygulamaya geri

⁶⁵⁰Demirtepe, M. T. (2006). "6 Kasım 2006 Tacikistan Başkanlık Seçimleri: Rahmanov İktidarının Pekiştirilmesinde Yeni Bir Evre (Mi?)", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)*, 1(2), 164.

⁶⁵¹Ay, Z. (2012). "Orta Asya'da Şiilik: Horasan, Maverâünnehir ve Bedaşan'a İsmaililiğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 62, 271-279.

dönüşünde (genellikle kırsal topluluklara atfedilen) artan tartışma 1980'lerin ortalarında başlamıştır⁶⁵².

Bağımsızlıktan sonra, Pakistan, Afganistan ve Suudi Arabistan'daki dini misyonerlere açılan sınırlar, İslam'ın yeniden canlanması ve radikalleşmesinde etkili oldu. Bu dış unsurlar özellikle camilerin ve İslami okulların gelişmesine yol açarak radikal hareketlerin doğuşu için yurtdışında eğitim alanı sağladılar. Timur'un "Ayak İzi" kitabının yazarlarından biri Tiffany Peters, Orta Asya'nın yirminci yüzyıla doğru olan yönünü şöyle vurgulamaktadır. "Tarih, İslam'ın Orta Asya kimliğinin önemli bir parçası olduğunu ve olmaya devam ettiğini gösteriyor."⁶⁵³

İran İslam Devrimi, Orta Asya bölgesindeki siyasi eylemler ve İslami hareketlerin en büyük ilham kaynağı olmuştur. Böylece İslamcılık ve İslami canlanma dalgası, bu bölgelerde siyasal iktidarın asıl temelini oluşturdu. Camiler faaliyete başlayarak Kur'an ve İslami dersleri, Arapça öğretisini önemli ölçüde geliştirdi⁶⁵⁴. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin çöküşüyle İran liderleri, Orta Asya'da İslami değerleri yaygınlaştırma potansiyeline sahip bir ülke olduklarını defalarca dile getirdiler. Ayrıca, İran kendisini İslam dünyasının lideri olarak gösterme çabasını sürdürüyor. Eski İran Dış İşleri Bakanı Ali Ekber Velayati konuşmalarında, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve komünist ideolojinin dağılması bir tür ideolojik boşluk yaratmıştı ve İran bu boşluğu kendi ideolojisiyle doldurmalıydı diye söylemiştir⁶⁵⁵. Bölge halkının İran İslam Cumhuriyetinden korkması ve bu acı ve kanlı deneyimin diğer cumhuriyetlerde tekrarlanmasına neden olup, genellikle siyasi partilerin faaliyetlerine atfedilen Tacik İç Savaşı, komünist dönemden kurtulan liderler tarafından yaygın bir şekilde istismar edildi. Tüm bölge cumhuriyetlerinin anayasalarında, yeni siyasi sistemlerin dini olmayan kimliği vurgulanmıştır⁶⁵⁶.

İran'ın 1970'lerde ve 1980'lerde yaşadığı gelişmeler, Tacik Müslümanlarının üzerinde önemli etki bıraktı. Bağımsızlık sonrası, Tacikistan'da birçok İslami Hareket lideri,

⁶⁵²Epkenhans, T. (2015). "The Islamic Revival Party of Tajikistan: Episodes of Islamic Activism, Postconflict Accommodation, and Political Marginalization", *Central Asian Affairs*, 2, 329.

⁶⁵³Koulaie, E. (2005, Spring). "Sources of Islamic Fundamentalism in Central Asia", *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 67, 211.

⁶⁵⁴Lotfizadeh, A., Salehi, M. (2018). "Opportunities, Mechanisms and Strategic Context of the Sustainable Development of Iran's Relations with the Central Asian Muslim Network in the Decade", *Journal of Political Studies of Islamic World*, 7(25), 105.

⁶⁵⁵Mahmoudi, M., Latifov, J. (2015, Spring). "The Role of Islam in Relations between Iran and The Nations of Central Asia", *Studies of International Relations Journal*, 9(29), 62.

⁶⁵⁶Koulaie, a.g.m., 215.

Ayetullah Humeyni'nin düşüncelerinden doğrudan etkilenecek fikirlerinden ilham almış olduklarını kabul etmişlerdir⁶⁵⁷. İran'ın dış politikasında Pan-İslamcılık unsuru ön planda olup dünyanın dört bir köşesinde ezilen uluslara destek verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bazı kişiler Tacikistan'daki anlaşmazlıkları, İran'ın bölgedeki İslami ideolojisini uygulama fırsatı bulma olarak görüyorlar. Batılı gözlemciler ve Rus liderleri, Tacikistan iç savaşı sırasında, İran'ı radikal İslamcılarını destekleyerek köktenci bir hükümet kurma istemiyle suçladılar⁶⁵⁸. Tacikistan halkının %90'dan fazlası Sünnî-Hanefî'dir. Ülkede beş vakit açık olan 3,347 caminin yanı sıra 327 cuma camii bulunmaktadır. Ülkenin Tacik çatısı altında toplanan halkı Pamiriler ise 12 İmam ve Şîî İsmâîlî inancına mensuptur. Sünnî denizinin ortasında, ulaşılmaz coğrafyalarda yaşayan Şîî Pamirilerin genel nüfusa oranı %3 civarındadır. Pamirilerin dini ritüeller bakımından Sünnî çoğunluktan farklı olduğu, bu farklılığın muhafazakâr Sünnî çoğunluk tarafından kuşkuyla karşılandığı kaydedilmektedir. İran'ın Şî'a Pamiriler ve Şî'a misyonerler aracılığıyla Tacikistan'da nüfuz alanı yaratmaya çalıştığı dile getirilmektedir. Kimi çevreler, İran'la aynı ortak tarihi kültürü paylaşan Tacikistan'da Sünnî mezhebinden Şî'a mezhebine geçenlerin arttığı, bu oranın yüzde otuzların üstüne çıktığını iddia etmektedirler⁶⁵⁹.

İYDP kurulmasının ardından, Sovyet döneminde Tacikistan'ın siyasi aktif Müslümanları, İslami Rönesans Partisi (Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi), ulusal özelliklerine uygun olarak İslami Yeniden Doğuş Partisine paralel şekilde kurmaya çalıştılar. Partinin kuruluş toplantısı Ekim 1990'da yapıldı ve Muhammet Şerif Hümmetzade parti başkanlığına seçildi. İç savaşın başlaması ve parti faaliyetlerinin yasadışı olup onun liderlerinin Afganistan'a kaçışının ardından, Parti, saldırılarını Afganistan'dan Tacikistan'a başlattı. Parti aynı zamanda, Afgan Taliban'ı ile çatışma içinde olan Afgan mücahitlerinin de desteğini kazandı⁶⁶⁰.

İYDP'nin rejim karşıtı faaliyetlerinden sonra liderlerinin demokratik bir eğilim içine girmesi, partiyi Tacikistan'ın geleceğinde önemli bir konuma getirmiştir. 1992'de "Tacikistan İslam Cumhuriyeti" sloganı atılırken daha sonra bu rafa kaldırılmıştır.

⁶⁵⁷Etefagh Far, F.S. (2009, Winter). "The Origin of the Tajikistan Civil War and the Role of the I.R.IRAN in Ending the Fighting", *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 38(4), 33.

⁶⁵⁸Abbasi, M. (2011). "The Grounds of Radical Islamism in Central Asia and the Caucasus", *Aran Research and Study Quarterly*, 9(26-27), 126.

⁶⁵⁹Eker, S. (2011, Güz). "Orta Asya'nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 390.

⁶⁶⁰Yazdani, E., Fattahi, S.A. (2008). "The Impact of Islamic Revolution of Iran on Islamic Movements in Central Asia", *Matin*, 10(39), 142.

Milliyetçiliğe ve etnik çatışmalara karşı olan parti, ideolojik yaklaşımını demokrasi ve İslam üzerine odaklamıştır. İYDP'nin Tacikistan'daki amaçları; Tacikistan halkını Müslümanlaştırmak ve siyaseti İslam doğrultusunda şekillendirmektir. Parti, bu hedeflere ulaşmak için yasal yollarla hareket etmeyi yeni programlarında bir ilke olarak kabul etmiştir⁶⁶¹. Program aynı zamanda “aynı dil ve dine sahip ülkelerle medenî, kültürel, ekonomik ve politik ilişkilerin” önceliğini vurgulamaktadır. Bu alıntıda belirli ülkeler isimlendirilmemesine rağmen, referans, kültürleri İslam ve Farsça geçmişleri karıştıran hem İran hem de Afganistan'a yöneliktir⁶⁶². Partinin hedefi İslami değerlerin yeniden ihyası doğrultusunda ulusal, demokratik esaslara dayalı bir kanun hükümeti kurmaktır ve temel prensipleri şunlardı⁶⁶³:

- a. Ülkenin siyasi bağımsızlığı,
- b. Ekonomik ve kültürel bağımsızlık,
- c. Ulusal birlik ve toprak bütünlüğü,
- d. İslami değerlerin yeniden ihyası,
- e. Bölgecilik ve adam kayırmacılıkla mücadele,
- f. Toplumsal ve kişisel hukukun gelişmesi,
- g. Kadınların ve gençlerin gelişmesini ve siyasi faaliyetlere iştiraklerinin sağlanması.

Tacikistan toplumunu bir İslami sisteme dönüştürmek için, İslami Hareket ılımlı hızla açık ve net eylemlere başvurmuştur. Öncelik aydınlanmaya ve eğitime, özellikle gençliğin İslami eğitime verilmiştir. Bu görevi başarmak için zengin tasavvuf deneyimlerini kullanırken Hz. Ali'nin davranışları örnek alınacaktır. Şii geleneğinde büyük öneme sahip olan Hz. Ali'nin seçimi açıkça İran'a olan bir eğilimi göstermektedir⁶⁶⁴.

İYDP, İran İslam Cumhuriyeti'ni dış politikada bağımsız bir ülke olarak görüyor. Bu konuda eski parti liderlerinden Nuri Bey bir röportajda şöyle söylemektedir: Bugün İran İslam Cumhuriyeti hariç, tüm dünya Arap ve Acem ülkeleri olsun ABD'nin politikası

⁶⁶¹Akdoğan, S. (2014). *Orta Asya'da Radikal İslam Tacikistan Örneği*, Yüksek Lisans Tezi Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 140.

⁶⁶²Roy, O. (2000). *The Foreign Policy of the Central Asian Islamic Renaissance Party*, Council on Foreign Relations: New York, 12.

⁶⁶³Karaağaçlı, A. (2014, Nisan). *Orta Asya'da Bir Güvenlik Sorunu: Tacikistan'ın Bedahşan Bölgesindeki Köktenci Hareketler*, H. Çomak., A. Gökalp Kutlu. (Editör). Uluslararası Güvenlik Kongresi Bildiriler Kitabı, 8-9 Ekim 2013, Kocaeli, 1042.

⁶⁶⁴Von Borcke, A., Buschkow, W., Manutscharjan, A. (2002). *Civil War of Tajikistan (1992-1997)*, translated by Ladan Mokhtari and Ali Rahmani, Iran Foreign Ministers Press, Teheran, 70.

altındadır⁶⁶⁵. Abdullah Nuri 1994’de şu açıklamayı yaptı: “Afganistan’daki devrim, hareketimize ivme kazandırdı; fakat hareketimizin temeli, İran’daki İslam devriminin ve tüm Müslümanların güvendiği İslam devriminin zaferiydi. İran’daki İslam devriminden sonra, hareketimiz İslam’ın İran’da hüküm sürdüğü zaman aynı şeyin başka ülkelerde de olabileceğine ikna olmuştur. Bu insanlara özgüven verdi”⁶⁶⁶.

İYDP Siyasi Konseyi üyesi Seyyid İbrahim Nazar; İman, Allah’a ve Allah’ın Peygamberi^(s.a.s) inancına dayanarak ortaya çıkan İran İslam Devrimi’nin sadece İran’la sınırlı kalmayıp Müslüman olmayan ülkelere, tüm Müslümanlara ve tüm özgür düşünürlere olumlu bir etkisi olduğunu belirtti. Tacikistan İslami Hareketi Siyasi Konseyinin üyesi, İran İslam Devrimi’nin dünyayı değiştirdiğini ve ABD’nin bölgedeki Şah rejimi üzerinden yürüttüğü diktatörlüğün devrimin zaferi ile ortadan kaybolduğunu belirtti. Tacik İslami Hareket Partisi başkan danışmanı, şunları ekler: “İslam dininin genel insanlık için bir din olduğu gibi, Allah’a iman ve inanç temeline kurulu İslam Devrimi de herhangi bir sınıf veya özel gruba ait değildi”. Seyyid İbrahim Nazar ise; “İmam, derin bilgi birikimi ve tecrübesi en önemlisi sadeliği ve zarif konuşmasıyla insanları kendine çekmeyi başardı. Kendisi Dünyadaki çoğu politikacının her şeyi kendi adlarıyla bitirmeye çalıştığına dokunarak, İmam’ın hiçbir zaman bunu söylemediğini, ama daima Allah ve insanlardan bahsettiğini ve bu da etrafındaki insanları birleştirip devrimi zafere getirdiğini deklare etti”. İYDP başkan danışmanı, “İslam Devrimi’nin asilliğinin bir başka göstergesi de, aleyhindeki bütün propagandalara rağmen ayakta durması olduğunu”nu söyledi. Arap ve Orta Doğu dünyası olaylarının, İran İslam Devrimi’nden etkilendiğini söyleyen Seyyid İbrahim Nazar, bu etkinin Latin Amerika, Afrika ve Avrupa’da bile belirgin olduğunu belirtti⁶⁶⁷.

İran, 1997 barış anlaşmasının uzlaşma sürecine katılırken bile, İYDP’nin özellikle iki lideri Abdullah Nuri ve Hac Ekbar Turancanzade’yi finansal ve politik olarak desteklemiştir. Bugün Tahran, Selefilik’in büyümesine karşı tek engel olarak gördüğü İYDP ile yakın ilişkilerini sürdürmektedir⁶⁶⁸.

⁶⁶⁵Shamssa, B. (2009). *An Introduction to Islamic Movements in Central Asia*, Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation, Mashhad, 136.

⁶⁶⁶Nourzhanov, K., Bleuer, C. (2013). *Tajikistan: A Political and Social History*, Australia: The Australian National University, 257.

⁶⁶⁷Internet: <http://mail.tarjomaan.com/vdcc.iq4a2bqxsxla82.html>. (Erişim Tarihi: 21.09.2019).

⁶⁶⁸Peyrouse, S., Ibraimov, S. (2010). “Iran’s Central Asia Temptations”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 10,95.

2011 yılında Tacikistan Ulema Konseyi başkanı Sait Mükerrerrem Abdülkadirzade resmi bir şikâyet dilekçesi ile Hoca Ekber Turancanzade ve kardeşi İşan Nureddincan'ın Şii inancında olmakla birlikte takiyye yaparak halkı mezhep bölünmesine sürüklediğini iddia etmiştir. Ayrıca Tacikistan'dan yüzlerce öğrencinin teoloji eğitimi için İran'a gittiği tahmin edilmektedir. Tacikistan otoritelerinin endişe duymasına yol açan bu eğilim üzerine İran medreselerinde eğitim gören 137 Tacik öğrencinin yurda geri dönmesi talimatı verilmiştir. İlaveten, 1996 yılından beri Tacikistan'da faaliyetlerini sürdüren İran'ın dış yardım kuruluşu Ayetullah Humeyni Yardım Komitesi tartışmalı bir konumdadır⁶⁶⁹.

Orta Asya'daki tek resmi dini parti sayılan Tacikistan'ın İYDP'si, 29 Eylül 2015 tarihinde Tacikistan Yüksek Mahkemesi tarafından aşırılıkçı terör örgüt olarak ilan edilip Tacikistan topraklarında faaliyet göstermesi yasaklandı. Mahkeme aynı zamanda 'NECAT' (İslami Hareket Partisi'nin resmi gazetesi) ve web sitesinin faaliyetlerini yasakladı ve herhangi bir görsel-işitsel eser yayınlanmasını yasadışı ilan etti⁶⁷⁰.

4.4.2. İran - Suudi Arabistan ve Tacikistan

Suudilerin, daha perestroika politikası kapsamında Orta Asya'ya Vehhâbîlik ihraç ettiği ve buralardaki cami medrese inşaatlarında kullanılmak üzere önemli mali destekte bulundukları bilinmektedir. Mesela Suudi Arabistan kaynaklı bir örgüt olan Ehlü's-Sünne'nin cami ve medrese inşaatı için 1993 yılına kadar 1.3 milyar dolarlık bir harcama yaptığından söz edilmektedir. Böylece Vehhâbîlerin Özbekistan, Kırgızistan ve diğer bölgelerdeki İslami eğitim merkezleri ve medrese açmak suretiyle kolayca etkilenebilen ve dünyada olup biten birçok şeyden habersiz fakir gençleri, Vehhâbîlik doktrini çerçevesinde aktif hale getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bu küçük yaştaki öğrenciler arasında tevhid, cihat, tekfir, şirk, taklit gibi temaların etrafında yoğunlaşan din eğitimi vererek bunları etkilemeye çalışan Vehhâbîliğin dayandığı temel vardır. Kendilerinin dışındakileri, "öteki" olarak görüp Müslüman dahi olsalar, onları kâfir olarak damgaladıkları göz önünde bulundurulmasıdır. Orta Asya'da bölgeselciliği ve kabileciliği de kullanarak kırsal bölgelerden topladıkları fakir gençleri etkilemek suretiyle siyasal istikrarsızlığa yol

⁶⁶⁹Aslan, H.K. (2016, Aralık). İran'ın Orta Asya Politikası (1991-2016), İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), Analiz, 18.

⁶⁷⁰Koohkan, A. (2015). "ISIS Terrorist Group in Central Asia: Contexts of Rising", *Journal of Political Research in Islamic World*, 5(3), 190.

açtığı görülmektedir⁶⁷¹. Bu ülkenin Orta Asya'nın Selefilğe yönelik stratejisi, büyük ve nüfuzlu bölgesel ve uluslararası güçlerin varlığından ve Orta Asya ülkelerinin yöneticilerinin siyasi kısıtları nedeniyle savunmacı bir yaklaşımdır. İslami okullar inşa etmek, gençlere burs sunmak ve dini işlere yatırım yapmak, özellikle İran'ın etkisine karşı koymak için Suudi Arabistan'ın Orta Asya'daki eğitim faaliyetleri arasında yer almaktadır⁶⁷².

Suudi kaynakları, yardımı aktarmak için çeşitli hayır fonları, uluslararası İslami organizasyonlar ve kültürel merkezleri kullanmaktadır. Suudi destekli en etkili yardım kurumlarından birisi de 1962 de Mekke'de kurulan Dünya İslam Birliğinin bir üyesi olan el-Igasa'dır (merkezi Cidde'dedir). Bu kuruluşa dâhil olan birçok misyoner Vehhâbîliği yaymaktadır, Orta Asya ve Kuzey Kafkasya'da İslami bir devletin kurulması için çağrıda bulunmaktadır⁶⁷³. Din eğitiminde iyi öğretmenlerin bulunmaması da başta Suudi Arabistan, Mısır ve Pakistan olmak üzere yurtdışında okumak için göç eden çok sayıda Tacik Müslüman'a yol göstermiş oldu. Bu olay, bu ülkelerden Tacikistan'a gelen radikal İslami öğretmenlerin tehlikesi konusunda bir güvensizlik duygusuna neden oldu⁶⁷⁴. 11 Eylül olaylarından bu yana gelişen Fundamentalizm ve Selefizm, Orta Asya ülkelerinde büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Özellikle Vehhâbîzm'in yayılması, İran'a hem dinsel hem de politik açıdan ciddi bir meydan okumadır; çünkü Şîi mezhebin bozmasına ek olarak, İran'ın politik imajına en büyük darbeleri vuruyor. Başka bir deyişle Vehhâbîzm, fazla dikkat ve özen gerektiren Şîi ve İran fobi politikasını takip etmektedir⁶⁷⁵.

Tacikistan'a yönelik yoğun ilgi, öncelikle Basra Körfezindeki zengin Arap Devletlerini dengelemeye başlamıştır. Suudi Arabistan, başkent Duşanbe'de büyükelçilik binasını açarak diplomatik ilişkilerin gelişmesi yönünde ilk adımı attıktan sonra eski Dışişleri Bakanı Prens Halid Bin Suud, ülkesiyle Tacikistan arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin gelişmesi konusunda kararlı oldukları ve ilk etapta bu ülkede 75 milyon dolarlık bir yatırım ön gördüklerini açıklamıştır. Ayrıca Suudi Arabistan'ın etkisinde olan İslam

⁶⁷¹Bodur, H. E. (2004). "Orta Asya'da Militan İslamcı Hareketler ve Vehhâbîlik", *Dini Araştırmalar*, 7(20), 202.

⁶⁷²Dehshiri, M.R., Taheri, M. (2016, Summer). "Educational Diplomacy of the Islamic Republic of Iran in Central Asia", *Journal of Central Asia and the Caucasus Studies*, 22(94), 19.

⁶⁷³Bedirhan, Y. (2011). "Değişen Orta Asya ve Kafkaslarda Radikal Unsurların Yükselişi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 450.

⁶⁷⁴Ghavam, S. A., Mohammad N. (2010, Fall). "Identity Crisis and Nation, State Cleavage in Globalization Era: Language & Religion Consequences on National Identity in Tajikistan and Kazakhstan", *Studies of International Relations Journal*, 3(12), 247.

⁶⁷⁵Zamani Mahjoub, H. (2016, Spring). "The Role of Islam in the Convergence of Iran and Central Asian Countries", *Journal of Grete Khorasan*, 7(22), 31.

Kalkınma Bankası da ilk etapta Tacikistan'da, 190 milyon dolarlık bir yatırım planladığını açıklamıştır⁶⁷⁶. Tacik muhalefet figürü ve İYDP lideri Muhiddin Kabiri'yi İran Aralık 2015'te yıllık İslam Birliği Konferansı'na davet etti. İYDP'nin o yılın başlarında yasadışı ilan edilmesiyle Kabiri'ye ev sahipliği yapma kararı, Tacikistan'dan çok sert bir tepki ve protesto notu getirdi. Orta Doğu'da gittikçe daha fazla büyüyen İran-Suudi rekabeti bu noktaya kadar bölgeyi çok fazla etkilememiş olsa da, Suudi Arabistan şimdi İran-Tacikistan ilişkisindeki bir gerilemeden yararlanma fırsatı buldu ve İran'ın uzun zamandır doğal bir ortak olarak gördüğü bir ülkede bölgesel rakibine karşı bir darbe vurdu. Kabiri olayından kısa bir süre sonra Tacikistan cumhurbaşkanı İmamali Rahman, Suudi Arabistan'ı ziyaret etti. Ziyareti sırasında Rahman, Tacikistan'daki Suudi yatırımında önemli artışlar sağlayabildi ve Suudi İslam Kalkınma Bankası, Tacikistan'daki altyapı projelerine yardımcı olmak için 108 milyon dolar verdi. Suudi Kalkınma Fonu ayrıca çeşitli inşaat projelerine 200 milyon dolar yatırım yaptı ve Rogun Baraj projesinin uzun süredir geciktirilmesinin tamamlanmasında Riyad'ın yardımına başvuruldu⁶⁷⁷. Bu yaklaşımı kullanarak (ekonomik işbirliği) Suudi Arabistan Krallığı, ideolojisinin bu Sünnî ülkede yayılmasını ve İran'ı önlemek için direnmeye çalışmaktadır. Aslında, Suudi Arabistan Krallığı, bu hayati ülkeyi tekelleştirmeyi amaçlayan İran tehdidi ve rolüne karşı, Tacikistan'da dengeleyici bir gelişimsel, politik ve stratejik rol oynamaktadır⁶⁷⁸.

4.4.3. İran-Türkiye ve Tacikistan

Türkiye ile Tacikistan arasındaki ilişkiler Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından Türkiye'nin 16 Aralık 1991'de Tacikistan'ı tanıması ile başladı. 29 Ocak 1992'de Moskova'da imzalanan Diplomatik İlişkiler Tesisine ilişkin protokol ile diplomatik ilişkiler resmen kuruldu ve Türkiye Tacikistan'da büyükelçilik açan ilk ülkelerden biri oldu⁶⁷⁹. Bağımsızlığın ilk yıllarında bölgede Ankara ile Tahran'ın nüfuz alanı kurmak için rekabet halinde olduklarına ilişkin genel bir kanı vardı. Batı bakışlı bu kanı, Türkiye'nin laik-demokratik Müslüman bir ülke modelini sunduğu, buna karşılık İran'ın on yıldır Orta

⁶⁷⁶Karaağaçlı, A. (2014, Nisan). *Orta Asya'da Bir Güvenlik Sorunu: Tacikistan'ın Bedaşan Bölgesindeki Köktenci Hareketler*, H. Çomak., A. Gökalp Kutlu. (Editör). Uluslararası Güvenlik Kongresi Bildiriler Kitabı, 8-9 Ekim 2013, Kocaeli, 1039.

⁶⁷⁷Wastnidge, E. (2020). Central Asia and the Iran-Saudi rivalry, POMEPS Studies, 38, 49.

⁶⁷⁸Shakir, M. (2017). "Iran-Tajikistan Relations Internal and External Challenges", *Journal for Iranian Studies*, 2(5), 74-75.

⁶⁷⁹Akçalı, P. (2005, Bahar). "Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye-Tacikistan İlişkileri", *Uluslararası İlişkiler*, 2(5), 139.

Doğu’da gerçekleştirmeye çalıştığı Batı karşıtlığıyla korku uyandıran rejiminin ihracının peşinde olduğu inancına dayanıyordu⁶⁸⁰.

Türk Cumhuriyetleri ile gerekse de diğer Orta Asya Cumhuriyetleri ile ortak sınırlara sahip olan İran, 1990’lı yılların başında Rusya Federasyonu’nun (RF) desteğini almıştır. Rusya, İran’ın dış politikasının pragmatik oluşundan hareketle rejim ihracına yönelmeyeceği kanısındadır. ABD ve RF arasındaki işbirliğinde esas faktör güvenlik olup bunun yanı sıra İslami köktendinciliğe karşı duyarlıdırlar. Bir görüşe göre ne ABD ne de RF Orta Asya Devletleri’nin Türkiye, İran ve Pakistan ile bağlarını geliştirmelerini istemektedirler; ancak Türk ve Amerikan devlet adamları bunun aksini düşünmektedir. Fuller’e göre Washington’un kalkınma modeli olarak Türkiye’yi İran’a tercih ettiğini açıkça ifade etmesine rağmen hiç bir Orta Asya ülkesi İran ile bağlarını koparmayı göze alamamaktadır. Diğer yandan Karpat’a göre Orta Asya ve Kafkasya Müslümanları Türkiye Türklerine daha yakındır ve ortak dilsel ve kültürel-tarihsel bağların varlığı bir yana, bu ülkeler laik ve demokratik elitlere sahiptirler. Bu nedenle Türkler her alanda daha yakın işbirliğine yatkındır, ancak aksi bir görüşü William Hale savunmaktadır. Hale, tarihsel açıdan Orta Asya’da yaşayan Türkî halkla günümüz Türkiye’sinde yaşayan halkla bağların çok kuvvetli olmadığı kanısındadır⁶⁸¹.

Aslında Türkiye, AK Parti’nin iktidara gelişinden bu yana, Orta Asya’daki rol ve nüfuzunu ekonomik alanda arttırmaya çalışmıştır. Bunun doğrultusunda, kültürel ve ekonomik kurumlar kurarak bölge ekonomisinde önemli bir rol oynamaya çalışmış ve başarılı da olmuştur. Diğer bir deyişle, Çin’in bölgede ekonomik açıdan etkili olmasına rağmen, Türkiye ekonomi stratejisine odaklanarak başarılı olmuş, ekonomik ve kültürel boyutta önemli bir rol oynamıştır. Türkiye, Avrupa Birliği ve ABD tarafından İslam ülkelerinin kalkınması için bir model olarak tanıtıldığından beri, daha rahat davranıyor hem de Batı’nın desteğine sahiptir. Türkiye’nin başarı anahtarı işte budur⁶⁸². Hatta İYDP eski liderlerinden biri olan Ekber Törecanzade bağımsızlığın ilk yıllarında büyük övgü olan

⁶⁸⁰Akdevelioğlu, A. (2004, Yaz). “İran İslam Cumhuriyeti’nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları”, *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 141.

⁶⁸¹Turan, S. (2008, 22-24 October). *Değişen Dengeler Işığında Orta Asya’daki Küresel ve Bölgesel Güç Odakları Üzerine Bir İnceleme*, 2. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, Bışkek, Kırgızistan, 859.

⁶⁸²Zibakalam S., Goodarzi, M. (2013, Winter). “Turkish and Iranian Foreign Policy in Central Asia (Feasibility Study Strategic Relations between the Two Countries Based on Comparative Model)”, *Studies of International Relations Journal*, 6(21), 180.

“Türkiye Modeline” ilişkin olarak, Taciklerin İran’ı değil, Türkiye’yi örnek almalarını istemişti⁶⁸³.

4.4.4. İran-İsrail ve Tacikistan

Orta Asya’da SSCB’nin çöküşü ve yeni ülkelerin ortaya çıkmasının ardından, Siyonist rejimi bölgeye sızmak için geniş çabalar başlattı. Ekonomik ve politik olarak az gelişmiş ülkeler olarak kabul edilen Orta Asya cumhuriyetleri, ekonomik kalkınmayı sağlamak için İsrail rejiminin işbirliğini memnuniyetle karşıladılar. Bu bağlamda, İsrail ve Türkiye ile bazı yeni kurulan ülkeler arasında İran’ın potansiyel nüfuzuna karşı stratejik bir ittifak oluştu. Yıkılışın ilk günlerinde Ruslar, İsrail rejiminin bu alanlara nüfuz etmesini engellemedi ve hatta bölgesel aşırılıkçılığa karşı koymaya yararlı olacağını değerlendirdi. Daha da önemlisi Batı, özellikle de ABD, bölgedeki gaspçı rejime yeni bir gündem tanımladı ki, bölgede varlığı ve nüfuzu için gerekli koşulları sağlayacaktır⁶⁸⁴.

Tacikistan ile askeri işbirliği kurmak, İran İslam Cumhuriyeti için ciddi bir mücadele ve tehdit sayılıyor. Aslında, Tel Aviv’in bölgedeki politikasını, bölgedeki İsrail muhalefetine ablukasını kırmak için Çevre İttifakı adıyla bilinen Ben Gurion Doktrini, bölgede yaşayan Yahudilere destek, bölgesel ülkelerin uluslararası forumlarda işbirliğini ve desteğini çekmek, Orta Asya ülkelerinin İran’la ilişkilerinde uyuşmazlık ve İran’ın ulusal güvenliği ve çevresi üzerindeki baskı uygulanması ile ilgili olarak yorumlayabiliriz. Başka bir deyişle, İsrail’in Tacikistan’daki çeşitli alanlardaki ilerlemesi, rejimin Tacikistan’ı Batı yardımına giden yolun Tel Aviv’den geçtiğine ikna etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Tacikistan, İsrail politikasından yana olmasa da, Batı’nın mali, ekonomik ve teknik yardımını sağlamak için onunla çalışmayı kabul etti⁶⁸⁵.

⁶⁸³ Akçalı, a.g.m., 154.

⁶⁸⁴ Hosseinzade, N. (2014). “Trans-Regional Challenges Facing Central Asian Muslims”, *Regional Studies Journal*, 13(2), 79.

⁶⁸⁵ Abolhassan Shirazi, H. (2018, Summer). “Foreign Relations of the Islamic Republic of Iran and Tajikistan; Convergence and Divergence”, *Studies of International Relations Journal*, 11(42), 28.

4.4.5. İran-ABD ve Tacikistan

Washington, 1990'ların sonlarından itibaren Rusya, Çin ve İran'a baskı yapmak ve aynı zamanda bu ülkeleri çevrelemek için yoğun çaba sarf etti. Amerika'nın Orta Asya'daki etkili varlığına neden olan 11 Eylül olayı ve Afganistan işgalini bu ülkenin bölgeye verdiği önem açısından dönüm noktası olarak görmeliyiz. Terörizme mücadele, İslamcılık ve köktencilik, "İran hariç herkes", İran'ı kontrol etmek ve kontrol altına almak isteyen politikaları benimsemiştir ve son yıllarda, bölge ülkeleri üzerinde baskı yaparak, bu ülkelerin çeşitli siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda İran ile entegrasyonunu engellemiştir⁶⁸⁶.

Taliban rejiminin çöküşü ve Afganistan'da yeni bir siyasi düzenin kurulmasından ve Bonn Anlaşmasında öngörülen adımlara paralel olarak, Birleşik Devletler'in ordusunu Orta Asya'dan çekmeyi yeniden düşünmesi bekleniyordu; ancak ABD, Orta Asya'daki askeri üslerine hala ihtiyacı olduğunu söyledi; çünkü terörizmle mücadele ve savaş henüz bitmemiştir. Kısacası, bağımsızlık sonrası Tacikistan'daki ABD dış politikasının en önemli eksenleri, İslamcılığı frenlemek ve büyümesini engellemek, İran İslam Cumhuriyeti'nin kontrolü ve hem kuzeyden hem de doğudan İran kuşatmasını tamamlama, Rusya'nın çevrenin ve zayıflaması, Çin'in Batı Kanadını kısıtlamak ve İsrail'in Tacikistan'daki varlığını ve nüfuzunu güçlendirmek olarak sayabiliriz⁶⁸⁷. Orta Asya'da aşırı İslâmcı akımların gelişmesini engellemeye çalışan ABD, Tacikistan'da Rahman liderliğindeki lâik yönetime destek vermektedir. Washington yönetimi bu ülkenin kesinlikle İran benzeri bir rejim benimseyerek ABD çıkarları için bir tehdit unsuru haline gelmesini istememektedir⁶⁸⁸. Tacikistan ABD için stratejik ve güvenlik açısından başka herhangi bir önem arz etmiyor. Amerika Birleşik Devletleri Orta Asya'da kalma ve askeri, stratejik ve jeopolitik atmosfer içinde Rusya, Çin ve İran olmadan Büyük Orta Asya'nın gerçekleşmesi ve Büyük Ortadoğuya katılmasını sağlama eğilimindedir⁶⁸⁹.

⁶⁸⁶Alavian, M., Kozegerkaleji, V. (2009, Summer). "The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran in Central Asia: Grounds for Convergence and Divergence", *Journal of Political science*, 12(46), 75.

⁶⁸⁷Abolhassan Shirazi, H. (2018, Summer). "Foreign Relations of the Islamic Republic of Iran and Tajikistan: Convergence and Divergence", *Studies of International Relations Journal*, 11(42), 28.

⁶⁸⁸Türk, F. (2017, Haziran). "Tacikistan'da Dış Güçler: Rusya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, İran ve Türkiye", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 89.

⁶⁸⁹Amirahmadian B., Rezazadeh H. (2013, Winter). "Domestic Factors Influencing Foreign Policy of Tajikistan", *Journal of Central Asia and the Caucasus Studies*, 18(80), 42.

4.5. Nijerya

4.5.1. İran'ın Devrimden Sonra Afrika Politikası

İran'ın Afrika'ya olan ilgisi doğrudan olmasa da anti-kolonyalizm ideolojisi içinde XIX. yüzyılın ortalarında başlamıştır. 1848 yılında Rus ve İngiliz emperyalizmine karşı bir denge (tavazon) oluşturulması gerektiğini belirten İranlı diplomat Mirza Takî Han, İran'ın bağlantısız olması gerektiğini ve emperyalizmden, ancak bu şekilde korunabileceğini söylemiştir. 1974'te ülkede yaşanan petrol üretimi artışından sonra Afrika'ya kalkınma yardımları yapılmıştır. Takî Han'ın bu görüşü, 1979 Devrim Meclis Sözcüsü Ali Ekber Haşimî Rafsancani'nin bir kitabında kendisinden; “Kolonyalizme karşı girişilen mücadelenin önemli girişimcilerinden,” olarak söz etmesini sağlamıştır. Afrika ilgisi Soğuk Savaş'ın sonunda somutlaşmayan İran, Afrika'nın özellikle Doğu, Batı ve Güney bölgeleriyle ilgilenmeye başlamıştır⁶⁹⁰. 1979 İran'daki İslam Devrimi İran'ın dış politikasında yeni gelişmelere sebep oldu. Anayasada yer alan İslam Devrimi'nin idealleri ve hedefleri göz önüne alındığında, İranlı elitler ve siyasetçiler başta Afrika ülkeleri dâhil olmak üzere üçüncü dünya ülkeleriyle ilişkiler kurmaya başladılar. Bu nedenle, aşağıdaki hedeflerin ve motivasyonların, İran'ın Afrika'daki hareketliliğine neden olduğu söylenebilir⁶⁹¹.

- a. İslam'ı ilahi ve devrimci bir ideoloji olarak tanıtmak,
- b. Afrika ülkeleri de dâhil olmak üzere Bağlantısız ülkeler arasında Güney-Güney işbirliğinin güçlendirilmesi,
- c. Uluslararası sömürü ve özellikle İran-Irak savaşı sırasında Afrika ülkelerinin oylarının kullanılması,
- d. Siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğini çeşitlendirme güdüsü ile Batı baskılarına karşı uygun bir yaşam alanı yaratmak.

İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucusu Ayetullah Humeyni, Afrika hakkında konuşmalar yapmış, o konuşmalardan bazıları şöyledir: “Birçok kez söyledim ve şimdi Afrika halkını Batıya güvenmemeleri konusunda tekrar uyarıyorum, aksi takdirde sonsuza dek Batıya bağlı olacaklar. Kendi ayaklarınız üzerinde durun ve Batıdan korkmadan onları

⁶⁹⁰İpek, V. (2017, Eylül-Ekim). “Afrika’da Bir Asyalı: İran”, *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 43.

⁶⁹¹Muovehdi Qomi, M. (2009). “Survey of Islamic Republic of Iran's Relation with African Countries”, *Africa Reaserch*, 1(1), 73.

topraklarınızdan çıkarın”. “Sevgili Afrika, bu Kıta, İslami, milliyetçi hareketi ve Cezayir’in cesur halkının kanlı ayaklanmasıyla tekrar uyandı. ABD’nin ve diğer sömürgeci güçlerin pençelerinden kendilerini kurtarmayı başardılar. Bundan sonra Afrika halkı kendi ayakları üzerinde durmalıdır ve sömürgeci kültürüyle tam özgür olana kadar güçlü mücadele etmelidir”⁶⁹². İslam Devrimi’nden sonraki yıllarda İran’ın Afrika’daki bazı eylem ve politikaları şunlardır: Afrikalı öğrencileri İran’da din eğitimi için kabul etmek, Afrika’ya din öğretmenleri göndermek, bazı Afrika ülkelerinde dini okullar kurmak, insani faaliyetler başlatmak, Afrika kıtasında İran Kızılay’ı kliniklerinin kurulması ve Fars dilinin eğitimine başlaması vs. olmuştur⁶⁹³.

Tüm bu çalışmalara rağmen İran’ın Afrika ülkeleri ile ilişkileri ilk etapta çok fazla gelişmedi; çünkü devrimin hemen ardından İran, kendini sekiz yıl süren bir İran-İrak Savaşı içinde buldu. Savaşın ardından devrimin temellerini sağlamlaştıran ve savaşın yaralarını sarmak için “Direniş Ekonomisi” uygulayan İran’ın, Afrika’daki temasları 1991 yılında Cumhurbaşkanı Rafsancani’nin kendisi gibi dünyadan izole edilmiş, Sudan lideri Ömer el Beşir ziyareti ile başladı. Daha sonra diğer Afrika ülkelerine de genişleyen bu ziyaretler İran-Afrika arasında yeni bir dönemin başlangıcıydı. Aynı zamanda yeni İran rejimi tüm bu girişimlerinde Afrika devletleriyle devrim öncesindeki iyi ilişkilerini de korumaya özen gösteriyordu. Bu ziyaretler daha sonraki cumhurbaşkanları döneminde de gerçekleştirilmeye devam edildi⁶⁹⁴.

İran’a 1996’da, ABD öncülüğünde Batı’dan baskı yapılmaya başlandı ve bu durum Tahran’ı geliştirmekte olan ülkelerde çıkar sahası oluşturmaya mecbur bıraktı. Rafsancani, Afrika ülkeleriyle temas kurmaya başladı. Tahran’da jeo-stratejik olarak İran’a daha yakın olan Doğu Afrika ülkelerine ihtimam gösteriliyordu. Bu dönemde Kenya, Tanzanya, Uganda ve Güney Afrika liderleri İran’ı ziyaret ettiler. Rafsancani, 1996’da Batı’nın İran’a ticari sahada müeyyide başlatması akabinde çıktığı Afrika turunda sahra altında; Kenya, Uganda, Sudan, Zimbabwe, Tanzanya ve G. Afrika olan altı ülkeyi ziyaret etti⁶⁹⁵. İran’ın Batılı ülkeler olarak nitelendirebileceğimiz ülkeler ve Suudi Arabistan ile siyasi ve ideolojik rekabet

⁶⁹²Azad, N. (2013). “Africa from the Perspective of Imam Khomeini and Ayatollah Ali Khamenei, Islamic Culture and Relations Organization”, *African Special Issue*, 4.

⁶⁹³Muovehdi Qomi, a.g.m., 77.

⁶⁹⁴İnternet: Topçu, M. (2019). “İran’ın Afrika’daki Yol Ayrımı”. http://www.akem.org.tr/iranin-afrikadaki-yol-ayrimi_i48/. (Erişim Tarihi: 18.10.2019).

⁶⁹⁵Şeker, C.T. (2017). “İran’ın Afrika Politikası ve Karşılaşılan Zorluklar: Ahmedinejad Dönemi, 2005–2013”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 88.

halinde olması, Afrika'da icra ettiği politikaları etkilemektedir. Ülke Doğu Afrika'da ve Afrika Boynuzu olarak adlandırılan bölgede, "Batı karşıtı bir ittifak oluşturma" amacı taşımaktadır. Bilhassa Afrika Boynuzu bölgesi, Ortadoğu ülkelerine yakınlığı ve enerji taşıma yollarının çevresinde bulunması sebebiyle birçok ülkenin olduğu gibi İran'ın da ilgisini üzerine çekmektedir; fakat İran'ın buradaki faaliyetleri Suudi Arabistan ve bölgede bulunan Arap devletleri tarafından ulusal güvenlikleri bağlamında en az İsrail'in varlığı kadar ciddi bir tehdit olarak algılanmaktadır. Batı Afrika da bu ülkenin dış politikasında görece önem arz etmektedir. Kıtanın bu bölgesinin önemi Batı Afrika'daki enerji kaynaklarının artan keşfinden sonra daha da ileri bir noktaya taşınmıştır. Tahran yönetimi Nijerya ve Gambiya gibi ülkelere uzmanları aracılığıyla kendi nükleer enerji tecrübesini aktarma gibi tekliflerde bulunabilmektedir. Afrika'nın güneyi de İran için hem ekonomik alternatiflerini çeşitlendirme hem de uluslararası yaptırımlardan kurtulma noktasında önem taşımaktadır. Tahran, bu bağlamda bölgede uluslararası oylamalarda İran'a karşı aleyhte oy kullanmayan Afrikalı ülkeler ile ekonomik ve siyasi ilişkileri arttırmak gibi "teşekkür, teşvik ya da rüşvet" mahiyetinde değerlendirilebilecek bazı hareketlere girişebilmektedir⁶⁹⁶. İran'ın birçok Afrika ülkesinde kültür merkezleri etkileyebildikleri Müslümanları Şiîleştirerek farklı topluluklar halinde bunları yönlendirmektedir. Günümüzde bu kurumlar, hem ibadethane hem de kültür merkezi olarak faaliyet göstermektedir. İran her yıl Afrika ülkelerinden öğrencilere hükümet bursları vererek kendi üniversitelerinde okutarak adeta devşirme bir politika uyguluyor. Bu programlarla sıkı bir eğitimden geçen gençler, geri döndüklerinde İran'ın gönüllü neferleri haline dönüşüyorlar. Bu programlar, Afrika'da Şiî ideolojinin yayılmasında önemli bir araç görevi görmektedir⁶⁹⁷.

⁶⁹⁶İnternet: Aydın, H. (2018, Mart). "İran'ın Afrika'daki Sessiz Yürüyüşü ve Karşısındaki Engeller", <https://www.afam.org.tr/iranin-afrikadaki-sessiz-yuruyusu-ve-karsisindaki-engeller/>. (Erişim Tarihi: 14.10.2019).

⁶⁹⁷İnternet: Umer, M. (2017, Ocak). "Şi'a'nın Ağındaki Ülke: Nijerya", <https://www.afam.org.tr/sianin-agindaki-ulke-nijerya/>. (Erişim Tarihi:26.10.2019).

Tablo 4.1. İran'ın Afrika Kıtasında Kurduğu Okullar⁶⁹⁸

	Ülke	Okul veya üniversite	Kuruluş yılı	Eğitim Sistemi	Öğrenci Sayısı	Yerli Öğretmen Sayısı	İran'dan Gönderilen Öğretmen sayısı
1	Uganda	Ahl-i beyt okulu	1996	Normal Eğitim	85	12	1
2	Benin	Al Kevser Al İslamiye Okulu	2002	Dini	30	3	1
3	Burkina Faso	Hâtemü'l-Enbiya Okulu	1993	Dini	600	13	1
4	Tanzanya	Ahl-i beyt okulu	1997	Dini	110	7	1
5	Tanzanya	Öğretmen Eğitim Koleji	2002	Dini	52	4	1
6	Fildişi Sahili	Ahl-i beyt okulu	1994	Dini	28	6	1
7	Senegal	Resul Ekrem Okulu	2002	Dini	64	7	1
8	Sierra Leone	İslami Araştırmalar Okulu	1981	Dini	422	24	1
9	Gana	İslami üniversite	2000	Normal Eğitim	282	7	1
10	Gana	Ahl-i beyt okulu	1986	Dini	1839	7	1
11	Gana	El-Fethü'l-Mübin Okulu	1993	Entegre sistem	213	6	1
12	Kamerun	Ahl-i beyt okulu	2000	Dini	25	2	
13	Kongo	İslami Bilimler Okulu	1999	Normal Eğitim	106	16	1
14	Gine	Darü'l Huda Okulu	1992	Entegre sistem	140		
15	Madagaskar	İmam Sadık Okulu	1989	—	40		
16	Malavi	Hâtemü'n Nebi Okulu	1995	—	70	3	
17	Mali	Ahl-i beyt okulu	1993	Dini	83	7	
18	Nijer	Resul Ekrem Okulu	2000	Entegre sistem	168	20	
19	Nijerya	Resul Ekrem Okulu	1992	Dini	—	6	1

İran'ın Afrika'ya yönelik politikaları yalnız ideolojik faaliyetlerle sınırlı kalmamış, İran'ın uluslararası çıkarlarını temin edecek askerî girişimler de gerçekleşmiştir. Örneğin günümüzde Fildişi Sahili ülkesi İran'ın, Kudüs Gücü ve Lübnan Hizbullahı'nın fiili üssü haline gelmiştir. Bu ülkedeki Resûl-i Ekrem İslami Merkezi, el-Hüdâ Cemiyeti ve el-Kâdir Merkezi gibi oluşumlar, Lübnan Hizbullahı ve İran Kudüs Gücü'ne bağlı olarak Afrika'da Şîi milis hareketinin ilk nüvelerini oluşturmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca 25 Kasım 2010 tarihinde Reuters gazetesinde de yer alan bir habere göre; Nijerya Federal Cumhuriyeti, Apapa limanında el koyduğu silah dolu geminin arkasında İran ve Kudüs Gücü olduğunu söylemiştir. Nijerya hükümetinin el koyduğu 13 konteyner silah, yasadışı yollarla Nijerya'ya sokulmak istenmiştir. Benzer olay Gambiya'da da yaşanmış, ülkeye sokulmak istenilen

⁶⁹⁸Mehrnia, S. (2013). "The Goals, Tools and Methods of Iran's Cultural Presence in Africa, Islamic Culture and Relations Organization", *African Special Issue*, 13.

silahların arkasından İran çıkmıştır. Bunun üzerine Gambiya devleti İran ile tüm ilişkilerini kesmiştir⁶⁹⁹.

Afrika’da bu politikaları uygulamakla görevlendirilen Kudüs Gücü bünyesindeki “Birim 400” isimli kuvvetler, Doğu ve Batı Afrika’daki etnik, dini ve ekonomik eşitsizlikleri kullanarak daha rahat hareket etmektedir. Birim 400 veya “Özel Harekât Karargâhı”, General Hamed Abdullahi komutası altında Afrika’daki planlarını takip eden Kudüs Gücü’nün bir koludur. İran’ın yeni stratejisinde, İran İslam Cumhuriyeti’nin Afrika’daki nüfuz potansiyelini artırmaktadır⁷⁰⁰.

İran’ın Afrika kıtasında en fazla yayılım gösterdiği Batı Afrika bölgesindeki Şiîlerin sayısı yaklaşık 8-10 milyonu bulmaktadır. Batı Afrika’da “İslami Kuşak” bölgesi Moritanya, Nijer, Liberya ve Nijerya’ya kadar uzanan coğrafi bir bölgedir. İran, bu bölgenin Afrika kıtasında İslami bir bloğu temsil etmesi ve İslam dininin, nüfusun çoğunluğunun resmi dini olmasından fayda sağlamış ve bu demografik yapı, İran’ın Şiîliği yayması için verimli bir ortam oluşturmuştur. Bununla birlikte, 100 yıldan fazla bir süre önce Afrika’ya göç etmiş çok sayıda Lübnanlı Şiî’nin bulunması ve özellikle iş alanlarında saygın ve siyasi seçkinlerle güçlü bağları olan Batı Afrika’da yaşayan yaklaşık 120 bin Lübnanlı Şiî, İran için mükemmel bir fırsat meydana getirmiştir⁷⁰¹.

Nijerya başta olmak üzere Sahra altı ülkeleri 1980’den sonra İran’ın fikri yaygınlık göstermek istediği bölgeler haline gelmiştir. Açıkçası Senegal, Kongo ve Nijerya gibi ülkeler İran’ın tarihi ilişkilerinin bulunduğu ülkeler olmasa da büyük oranlarda Müslüman nüfusu barındırması ve genel aksiyonerlik potansiyelleri bulunması gibi nedenler bu ülkeleri İran’ın etkilerine hep açık bırakmıştır. Ne var ki İran’ın köklü temaslarının Somali ve Etiyopya söz konusu olduğunda bin beş yüz yıllık bir geçmişinden bahsedilebilir. Buna karşın konjonktürle ve demografik yapının mümkün kılması ile Şiî düşüncesinin Nijerya’da kolaylıkla etkili olma imkânlarına eriştiği söylenebilir⁷⁰².

⁶⁹⁹İnternet: Şahit, B. (2018, May). “İran Merkezli STK’lar ve Afrika’nın Millî Güvenliği”, <http://tebaren.org/?p=1455>. (01.11.2019)

⁷⁰⁰İnternet: <https://www.independentpersian.com/node/24821/>. (05.11.2019)

⁷⁰¹İnternet: Toprak, K. (2019, Eylül). “İran’dan Afrika’ya Şii yayılcılığı”, <https://www.star.com.tr/acik-gorus/irandan-afrikaya-sii-yayilmaciligi-haber-1477514/>. (Erişim Tarihi:15.11.2019).

⁷⁰²İnternet: Çelik, M. (2017, Ağustos). “Gözler Körfez’deyken Kulaklar Afrika’da Olmalı”, <http://asem.org.tr/tr/publication/details/7127>. (Erişim Tarihi:12.12.2019).

4.5.2. Nijerya'nın Jeopolitik Özelliği

Nijerya 36 vilayetten oluşan federal bir devlettir, batı Afrika'da bulunur, yüzölçümü 923768 km²'dir. Güney'de 853 km uzunluğunda Atlas Okyanusu kıyısı vardır. Batı'da Benin, Kuzey'de Nijer, Doğuda Kamerun ve Çad ile komşudur. 2016 sayımına göre Nijerya'nın nüfusu yaklaşık 185.000.000'dur. Bu itibarla Afrika kıtasının en yüksek nüfusa sahip ülkesidir. Nijerya'da birbirleriyle barış ve huzur içerisinde yaşayan 250'dan fazla kabile yaşamakta ve 400'dan fazla dil konuşulmaktadır⁷⁰³.

Afrika'nın en kalabalık ülkesi olan Nijerya, 500'den fazla etnik gruptan oluşmaktadır. Demografik olarak en kalabalık ve politik etkisi fazla Hausa ve Fulani (%29), Yoruba (%21), İbo (%18), Ijaw (%6,5), Yakurr (%4), İbibiolar (%4,5), Kanuri (%4), Annang (%3,5), Etsakor (%2,2), Tiv (%2,5), Efik (%2), Nupe (%0,7), Ebira (% 0,4) kabileleri yaşamaktadır⁷⁰⁴.

Harita 4.4. Nijerya Haritası⁷⁰⁵.

⁷⁰³İnternet: Umar, M. (2017, 17 Ağustos). “Zengin Ama Fakir Ülke Nijerya’da Müslümanların Genel Durumu”, <https://www.afam.org.tr/zengin-ama-fakir-ulke-nijeryada-muslumanlari-genel-durumu/>. (Erişim Tarihi:12.12.2019).

⁷⁰⁴Biçakçı, H. (2019, Ocak). “Bati Afrika Kentleşme Hareketleri İçinde Nijerya: Lagos Örneği”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 6.

⁷⁰⁵İnternet: <https://www.nationsonline.org/oneworld/map/nigeria-administrative-map.htm>. (Erişim Tarihi: 10.11.2019).

Nijerya Federal Cumhuriyeti'nde pek çok farklı dini inanç olmakla birlikte İslamiyet'e veya Hristiyanlığa inanan insan sayısı nüfusun yaklaşık %90'ını oluşturmaktadır. Nijerya'da bulunan Müslümanlar nüfusun %50'sini oluşturmaktadır. Diğer baskın din olan Hristiyanlığa ise nüfusun yaklaşık %40'ı inanmaktadır. Nüfusun %10'luk dilimini ise animizm inancı ile yerel dini inanışlar oluşturmaktadır. Ülke genelinde salt bir dine mensup olanların oluşturduğu eyalet yoktur. Halk eyaletlerde karışık olarak oturmaktadır. Örneğin Kaduna eyaleti, hem çok göç alan bir eyalet hem de dini yapı olarak da Hristiyan- Müslüman nüfusunun orantılı olduğu bir yerdir; ancak tarihsel temelli olarak ülkenin kuzeyindeki eyaletlerde daha çok Müslüman kesim bulunurken, güneydeki eyaletlerde Hristiyan kesim yoğun olarak yaşamaktadır. Nijerya Anayasası laik bir anayasadır. Nijerya Anayasasına göre ülkenin resmi bir dini olamaz. Nijerya aynı zamanda federal yönetim yapısına sahiptir. Ülkenin kuzeyinde Müslüman çoğunluğun bulunduğu eyaletlerde şeriatın ilan edilme düşüncesi Hristiyan ve Müslümanlar arasında ciddi sıkıntılar doğurmuştur⁷⁰⁶.

Nijerya'ya Portekizli misyoner seyyahların, 1471'de ilk keşif seyahatlerini gerçekleştirmeleriyle başlayan sömürgeci dönem, bağımsızlık mücadelesi için ilk teşebbüste bulunan Nijerya Partisi'nin 1923'te kurulmasına kadar etkisini sürdürdü. Nijerya'nın ileri gelen ailelerinden ve Hristiyan bir bakanın torunu olan Herbert Macaulay'ın Nijerya Ulusal Partisi'ni kurarak İngilizlerle mücadeleye girişi bağımsızlık sürecine ivme kazandırdı. Nijerya halkının gönlünde yer eden "Nijerya bağımsızlığının babası" Macaulay, 1934'te genç kuşağı örgütleyerek "Nijerya Gençlik Hareketi"ni kurdu. Günümüz Batı Afrika'sındaki birçok lider gibi ABD'de eğitim gören, Güney Nijerya milliyetçiliğinin en tipik temsilcisi ve İbo kabilesine mensup "Zik" lakaplı Nnamdi Azikiwe 1944'te kırktan fazla farklı grubu aynı çatı altında toplayarak Ulusal Nijerya ve Kamerun Konseyi'ni (NCUC) oluşturdu⁷⁰⁷.

Sonrasında 1946 yılında kabul edilen Richards Anayasası ile yasama yetkisi tüm ülkeye genişletilmiş olsa da söz konusu Anayasa ülkeyi birleştirmekten çok üç parçalı yapıyı perçinleyici şekilde tasarlandığından sayıları özellikle batı etkisinin daha yoğun olduğu güney kesimlerde gittikçe artan Nijerya milliyetçilerince yoğun şekilde eleştirilmiştir. Bunun sonucunda 1951 yılında bölgeselcilik ile federatif yapı arasında ara bir konumda bulunan Macpherson Anayasası Kabul edilerek 1952 yılında, ülke çapında ilk genel seçimler

⁷⁰⁶Maraş, H. (2017). "İslami Söylemli Terörizmin Nijerya'ya Yansımaları: Boko Haram Terör Örgütünün İncelenmesi", *Turkish Studies*, 12(3), 456.

⁷⁰⁷Tandoğan, M. (2016). *Nijerya ve Nijer'in Devlet Sistemlerinin Otoriterleşmesinde Askerî Darbelerin Etkisi*, Afrika Araştırmacıları Derneği, İstanbul, 2.

yapılmıştır. 1953 yılında ülkenin üç büyük siyasi partisi bir araya gelmiş ve bölgelerin kendi kendini yönetme hakkını tanıyan yeni bir Anayasa üzerine görüşmeler yapılarak 1954 yılında Lyttleton Anayasası uygulamaya konulmuştur. 1959 yılında bağımsızlık ilanına hazırlık aşamasında yeni bir seçim yapılmıştır. Sonrasında 1 Ekim 1960 tarihinde ilan edilen yeni Anayasa ile birlikte, özellikle 1950'lerden itibaren idaresi gittikçe zorlaşan koloni yönetimini devam ettirmek istemeyen Büyük Britanya, Nijerya'ya bağımsızlığını vermiştir⁷⁰⁸.

1 Ekim 1960 tarihinde İngiliz Milletler Topluluğu içinde kalmak şartıyla Nijerya'nın bağımsızlığını tanıyarak (ardında bir federal anayasa ve başbakan bırakarak) bölgeden çekildi. Bu sırada Nijerya Kuzey Nijerya, Batı Nijerya, Doğu Nijerya ve Lagos Federal Bölgesi olmak üzere dört bölgeden oluşuyordu. 1963-66 yılları arasında yaşanan Birinci Cumhuriyet tecrübelerinin ardından, bilhassa 1965'teki hileli seçimler sonrası, Ocak 1966'da çoğunluğu İbolara mensup olan ordu subayları darbe yaptı. Çoğunluğu oluşturan Müslüman Kuzey'e mensup Ebubekir Tafawa Balewa'nın suikast sonucu öldürülmesiyle patlak veren bu darbe girişimi sonrası art arda gelen darbeler silsilesi yaklaşık 13 yıl sürdü⁷⁰⁹. 1967-1970 yılları arasında yaşanan ve "Biafra Savaşı" olarak adlandırılan mücadele, bağımsızlık sonrası ilk ve Afrika'nın en kanlı iç savaşlarından birisi olarak tarihe geçmiştir. Söz konusu savaşta, açlık ve hastalık gibi nedenlere de bağlı olarak 1 milyondan fazla sivilin hayatını kaybettiği yönünde genel bir mutabakat söz konusudur. Biafra Savaşı, askeri darbelerin yolunu açan bir içsavaş olmuştur. 1970 yılında Biafra Cumhuriyeti'ne son verilirken, Nijerya yeniden birleşmiştir⁷¹⁰.

1970 yılında ülkede keşfedilen zengin yeraltı kaynakları ise, ülkenin seyrini kısa sürede değiştirmiş ve istikrarlı bir yönetim kurulması yönünde gelişmeleri tetiklemiştir; ancak buna karşın, bu ülkede istikrarın sağlanması hiç de kolay olmamıştır. 1966'dan başlayan ve 1999'a kadar 33 yıl sürecek bu askeri dönemde; ilk olarak 29 Haziran 1975'te General Osegun Abasanjo bir askeri darbeye ülke yönetimine gelmiştir. Darbenin ardından yapılan seçimler sonucunda Shehu Shagari başa geçmiş ve Nijerya'da 2.

⁷⁰⁸Bilgin, M. (2017). Afrika'da ABD Tipi Başkanlık Sistemi: Nijerya Federal Cumhuriyeti, S. Gökçimen. (Editör). *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri Başkanlık Sistemi: ABD, Arjantin, Azerbaycan, Brezilya ve Nijerya Örnekleri*, (2. Baskı). Ankara: TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 264.

⁷⁰⁹Tandoğan, M. (2016). *Nijerya ve Nijer'in Devlet Sistemlerinin Otoriterleşmesinde Askerî Darbelerin Etkisi*, Afrika Araştırmacıları Derneği, İstanbul, 4.

⁷¹⁰Şen, Y. F., Çiçek, H. (2018, Ağustos). "Boko Haram Terör Örgütünün Bölgedeki Etkisi ve Örgütle Müzakere Olanakları", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 2098.

Cumhuriyet kurulmuş, ancak ülkede istikrar hüküm sürmemiş ve sivil yönetimin çökmesinin ardından önce General Muhammed Buhari, daha sonra da General İbrahim Babangida Devlet Başkanı olarak ülkede yeni askeri yönetimler kurmuşlardır. Bu dönemin ardından, Nijerya Federal hükümeti petrol gelirlerinin getirdiği refah düzeyi ile iç karışıklıkları yavaş yavaş önlemeye başlamış ve 4 Temmuz 1992’de seçimlerle tekrar demokratik düzene geçilmesi için ilk adım atılmıştır. 1993 yılında girilen Üçüncü Cumhuriyet denemesi de başarısızlıkla sonuçlanmış ve ülkede önce Sani Abacha, daha sonra da Abdulsalam Abubakar liderliğindeki askeri yönetimler hüküm sürmeye devam etmiştir⁷¹¹.

1999’da eski askeri lider Olusegun Obasanjo, yaklaşık 33 yıl boyunca aralıklarla süren askeri cunta dönemlerini sona erdirdi. Obasanjo, 1999 ve 2003 yıllarında seçime gitti. Bu seçimler uluslararası toplum tarafından özgür olmamakla eleştirilse de ülkenin demokrasi yönünde attığı önemli bir adımdı. Sivil yönetimle birlikte yıllardır siyasete hâkim olan parti, Demokratik Halk Partisi. 2007’de yapılan genel seçimlerde Demokratik Halk Partisi adayı Umaru Yar’Adua başkan seçildi. 5 Mayıs 2010’da Umaru Yar’Adua ölünce devlet başkanı Goodluck Jonathan Nijerya’nın 14. devlet başkanı oldu⁷¹². Normalde 14 Şubat 2015 tarihinde yapılması gereken seçimler, Nijerya Seçim Kurulu (INEC) tarafından ülkenin kuzeydoğu kesimlerinde Boko Haram terör örgütüyle devam eden mücadele sebebiyle altı hafta ertelenmişti. Gecikmeli yapılan seçimlerde görevdeki Devlet Başkanı Goodluck Jonathan seçimleri kaybederken Muhammed Buhari seçimlerin galibi olarak Nijerya’nın yeni devlet başkanı seçildi⁷¹³.

4.5.3. Nijerya Şiîleri ve İran

Tarihsel olarak Yemen ve Hindistan üzerinden İsmailîlik, Tanzanya-Kenya kıyılarına ulaşarak sonrasında iç bölgelere yayılma süreci başlamıştır; fakat asıl planlı yayılmacı çalışmalar, 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi’nin ardından başlamıştır. Akabinde İran’ın birçok Afrika ülkesinde kültür merkezlerinde etkileyebildikleri Müslümanları Şiîleştirerek farklı topluluklar halinde bunları yönlendirmektedirler. Günümüzde bu kurumlar, hem ibadethane hem de kültür merkezi olarak faaliyet göstermektedir. Nijerya

⁷¹¹İnternet: Örmeci, O. (2015, 7 Ocak). “Siyasal Sistemler: Nijerya”, <http://politikaakademisi.org/2015/01/07/siyasal-sistemler-nijerya/>. (Erişim Tarihi: 16.12.2019).

⁷¹²İnternet: <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-nijerya>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

⁷¹³Öztürk, H. (2015). “Boko Haram’ın Gölgesindeki Nijerya Başkanını Seçti”, *Bilge BİLGESAM Analiz*, No: 1200, 1.

Şiîleri, başta Kaduna olmak üzere Kano, Pataskum, Sokoto, Katsina, Bauchi ve Lagos'ta yoğun olarak yaşamaktadır. Ülkedeki Şiî nüfusun %90'ının İslam'ı son otuz yıl içinde benimsediği belirtilmektedir. Bunlara, “sonradan Şiî olmuş olanlar” anlamında “Müstebzirler” deniliyor⁷¹⁴.

Kano'da Şiîliğin gelişimi iki farklı aşamaya ayrılabilir. İlk aşamada, Kano'da Şiî varlığı, Lübnanlı yerleşimciler topluluğu ile ilişkilendirildi; ancak ikinci aşamada, Şiîlik yerli Nijeryalılar tarafından desteklenecekti. Lübnan menşeli bir Şiî topluluğunun varlığı çoğu gözlemci tarafından ihmal edilmiştir. Aslında birçok bilim adamı Şiî'nin 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başında İran Devrimi'nden ve yerel bir hareket olan, “Müslüman Kardeşler” olarak bilinen hareketin faaliyetlerinden ve İbrahim el-Zakzaky çalışmalarından dolayı Kano ve Nijerya'da Şiî mezhebin başladığını yazmış⁷¹⁵. Nijeryalı Şiîler, Afrika'daki en kalabalık Şiî grubudur. Nijerya Şiîlerinin merkezi Kaduna Eyaletinde Zaria şehrinde yer almaktadır. Yerli Şiîlerin yanı sıra, bir dizi Lübnanlı göçmen de Nijerya'da yaşıyor. Şiîler, Kano, Lagos ve Zaria bölgelerinde yaşayan on iki İmam mezhebine inananlardır. Nijerya'daki Şiîlerin varlığı, üç tarihi dönemle ilgilidir; birincisi 1994 öncesi, bu dönemde, Şiî nüfusu 500'den fazla kişiye ulaşmamıştır. İkinci bölüm 1994'den başlıyor. Bu noktada, Müslüman Kardeşler hareketinden ilham alan Nijerya'daki İslami Hareketin oluşumu ile birlikte, Hareketin bazı üyelerinin Şiîliğe olan eğilimleri anlaşmazlıklara yol açınca, Şiîliğe gelen bir kısmı da hareketi bıraktı ve diğer ülkelere göç etti. İran İslam Devrimi'nden etkilenen üçüncü aşama 1999'da başladı ve bugüne kadar devam ediyor. Bu dönemde Şii mezhebi, Müslümanlar ve Nijerya halkı tarafından tercih edilmiş ve Şii karşıtı mezheplerin olumsuz propagandasına ve kötü muamelesine rağmen, ülkede 7 milyondan fazla insanın bu mezhebe dönüştüğü noktaya kadar genişlemiştir⁷¹⁶.

İslam Devriminin Nijeryalıların üzerindeki yoğun etkisinden sonra, Nijerya'da hareketler oluşmaya başladı. Nijerya kuzeyinde, genellikle 1980'lerin başında yükseköğretim merkezlerinde planlanan bir dizi etkili siyasi hareket vardır. 1980'lerin sonlarında köylere ve şehirlere sızdı ve 1990'lı yıllarda özellikle kırsal kesimdeki popüler siyasal hareketlerin bir parçası olarak kabul edildi ve sıcak karşılandı. Bu hareketlerin

⁷¹⁴İnternet: Umar, M. (2017, 17 Ocak). “Şiî'nin Ağındaki Ülke: Nijerya”. <https://www.afam.org.tr/sianin-agindaki-ulke-nijerya>. (Erişim Tarihi: 26.10.2019).

⁷¹⁵Haruna Isa, K., Yakubu Adam, S. (2017). “A History of Shia and its Development in Nigeria: The Case-Study of Kano”, *Journal for Islamic Studies*, 36, 230.

⁷¹⁶Husseini, S. H. (2016). “The History and Condition of Muslims and the Nigeria's Shiites (From the Emergence of Islam to Before the Islamic Revolution of Iran)”, *Journal of Name Jamee*, 13(119), 99.

karşılanması o kadar etkiliydi ki, İslam Devrimi'nden önce yasaklanan bazı fikirleri ifade etmenin yolunu açtı⁷¹⁷. İran Devrimi, bu hareketin hem felsefesini hem de ideolojisini etkiledi ve değiştirdi. Hareketin lideri El Zakzaki, İran'ı ziyaret etti ve Şiîliği benimsedi ve ardından Sünnîliği reddetmek ve Şiîliği kucaklamak için binlerce takipçisini etkiledi⁷¹⁸. Bugün Nijeryalı Şiî hareketi, Afrika'daki en büyük Şiî hareketidir. Nijerya, Şiî'nin Afrika'daki genişlemesinin beşiğidir. Nijerya'nın Şiî topluluğu 30 yıl önce neredeyse yoktu, ancak şimdi Nijerya'nın Müslümanlarının yaklaşık %5'ini oluşturuyor. Şiî nüfusu, 1979'da Müslüman nüfusun %1'inden azken, 2013'te %5-10'a çıkmıştır. Şeyh İbrahim Zakzaki, Kano şehrinde hedeflerini yaygınlaştıran hareketin lideridir. Zakzaki, çalışmalarına 1980 yılında başladı ve başlangıçta, İslam karşıtı güçlere karşı yaptığı sözlerle ülke genelinde birçok genci kendine çekmeyi başardı⁷¹⁹; ancak daha sonra Şiî mezhebini seçti, ilk olarak Zaria'da eğitimini tamamladı ve 1971-1975 yılları arasında, siyaset bilimi ve ekonomi eğitimi almak için Kano şehrine gitti. Üniversitede İslami çalışmalara katıldı ve Nijerya'daki Sure İslam Birliği Genel Sekreteri olarak görev yaptı.

1980 ve 1990'lı yıllarda çeşitli hükümetlerin korkuları nedeni ve sahte bahaneleriyle birkaç kez hapsedildi. Nijerya'nın anayasa incelemesine dini yasaların dâhil edilmesini talep ederek ülke genelinde öğrenci protestolarının asıl aktivistlerinden biriydi. İran'daki İslam Devrimi'nin gerçekleşmesiyle, Devrimin ideallerinden etkilendi ve Ayetullah Humeyni ile derinden ilgi duymaya başladı. 1980 yılında Sudan İslam Birliği Uluslararası İlişkiler Başkan Yardımcısı ünvanıyla Ayetullah Humeyni'nin İran'a gelişinin ilk yıl dönümü törenine katıldı⁷²⁰. Bu gezi sırasında Şeyh Zakzaki'nin Ayetullah Humeyni'ye yaptığı ziyarette Ayetullah Humeyni kendisine bir Kur'an hediye etmiş ve şöyle söylemiştir; Sizden halkınızı bu Kur'an'a davet etmenizi istiyorum. Bu yolculukta Ayetullah Humeyni'nin dinsel ve ruhsal karakterine derinden ilgi duyuyor ve Tanrı'nın, İran ulusuna bu kadar büyük zafer kazandırmanın en önemli nedenlerinden birinin, bu ilahi insanın saflığı ve dürüstlüğü

⁷¹⁷Gheibi Hajipour, N., Namdar, M. (2016). "The Effects and Reflections of Islamic Revolution of Iran in Nigeria", *Journal of Name Jamee*, 13(119), 86.

⁷¹⁸Haruna Isa, K. (2018). "Sunni Literary Responses to the Spread of Shia Ideology in Northern Nigeria", *Studies in African: Languages and Cultures*, 52, 119.

⁷¹⁹Shahryari, A., Jazaei, M., (2016, Spring). "Effect of Ethnic Cleavages in the Formation of Religious Radicalism in Nigeria", *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 4(3), 89.

⁷²⁰Internet: "The Nigerian Shiite movement, from the formation to the killing of Zaria". (2018, 11 February). <http://alwaght.com/fa/News/123868/>. (Erişim Tarihi:27.12.2019).

olduğuna ve Ayetullah Humeyni'nin üzerinde yürüdüğü çizginin, Allah tarafından doğru ve kabul edilebilir olduğuna inanmaya başlıyor⁷²¹.

İslam Devrimi'nin dünyadaki etkisinin nedeni ve Afrika'nın kalbindeki (Nijerya) kabulü ile ilgili olarak Şeyh İbrahim, adaletin insan doğasının bir parçası olduğuna ve İslam Devriminin tüm insanlar, hatta gayrimüslimler için bile adalet için bağırdığını düşünüyor. Şeyh İbrahim; "Devrimi ihraç etme hareketi bir halk hareketidir ve İslam'ın ve İslam Devriminin asıl kaynağına ulaşmak isteyen ve susamış olan insanlardır. Bu devrimi model olarak alıp ülkelerinde uygulamak" istediğini söylemektedir. Bunun yanında kendi ülkesinin insanları hakkında şöyle der: "Nijerya halkı İslam Devrimi'ni seviyor, ülkedeki insanlar adalet istiyor, prensip olarak tüm insanların ve insanların doğasının adalet olduğunu söyleyebiliriz"⁷²². Şeyh Zakzaki, Ayetullah Humeyni'nin doktrinini IMN'nin ideolojisine dâhil etti. Örgütü İran'ın Amerikan karşıtı söylemini taklit etti ve İran'ın Devrim Muhafızları ve Hizbullah'tan sonra modellenen "hareket üyelerine güvenlik sağlama" için paramiliter bir kanat eğitimi verdi⁷²³. Nijerya'daki "İslami Hareket"in bir üyesi olan İbrahim Abdullah Ahmed, ülkesinin Şiîlerinin Yüce Lideri referans olarak görüp taklit ettiğini şöyle açıklar: "Şiîlik; Nijerya'da, İslam Devrimi'nin zaferinden sonra gelişti; çünkü Şeyh Zakzaki, o sırada Ayetullah Humeyni'yi ziyarete gitti ve onlar aracılığıyla Şiî mezhebi ile tanıştı. Daha sonra bu mezhebi Nijeryalılara öğretti. Bu nedenle, Ayetullah Humeyni öncülüğünde İran'ın İslam Devrimi'nin zaferinin değeri sonuçlarından birinin Nijerya'da Şiîliğin yaygınlığı meselesi olduğu kabul edilmelidir. Şeyh Zakzai, Dini lider Ayetullah Ali Hamaney'in bizim için yeterlidir. Nijeryalı Şiîler kendisinin taklitçisi olmuştur, dini ve fıkıh işlerinde taklit ettiklerini de defalarca vurgulamışlardır"⁷²⁴.

Nasibah Zakzaki, Nijeryalı İslami hareketin, İslam Devrimi'nin ayaklanmasından sonra modellendiğini söyler. "İran İslam Devrimi, öz ve siyasi İslam'ı tanıttı ve birçok Nijeryalı buna yöneldi. Nijerya halkının, Şeyh İbrahim Zakzaki'ye gösterdiği dikkatin asıl nedeni, İmam ve İslam Devrimi'nin babamın düşünmesini mümkün kılarak İslam'ı geri getirebileceğini ve İslam'la insanlara geleceği ve arzularını elde etmelerini sağlamasıdır"⁷²⁵.

⁷²¹Nabizadeh, M., Mader Shahi, H. (2013, November 3). "A Study of Abraham Zaczaki's Promotional Practices in Spreading Shiism in Nigeria", http://pmbo.ir/87__a-799.aspx. (Erişim Tarihi:28.12.2019).

⁷²²İnternet: <https://www.mehrnews.com/news/2790314/>. (Erişim Tarihi:29.12.2019).

⁷²³Zenn, J. (2014). "Nigerian al-Qaedaism", *Current Trends in Islamist Ideology*, 16, 101.

⁷²⁴İnternet: Murtezevi, M. (2016, 26 January). "The Light of Islam in Africa's Iran", <https://www.hamshahrionline.ir/news/32292> / نور-اسلام-در-ایران-آفریقا (02.01.2020).

⁷²⁵İnternet: Zakzaki, N. (2019, 5 February). "The Nigerian revolution derives from the Islamic revolution of Iran", <http://ana.ir/i/358622>. (Erişim Tarihi:02.01.2020).

İslam Devrimi'nin Nijeryalı Müslümanlar üzerindeki bir diğer etkisi de Şîî düşüncesinin yayılmasında uzmanlaşmış bir kurum kurulmasıdır. 'Heyder' adındaki enstitü, Nijeryalı misyonerlerin ve yerli eğitimcilerin eğitimi için Şeyh Hafız Muhammed Said tarafından yönetiliyor. Ülkenin çeşitli eyaletlerinde İslami okulların kurulması ve yaygınlaştırılması faaliyetlerinden biridir. Bu enstitünün faaliyetleri aşağıdaki gibidir⁷²⁶:

- Nijerya'daki yerli misyonerlerin ve öğretmenlerin farklı eyaletlerde çalışacak şekilde eğitilmesi,
- Gazete, dergi, radyo, televizyon gibi medya araçları kullanılarak İslami programların uygulanması,
- Afrika kıtasında, özellikle Nijerya'da kitap ve makaleler yayınlamak,
- Öğrencileri, yetimleri, hastaneleri, fakirleri ve Şîî kurumlarını kapsayacak bir yardım programı uygulamak.

Hareket, İslami Uyanış ve İran'ın İslam Devrimi altındaki ünvanla Nijerya'daki en güçlü ayaklanmalardan biri oldu. Milyonlarca Şîî'nin varlığı ve inançsal, fıkıh, adli ve Şîî öğretilerini öğrenme ihtiyaçları, âlimleri, uzmanları ve dini misyonerlere olan ihtiyacı daha da hissettirdi. Bu nedenle, Ahl-i Beyt medresesi, 1994 yılında Kano'da kuruldu. Bu Merkez, ülke genelinde, İslami ve dini okullar ve kız ve erkek Arap okullarının kurulmasına müsaade etti. Böylece merkez okular açmaya başladı. Bunlardan bazılarını sıralayacak olursak;

- Kano'da bulunan ve kadınlar için özel olan Fatima Al-Zahra İslami Okulu,
- Kuzey Nijerya'da Bauchi şehrinde bulunan İmam Ali Okulu,
- Akini'deki İmam Hassan Okulu,
- Zaria'daki İmam Hüseyin Okulu,
- Sokoto'daki İmam Baqer Okulu,
- Ilorin'deki İmam Reza Okulu,
- Makurdi'deki İmam Javad Okulu,
- Oshun'da İmam Hadi Okulu.

Bu merkezlerin profesörleri ve eğitmenleri Ahl-i Beyt merkezinden gelmektedir. Öğretmenlerin çoğu Kum Havza eğitimlidirler. Nijeryalı Şîîlere ek olarak, bölgede birçok

⁷²⁶Gheibi Hajipour, N., Namdar, M. (2016). "The Effects and Reflections of Islamic Revolution of Iran in Nigeria", *Journal of Name Jamee*, 13(119), 86.

diğer Afrika ülkeleri Ahl-i Beyt takipçisi de bu alanda çalışmaktadır⁷²⁷. Londra merkezli Cornerstone Global Associates'in kurucusu Ghanem Nuseibeh, El Zakzaki'nin organizasyonunun 300'den fazla okul, İslami merkez, gazete, gardiyan ve "Şehit Vakfı" işlettiğini tahmin ediyor. Ağ, Lübnan Şiî milisleri Hizbullah ve diğer İran destekli gruplar tarafından başka bir yerde kurulan refah sistemlerine benziyor⁷²⁸. Nijerya devleti ve Şiîler arasında her zaman problemler olmuş, ama en kanlısı 2014 ve 2015 olarak biliniyor. Zaria'da hem 2014 hem de 2015'te iki katliam meydana geldi. 2014 katliamından önce, 2009 yılında Kudüs günü için yürüyüş sırasında Şiî grubu ile Nijerya polisi arasında çatışma çıkması ve dört Şiî'nin ölümüyle sonuçlandı. Temmuz 2014'te bir başka Kudüs günü için dışarı çıkan insanlara, Nijerya ordusu saldırdı ve Hüseyiniye'ye baskın düzenledi. El Zakzaki'nin oğullarından üçü ve otuz dört kişi bilinmeyen sayıda yaralanma ile öldürüldü. El-Zakzaky, oğullarının Ordu tarafından işkence görerek öldürüldüğünü iddia etti. IHRC (İslami İnsan Hakları Komisyonu) 2014 Raporu, Nijerya Ordusu'nun insan hakları ihlali olduğunu gösteriyor. Bunlar, Nijerya Ordusunun 2014 yılında bir soruşturma komitesi kurmasını sağladı, ancak, mahkemede dava açılmadı⁷²⁹.

4.5.4. Suudi Arabistan-İran ve Nijerya İç Politikası

Suudi-İran vekâlet çatışmasının her iki tarafı da Batı Afrika'nın Müslüman topluluklarında hem ideolojik hem de stratejik bir dayanak kazanmak için bölge genelinde rakip gruplara yatırım yapıyorlar ve destekliyorlar. Suudi ve İran Devletlerinin Afrika devletlerinin iç işlerine müdahalesi bir döngüyü takip ediyor. Camilerin ve İslami okulların dış finansmanı, Sünnî-Şiî mezhepçiliğinde bir artışa yol açıyor, bu da her iki tarafın kendi mezheplerini desteklediği iddiasına neden oluyor⁷³⁰.

Mezhepsel faaliyetlerin Nijerya'da başlaması 1960'lara dayanıyor. Ülkenin İngiltere'den bağımsızlığını kazandığı 1960 yılında, Nijerya'da Şiîler ve Vehhâbîler neredeyse hiç yoktu. O zamanki Müslümanların çoğu, hiçbir gruba bağlı olmayan Sûfilerden

⁷²⁷Goli Zevarei, G. (2016). "Nigeria; Third Islamic State: Nigerian Shiites", *Dershaiaz Mektebe Islam* (ماهنامه), 5(663), 46.

⁷²⁸Internet: Dorsey, J. M. (2019, 5 August). "Saudi - Iranian Rivalry Polarises Nigerian Muslims", <https://www.thedailystar.net/opinion/global-affairs/news/saudi-iranian-rivalry-polarises-nigerian-muslims-1781878>. . (Erişim Tarihi:05.01.2020).

⁷²⁹Anjide, S. T., Al Chukwuma, O. (2017). "New Trajectory of Islamic Extremism in Northern Nigeria: A Threat-Import Analysis of Shiite's Uprising", *International Journal of African and Asian Studies*, 32, 44.

⁷³⁰Feierstein, G., Greathead, C. (2017, September). The Fight for Africa: The New Focus of the Saudi-Iranian Rivalry, Middle East Institute, 6.

oluşuyordu. Suudiler 1960'ların başlarında Vehhâbîliğin Nijerya'da yayılması için yatırım yapmaya başladı. XX. yüzyılın ikinci yarısında ülkeye Vehhâbîliğin girişiyle, Nijerya Müslümanları arasında gruplaşmalar görülmeye başlandı. İdeolojik mezheplerin vekil savaşlarındaki rolü, hiç şüphesiz Nijerya Müslümanlarının uzlaşma ahengine zarar vermiştir⁷³¹. 1962 yılında kurulan Dünya Müslüman Ligi Vehhâbîlerin liderliğinde olup, Necd Doktrinini ihraç etmek için araç olarak kullanılmıştır. Lig ayrıca Batı Afrika'ya Vehhâbî misyonerler göndererek okullarda burs vermiş ve Suudi dini Üniversitelere katılmalarını sağlamıştır. Nijerya'nın kuzeyindeki bölgede, İslamiyet'e sonradan eklenen ve ritüel yeniliklere karşı olmak için kendilerini adanmışlardır⁷³².

Yine Kuzey Nijerya'da 1978 yılında Ebubekir Gumi (1922-1992) tarafından kurulan İzale cemaati olarak bilinen "Cemaatü İzale'ti'l-Bid'a ve İkâmeti's-Sünne", Ticaniyye ve Kadiriyye tarikatlarında yaygın olan evliya ve türbelere hürmet edilmesi gibi uygulamaları şirk kabul eden Selefi harekettir. Kur'an ve Sünnet'e uymak, bid'atleri terk etmek hareketin en önemli esaslarındandır. Davet ve eğitim programlarıyla Kuzey Nijerya'da yaygınlaşmış olan ve otuz yıla yakın bir süre tarikatlarla mücadele eden hareketin liderlerine bakıldığında Suudi Arabistan'da eğitim aldıkları görülür. Bu eğitim hareket liderlerinin düşünce sisteminin oluşmasını etkilemiş görünmektedir⁷³³.

İran'a gerçekleştirdiği bir dizi seyahatten sonra Şii'liği benimseyen Zakzaki, çalışmalarının ilk yıllarında Şii kimliğini ikinci plana koyarak Nijeryalıları İslam'a davet ederek takipçi kazandı; ancak Zakzaki'nin bu durumu çok uzun sürmedi. 1990'lı yılların ortasında Şii'liğini gizleyemeyecek duruma geldiğinde, cemaatinin bir kısmı kendisinden ayrıldı ve Şii olmayı reddetti. 1990'lı yıllarda Zakzaki'den ayrılanlar arasında bulunan Muhammed Yusuf, Selefi/Vehhâbîlik'i benimseyen ve Nijerya'da faaliyet gösteren terör örgütü Boko Haram'ı kurdu⁷³⁴. Yusuf ve diğer Nijeryalı Sünnîler, IMN'ye karşı çıkmaya başladılar, çünkü Suudi Arabistan, İran'ın kıta üzerindeki artan etkisine karşı koymak için

⁷³¹İnternet: Toprak, K. (2019, 27 Haziran). "Suud - İran Rekabetinin Yeni Mahalli: Nijerya", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suud-iran-rekabetinin-yeni-mahalli-nijerya/1517174#!>, 2. (Erişim Tarihi:07.01.2020).

⁷³²Kaplan, U. (2015). *Uluslararası Politikada Vehhâbîlik*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 98.

⁷³³Türkel, R. (2016). *Suudi Arabistan Dışında Vehhâbîlik Etkisi (19 ve 20. Yüzyıl)*, İslam Mezhepleri Tarihi: Selefilik Çalıştayı, Konya, 127.

⁷³⁴İnternet: Sarı, U. Ç. (2019, 19 Ağustos). "Nijerya'da İran usûlü Şii Fitnesi", <http://www.gercek hayat.com.tr/afrika/nijeryada-iran-usulu-sii-fitnesi/>. (Erişim Tarihi:08.01.2020).

1980’lerde Afrika’daki Selefi gruplara fon sağlamaya başladı⁷³⁵. Bu nedenle Suudi Arabistan, kuzey Nijerya’daki Vehhâbîzm’in gelişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Boko Haram’ın kurucuları; Boko Haram ve Muhammad Yusuf da dâhil olmak üzere Nijerya’nın Selefi hareketleri, Suudi Arabistan’la yakın bağlara sahiptir⁷³⁶. Nijeryalı Selefler Suudi Arabistan’la yıllardır yakın ilişkilere sahipler, Suudi fonlarından yararlanıyor ve gelecek vaat eden genç Nijeryalı vaizleri Medine İslam Üniversitesi’nde okutmak için gönderiyorlar. Nijeryalı Selefler için, Şîi karşıtlığı, küresel siyaseti mezhepsel terimlerle yorumlayan bir ana anlatının parçasıdır. Sünnîlerin uzun zamandır süregelen suçlamalarını ifade edersek; Nijerya Seleflerinin, Şî’a’nın Sünnîlere karşı kâfirleri desteklemekte olduğunu, İranlı “Rafizîlerin,” Afganistan ve Irak’ta savaşmak için Amerika ve diğer Avrupalı kâfirlere yardım ettiğiyle bağlantı kurarak tartıştıklarını görürüz. İran’ın Nijerya’daki nüfuzunun daha fazla tartışmaya yol açması nedeniyle Selefler, Şî’a karşıtı söylemlerini artırıyor ve tek alternatif olarak Suudi tarzı Selefiligi sunuyorlar. IMN Suudi eylemlerini protesto ettiğinde (örneğin Yemen’de), Selefler Şîi rejimlerini (Suriye’de Beşar Esed’in Nusayri rejimi dâhil) kınadılar. Bu şekilde, küresel çatışmalar yerelleşiyor ve yerel olanlar küreselleşiyor. Nijerya’daki Şî’a, Seleflerin saldırılarına şiddetle karşılık verdi. 2006 yılında, Seleflerin “Şî’a için Bir Meydan Okuma, Cevabını Vermedikleri 70 Soru” kitapçığının yayınlanması, öfkeli bir Şîi karşılığına yol açtı. Şî’a’ya göre, Nijeryalı Selefler, “Vehhâbî” Arap hükümetlerinin piyonları ve “tekfir”in kötü niyetli pazarlamacılarından başka bir şey değildi. Selefler, “bütün dini gruplar arasında, Şî’a’nın Müslümanlara karşı tekfirciliğini geçecek başka bir grup yoktur” diyerek buna karşılık verdi⁷³⁷.

Ahmed Murtaza, Boko Haram mensuplarının okuduğu kitapları istemiştir. Bunlar arasında İbn Teymiyye, Muhammad b. Abdilvehhab ve Suud fetva kurumunun kitapları yer almaktadır⁷³⁸. Boko Haram Şîileri heretik ve gayri Müslüman biliyor ve kanlarının dökülmesini mubah ilan etmiştir. Dolayısıyla, kuzeydoğu Nijerya’daki Potiksam kasabasında intihar saldırısında Şîilere ait bir cami yıkılmış ve sonuç olarak, üç kişi ölmüştür. Şehirdeki Boko Haram saldırıları Mayıs 2013’ten bu yana dört kat artmıştır.

⁷³⁵Zenn, J. (2014). Nigerian al-Qaedaism, *Current Trends in Islamist Ideology*, 16, 101.

⁷³⁶Alipour Gorji, M., Qaed Rahmati, H. (2019). “The Impact of Boko Haram’s Salafist Dialogue on the Security Structure of West Africa”, *Journal of Political International Researches*, 10(37), 59.

⁷³⁷İnternet: <https://www.mepanews.com/nijeryada-siilik-Selefilik-sufilik-ve-siyasi-catisma-22180h.htm>. (Erişim Tarihi: 24.11.2019).

⁷³⁸Arıkan, A. (2015). “Nijerya’da Selefler”, *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi*, 1(1-2), 298.

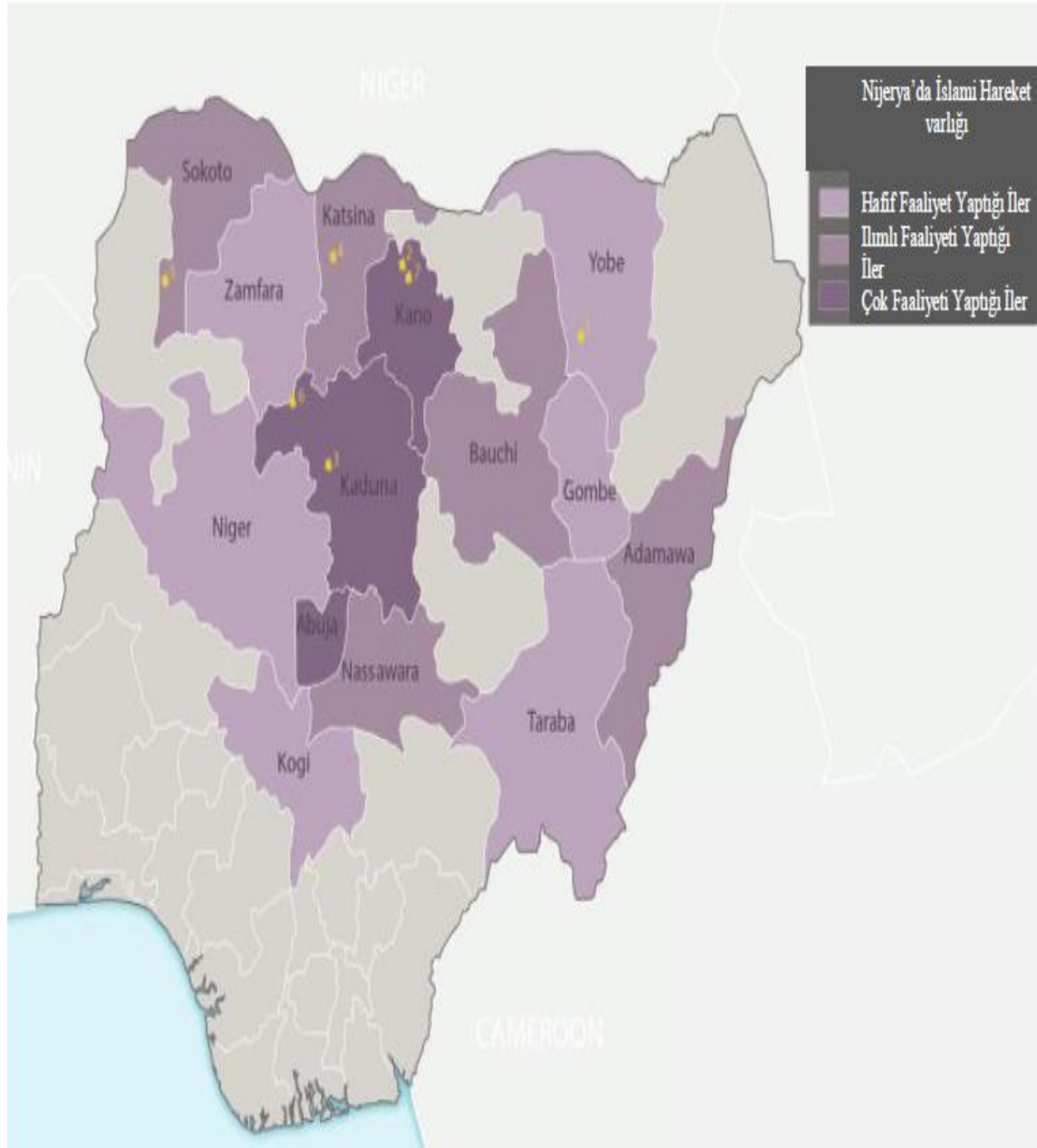
Ayrıca 27 Kasım 2014'te Boko Haram İŞİD'e biatta bulunduktan sonra, Kano Eyaletinde Şiilere daha fazla kanlı saldırı düzenledi ve 21'den fazla insan öldü⁷³⁹.

Harita 4.5. Boko Haram Aktif Olduğu İller⁷⁴⁰

⁷³⁹Hasaninasab, M. (2016). "The Identification of Stream of Radical Salafism in Nigeria", *Journal of Name Jamee*, 13(119), 15.

⁷⁴⁰ İnternet: <https://www.britannica.com/topic/Boko-Haram>. (Erişim Tarihi: 05.12.2019).

Harita 4.6. Nijerya İslami Hareket Faaliyet Gösterdiği İler⁷⁴¹

⁷⁴¹ Feierstein, G., Greathead, C. (2017, September). "The Fight for Africa: The New Focus of the Saudi-Iranian Rivalry", *Middle East Institute*, 5.

SONUÇ

Bugün ulus-devletler jeopolitik arenasında hala etkili aktörler ve yetki alanlarını birçok yönden genişletiyorlar. Ancak aynı zamanda, hem hükümet hem de hükümet dışı dini ve mezhebi aktörler, yetkinliklerini dünya çapında genişletiyorlar. Bu nedenle iktidarın yerini alan bu dini ve mezhebi aktörlere, jeopolitik ve uluslararası ilişkiler alanını değiştiren gelişmelere dikkat etmek gerekir. Jeopolitik gelişmeler ayrıca, bir ülkedeki hâkim fikir ve inançlardan büyük ölçüde etkilenmektedir.

1979'daki İran İslam Devrimi'nin zaferi ve büyük ölçüde bundan etkilenen çok sayıda müteakip olayla birlikte, Şiilik, jeopolitik dünyasında en etkili faktörlerden biri oldu. Bu gelişme sonucunda, özellikle Şiî topluluklarında, bir Şiî bilinç dalgası ve uyanma meydana geldi. Şii jeopolitiği, Şii nüfusunun nasıl dağıldığına ve nerede bulunduğu odaklanır, bu da karşılıklı ilişkileri yoluyla uluslararası ilişkileri etkileyebilir. İslam Devrimi'nin 1979'deki zaferinin ardından, İran ve İslam Devrimi, siyasi İslam'ın canlanması, bölgesel ve uluslararası düzeyde Şiilerin kimlik ve güçlenmesi, dünyada ezilenleri ve özgürlük hareketlerini desteklemek gibi sloganlarla kendisini jeopolitik açıdan merkez konumu olarak tanıdı. İran, bu jeopolitik stratejiyi Ortadoğu'da devrimi ihraç etme ve geleneksel rejimlere karşı mücadele kavramı şeklinde başlatmış ve anayasasında vurgulamıştır. İslam Cumhuriyeti Anayasası, İslami bir hükümet kurma amacının tüm mazlumların zaferi için bir hareket olduğunu, ülke içinde ve dışında devrimin diğer İslami ve popüler hareketlerle tek bir dünya milletinin oluşumunun önünü açmaya çalışan bir hareket olduğunu belirtir. Dolayısıyla İslam Devrimi'nden sonra İran'ın jeopolitik evriminde en önemli etkili faktör ve aynı zamanda İran'ın bölgesel ve küresel jeopolitik yapı ile jeopolitik etkileşim ve eylemlerinin temeli, devrimden ortaya çıkan fikir ve kavramlardır.

Bu açıdan Şiî mezhebi, İran'daki politik gücün desteğini alarak ve aynı zamanda Şiî toplumlarında siyasi harekete başlama hazırlığı, İran'ın jeopolitik nüfuzunun genişlenmesinin zeminini oluşturdu. İran Devrimi'nin Şiiler üzerindeki muazzam etkileri nedeniyle farklı bölgelerde Şiilerin jeopolitik ağırlığı giderek arttı. Şiilerin jeopolitik ağırlığının artması, dünyanın farklı bölgelerde, özellikle Ortadoğu'da, onları görmezden gelmesini imkânsız yaptı. Basra Körfez ülkeleri (Bahreyn, Katar, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Irak), Doğu Akdeniz ülkeleri (Lübnan), Afrika ülkeleri (Nijerya, Mısır, Libya, Sudan ve Cezayir...), Orta Asya (Tacikistan), Hindistan

Yarımadası (Pakistan), dâhil olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinde, Şîî dünyasının yükselişine ve Şîî hareketindeki siyasi, sosyal ve kültürel etkiye doğru dirilişiyle Şîîler, iç ve dış gelişmelerde etkili bir unsur haline geldi.

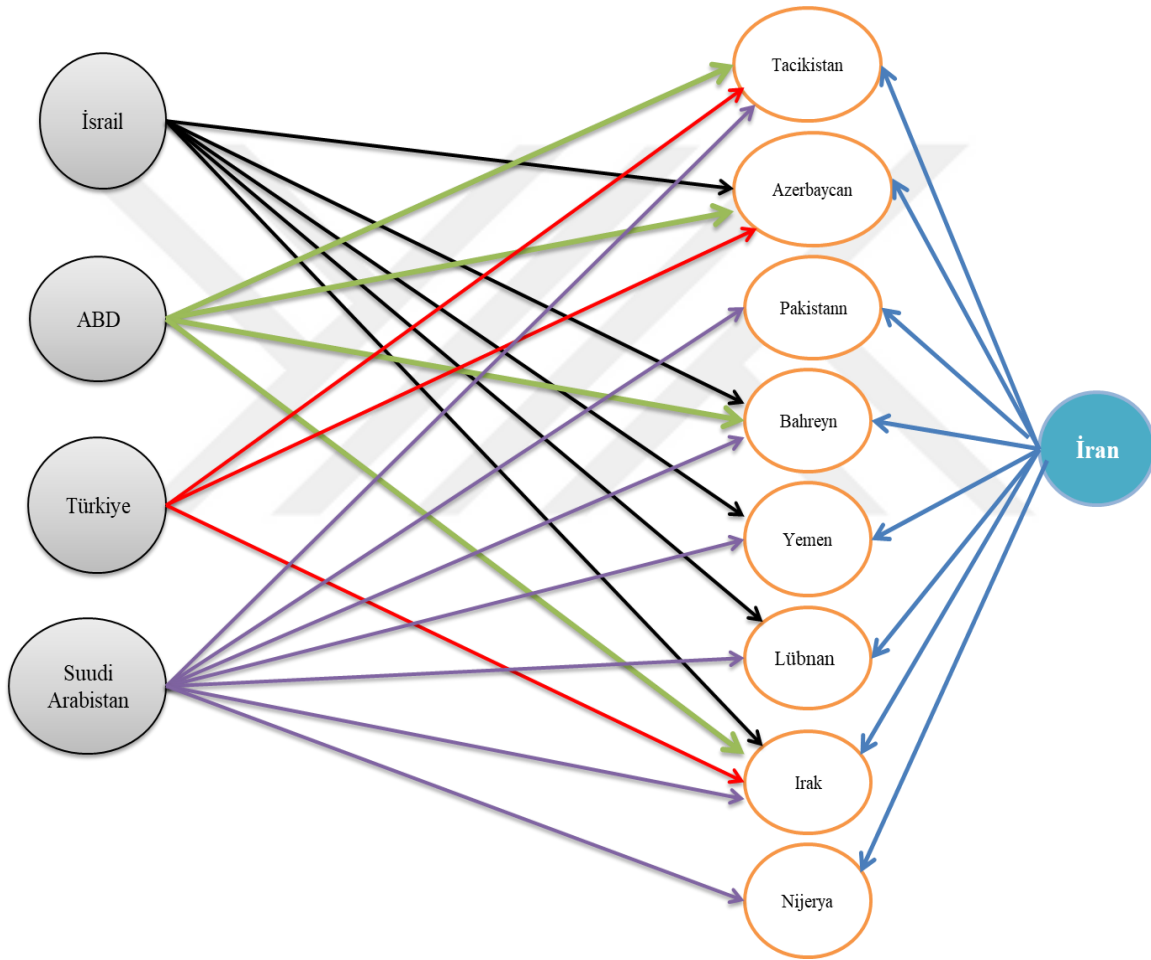
İslam Devrimi, dünyanın Şîî toplumunun merkezinde gerçekleştiğinden dolayı, doğal olarak Yakın-çevre ve çevre Şîî toplumlar üzerinde derin bir etki oluşturdu. Bir yandan bu etki, farklı ülkelerdeki Şîî halkının, gruplarının ve topluluklarının tanımlanmasına ve öz farkındalığına yol açarken, diğer yandan farklı ülkelerde bu etkiye karşı hassasiyet ve tepkilere neden oldu. Şîî doğası ile İran, ABD gibi dünya güçlerine ve Türkiye, İsrail ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçlere karşı uluslararası ve bölgesel seviyede rol oynamaya başladı. İran'ın jeopolitik nüfuz alanı büyüdükçe karşı tepkiler başladı. Bölgesel ve küresel rakipler, bazı önlemlerle İran'ın farklı jeopolitik bölgelerde nüfuz alanını sınırlama veya kontrol altına alma girişiminde bulundu.

İran'ın yakın-çevresi ülkelerde, (Irak, Azerbaycan, Bahreyn, Pakistan) ve çevresindeki ülkelerde (Lübnan, Yemen, Tacikistan, Nijerya), Şîî toplumlar üzerinde etkisi çok fazla olmuş ve bu ülkelerde Şîîler siyasi parti kurarak daha aktif olmak istemişlerdir. Bu durum hem bu ülkelerin iç politikalarını hem dış politikalarını etkilemiştir. İran nüfuzuna karşı farklı ülkelerle işbirliği yaparak İran'a karşı denge kurmak istemişlerdir. İran'dan sonra, Şîîler çoğunlukla İran yakın çevresindeki ülkelerde yaşıyor ve çoğunun İran'la (kara veya su sınırı) coğrafi bağlantısı vardır. Buna ek olarak, önemli bir Şîî nüfusun yaşadığı, ancak doğrudan İran'a bağlı olmayan ülkeler de bulunmaktadır. Bunlara Lübnan, Yemen, Suriye, Hindistan, Tacikistan ve Özbekistan dâhildir. Bu Şîî alanlara, dünyanın diğer bölgelerindeki dağınık Şîîler eklenmelidir. Asya dışında ve çoğunlukla Avrupa, Afrika ve ABD'de yaşayan Şîîler; ancak inanç ve mezhep faktörleri nedeniyle İran ile güçlü bir ilişkiye sahipler. Bu coğrafi dağılım ve Şîî değişkeni açısından İran'a merkez rolü vermektedir.

Jeopolitik fırsatlara rağmen: Şîî topluluklar çok sayıda jeopolitik zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Ortadoğu gibi hassas bir bölgede, İslam Devrimi'nin zaferi, siyasi zaferle birlikte mezhebi birliğin ve bir Şîî devletinin kurulmasının Batı'ya ve bölgesel devletlere büyük bir tehdit sağlayacağı anlamına gelmekteydi. Batılı devletler ve farklı devletler Şîî jeopolitiği önlemek için çeşitli stratejiler geliştirdiler. Görünen o ki, İslam dünyasında Şîîlerin en önemli jeopolitik sorunlardan, Vahhabilik ve Deobandi okulu ve bunlara bağlı gruplar olan Şîîlere karşı grup ve mezheplerin oluşmasıdır. Son yıllarda bu

grupların oluşumu Şiiler ve genel olarak Müslüman dünyası için zorluklar yaratmaktadır, özellikle Pakistan, Afganistan ve Irak'ta Şiilere yönelik terör saldırıları ve güvensizliğin artması her geçen gün farklı boyutlar kazanmaktadır. Şiiler için diğer zorluklar arasında otoriter, laik ve bölge dışı devletlerin varlığıdır. Ayrıca farklı jeopolitik bölgelerde Şiiler ve Vahhabiler arasındaki çatışma, bu iki ideolojinin İslam dünyasında, özellikle Ortadoğu'da siyasi nüfuzlarını artırmak için rekabet ettiğini göstermektedir

İran'ın Farklı Bölgelerde Şiî mezhep Politikası ve Ona Karşı Ülkeler

KAYNAKLAR

- Abazari, M., Rezazadeh, H., Karınzadeh, M. (2011, Summer). "A Comparative Study of Iran and Turkey's Relations with the Republic of Azerbaijan (Within the Framework of Agent-Structure)", *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 3(7), 245-283.
- Abbas, Z. (2016, 4-7 Mayıs). İktidar Bataklığında Irak Şiîleri, II Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu: Ortadoğu'da Devlet, Devlet-Dışı Aktörler ve Demokrasi, Kırıkkale, 909-919.
- Abbasi, M. (2011). "The Grounds of Radical Islamism in Central Asia and the Caucasus", *Aran Research and Study Quarterly*, 9(26-27), 112-129.
- Abbasi, M., Golchin, S. (2016, Winter). "Islamic Revolution of Iran and the Geopolitics of Shiism in Yemen: From Identification to Awakening", *Basij Strategic Researches Quarterly*, 18(69), 69-102.
- Abbasi, M., Mousavi, S. M. (2014). "Iran-Azerbaijan Relations: Foundations of Integration and Sources of Disintegration", *Central Eurasia Studies*, 6(13), 61-80.
- Abolhassan Shirazi, H. (2018, Summer). "Foreign Relations of the Islamic Republic of Iran and Tajikistan; Convergence and Divergence", *Studies of International Relations Journal*, 11(42), 9-40.
- Abrahamian, E. (2011). *Modern İran Tarihi*, (Çev. D. Şendil). 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası kültür Yayınları. (Eserin orijinali 2008'de yayımlandı).
- Acar, N. (2018). "Arap Baharı Sürecinde Ortadoğu'da Güvenlik ve Dış Politika: Suudi Arabistan Örneği", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 139-171.
- Acet, G.S. (2018). "Yemen'de İç Savaş ve İnsani Krizin Boyutları", *Social Sciences Studies Journal*, 4(13), 114-125.
- Adami, A. (2012). "Bahrain Crisis and Regional Security of the Islamic Republic of Iran", *Rahbord Journal*, 21(62), 141-168.
- Adami, A., Bahadorkhani, M. (2019, Winter). "The Pattern of Saudi Arabia Behavior in The West of Asia Region and its Effect on Interest and Security of Islamic Republic of Iran (Case Study: Yemen Crisis)", *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 7(4), 1-23.
- Adami, A., Mosavi, S.M.R., Tooti, H. A. (2012, Winter). "The Revolutionary Developments of Bahrain and Geopolitical and Religious Conflict of Iran and Saudi Arabia", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 4(10), 141-169.
- Adami, A., Nazifi, N., Bijan, A. (2019). "Israel and Saudi Arabia: A New Era of Bilateral Cooperation", *Journal of Strategic Research of Politics*, 7(27), 189-216.
- Afshordi, M. H., Akbari, H. (2013, Fall). "The Effect of Shia's Geopolitical Factors on the Increase of Islamic Revolution's Influence", *Quarterly Horizons of Security*, 6(20), 45-70.

- Afzali, R., Ghalibaf, M.B., Pishgahifard, Z., Mirzadeh Kouhshahi, M. (2013, Spring). "Strategic Impacts of Regime Change and Democratization in Bahrain", *Strategic Studies Quarterly*, 16(59), 205-228.
- Afzali, R., Rashidi, M., Motaghi, A. (2012). "Dominant Geopolitical Structure Analyses on Mutual Relationships of Iran and Azerbaijan Republic from the 1991- 2010 with Constructivism Geography Approach", *Human Geography Research Quarterly*, 44(80), 1-21.
- Afzali, R., Seyyedi Asl, S. M., Mahmoudi, A. (2014). "Explanation of Relationships of Iran and Azerbaijan Republic with Constructivism Approach", *Journal of Central Eurasia Studies*, 7(2), 237-264.
- Agnew, J. (1998). *Geopolitics: Re-visioning World Politics*, London: Routledge.
- Agnew, J. (2003). *Geopolitics: Re-visioning World Politics*, Second edition, London: Routledge.
- Agnew, J. (2006). "Religion and Geopolitics", *Geopolitics*, 11, 183-191.
- Ahmadi S.A., Lotfi H. (2010, Spring). "Islamic Revolution and International/Regional Role of Iran", *Quarterly Journal of Human Geography*, 2(2), 107-121.
- Ahmadi, A. (2011). *Iran, Islamic Revolution and Shiite Geopolitics*, Tehran: Andishe Sazan Nur. (In Persian).
- Ahmadi, A., Vasegh, M., Jasemnezhad, M. (2012, Summer). "Shiite Geopolitics and Increase Iran Position in the Middle East after Islamic Revolution", *Human Geography Research Quarterly*, 44(80), 65-84.
- Ahmadi, H., Khosravi, A. (2017). "The Anatomy of Saudi Invasion of Yemen: Geopolitics, Domestic Crisis Milieu and International Politics", *Political Quarterly*, 46(20), 817-838.
- Ahmadi, S. A. (2018, Winter). "Conceptual Explanation of Shiite Geopolitics (A New Definition)", *Geopolitics Quarterly*, 14(49), 58-81.
- Ahmadi, S. A., Mousavi, E. S. (2010). Shiite Geography and Iran Opportunities in Shiite Territories of Islamic World, 4th International Congress of Islamic World Geographers (ICIWG), 14-16 April- Zahedan, Iran.
- Ahmadi, S.A., Hossany Nasrabady, N. (2016). "Situation of Shiite Geopolitics in Globalization Age", *The Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(18), 1-23.
- Akçalı, P. (2005, Bahar). "Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye-Tacikistan İlişkileri", *Uluslararası İlişkiler*, 2(5), 138-160.
- Akdeniz, T. H. (2003, Eylül). "Jeopolitik ve Jeostratejik Teoriler Kapsamında Küreselleşmenin Geleceği ve Türkiye", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 81-111.

- Akdevelioğlu, A. (2004, Yaz). “İran İslam Cumhuriyeti’nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları”, *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 129-160.
- Akdoğan, S. (2014). Orta Asya’da Radikal İslam Tacikistan Örneği, Yüksek Lisans Tezi Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Akgül, F. (2013, 27 Aralık). *Pakistan’da Dini Kimliğin Siyasal Hayata Etkileri*, Akdeniz Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Sempozyumu, Bildiri Kitabı, Antalya, 132- 143.
- Akhavan Kazemi, M., Azizi, P. (2011, Fall). “İraqi Kurdistan: Geopolitical Heartland of Israel”, *Quarterly Rahbord*, 20(60), 141-168.
- Akhavan Kazemi, M., Rostami, F., Shahmaleki, H. (2018, Winter). “Analysis of the relationship between Israel and İraqi Kurdistan and its Security Implications for the Islamic Republic of Iran”, *Journal of Contemporary Political Studies*, 8(26), 1-26.
- Akhbari, M., Abdi, A., Mokhtari Hashi, H. (2011). “Geopolitical Position of Iran and the U.S. Efforts to Stabilize its Hegemony in the World (Case Study: Greater Middle East Project)”, *Human Geography Research Quarterly*, 43(75), 87-112.
- Akoğlu, M. (2013, Güz). “İrak’ta Şîî Varlığı”, *e-makalat Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 391-428.
- Aksoy, M. (2015, Ocak). İran Enerji ve Mezhep Politikalarının Düşüm Noktası, A. E. Dağ (Editör). *Ortadoğu Çalışmaları*, 1. Baskı, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı, 160-192.
- Aktaş, K. (2018). “Suriye ve Irak Örnekleri Üzerinden Türkiye-İran İlişkileri: İş Birliği mi Rekabet mi?”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 163-184.
- Akter, A. (2016). “Orta Doğu Bağlamında Jeopolitik Teorilere Bir Katkı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 221, 191-203.
- Aktoprak, E. (2004, Kış). “İmmanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak”, *Uluslararası İlişkiler*, 1(4), 23-58.
- Alavian, M., Kozegerkaleji, V. (2009, Summer). “The Foreign Policy if the Islamic Republic of Iran in Central Asia: Grounds for Convergence and Divergence”, *Journal of Political Science*, 12(46), 63-93.
- Albayrak, H. (1998). Azerbaycan’da Din, Ö. Turan. (Editör). *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Albayrak, H.İ. (2018, 26-27 Şubat). *İsrail Devleti’nde Ontolojik Güvenlik Kavramı ve Oded Yinon Planı’nın Bölgesel Güvensizlik Açısından İncelenmesi*, 2. Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu E-Kitabı, Giresun.
- Alibalu, S.S., Moienabadi, H., Mirzaee, J. (2015, Winter). “A Study of the threats Against the Islamic Republic of Iran Posed by Pakistan”, *Journal of Defense Policy*, 23(89), 9-38.

- Alipour Gorji, M., Qaed Rahmati, H. (2019). "The Impact of Boko Haram's Salafist Dialogue on the Security Structure of West Africa", *Journal of Political International Researches*, 10(37), 51-75.
- Alipour, A., Hajilo, M. H. (2017). "Iran and New Iraq from the Perspective of Geopolitics Strategy (Opportunities and Challenges)", *Journal of Political Studies of Islamic World*, 6(2), 139-168.
- Aljasim, N. (2018). "Suudi Arabistan ve İran Perspektifinden, Bahreyn Krizi(2011)", *Akademik Orta Doğu*, 13(1), 1-19.
- Allı, Ç. (2016). "Hürmüz Boğazi'ndeki Abu Musa ve Tunb Adaları Üzerindeki Anlaşmazlıklar", *International Journal of Afro-Eurasian Research*, 1(2), 26-35.
- Altyamynya, R., Nazari, M., Khalidi, H., Delalat, M. (2016, Autumn). "Analyzing of the Regional Consequences of Shiite Geopolitics in Post-Saddam Period", *Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(3), 73-88.
- Amiri, S., kyani, J. (2017). "Yemeni Origin in the International Geopolitical Crisis", *Political Strategy Quarterly*, 1(2), 25-57.
- Anjide, S. T., Al Chukwuma, O. (2017). "New Trajectory of Islamic Extremism in Northern Nigeria: A Threat-Import Analysis of Shiite's Uprising", *International Journal of African and Asian Studies*, 32, 41-51.
- Ansarizadeh, S. (2011). *Geopolitical Changes in the Middle East (with Emphasis on the Three Countries, Iran, Lebanon and the Occupied Palestinian Territory)*, Tehran: Publication of Beset (In Persian).
- Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze ORTA DOĞU: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, (Orta Doğu Cilt-1), 5.Baskı, Bursa: MKM Yavıncılık.
- Arıkan, A. (2015). "Nijerya'da Selefiler", *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi*, 1(1-2), 283-302.
- Arıkan, P. (2012, Mart). İran İslam Cumhuriyetinde Anayasal Sistem ve Siyasi Partiler, ORSAM Rapor No: 112.
- Arıkan, P. (2016, Eylül-Ekim). "İran: Musaddık ve Darbe", *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 18-21.
- Arjomand, S. A. (2010). İmamiyye Şî'ası'nda İmamet Krizi ve Gaybet Kurumu: Sosyo-Tarihi Bir Bakış Açısı, (Çev. A. Avcu). *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV(2), 535-568.
- Arslan, İ. (2015). "Yemen: İstikrarsızlaştırılan Bir Ülkede Bölgesel/Küresel Güç Mücadelesi", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 17-48.
- Asadi, A. A. (2015). "Iran and the U.S. in Iraq: Different Interactions", *Quarterly Foreign Relations*, 6(24), 127-155.
- Ashrafi, M., Ashrafi, M. (2017). "Investigation and Analysis of the Conditions of the Shiites in Azerbaijan", *Shiite Studies*, 15(58), 73-100.

- Aslan, H.K. (2016, Aralık). İran'ın Orta Asya Politikası (1991-2016), İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), Analiz.
- Aslanlı, A. (2017, Eylül-Ekim). "İran'ın Güney Kafkasya Politikası", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 9(82), 30-33.
- Aslanlı, A., Memmedov, A. (2016). "Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 1520-1532.
- Aslanlı, K. (2018, Ekim). Hazar Denizi'nin Jeopolitik ve Jeoekonomik Konumu: Enerji, Taşımacılık, Hukuk ve Çevre Boyutları, İRAM Analiz.
- Ataei, F., Shahvand, S. (2012, Fall-2013, Winter). "Sectarian Extremism in Pakistan (1979-2001)", *Political Knowledge*, 8(16), 83-106.
- Atai, F. (2012). "Iran and the South Caucasus Countries", *Jouranl of Central Eurasia Studies*, 5(10), 119-136.
- Atay, H. (1983). *Ehl-i Sünnet ve Şî'a*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi.
- Atmaca, A. Ö. (2013). *Soğuk Savaş Sonrası Yeni Jeopolitik Dengeler: 1990'lı Yıllarda Türk- Amerikan İlişkileri*, G. Erdem (Editör). A. Haluk Ülman'a Armağan, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 99-125.
- Atuk, M. V. (2017, Güz). "İran Şahi Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 35, 219-247.
- Ay, Z. (2012). "Orta Asya'da Şîilik: Horasan, Maverâünnehir ve Bedahşân'a İsmailîliğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 62, 271-286.
- Ayan, E. (2010). "Avrasya'da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 37-54.
- Aydın, H. (2018, Mart). İran'ın Afrika'daki Sessiz Yürüyüşü ve Karşısındaki Engeller, <https://www.afam.org.tr/iranin-afrikadaki-sessiz-yuruyusu-ve-karsisindaki-engeller/>. (Erişim Tarihi: 14.10.2019)
- Aydın, M., Özcan, N. A., Kaptanoğlu, N. (2007, Temmuz). *Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye*, TEPAV Ortadoğu Çalışmaları II, Ankara: Masta Basımevi.
- Ayhan, V. (2011). "Bahreyn'de Arap Kışı: Şîilerin Demokrasi Mücadelesi", *Mülkiye Dergisi*, 35(272), 119-136.
- Azad, N. (2013). "Africa from the Perspective of Imam Khomeini and Ayatollah Ali Khamenei, Islamic Culture and Relations Organization", *African Special Issue*, 4-8.

- Azimi Dolatabadi, A., Seif, Z. (2017). "A Comparative Study on Yemen's Ansar Allah and Lebanon's Hezbollah Movements", *The Quarterly Journal of Political Thought in Islam*, 3(11), 99-126.
- Babacan, A., Yiğit, Ü., Tahiroğlu, M. (2013). Bahreyn İnsan Hakları Raporu 2013, MAZLUMDER Genel Merkez, Ankara.
- Bagherizadeh, A., Anoosheh, E., Askari Hesn, S, (2018, Autumn). "Structural Concepts A Framework for Analyzing Saudi Strategic Positions in the Middle East (With emphasis on Syria and Bahrain)", *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 7(3), 173-200.
- Bağlioğlu, A. (2006). "Din ve Mezhebi Esaslarla Yönetilen Lübnan ve Lübnan'daki Son Gelişmeler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 107-133.
- Bağlioğlu, A. (2008). "Lübnan'ın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebî Etkiler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 13-36.
- Balkan, S., Tiryaki, F. (2014). "İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 85-113.
- Baqeri, M., Basiri, M.A. (2015, Spring). "Investigating the Relation between Lebanon's Hezbollah with Islamic Republic of Iran's National Security from a Constructivist and Neo-Realistic Point of View", *Journal of Islamic Revolution Studies*, 12(40), 49-72.
- Barnes, T.J., Abrahamsson, C. (2015). "Tangled Complicities and Moral Struggles: the Haushofers, Father and Son, and the Spaces of Nazi Geopolitics", *Journal of Historical Geography*, 47, 64-73.
- Başaran, D. (2017, Ekim). "Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi: İran Özel Sayısı*, 1(2), 220-244.
- Baştürk, L., Torlak, F., Ziya, S., Akkaya, G. N., Küçükkeleş, M., Demir, Z. S. (2013). *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara.
- Bedirhan, Y. (2011). "Değişen Orta Asya ve Kafkaslarda Radikal Unsurların Yükselişi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 439-456.
- Benli Altunışık, M. (2007, Nisan). *Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları*, İstanbul: Tesev Yayınları.
- Benli, Y. (2013, Güz). "Şîî-Sünnî İlişkileri Çerçevesinde Irak'ta Sadr Ailesi", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2, 429-468.
- Bhutani, R. (2019). *Geopolitics to Geo-Economics to the New Era of Geo-Technology*, New Delhi: Centre for Joint Warfare Studies.
- Biçakçı, H. (2019, Ocak). "Bati Afrika Kentleşme Hareketleri İçinde Nijerya: Lagos Örneği", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 1-22.

- Bilge, S. (1958). “Jeopolitik”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13(3), 150-174.
- Bilgin, M. (2017). Afrika’da ABD Tipi Başkanlık Sistemi: Nijerya Federal Cumhuriyeti, S. Gökçimen. (Editör). *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri Başkanlık Sistemi: ABD, Arjantin, Azerbaycan, Brezilya ve Nijerya Örnekleri*, (2. Baskı). Ankara: TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 259-294.
- Blordi, M. (2006). “Saudi Arabia and Israel’s War against Hezbollah in Lebanon”, *Journal of Strategic Studies of the Islamic World*, 26, 94-103.
- Bodur, H. E. (2004). “Orta Asya’da Militan İslamcı Hareketler ve Vehhâbîlik”, *Dini Araştırmalar*, 7(20), 195-204.
- Bolat, G. (2016, Nisan). “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907-1909)”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*, 8(16), 327-350.
- Bozkurt, A. (2014, Mart). “Hizbullah’ın Lübnan’da Kuruluşu ve Popülaritesinin sebepleri”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7(XVII), 599-627.
- Bravo, I.B. (2005). “Tarihin sonu, İlerleme ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 125-138.
- Brzezinski, Z. (1997). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, New York: Perseus Books Group.
- Bulgur, N. (2017, February). “Meşrutiyet Devrimi Sürecinde İran’da Ulemânın Rolü ve Etkisi (1906-1911)”, *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 6(2), 06-19.
- Bulut, H. İ. (2004, Aralık). “İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII(2), 49-68.
- Bulut, H. İ., Gül, Ö. (2005, Bahar). “İmamiyye Şî’a’sında İlmu’l-İmam İnancı”, *Marife*, 5(1), 75-92.
- Büyükkara, M. A. (2011). “Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Husi Hareketi”, *Divan: Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, 16(30), 115-152.
- Cabbarlı, H., Abdullayeva, V. (2009, Ocak-Haziran). “Azerbaycan Dış Politikası’nın Temel Özellikleri (1991-2009)”, *21. YÜZYIL*, 77-92.
- Çağatay, N., Çubuku, İ. A. (1985). *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Çağlayan, H. (2016). *Müslüman Toplumlarda Mezhep Algısı ve Açmazları*, M. Evkuran (Editör), İslam’ın Hakikati ve Mezhep Sorunu. (1. Baskı), Ankara: Anadolu İlahiyat Akademisi Eğitim Yayıncılık, 271-289.
- Çağlayan, S. (2012). *Şîû Düşüncesinde İslamcılık: İran Mehdi’yi Beklerken*, İstanbul: Cinius Yayınları.

- Çakmak, C. (2005, Aralık). Yeni Anayasa Sonrasında Irak Parçalanır Mı?, Stratejik Rapor NO:11, İstanbul: TASAM Yayınları.
- Çelem, S. (2017, Temmuz-Aralık). “Şîa’nın Peygamber Kıssalarına İlişkin Rivayetlerde Ehl-i Beyt’e Atıfları-Kummî Tefsiri Özelinde”, *Dini Araştırmalar*, 20(52), 57-73.
- Çelik, A. (2005). “Fatımîler Devletinin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 433-453.
- Çelik, K. E. (2016). “İslam Devrimi Sonrası İran’da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış”, *Bölgesel Çalışmalar*, 1(1), 251-274.
- Çelik, M. (2017, Ağustos). Gözler Körfez’deyken Kulaklar Afrika’da Olmalı, <http://asem.org.tr/tr/publication/details/7127/>. (Erişim Tarihi:12.12.2019).
- Çelik, Ü. (2012). “İç Çatışmalar ve Dış Müdahaleler Arasında Lübnan”, *History Studies*, 4(1), 126-155.
- Cerrah, U. (2018, Mart). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Avrasya Jeopolitiğinde Yaşanan Değişimlerin Karadeniz Güvenliğine Etkileri, <http://kafkassam.com/wp-content/uploads/so%C4%9Fuksava%C5%9F.pdf>. (Erişim Tarihi:09.10.2018)
- Çevik, S. (2013). *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları, I. Baskı, Ankara.
- Chaboki, O. (2010, Winter-Spring). “Challenges of Iran-Azerbaijan Relations”, *Journal of Central Eurasia Studies*, 3(2), 63-84.
- Çiçekçi, C. (2015, Mart). İsrail’in Güncel Güvenlik Habitatı, ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi, No.24.
- Çiçekçi, C. (2017, 18 Ekim). İsrail’in Kürt Siyaseti ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi, BİLGESAM Analiz, No: 1375.
- Cicioğlu, F. (2008). Lübnan 2006, K. İnat., M. Ataman. (Editörler), *Ortadoğu Yıllığı 2006*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 151-182.
- Cingöz, M. (2019, Nisan). Yemen Krizinin Kökeni, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM), Analiz No: 231, Ankara.
- Çitlioğlu, E. (2015). İran’ı Anlamak, Ankara: Başkent Üniversitesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Bürosu, (sam.baskent.edu.tr/makaleler/İranianlamak.pdf).
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. M. Harmancı). İstanbul: Agora Kitaplığı. (Eserin orijinali 2004’de yayımlandı).
- Cohen, S. B. (1994). *Geopolitics in the New World Era: A New Perspective on an Old Discipline*, G.J. Demko., W.B. Wood. (Edited). Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21 Century, Boulder, Colo: Westview Press.
- Cohen, S. B. (2015). *Geopolitics: The Geography of International Relations*, Third Edition, Maryland: Rowman & Littlefield.

- Cornell, S.E. (2006). The Politicization of Islam in Azerbaijan, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, Washington.
- Daftary, F. (2006). Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler, (Çev. M. Atalan), **Kelam Araştırmaları**, 4(2), 139-158.
- Danış, F. (2016). 2006 Savaşı'ndan Günümüze Lübnan'daki Siyasi Tablo, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Analiz: 19.
- Dara, J., Babaie, M. (2016, Winter). "Reconsidering Ansarollah's Movement of Yemen in the Ground of Islamic Republic of Iran", **Quarterly Islamic Revelation Research**, 4(15), 129-150.
- Darvishi Setalani, F., Mohammadi, Ali. (2014, Autumn). "Political Reform in Bahrain (Roots, Processes and Achievement) 1999-2012", **Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World**, 3(11), 31-48.
- Davutoğlu, A. (2014). **Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, (102. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Defay, A. (2005). **Jeopolitik**, (Çev. İ. Yerguz). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. (Eserin orijinali 2005'de yayımlandı).
- Dehghani Firouzabadi, S. J., Khadiri Varik, K. (2013, Summer). "The Impact of Iraqi Kurdistan Geopolitics on Foreign Policy of the United States in Iraq (2003-2012)", **Quarterly Political and International Scientific and Research**, 5(16), 1-28.
- Dehshiri, M.R., Taheri, M. (2016, Summer). "Educational Diplomacy of the Islamic Republic of Iran in Central Asia", **Journal of Central Asia and the Caucasus Studies**, 22(94), 1-42.
- Demiray, M., İşcan, İ. H. (2008). "Uluslararası Sistemde Güvenlik Kavramının Değişimi Ekonomik Ve Jeopolitik Arka Planı", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 21, 141-170.
- Demircioğlu, A. (2014). "İbn Haldun'un Mukaddime'si Bağlamında Şiilik ve Alevilik", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 69, 153-166.
- Demirel, Ç., Aktaş, H. (2013, 11-12 Aralık). *Bölgesel Güvenlik Tehditleri: Afganistan'ın Pakistan Üzerindeki Etkileri*, V. Uludağ Uluslararası İlişkiler Konferansı, Tam Metin Kitabı, Bursa, s.433-454.
- Demirtepe, M. T. (2006). 6 Kasım 2006 Tacikistan Başkanlık Seçimleri: Rahmanov İktidarının Pekiştirilmesinde Yeni Bir Evre (Mi?), **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)**, 1(2), 162-179.
- Deren Ekici, K. (2013). **Jeopolitik Teoriler ve Küresel Jeopolitik**, H. Çomak, C. Sacaktar (Editörler). Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar, (1. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 419-455.

- Dikmen, Ö. (2017, Kasım-Aralık). “Kuzey Irak, İsrail’in Ne Tarafına Düşer?”, *Ortadoğu Analiz*, 9(83), 40-43.
- Dilek, K. (2007). “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, 2(1), 49-68.
- Dodds, K., Kuus, M., Sharp, J. (2013). "The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics, Dodds, K., Kuus, M., Sharp, J. (Edited), *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*, Farnham: Ashgate Publishing.
- Dodds, K. (2007). *Geopolitics A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Doğan, H. (2014). İran Siyasi Traihi, S. Tamçelik (editör). *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye- İran İlişkileri*, Ankara, Gazi Kitabevi, 3-59.
- Doğan, K. C. (2015). “Pakistan Ombudsmanı: Yapısal-Kurumsal ve İşlevsel Yönleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 6 (13), 145-157.
- Doğan, S. (2016- Aralık). Düşmandan Piyon Devlete: İran’ın Irak’a Nüfuzu, https://insamer.com/tr/dusmandan-piyon-devlete-iranin-iraka-nufuzu_448.html. (Erişim Tarihi:18.02.2019).
- Doğan, S. (2018, Temmuz). İran’ın Ortadoğu Siyaseti, İNSAMER, Araştırma 74.
- Domazeti, R. (2018, Ekim). Yemen Raporu: Çöken Devletin Enkazında Barışı Arayan Bir Halk, İNSAMER Araştırma 84, İstanbul.
- Dorakhshe, J., Muhammadi, A. (2012, Summer). “Reviewing the Impact of Religious Sense of Duty on Hizbulla’s Islamic Resistance in Lebanon”, *A Quarterly Scientefic Journal Islamic Revolution Research*, 1(1), 221-246.
- Dorj, H., Samiei Isfahani, A. (2018, Summer). “The Foreign Policy Approach of Iran toward Bahraini People’s Rising”, *Quarterly Islamic Revolution Studies*, 15(53), 63-80.
- Dorsey, J. M. (2019, 5 August). Saudi-Iranian Rivalry Polarises Nigerian Muslims, <https://www.thedailystar.net/opinion/global-affairs/news/saudi-iranian-rivalry-polarises-nigerian-muslims-1781878>. (Erişim Tarihi: 05.01.2020).
- Dugin, A. (2017). *The Rise of the Fourth Political Theory*, London: Arktos.
- Duman, B. (2017, Eylül-Ekim). “İran’ın Irak Politikası ve Temel Dinamikler”, *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 58-61.
- Ebrahimi, N. (2010, Spring). “Arab States Relation with New Iraq”, *Strategic Studies Quarterly*, 13(47), 123-150.
- Efegil, E. (2012, Aralık). “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz*, 4(48), 53-68.

- Efegil, E. (2013, Şubat). “Suriye ve Lübnan’ın Dış Politikalarını Etkileyen Faktörler”, *Ortadoğu Analiz*, 5(50), 90-101.
- Eivazi, M. R., Navazeni, A., Alimohammadi, F. (2017). “Iran’s soft power and Shiite political movements in the Middle East”, *Journal of Political Sociology of Islamic World*, 4(9), 1-28.
- Eker, S. (2011, Güz). “Orta Asya’nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 349-398.
- Ekhtiari Amiri, R. (2015). “Role of the Contradictory Identities in Preventing of Formulating of the Security Community in the Persian Gulf Region”, *Quarterly the Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 2(3), 1-21.
- Elçi, İ. H. (2019, Aralık). “İran Jeopolitiğinin Enerji Politikasına Etkisi”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 153-173.
- Elhan, N. (2019, Şubat). Hizbullah-İran İlişkileri, İran Araştırma Merkezi (IRAM), Perspektif.
- Elma, F. (2015, Temmuz-Aralık). “Azerbaycan’da Sovyet Sonrası Bağımsızlık Süreci: Demokrasiye Geçiş ve Devlet İnşasının İlk Yılları (1988-1993)”, *Yeni Türkiye*, 75, 190-201.
- Eltyaminia, R., Bagheri, A., Nikfar, J. (2016, Autumn). “Yemen Crisis: Survey of Contexts and Goals of External Intervenes Saudi Arabia and America”, *Journal of Strategic Research of Politics*, 5(18), 171-198.
- Epkenhans, T. (2015). “The Islamic Revival Party of Tajikistan: Episodes of Islamic Activism, Postconflict Accommodation, and Political Marginalization”, *Central Asian Affairs*, 2, 321-346.
- Erbaş, G. (2012). “Jeopolitik Kavramında Değişim: Karadeniz Jeopolitiği Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1(1), 135-146.
- Erdem, D. F. (2011, Mart). “ABD’nin Avrasya Stratejisi”, *21. YÜZYIL*, 27, 69-75.
- Erdem, G. (2018). “Lübnan’da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL’den Hizbullah’a”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, 49, 21-55.
- Erdem, S. (2013, Mayıs). Orta Asya’nın Kürtleri: Beluciler, Sahipkiran Stratejik Araştırmalar Merkezi (SASAM), http://sahipkiran.org/2013/05/09/orta-asyanin-kurtleri-beluciler/#_ftn5.
- Erdoğan, İ. (2013). “Farklılıktan Stratejik İşbirliğine Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, *OAKA*, 8(15), 20-44.
- Ergün, O. (2015). “Postmodern Jeopolitik ve Küresel Tasarının Eleştirel Çözümlemesi”, *TAAD*, 6(21), 405-443.
- Erkan, S. (2010). “İran’a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)”, *Akademik ORTA DOĞU*, 5(1), 91-116.

- Erkmen, S. (2010, Temmuz). “İrak’ta İşgal Sonrası Siyasal Yaşam ve 2010 Parlamento Seçimleri”, *Ortadoğu Etütleri*, 2(3), 107-145.
- Erman, K. (2017). “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(11), 394-420.
- Ersoy, E. (2016, Eylül-Ekim). “1905-1911 İran Anayasa Devrimi: İnkılap, İsyan ve İhtilal”, *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 10-13.
- Etaat, J., Ahmadi, I. (2015, Autumn). “The Geopolitical Analysis of Pakistan’s Relations with the Neighbors: The Tensions and Threats”, *Political International Researches*, 7(24), 1-24.
- Etefagh Far, F.S. (2009, Winter). “The Origin of the Tajikistan Civil War and the Role of the I.R.IRAN in Ending the Fighting”, *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 38(4), 23-38.
- Ezati, E.A., Golafrouz, M. (2013, Fall). “Iran’s Smart Strategy Power and the Role of Geopolitics in Its Advancement (Oil and Gas)”, *Journal of the Studies of Human Settlements Planning*, 8(24), 39-53.
- Fallah, R. (2012). “Islamism in the Republic of Azerbaijan: Nature and Perspective”, *Journal of 15 Khordad*, 9(32), 143-166.
- Fallah, R. (2016, Winter-Spring). “The Foreigner Policy of Republic of Azerbaijan; Multilateral Trade Mechanism”, *Azer Aran Research and Study Quarterly*, 15(44-45), 31-53.
- Fanid, N. (2014). “İran Anayasa Hukukunda Dini Azınlıklar”, *Avrasya Strateji Dergisi*, 4(1), 151-182.
- Fathi, M., Abdekhodaei, M., Shiravand, S. (2019). “Zhngan Code and Geopolitical Ties in Foreign Policy: The Case of the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia”, *Journal of Strategic Research of Politics*, 6(24), 125-156.
- Feierstein, G., Greathead, C. (2017, September). The Fight for Africa: The New Focus of the Saudi-Iranian Rivalry, Middle East Institute.
- Feyrahi, D. (2012). İran ve Orta Asya’da Dini Siyaset, M. S. Kafkasyalı (Editör), *Orta Asya’da İslâm*, Ankara, Türkistan, 593-615.
- Flint, C. (2006). *Introduction to Geopolitics*, New York: Routledge.
- Fukuyama, F. (1989, Summer). “The End of History?”, *The National Interest*, 16, 3-18
- Gallaher, C., and others. (2009). *Key Concepts in Political Geography*, London: SAGE Publications.
- Ganbarov, A. (2017, Bahar). “Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan’da Din-Devlet İlişkileri”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 101-126.

- Gasemi, M. A. (2010). "Efficient Actors in Future Iraq: Interests and Scenarios", *Strategic Studies Quarterly*, 13(1), 37-58.
- Gerçeksever, A. (2005). *Kayıp Kimlik Basra Körfezi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Gerger, H. (2012). *ABD, Ortadoğu, Türkiye*, 5. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap.
- Ghafoori, M., Davand, M. (2014). "Analyzing Pakistan's Government and Society Threats Against Security of the Islamic Republic of Iran", *Journal of Subcontinent Researches*, 6(18), 89 – 116.
- Ghafoori, M., Davand, M. (2015, Summer). "An Assessment and Analysis of the Extremist Islamic Threats in Pakistan against the National Security of the Islamic Republic of Iran (With Emphasis on the Role of the Islamic Revolution)", *Journal of Defense Policy*, 23(91), 51-72.
- Ghavam, S. A., Mohammad N. (2010, Fall). "Identity Crisis and Nation, State Cleavage in Globalization Era: Language & Religion Consequences on National Identity in Tajikistan and Kazakhstan", *Studies of International Relations Journal*, 3(12), 229-260.
- Gheibi Hajipour, N., Namdar, M. (2016). "The Effects and Reflections of Islamic Revolution of Iran in Nigeria", *Journal of Name Jamee*, 13(119), 69-92.
- Gholizadeh, S. E., Kaffash Jamshid, M. R. (2014). "The Challenges and Opportunities in Iran's Having Strategic Depth in the Republic of Azerbaijan", *Journal of Defense Policy*, 22(86), 139-172.
- Godarzi, M., Ebrahimi, F. (2018). "Geopolitical and Geo-Economical Position of the Strait of Hormuz in Iran's Regional Policy", *A Quarterly Journal World Politics*, 3(21), 103-124.
- Goldschmidt, A. Davidson, L. (2008). *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev. A. Güler). İstanbul: Doruk Yayınları. (Eserin orijinali 2007'de yayımlandı).
- Goli Zevarei, G. (2016). "Nigeria; Third Islamic State: Nigerian Shiites", *Dershai az Mektebe Islam* (ماهنامه درسهای از مکتب اسلام), 5(663), 40-47.
- Golkarami, A., Motaghi, A., Rabiee, H. (2018). "Geopolitical Explanation for Foreign Policy of Islamic Republic of Iran with an Emphasis on Geo-Economics Capabilities", *Researches in Geographical Sciences*, 18(49), 37-57.
- Golshani, A., Bagheri, M. (2012, Summer). "The Place of Lebanon Hezbollah in Deterrence Strategy of Islamic Republic of Iran", *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 4(11), 123-156.
- Gompert, D.C. (2013). *Sea Power and American Interests in the Western Pacific*, USA: RAND Corporation.
- Goyushov, A. (2008). "Islamic Revival in Azerbaijan", *Current Trends in Islamist Ideology*, 7, 66-82.

- Gökalp, Y. (2007). “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 55-93.
- Gökçe, M. (2008). “Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 177-209.
- Gölbaşı, H., Dever A. (2007). “Medeniyetler Çatışması Teorisi ve Dinler Çatışması “Kendini Gerçekleştiren Kehanet”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 53-66.
- Gregory, D. and others. (2009). *The Dictionary of Human Geography*, Massachusetts: Blackwell Publishing.
- Griffiths, M., O’Callaghan, T. (2002). *International Relations: The Key Concepts*, New York: Routledge, 120.
- Güçlüay, S. (2003, 29-31 Mayıs). *Dürziler*, 1. Orta Doğu Semineri, Elazığ, 415-420.
- Gün, M.S. (2012, Eylül–Ekim–Kasım–Aralık). “Yemen’de Arap Baharı”, *Yasama Dergisi*, 22, 120-140.
- Gündoğan, Ü. (2011). “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, *Ortadoğu Analiz*, 3(29), 93-99.
- Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi’nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi*, 2. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2008). “Türk Jeopolitiği (Ak Deniz’e bir kısarak, Hazara bir kartal başı gibi uzanan bu memleket)”, *21. Yüzyıl Dergisi*, 151-172.
- Günel, K. (2002). *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Güneş, E. (2019). “Şii Jeopolitiğinde Türkiye İle İran’ın Güç Mücadelesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(1), 57-88.
- Gürler, E. B. (2018, 18 Ekim). Yemen İllerinde Kirli Senaryolar, Uluslararası Gençlik Strateji Araştırma Merkezi (UGSAM), Dosya No: 17.
- Gürler, R. T. (2015, Ocak). IRAK: Mezhebi Çatışma Girdabında Bir Ülke, A.E. Dağ (Editör). *Ortadoğu Çatışmaları*, 1. Baskı, İstanbul: Pelikan Matbaası, 118-144.
- Hacısalihoglu, Y. (2006). “Kuramsal ve Kavramsal Bir Çözülme: Mekân-Güç-Çatışma ve Jeopolitik”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 47, 1-14.
- Hafeznia, M. R. (2006). *Principles and Concepts of Geopolitics*, Mashhad: Papoli Press, (In Persian).
- Hafeznia, M. R., Poor Aahmadi, Z., Booye, C. (2013, Winter). “Islamic Revolution of Iran and Occurance Iran’s New Geopolitic”, *Quarterly Pazuheshname-ye Enghelabe Eslami*, 2(5), 1-23.

- Hafeznia, M.R. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Cğrafyası*, (Çev. K. Dilek). Ankara: İraniyet Yayınları. (Eserin orijinali 2002’de yayımlandı).
- Hafeznia, M.R., Ahmadi, S.A. (2009, Spring). “The Geopolitical Impact of the Islamic Revolution of Iran on Shi’ite Communities Around the World”, *Quarterly Shiite Studies*, 1(25), 73-109.
- Hafeznia, M.R., Valigholizadeh, A., Ahmadypur, Z. (2009). “Study and Analysis of the Role of Population in Geopolitical Weight”, *the Journal of Spatial Planning*, 13(1), 126-163.
- Hakyemez, C. (2007, Bahar). “İmamiyye Şî’asında İsmet İnancı: İlk Tezahürleri, Teşekkülü ve İtikadîleşmesi”, *Marife*, 7(1), 167-192.
- Hakyemez, C. (2014). *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, 1.Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hakyemez, C. (2018). *Günümüz İran Şîiliğinde Mehdi Beklentisinin Siyasi Boyutu*, M. Tıraşcı., H. Özalp ve M. Çakır. (Editörler). Mehdilik Sempozyumu Bildirileri, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, 515-525.
- Halhalli, B. (2014). “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 75-96.
- Hamedi Khosroshahi, H. (2016, Summer-Autumn). “The Goals and Prospects of the Development of Relations between Azerbaijan and Israel”, *Azer Aran Research and Study Quarterly*, 15(46-47), 67-87.
- Haqqani, H. (2006). “Weeding Out the Heretics: Sectarianism in Pakistan”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 4, 73-89.
- Harati, M.J., Soliemani, R., Mousali, M. (2014, Fall). “A Comparative Study of the Pattern of Exporting Revolution in Iran and Russia”, *A Quarterly Scientific-Research Journal on Islamic Revolution*, 4(12), 99-114.
- Haruna Isa, K. (2018). “Sunni Literary Responses to the Spread of Shia Ideology in Northern Nigeria”, *Studies in African: Languages and Cultures*, 52, 113-130.
- Haruna Isa, K., Yakubu Adam, S. (2017). “A History of Shia and its Development in Nigeria: The Case-Study of Kano”, *Journal for Islamic Studies*, 36, 226-256.
- Harunoğulları, M. (2016). “Hazar Havzasındaki Jeoekonomik Mücadele ve Devletlerin Bölge Politikaları”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(25), 133-162.
- Harunoğulları, M. (2016, 13-14 Ekim). *Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve Türkiye*, TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, Ankara, 401-413.
- Hasaninasab, M. (2016). “The Identification of Stream of Radical Salafism in Nigeria”, *Journal of Name Jamee*, 13(119), 7-26.
- Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı.

- Hasanov, A. (2016). *Güney Kafkasya, Hazar-Karadeniz Havzaları ve Azerbaycan'ın Jeopolitiği*, (1. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hashemi, S. M., Farajirad, A., Sarvar, R. (2016). "A Study of the Effective Geopolitical factors of Iraq and their Impact on National Security of the Islamic Republic of Iran", *Quarterly Political and International Scientific and Research*, 8(28), 63-94.
- Hatami, A., Sharbati, V., Heydari, M. (2014). "Foreign Policy of Turkey in South Caucasia and its Conflict with Advantages of Iran and Russia", *Caucasus Specialized and Research Quarterly*, 81-103.
- Hatami, M. R. (2013). "Transformations in Bahrain the Challenges and Opportunities Facing the National Security of the Islamic Republic of Iran", *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 3(3), 1-25.
- Hatemi Rad, M. (20016, Winter). "Geopolitical position of Iran", *PAYAM Islamic Research Center Quarterly*, 81, 47-54.
- Haushofer, K. (1998). Why Geopolitik?, Ó Tuathail, G. , Dalby, S., Routledge, Paul. (Editeds), *The Geopolitics Reader*, New York: Routledge, 33-36.
- Haverluk, T. W., Beauchemin, K. M., Mueller, B. A. (2014). "The Three Critical Flaws of Critical Geopolitics: Towards a Neo-Classical Geopolitics", *Geopolitics*, 19, 19-39.
- Hazavei, S. M., Bavarian, F. (2016, Autumn). "Approach to the study of Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia viewpoints to Islamic Awakening issue (case study Bahrain Revolution)", *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(3), 165-189.
- Heffernan, M. (2000). *On the Orogons of European Geopolitics, 1890-1920*, D. Atkinson, K. Dodds. (Editors). Geopolitical Traditions: A Century of Geopolitical Thought, London: Routledge, 27-52.
- Hemati, M., Ebrahimi, S. (2018). "The Effects of Saudi Foreign Policy in Yemen on Iran's Role in the Middle East", *A Quarterly Journal World Politics*, 7(1), 227-251.
- Herwig, H.H. (2013). Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum, Gray, C.S., Sloan, G, (Editors). *Geopolitics, Geography and Strategy*, New York: Routledge, 218-242.
- Heshmati, B. (2015). "From Atheism to Multiculturalism; bases of Religious Policy Ruling on Republic of Azerbaijan", *Azer Aran Research and Study Quarterly*, 13(40-41), 27-43.
- Hlihor, C. (2014). *Geopolitics: From a Classical to a Postmodern Approach*, Palermo: Italian Academic Publishing.
- Hosseinzade, N. (2014). "Trans-Regional Challenges Facing Central Asian Muslims", *Regional Studies Journal*, 13(2), 71-94.
- Hüseyinli, G. (2001). "Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler", *Avrasya Dosyası: Azerbaycan Özel*, 7(1), 161-176.

- Huntington, S. P. (2004). *The Clash of Civilizations?*, Mingst, K.A., Snyder, J. L. (Edited). Essential Readings in World Politics, New York: W.W.Norton & Company, 165.
- Husseini, S. H. (2016). "The History and Condition of Muslims and the Nigeria's Shiites (From the Emergence of Islam to Before the Islamic Revolution of Iran)", *Journal of Name Jamee*, 13(119), 93-104.
- Iraq Systematic Country Diagnostic. (2017, February 3). World Bank Group: Report No. 112333-IQ.
- Ismailov, E., Papava, V. (2010). *Rethinking Central Eurasia*, Washington: The Central Asia-Caucasus Institute.
- Ispahani, F. (2017). "Pakistan's Descent into Religious Intolerance", *Current Trends in Islamist Ideology*, 21, 69-86.
- Ispahani, F. (2013). "Cleansing Pakistan of Minorities", *Current Trends in Islamist Ideology*, 15, 57-67.
- İlhan, S. (2002). "Jeopolitik Kavramı ve Unsurları", AVRASYA Dosyası: *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 318-322.
- İnat, K., Kurt, V., Yegin, A., Gürler, R. T., Özdemir, Ö. B., Özdemirci, A. S., Akdoğan, İ. (2016, Ocak). İran-Suudi Arabistan Rekabetinin Bölgesel Yansımaları, SETA Analiz, Sayı: 148.
- İpek, V. (2017, Eylül-Ekim). "Afrika'da Bir Asyalı: İran", *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 43-45.
- İsmail Duman, T. (2018). "Dış Aktörlerin Rekabetinin Gölgesinde Lübnan: Saad Hariri'nin İstifa Süreci", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 139-161.
- İşcan, İ. H. (2004, Yaz). "Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları", *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 47-79.
- İşcan, M. Z. (2018). "Şii-Sünnî İlişkileri: Çatışmaya Giden Süreç", *Journal of Islamic Research*, 29(2), 241-56.
- Jaafarinejad, M. (2017, Autumn). "Multi-Aspect System of Power of Islamic Republic of Iran in Lebanon", *Journal of Political International Researches*, 9(32), 177-200.
- Jabbari, V. (2010). *The Shi'ite of the Republic of Azarbaijan*. Qum, Shia Studies Press.
- Jahangiri, S., Athari, S. A. (2018). "Investigating the Impact of Iran's Geopolitical Position on Foreign Policy (before and after the Islamic Revolution)", *Quarterly Journal of Political Strategy*, 2(3), 55-77.
- Javadi Arjmand, M.J., Beidollahkhani, A., Rezayizadeh, P. (2012, Autumn). "Geostrategic Analysis of Iran-Pakistan Relations with Focus on Security Factor", *Journal of Subcontinent Researches*, 4(12), 51-76.

- Javadi Arjomand, M. J., Fallahi, E. (2016). "Comparative examination of Turkish and Iranian foreign policy in South Caucasus With an Emphasis on Azerbaijan and Armenia", *Central Eurasia Studies*, 8(17), 211-228.
- Javdani Moqaddam, M. (2012, Summer). "New Geopolitics of Shiism in The Middle East and Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran", *Geopolitics Quarterly*, 2(26), 29-62.
- Jones, M., Jones, R., Woods, M. (2004). *An Introduction to Political Geography: Space, Place and Politics*, London: Routledge.
- Kabadayı, T. (2007). "Tarih Bitti Mi?", *Felsefe ve sosyal bilimler Dergisi*, 4, 103-112.
- Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Kafkasyalı, M.S., Tacibayev, R. (2012). "Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 239-266.
- Kamran, H., Gholami, B., Yari, E., Khaledi, H. (2009, Spring). "Geography and National Power in the Iran", *Journal of Geographical Sciences*, 13(16), 5-28.
- Kamran, H., Mottaghi, A., Mirahmadi, F., Gholami, B. (2015). "The Influence of Iranian Islamic Revolution on Pakistani Shiites Based on Diffusion Theory", *Journal of Geography*, 11(37), 70-95.
- Kaplan, U. (2015). Uluslararası Politikada Vehhâbîlik, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karaağaçlı, A. (2011, 06 Mayıs). Pakistanda Uluslaşma ve Kimlik Sorunu, http://www.bilgesam.org/incele/82/-pakistan%E2%80%99da-uluslasma-ve-kimlik-sorunu/#.XYORxX9S_IU. (Erişim Tarihi: 14.03.2019).
- Karaağaçlı, A. (2014, Nisan). *Orta Asya'da Bir Güvenlik Sorunu: Tacikistan'ın Bedahşan Bölgesindeki Köktenci Hareketler*, H. Çomak., A. Gökalp Kutlu. (Editör). Uluslararası Güvenlik Kongresi Bildiriler Kitabı, 8-9 Ekim 2013, Kocaeli, 1037-1051.
- Karabulut, B. (2013). *Uluslararası İlişkilerde Anahtar Kavramlar Serisi 1; Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik*, Ankara: Barış Kitap Basım Yayın.
- Karamzadi, M., Khansari Fard, F. (2017, Winter-Spring). "Explanation of Areas of Integration in Relations between Iran and Azerbaijan and its Challenges (1991-2014)", *Journal of Central Asia and the Caucasus Studies*, 10(1), 171-188.
- Karim, U. (2017, Kasım). İran-Pakistan İlişkilerinin Son Durumu, İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), Ankara.
- Karimi, J., Hamidi A.R., Hamidi, H.R. (2011). "The effect of the Islamic revolution of Iran on Shi'ite geopolitics", *Quarterly Islamic Social Studies*, 91, 157-181.
- Kartal, F. (2016). "İran İslâm Devrimi: Aykırı Bir Devrimin Arka Planı", *Doğu Batı*, 79, 161-182.

- Kaviani Rad, M. (2008). "Political Regionalism in Iran: the Case of Iranian Baluchestan", *Quarterly Strategic Studies*, 10(1), 89-121.
- Kaviani Rad, M., Maldari, H. (2018, Winter). "The Impact of Geopolitical Situation on the National Strategy (Case Study: South East Iran)", *Human Geography Research Quarterly*, 49(4), 841-855.
- Kaya, F. (2017). "Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye Jeopolitiği ve Dünya Siyasetindeki Yeri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 1-14.
- Kaya, İ. (2019). Lübnan'daki İslâmî Hareketler, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi (SDAM), İstanbul.
- Kaya, T. (2007). "Immanuel Wallerstein: Eserleri Çerçevesinde Entelektüel Gelişimi", *Sosyoloji Dergisi*, 3(14), 101-118.
- Kaya, T. (2018). Immanuel Wallerstein, Bir Tarihsel Sosyal Bilimci, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43, 46-65.
- Kaymal, C. (2017, "Haziran). Şî'a'da İmamet Meselesi ve Egemenlik", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 172-195.
- Kazı, A.K. (2014). Zeydi Fıkhnın Gelişimine Dair Notları, (Çev: K. Demirci), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 209-218.
- Kazımlı, E. (2018). Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Pages_from_karadenizkafkaskong_pdf_9d8f1acf-2ae7-4c72-bea0-33b8b232aacc.pdf. (Erişim Tarihi: 09.02.2019).
- Kelkitli, F.A. (2017, Bahar). "Azerbaycan-Türkiye-İran Üçgeni: Politik Sorunların Gölgesinde Ekonomik İşbirliği Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, 53, 71-98.
- Kelly, P. (2016). *Classical Geopolitics: A New Analytical Model*, California: Stanford University Press.
- Keskin, A. (2007, Mayıs). "İran-Suudi Arabistan İlişkileri ve Şîi Jeopolitiği", *Stratejik Analiz*, 8(85), 70-78.
- Keskin, A. (2008). *Şîi Jeopolitiği ve İran*, M. Tuncel (Hazırlayan). Hedef Neden İran? Ortadoğuda Güç Savaşları. 1. Baskı. İstanbul. Etkileşim Yayınları, 29-76.
- Keskin, Y. B., Serbestoğlu, İ. (2017). *Siyaset-Mezhep İlişkisine Dair Teorik Bir Çalışma: 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Bahreyn Krallığı Örneği*, Z. Gölen-İ. Serbestoğlu, (Editörler). Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler 2. Cilt, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Keskioğlu, O. (1964). *İslam Dünyası: Dün ve Bugün*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Ketabi, M., Dehghan, Y., Heidari, S. (2013, Autumn). "A Study of Politicao-economic Relations of Iraqi Kurdistan with Turkey and its Impact on Iran's Foreign Policy", **Quarterly Political and International Scientific and Research**, 5(17), 1-34.
- Khajehsarvi, G. R., Rahmani, M. (2012). "Iranian Islamic Revolution and Shiite Political Discourse in Iraq", **A Quarterly Scientific – Research Journal of Islamic Revolution**, 1(3), 29-58.
- Khajesarvi, G., Rahmatipor, L. (2018, Winter). "Constructionist Approach Towards the Islamic Republic of Iran's Foreign Policy Developments in Bahrain", **A Quarterly Journal World Politics**, 6(3), 181-207.
- Khajesarvi, G., Shahraki, H. (2012, Summer). "Islamic Revolution of Iran and Islamic Awakening in Yemen with an Emphasis on Alhouthi Movement", **Quarterly Islamic Revelation Research**, 1(1), 185-220.
- Khazri, E., Safavi, S. H., Parhizkar, A. (2015). "An Investigation of the Reasons for Conflict between Iran and Saudi Arabia (The Case Study Conflicts in Iraq, Bahrain, and Yemen)", **Quarterly Political and International Scientific and Research**, 7(23), 179-203.
- Kılıç, D. (2008). "Ortadoğu'nun Dinî Jeopolitiği ve Günümüze Yansımaları Üzerine Bir Deneme", **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13(1), 65-86.
- Kılıç, S. (2002). "İran'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti), A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XX(32), 143- 161.
- Kıran, A. (2015, Haziran). "Mezhebi Rekabet mi, Mezhep Savaşları mı?", **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3(1), 171-191.
- Kocakenar, M. (2015). Amerikan Dış Politikasında Jeopolitik Teoriler ve Pratikler, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/amerikan_d%C4%B1%C5%9F_politikas%C4%B1nda_jeopolitik_teoriler_ve_pratikler.pdf_bbb8f41e-d1bd-47e0-9202-38be4882d7b8.pdf (Erişim Tarihi: 10.11.2018).
- Koohkan, A. (2015). "ISIS Terrorist Group in Central Asia: Contexts of Rising", **Journal of Political Research in Islamic World**, 5(3), 185-207.
- Koolae, E., Asadi Kia, B., Rava, S. (2017). "The Obstacles and Factors Impeding the Expansion of Relations between Azerbaijan Republic and Israel", **Political International Researches**, 8(29), 1-30.
- Koolae, E., Osuli, Q. (2013). "How to Change the Securitized Relationship between Iran and the Azerbaijan Republic", **Central Eurasia Studies**, 5(11), 75-94.
- Köprülü, N., Ebre, İ. S. (2013). "Lübnan'da Çoklu Güç Paylaşımı ve Ortaklıkçı Demokrasi Zemininin Arap Ayaklanmaları Sonrası Geleceği", **Akademik ORTA DOĞU**, 8(1), 1-23.
- Korkmaz, Y. (2016, Mart). Irak'ta Şii Gruplar ve Siyasete Etkileri, https://insamer.com/tr/irakta-sii-gruplar-ve-siyasete-etkileri_274.html

(Erişim Tarihi: 11.02.2019).

Köse, H. H. (2015, October). “Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi:2003-2012 Dönemi”, *The Journal Of Europe - Middle East Social Science Studies*, 1(2), 53-89.

Kösebalaban, H. (1998). “Japon Grand Stratejisi: Yirminci Yüzyıl Japon Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 5, 57-98.

Koulaie, E. (2005, Spring). “Sources of Islamic Fundamentalism in Central Asia”, *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 67, 201-224.

Kuduoğlu, A. (2018). “İran’da Musaddık Dönemi: 1951-1953”, *İran Çalışmaları Dergi*, 2(2), 37-62.

Kürşad Karacagil, Ö. (2014, Güz). “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devletinin İran’la İttifak Kurma Arayışları”, *OTAM*, 36, 95-116.

Kurt, V. (2015, Aralık). “Devrim”den Askeri Müdahaleye Yemen, SETA Analiz, Sayı: 144.

Kurt, V. (2019, Mart). “Arap İsyanları Sonrasında Ortadoğu’da Vekâlet Savaşları: Yemen Örneği”, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 307-326.

Kuşoğlu, B. (2013, Ocak-Şubat-Mart-Nisan). “Lübnan Sedir Devrimi’nden Arap Baharı’na”, *Yasama Dergisi*, 23, 102-117.

Kutlu, S. (2013). *Müslümanlar Arasında Barış Tehdit Eden Mezhep Çatışmasının Temel Dinamikleri ve Çözüm Yolları*, Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyum, I, Konya, 169-195.

Kuzmin, V.A. (2018). Orta Doğu’da Suudi Arabistan’la İran arasındaki Cepheleşme: Suriye ve Yemen’deki Çatışmalar Örneği: N. Açıkan (Çeviri), *International Journal of Kurdish Studies*, 4/1, 288-293.

Lacoste, Y. (2007). *Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi*, (çev. İ. Akça). İstanbul: NTV Yayınları, (Eserin orijinali 2006’da yayımlandı).

Lotfizadeh, A., Salehi, M. (2018). “Opportunities, Mechanisms and Strategic Context of the Sustainable Development of Iran’s Relations with the Central Asian Muslim Network in the Decade”, *Journal of Political Studies of Islamic World*, 7(25), 101-119.

Macey, J.R., Miller, G.P. (1992). “The End of History and the New World Order: The Triumph of Capitalism and the Competition between Liberalism and Democracy”, *Cornell International Law Journal*, 25(2), 277-303.

Mackinder, H.J. (1996). *Democratic Ideals and Reality*, Washington: National Defense University Press.

Mahan, A.T. (1957). *The Influence of Sea Power on History, 1660-1783*, (New York: Hill and Wang, 1957) (original copyright A. T. Mahan, 1890).

- Mahkoei H., Bavir, H. (2016, Summer). "Shia's Geopolitics and Its Role in Relations Between Shiite Iran and Pakistan", *A Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 5(2), 207-231.
- Mahmoudi, M., Latifov, J. (2015, Spring). "The Role of Islam in Relations between Iran and the Nations of Central Asia", *Studies of International Relations Journal*, 9(29), 43-82.
- Malakoutian, M. (2004, Spring). "An Introduction to the Political Geography and Strategic Importance of Iran", *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 63, 203-221.
- Malmgren, P. (2015). *Geopolitics for Investors*, USA: The CFA Institute Research Foundation.
- Mamadouh, V.D. (1998). "Geopolitics in the Nineties: one Flag, Many Meanings", *GeoJournal*, 46, 237-253.
- Mammadov, H. (2013). "Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-İran İlişkileri", *OAKA*, 8(15), 45-71.
- Mansfield, P. (2012). *Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Ü.H. Yolsal). 1. Bskı, İstanbul: Say Yayınları. (Eserin orijinali 1991'de yayımlandı).
- Maraş, H. (2017). "İslami Söylemli Terörizmin Nijerya'ya Yansımaları: Boko Haram Terör Örgütünün İncelenmesi", *Turkish Studies*, 12(3), 441-466.
- Masoudnia, H., Majidinejad, S.A., Alishahi, A. (2017, Summer). "Clarifying Salafism Related Threats on National Security of The Islamic Republic of Iran in both terms of Hard and Soft Dimensions", *Journal of Strategic Research of Politics*, 6(21), 97-126.
- Mehrnia, S. (2013). "The Goals, Tools and Methods of Iran's Cultural Presence in Africa, Islamic Culture and Relations Organization", *African Special Issue*, 10-18.
- Meinig, W.D. (1956). "Heartland and Rimland in Eurasian History", *The Western Political Quarterly*, 9(3), 553-569.
- Memmedli, M. (2018). "Tacikistan'da İç Savaş", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 63, 669-683.
- Michael, M. (2008). *US Grand Strategy and Central Asia: Merging Geopolitics and Ideology*, Oslo: Norwegian Institute for Defence Studies.
- Milani, M.M. (2004). Humeyni'den Hamaney'e, Velayet-i Fakih Kurumunun Değişimi, (çev. F. Topaloğlu), *D. E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX, 189-210.
- Mirahmadi, M., Ahmadvand, M. (2015). "Identity and Intellectual Foundations of Ansarullah Movement", *the Quarterly Journal of Political Thought in Islam*, 1(2), 154-165.
- Mohammadi, H.R., Ahmadi, E. (2017, Winter). "Two-level Analysis of the Divergence Geopolitical Iran and Pakistan (Scenario of Relations Future Explained; an Array of Solutions Based on the Convergence)", *Journal of Strategic Research of Politics*, 5(19), 129-156.

- Moharamkhani, F., Hayderi, M., Abedi, A. (2016.). "Investigating the Role of Iran in Shiite Revival in the Republic of Azerbaijan", *Caucasus Specialized and Research Quarterly*, 1, 28-65.
- Mojtahedzade, P. (2002). *Political Geography and Geopolitic*, Tehran: Samt Press. (In Persian).
- Mojtahedzadeh, P., Hossainpour, R., Karimipour, Y. (2008). "An Analysis of the Overlapping Areas of Geopolitical Realities in the Foreign Policies of the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan", *The Journal of Spatial Planning*, 12(10), 213-255.
- Momeni, M.R., Rahimi, O. (2018). "Iran-Israel Confrontation and Its Impact on the Expansion of Israel and Azerbaijan Political-Security Relations", *Central Eurasia Studies*, 10(21), 415-431.
- Monavari, A., Rostami, B. (2017, Summer). "Rebuilding the Arab-American Alliance to Confront the Gulf Security Threats", *A Quarterly Journal World Politics*, 6(2), 185-210.
- Moosavi Dehmardi, S. M. (2016, October-January). "The History of Relations Between Iran and Saudi Arabia ever since Reza Shah (the Cycle of Competition and Confrontation)", *Quarterly the Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 3(9), 71-93.
- Morady Kelardeh, S. (2017). "Specify of Saudi Arabia's Foreign Policy Toward Excommunicative Terrorism in Iraq and Syria", *Political International Researches Quarterly*, 9(30), 89-134.
- Motalebi, M. (2018). "Capacity Investigation of Ansarollah of Yemen in the Regional Deepening of the Islamic Republic of Iran", *Journal of Defense Policy*, 26(101), 103-132.
- Mottaghi, A. (2013). "Geopolitical Analysis of the Power Items of the Islamic Revolution in the Islam World", *A Quarterly Scientific-Research Journal on Islamic Revolution*, 3(6), 17-48.
- Muovehdi, Qomi, M. (2009). "Survey of Islamic Republic of Iran's Relation with African Countries", *Africa Reaserch*, 1(1), 65-96.
- Muran, A. (2013, Haziran). Hizbullah Devlet Olan Örgüt, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Özel Rapor 16.
- Murinson, A. (2014). "The Ties between Israel and Azerbaijan, The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Bar-Ilan University", *Mideast Security and Policy Studies*, No. 110, Israel.
- Murtezevi, M. (2016, 26 January). The Light of Islam in Africa's Iran, <https://www.hamshahrionline.ir/news/32292> نور-اسلام-در-ایران-آفریقا/ (Erişim Tarihi: 02.01.2020).

- Mutghizadeh, Z. (2017). *Shiite Political Geography of the Persian Gulf Region*, Qom(Iran): The Institute for Shiite Study.
- Nabizadeh, M., Mader Shahi, H. (2013, 3 November). A Study of Abraham Zaczaki's Promotional Practices in Spreading Shiism in Nigeria, <http://pmbo.ir/87a-799.aspx>. (Erişim Tarihi:28.12.2019)
- Naderi, A. (2012). "Neo-Mackinderism and Shia' Rimland Theory", *Semi-Annually Religion & Communication Journal*, 18(40), 177-207.
- Nadir Çetin, B. (2016, Nisan). "Küresel şirketlerin Jeopolitik Etkisi", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19 (1), 34-73.
- Najafi, F., Masoudnia, H., Emamjomehzadah, S. J., Nassaj, H. (2017). "The Position of Shiite Groups in Political System of Iraq after Saddam's Regime (2003-2015)", *Journal of Revolution Studies*, 14(48), 91-108.
- Najafsayyar, R., Alipour, A. (2013, Fall). "Systematic Massacres of Shia Muslims in Pakistan (Reasons, Aims, Players)", *Quarterly Horizons of Security*, 6(20), 109-136.
- Nasr, V. (2006). *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, New York: Norton.
- Nasr, V. (2004). "Regional Implications of Shi'a Revival in Iraq", *The Washington Quarterly*, 27(3), 7-24.
- Nejat, S.A. (2015, Winter). "Iran's Foregin Policy Approache to New Development in the Middle East", *The Journal of Politics*, 1(4), 61-76.
- Niakoe, S. A., Sotoudeh, A. (2016, Winter). "The Strategy of Saudi Arabia Against the Islamic Revolution in the Civil Wars of Syria and Iraq", *A Quarterly Scientific-Research Journalon Islamic Revolution*, 4(17), 95-110.
- Niakouee, S.A., Moradi Kellardeh, S. (2015). "Regional Competition in Iraq", *Quarterly Foreign Relations*, 7(25), 121-168.
- Niray, N., Deniz, D. (2010). "İran İşlam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VI(2), 1-32.
- Nourzhanov, K., Bleuer, C. (2013). *Tajikistan: A Political and Social History*, Australia: The Australian National University.
- Nugraha, A. (2015). "Neo-Eurasianism in Russian Foreign Policy: Echoes from the Past or Compromise with the Future?", *Journal of Global & Strategis*, 9(1), 95-110.
- Okçuoğlu, İ. (2009). *Emperyalist Küreselleşme ve Jeopolitika*, 1. Baskı, İstanbul: Ceylan Yayınları.
- Okyar, O. (2014). "İran'da Apolitik Olmak", *Akademik ORTA DOğU*, 9(1), 75-94.

- Omidi, A., Kheyri, M. (2017). "The Azerbaijan and Zionist Regime relationship and its Implications on National Security of Iran", *Strategic Studies Quarterly*, 19(3), 137-158.
- Owens, M.T. (1999, Autumn). "In Defense of Classical Geopolitics", *Naval War College Review*, 52(4), 59-76.
- Önger, S. (1963). "Siyasi Coğrafya ve Jeopolitik", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(18), 301-316.
- Örmeci, O. (2015, 7 Ocak). Siyasal Sistemler: Nijerya, <http://politikaakademisi.org/2015/01/07/siyasal-sistemler-nijerya/>. (Erişim Tarihi:16.12.2019).
- Ótuathail, G. (1996). *Critical Geopolitics*, London: Routledge.
- Ótuathail, G. (1994). "Critical Geopolitics and Development Theory: Intensifying the Dialogue", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19(2), 228-233.
- Öz, M. (1989). "Dürzilik", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7-8-9-10, 485-518.
- Öz, M. (2000). "Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiyye", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 43-58.
- Özarslan, S. (2005). "Şî'a'nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları", *Kelam Araştırmaları*, 3(1), 41-60.
- Özdaşlı, E. (2017, Yaz). "İsrail'in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya", *Bilig*, 82, 175-200.
- Özdoğan, T. (2016, Ocak). İran'da Devrim İdeolojisi ve Dış Politikaya Etkisi: İran'ın Suriye Politikası, Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırma Merkezi (ERUSAM).
- Özel, C. (2013). *Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Sorunlar ve Bu Sorunların Uluslararası Güvenliğe Etkileri*, R. K. Karaca, (Editör). Asya'da Güvenlik Sorunları ve Yansımaları, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 129-157.
- Özer, B. (2018). Bahreyn'deki İslami Hareketler, http://sdam.org.tr/image/foto/2018/09/17/bahreyndeki-islamihareketler_1537176421.pdf. (Erişim Tarihi:16.04.2019).
- Özey, R. (1998). *Jeopolitik ve Jeostratejik Açından Türkiye*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Özey, R. (2016). *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasal Coğrafya*, (12. Baskı). İstanbul: Aktif Yayıncılık.
- Özkan, İ. (2018, 24 Eylül). Yemen Dosyası, Uluslararası Gençlik Strateji Araştırma Merkezi (UGSAM), No: 2, Ankara.
- Özkaya, Ö. (2011). *Nasıl Darbe Yapılır?*, İstanbul: Paradoks Kitap.

- Özsavaş Atay, S. (2016). “Klasik Jeopolitik Yaklaşımlar ve Eleştirel Jeopolitik Söylem”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 144-155.
- Öztürk, H. (2015). Boko Haram’ın Gölgesindeki Nijerya Başkanını Seçti, Bilge BİLGESAM Analiz, No: 1200.
- Öztürk, M. (2005). “1979 İran Devrimi’nin Bölge ve Dünya Dengeleri Üzerindeki Tesirleri”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-19.
- Öztürk, O. M.(2004). *Dış Politikada Kriz Yönetimi*, Ankara: Odak Yayınları.
- Öztürk, S. (2018, Haziran). “Ortadoğu’daki Gelişmeler Çerçevesinde Mukteda El Sadr ve Hareketinin Irak’ta Yükselişi”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 57-71.
- Öztürk, S. (2019, Mart). Son Dönem İsrail-Körfez Ülkeleri Yakınlaşması, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM), Bakış No:81, Ankara.
- Öztürk, S. (2019). “Nedenleri ve Sonuçları Bağlamında Yemen Savaşı”, *Avrasya Etüdleri*, 25(53), 83-98.
- Öztürk, T. (2013). İşgalin 10. Yılında Irak: “ABD’nin Çekilmesi Sonrası Irak’ın Dâhili ve Harici Siyaseti”, TASAM Stratejik Rapor NO: 49.
- Panahi, A., Amiri, E. (2015, Summer). “The Effect of Israel Presence in Azerbaijan Republic on National Security of Iran”, *Journal of Political Research*, 5(13), 30-62.
- Pande, A. (2011). “Islam in the National Story of Pakistan”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 12, 37-51.
- Partovi, A., Moussavi, M. R. (2014, Autumn). “America and Saudi Arabia’s Role in anti-Shiite Violence in Pakistan after the Islamic Revolution of Iran”, *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 3(11), 11-30.
- Paşa, E. (2012). *Azerbaycan’da Etnik Gruplar ve Dış Politikaya Etkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pasha Gasemi, A. (2006). “The 33-day War and the Regional Status of Iran”, *Journal of Strategic Studies of the Islamic World*, 26, 80-93.
- Pew Forum on Religion & Public Life. (2009, October). A Report on the Size and Distribution of the World’s Muslim Population, <http://pewforum.org/docs/?DocID=450> (Erişim Tarihi: 20.04.2019).
- Peyrouse, S., Ibraimov, S. (2010). “Iran’s Central Asia Temptations”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 10, 87-102.
- Piri Sarmanlu, A. (2016). “Persian Gulf Geopolitics: Threats and Opportunities for the Islamic Republic of Iran”, *International Journal of Nations Research*, 1(2), 1-7.
- Pishgahifard, Z., Nusrati S., Bazdar S. (2015, Spring). “The Shiite Geopolitics and Iran’s Seeking Territory in Eastern Mediterranean Region”, *Journal of Shiite Studies*, 13(1), 7-29.

- Pourghasemi, S. M., Noshaddel, R., Shabani, A. (2016). "The Study Management of Status of Border Common Source in Convergence Between Countries in Persian Gulf", *The Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 3(9), 113-140.
- Qorbani Sheikhneshin, A., Qadimi, A. (2012, Spring). "Strategic Study of US Foreign Policy in Iraqi Kurdistan and National Security of the Islamic Republic of Iran", *Scientific Research Journal of Rahbord*, 21(62), 55-82.
- Rafie, H. (2016, Winter). "Impact of Wahhabi Influence in Pakistan onto Relations with the Islamic Republic of Iran", *Studies of International Relations Journal*, 8(32), 177-211.
- Rahbar, A., Nejat pour, M., Yazdan Panah, M., (2016, Autumn). "Assessment of Geopolitical Theory Shia Islamic Republic of Iran's Foreign Policy", *The Islamic Revolution Approach*, 10(36), 21-40.
- Ranjbar, M. (2016). "Analysis of the Regional Dimensions of the Israeli Wars Against Hezbollah and Hamas Based on the Balance of Power Approach", *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 6(3), 77-99.
- Rashydi, A., Shahghale, S. (2012, Summer). "Intellectual Roots of Pakistani Taliban's Opposition against Shia", *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 1(2), 93-112.
- Retaillé, D. (2002). "Tarihte Jeopolitik", *AVRASYA Dosyası: Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 22-40.
- Richard, M. (1997). *Political Geography: A New Introduction*, London: Macmillan Press.
- Rouhi, N. (2014). "Zionist Regime Strategy in Iraqi Kurdistan and Its Security Implications on the Islamic Republic of Iran", *Quarterly Horizons of Security*, 7(24), 107-150.
- Roy, O. (2000). *The Foreign Policy of the Central Asian Islamic Renaissance Party*, Council on Foreign Relations: New York.
- Rubin, M. (2014). Azerbaijan's Iran Problem, American Enterprise Institute for Public Policy Research, No. 1, 1-7.
- Sadeghy, S., Maraby, M., Eksa, N. (2016). "Iran-Iraq: A Strategic View of Bilateral Relations", *International Relations Research Quarterly*, 6(22), 129-162.
- Sajadi, A. (2011, Fall). "The Periphery Plan and Azerbaijan Coopertation with Israel", *Political Science Quarterly*, 16, 133-153.
- Salim, M. N., Hossainzadeh, H. (2017, Spring). "The Interaction of the Islamic Revolution of Iran and Shiite Geopolitics in the Middle East", *Islamic Revolution Researches*, 6(20), 217-232.
- Samiee, A., Mohamadi Azizaabadi, M., Nikfar, J. (2017). "Geopolitic Identity and its Impact on Security Strategies of Iran-Saudi Arabia in the Yemeni Crisis", *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 5(2), 1-27.

- Sanaie, A. (2016). "The Impact Of The Events In Bahrain After The Islamic Awakening On The Structure And The Political-Security Policies Of The (P)GCC", *International Relations Research Quarterly*, 6(19), 87-111.
- Sandıklı, A. (2011, Ocak). Jeopolitik ve Türkiye: Riskler ve Fırsatlar, Rapor No: 27, İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Sandıklı, A. (2015). *Türkiye'nin Jeopolitiği Yumuşak Güç Savaşları ve Terörizm*, İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Sandıklı, A., Emeklier, B. (2012, Ocak). Kaos Senaryolarının Merkezinde İran, Bilgesam Yayınları, Rapor No: 40.
- Sarı, M. A.(2010). "Tarihin mi Sonu Yoksa İdeolojilerin mi?", *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 14, 61-84.
- Sarı, U.Ç. (2019, 19 Ağustos). Nijerya'da İran usûlü Şîî fitnesi, <http://www.gercekhayat.com.tr/afrika/nijeryada-iran-usulu-sii-fitnesi/>. (Erişim Tarihi:08.01.2020).
- Sariahmetoğlu, N. (2000). "Azerbaycan'a İslamiyetin Geri Dönüşü", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, 365-372.
- Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sarıkaya, Y. (2012, Kasım). Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür, Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), Rapor No: 2.
- Sayadi, H., Sanaei, A. (2017, Fall). "Geopolitical Factors Affecting Iran's Foreign Policy from West to East with an Emphasis on Russia Between 1991 and 2016", *Studies of International Relations Journal*, 10(39), 83-117.
- Scott, D. (2012). "US Strategy in the Pacific–Geopolitical Positioning for the Twenty-First Century", *Geopolitics*, 17, 607–628.
- Sedgwick, M. (2012). Occult Dissident Culture: The Case of Aleksandr Dugin, Menzel, B., and others, (Edited), *The New Age of Russia Occult and Esoteric Dimensions*, Berlin: Kubon & Sagner, 273-293.
- Seiednejad, S. B. (2010). "Salafism in Iraq and Its Impact on Islamic Republic of Iran", *Strategic Studies Quarterly*, 13(47), 95-122.
- Selçuk, E. (2015, Bahar). "Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri", *SBARD*, 13(25), 129-140.
- Sempa, F. P. (2002). *Geopolitics: From the Cold War to the 21st Century*, New Brunswick: Transaction Publishers.
- SETA LÜBNAN RAPORU: Lübnan'da İstikrar Arayışları, Aralık 2006, file.setav.org/Files/Pdf/lubnanda-istikrar-arayislari.pdf. (Erişim Tarihi: 22.06.2019).

- Sevgi, C. (1988). "Jeopolitik ve Jeostratejinin Tarihsel Gelişimi Açısından Türkiye'nin Stratejik Konumu", *Ege Coğrafya Dergisi*, 4(1), 214-249.
- Sevim, C. (2012). "Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği", *Journal of Yasar University*, 26(7), 4378-4391.
- Seyedi Asl, S.M. (2013). *Explanation of Geopolitical Relationships of Iran and Azerbaijan Republic with Constructivism Approach*, Master's Thesis, University of Tehran; Faculty of Geography, Iran; Tehran.
- Seyyednejad, S. A., Seraj, R. (2015). "The Role of Geopolitical Factors in the Islamic Republic of Iran in Providing the Shiites of the World with a Political Model", *Journal of Defense Policy*, 91, 97-130.
- Shafaei, A. (2009, Winter). "The Impact of the Islamic Revolution on Political Developments in Caucasus Area", *Political Science Journal*, 12(48), 155-180.
- Shafiei, N., Moradi A. (2009, Spring). "The Impact of the Thirty-Three Days War on Iran's Regional Status", *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 1(1), 41-64.
- Shah, M. N. (2014, July-December). "Evolution of Sectarianism in Pakistan: A Threat to the State and Society", *A Research Journal of South Asian Studies*, 29(2), 441-459.
- Shahryari, A., Jazaei, M., (2016, Spring). "Effect of Ethnic Cleavages in the Formation of Religious Radicalism in Nigeria", *Quarterly Journal of Political Studies of Islamic World*, 4(3), 77-97.
- Shahryari, M. (2018). "Analysis of Relations between Islamic Republic of Iran (IRI) and Saudi Arabia in Iraq Based on the Moves Theory", *Quarterly Majlis and Rahbord*, 24(92), 279-310.
- Shakeri, R., Zeinali, S. (2018). "The Concept of A Desirable Government in the Political Thought of Ayatollah Shaykh Isa Qassim", *Quarterly Journal of Political Research in Islamic World*, 7(4), 33-57.
- Shakir, M. (2017). "Iran-Tajikistan Relations Internal and External Challenges", *Journal for Iranian Studies*, 2(5), 69-83.
- Shamssa, B. (2009). *An Introduction to Islamic Movements in Central Asia*, Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation, Mashhad. (Persian).
- Shlapentokh, D. (2007). "Dugin, Eurasianism, and Central Asia", *Communist and Post-Communist Studies*, 40, 143-156.
- Simbar, R (2007, Fall-Winter). "Geopolitic and Religion: Strategies and Transformations", *Geopolitics Quarterly*, 2(3/4), 98-118.
- Sinkaya, B. (2007). "Şii Ekseni Tartışmaları ve İran", *Avrasya Dosyası*, 13(3), 37-63.
- Sinkaya, B. (2011). *İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim*, M. Şahin ve T. Yılmaz. (editörler). Ortadoğu Siyasetinde İran, Ankara: Barış Kitap, 3- 49.

- Sinkaya, B. (2013, Mayıs). Amerikan Askerlerinin Çekilmesinden Sonra Irak-İran İlişkileri, SETA: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, SETA RAPOR: No: 9.
- Sinkaya, B. (2017, Mayıs-Haziran). “Bölgesel Rekabet ve İran-Pakistan İlişkileri”, *Ortadoğu Analiz*, 9(80), 54-57.
- Sohfi, S. M. (2001). *Cultural Geopolitics and National Security Problem*, Tehran: Shamsa Press. (In Persian).
- Soofizadeh, A. (2014, Aralık). “Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 286-296.
- Smolen. K. (2012). “Evolution of Geopolitical Schools of Thought”, *Commission of Political Science and International Affairs (TEKA)*, VII, 5-19.
- Sönmez, S. (2010, Yaz). “Yeni Batıcılık ve Yeni Avrasyacılık Akımları Bağlamında Yeltsin Yönetimi’nin Doğu Batı Politikaları’nın Analizi”, *Akademik Bakış*, 3(6), 73-96.
- Sumida, J. (2013). Alfred Thayer Mahan, Geopolitician, Gray, C.S., Sloan, G, (Editors). *Geopolitics, Geography and Strategy*, New York: Routledge, 39-63.
- Sun İpekese, S. (2013, Ocak-Şubat). “Batı Dışı Modernleşme Afganistan ve İran Örneği”, *Akademik Bakış Dergisi*, 34, 1-15.
- Şahin, M. (2006). “Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller”, *Akademik ORTA DOĞU*, 1(1), 39-55.
- Şahin, M. (2007). “İran Dış Politikasının Dini Retoriği”, *Akademik ORTA DOĞU*, 2(4), 10-19.
- Şahin, M., Seyedi Asl, S. (2020). “İran Dış Politikasında Kamu Diplomasisinin Kullanımı”, *Ortadoğu Etütleri*, 12(1), 154-181.
- Şahit, B. (2018, May). İran Merkezli STK’lar ve Afrika’nın Millî Güvenliği, <http://tebaren.org/?p=1455>. (01.11.2019)
- Şeker, C.T. (2017). “İran’ın Afrika Politikası ve Karşılaşılan Zorluklar: Ahmedinejad Dönemi, 2005 – 2013”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 84-116.
- Şen, Y. F., Çiçek, H. (2018, Ağustos). “Boko Haram Terör Örgütünün Bölgedeki Etkisi ve Örgütle Müzakere Olanakları”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 2093-2145.
- Şener, B. (2015, Summer). “Tarihsel Boyutlarıyla Boğazlar’ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 35, 327-349.
- Şener, B. (2017). *Jeopolitik: Uluslararası İlişkilerde İnsan, Devlet, Coğrafya ve Zaman Etkileşimi Üzerine Bir Giriş*, Ankara: Barış Kitap.
- Şenzeybek, A. (2011). “Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 173-216.

- Şöhret, M. (2012, Haziran). “Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 85-107.
- Şöhret, M. (2013). Dünya Sistemi Teorisi, H. Çomak, C. Sacaktar (Editörler). *Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar*, (1. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 325-379.
- Taban, H. (2013). “Klasik ve Eleştirel Jeopolitiğin Karşılaştırılması ve “Stratejik Derinliğin” Bu Bağlamda İncelenmesi”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 21-31.
- Tabatabai, S.M.H. (1998). *İslam’da Şî’a*, (Çev. B. Akyol), 1. Baskı, İran-Tahran: Dünya Ehlibeyt Kurultayı Yayınevi.
- Taflıoğlu, M. S. (2013, Summer). “II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme”, *Turkish Studies*, 8(7), 631-644.
- Taflıoğlu, S. (2008, Temmuz-Ağustos-Eylü). “Bir Direnişin Tarihçesi; Hizbullah’ın Doğuşu, Felsefesi ve Mücadelesi”, *21. Yüzyıl*, 93-116.
- Taflıoğlu, S. (2013). “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik ve Meşrûiyet Kaynağı “Velâyet-i Fakih”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(3), 95-112.
- Tağıyev, K. (2013, Güz). “Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan’da Din Eğitiminin Gelişimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28), 380-389.
- Taheri, S. M. (2011, Winter). “Influences of Iranian Islamic Revolution on Lebanese Shiites with an Emphasis on Hezbollah Movement”, *Quarterly Islamic Revolution Studies*, 7(23), 73-102.
- Tajabadi, H., Dehnavi, M. (2015). “Iraqi Federalism and Iran’s National Security; Opportunities and Challenges”, *International Relations Research Quarterly*, 6(18), 153-188.
- Talashan, H. (2009, Fall). “Shii’te Geopolitics in Lebanon Before and After the Thirty Three-Day War”, *A Quarterly Shiite Studies*, 3(27), 7-34.
- Tamer, C. (2016, Yaz). “Türkiye ve İran’ın Irak’ta Güç Tahkim Etme Çabası: Başika Örneği”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 103-118.
- Tamer, C. (2017). İran’ın Kara Hâkimiyeti Teorisi Bağlamında Yemen Politikası: Hedef, Yöntem, Söylem ve Araçlar, Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM), Ankara.
- Tan, M. (2009, Bahar). “Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 13(39), 73-86.
- Tan, M. (2012). “Geçmişten Günümüze Şiilik”, *Eskiye*, 25, 66-70.
- Tan, M. (2012, Güz). “Geçmişten Günümüze Dürzilik”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2, 61-82.

- Tan, M. (2015, Temmuz-Aralık). “İsmailî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci”, *Dini Araştırmalar*, 18(47), 79-95.
- Tandoğan, M. (2016). Nijerya ve Nijer’in Devlet Sistemlerinin Otoriterleşmesinde Askerî Darbelerin Etkisi, Afrika Araştırmacıları Derneği, İstanbul.
- Taqizade Dawari, Ali., Husseinizade, S.M.A. (2019). “An Explanation of the Reasons for Formation of the Shiite Movement in Yemen Based on the Hrair Dekmejian’s Theory of Periodic Movements”, *Shiite Studies*, 15(60), 39-70.
- Taştan, A. (2003, Bahar). “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 1-39.
- Tavasoli Roknabadi, M., Rezaei, N. (2010).” The Impact of Party Structure on Israel Foreign Policy vis-à-vis the Islamic Republic of Iran”, *Political International Researches*, 2(3), 143-172.
- Taylor, P. J. (1994). *Political Geography*, England: Longman Scientific & Technical.
- Tehrani, M. H. (2008). *Velayet ve Diyanet*, (Çev. K. Çelik), 1. Baskı, İran-Tahran: Dünya Ehlibeyt Kurultayı Yayınevi.
- Tezkan, Y. (2007). *Jeopolitik Yazılar*, İstanbul: Ülke Kitapları.
- The Nigerian Shiite movement, from the formation to the killing of Zaria. (2018, 11 February). <http://alwaght.com/fa/News/123868/>. (Erişim Tarihi:27.12.2019).
- Thual, F. (2002). *Géopolitique du chiisme*, (Tran: K. Baser), İran-Tahran: Khavaran.
- Tıgılı, A. (2015, Ekim). “Minimum Din Maksimum Demokrasi: Müslüman Entelektüellerin Bakışıyla İran’daki Siyasal İslam Tecrübesinin Kısa Bir tahlili”, *Alternatif Politika*, 7(3), 369-398.
- Tınas, M. (2017, Eylül-Ekim). “Lübnan Hizbullah’ı ve İran: Direnişten İşgale”, *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 19-21.
- Topçu, M. (2019). İran’ın Afrika’daki Yol Ayrımı. http://www.akem.org.tr/iranin-afrikadaki-yol-ayrimi_i48/. (Erişim Tarihi: 18.10.2019).
- Toprak, K. (2019, 27 Haziran). Suud-İran Rekabetinin Yeni Mahalli: Nijerya, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suud-iran-rekabetinin-yeni-mahalli-nijerya/1517174#>. (Erişim Tarihi:07.01.2020).
- Toprak, K. (2019, Eylül). İran’dan Afrika’ya Şîî yayılmacılığı, <https://www.star.com.tr/acik-gorus/irandan-afrikaya-sii-yayilmaciligi-haber-1477514/>. (Erişim Tarihi:15.11.2019).
- Topses, M. D. (2014). “Niyazi Berkes ve Baykan Sezer’in Sosyoloji Anlayışlarındaki Uygarlık Kavramının “Medeniyetler Çatışması” Kuramı Bağlamında Karşılaştırılması”, *Folklor/Edebiyat*, 20(77),133-140.
- Topses, M. D., Bıçkı, D. (2010). “Medeniyetler Çatışması Kuramının Sosyolojik Eleştirisi”, *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 6(1), 65-72.

- Topses, M.D. (2009, 24-27 Eylül). Medeniyetler Çatışması Kuramının Sosyolojik Çözümlemesi, Uluslararası Davraz Kongresi: Küresel Diyalog, Isparta, 375-375.
- Torabi, M., Shirkhani, A., Hooseyni Kuhsari, R. (2015). *Iraqi Shiites after 2003: Shia Position in Iraq's new Political Structure*, Iran, Qom: Majma Al Dakaair Al Islamyyah.
- Tovy, T. (2015). *The Changing Nature of Geostrategy 1900–2000: The Evolution of a New Paradigm*, Alabama: Air University Press.
- Tuomi, O. (1998). *The New Geopolitics: The World System and Northern Europe seen from a Modern Geopolitical Perspective*, Helsinki: National Defence College.
- Turan, A. (2018). Irak'taki İslâmî Hareketler, http://sdam.org.tr/image/foto/2018/07/10/Iraktaki-Islami-Hareketler_1531222655.pdf. (Erişim Tarihi:15.02.2019).
- Turan, B. (2015, Aralık). “Fukuyama'nın Tarihin Sonu Tezi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(21), 485-502.
- Turan, S. (2008, 22-24 October). *Değişen Dengeler Işığında Orta Asya'daki Küresel ve Bölgesel Güç Odakları Üzerine Bir İnceleme*, 2. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, Bışkek, Kırgızistan, 858-873.
- Türk, F. (2017, Haziran). “Tacikistan'da Dış Güçler: Rusya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, İran ve Türkiye”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 83-100.
- Türkel, R. (2016). *Suudi Arabistan Dışında Vehhâbilik Etkisi (19 ve 20. Yüzyıl)*, İslam Mezhepleri Tarihi: Selefilik Çalıştayı, Konya, 115-137.
- Tütüncü, M. (2015). Lübnan: Ortadoğu'nun Krizler Ülkesi, A. E. Dağ (Editör). *Ortadoğu Çatışmaları*, İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul: Pelikan Matbaası, 64-86.
- Ülgül, M. (2016). “İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri, 2009-2015”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(16), 99-118.
- Umar, M. (2017, 17 Ağustos). Zengin Ama Fakir Ülke Nijerya'da Müslümanların Genel Durumu, <https://www.afam.org.tr/zengin-ama-fakir-ulke-nijeryada-muslimanlarin-genel-durumu/>. (Erişim Tarihi:14.12.2019).
- Umer, M. (2017, Ocak). Şi'a'nın Ağındaki Ülke: Nijerya, <https://www.afam.org.tr/sianin-agindaki-ulke-nijerya/>. (Erişim Tarihi:26.10.2019).
- Uncu, C. (2017). *İngiltere Destekli Bir Askeri Müdahale: İran'ın Son Türk İktidarı Kaçarlara Yapılan 1921 Darbesi*, Uluslararası Darbe Sempozyumu, Cilt 1, Aydın, 277-291.
- Ural, A. (2009). “ABD'nin Enerji Hâkimiyeti Teorisi ve Büyük Ortadoğu Projesi”, *Akademik ORTA DOĞU*, 3(2), 131-147.

- Üregen, A. (1998). *Medeniyet Kavramı Etrafında Yeni Tartışmalar: Medeniyetler Çatışması Mı?*, Sosyoloji Konferansları, 25, 39-57.
- Üşenmez, Ö. (2015). “İran ve Rejim İstikrarı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 389-407.
- Uyar, M. (2000, Ocak-Nisan) “Velayet-i Fakih’in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar*, 2(6), 77-98.
- Uyar, M. (2004, Ağustos). “İrak ve İran Şiîliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 151, 227-238.
- Vatanka, A. (2012). “The Guardian of Pakistan’s Shia”, *Current Trends in Islamist Ideology*, 13, 5-18.
- Veysi, H. (2009). “The Status of Persian Gulf in the Global Geo-Economic Development: A Case Study of Iran’s Natural Gas Export”, *Journal of Political Science*, 12(2), 93-119.
- Von Borcke, A., Buschkow, W., Manutscharjan. A. (2002). *Civil War of Tajikistan* (1992-1997), translated by Ladan Mokhtari and Ali Rahmani, Iran Foreign Ministers Press, Teheran. (Persian).
- Voshoghi, S., Rezaei, M. (2016, Winter). “Iranian Perspective to Understand the Obstacles and Failure in Relations between Tehran–Baku”, *a Quarterly Journal World Politics*, 4(4), 165-202.
- Vosoughi, S. (2009, Spring). “The Islamic Republic of Iran’s (IRI) Security Threats in Southern Caucasus”, *Quarterly Political and International Research*, 1(1), 101-116.
- Wallin, M. (2018, June). U.S. Military Bases and Facilities in the Middle East, The American Security Project (ASP), www.americansecurityproject.org. (Erişim Tarihi: 22.12.2018).
- Wastnidge, E. (2020). Central Asia and the Iran-Saudi Rivalry, *POMEPS Studies*, 38, 47-50.
- Yazdani, E., Fattahi, S.A. (2008). “The Impact of Islamic Revolution of Iran on Islamic Movements in Central Asia”, *Matin*, 10(39), 119-144.
- Yazdani, E., Kheiri, M. (2017). “Turkey’s Foreign Policy Approach in Caucasus (Case Study Republic of Azerbaijan)”, *Journal of Central Asia and the Caucasus Studies*, 98, 127-152.
- Yazdani, E.A., Touyserkani, M. (2008, Spring). “The New Cold War Geopolitics: an Analysis of Geopolitics of Dominance and Its Role in the Geo-Strategic Arena of the Powers”, *Research Letter of Political Science*, 3(10), 195-243.
- Yegin, A. (2013, Haziran). *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, I. Baskı, Ankara: SETA Yayınları.
- Yegin, A. (2016, Şubat). İran’ın Sert Gücü, SETA Analiz, Sayı: 150.

- Yegin, A. (2017). *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları*, İstanbul: Seta Yayınları.
- Yenal, S. (2018, Yaz). "Yahudi ve Iraklı Kürt İlişkilerinin Tarihsel Analizi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 2, 120-131.
- Yenisey, G. (2008). *İran'da Etnopolitik Harekatler (1922-2004)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yeşiltaş, M. (2014). Jeopolitik, Ş. Kardaş A. Balcı (Editörler). *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram Ve Konular*. (5.Basım). İstanbul: Küre Yayınları, 351-367.
- Yetim, M. (2018). "İran-Hizbullah İlişkileri (1980-1995): Ulus-Aşırılaşan Şiddet", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 10(18), 29-42.
- Yetim, M. (2019). Son İsrail-Hizbullah Çatışmaları Üzerine: Yıpratma (ma) Savaşı, ORSAM Bakış, No:96.
- Yılmaz, R., Sayın, F. M. (2013). "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 23-42.
- Yılmaz, S. (2012). *Jeopolitik ve Jeostrateji*, Ü. Özdağ (Editör). 21. Yüzyılda Prens Devlet ve Siyaset Yönetimi, Ankara: Kripto Yayınları, 577-612.
- Yılmaz, S. (2015, Bahar). "Yeni Avrasyacılık ve Rusya", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 34, 111-120.
- Yılmaz, T. (2016). *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, 4. Baskı, Ankara: Barış Kitap Basım Yayın.
- İnternet: Zakzaki, N. (2019, 5 February). "The Nigerian revolution derives from the Islamic revolution of Iran", <http://ana.ir/i/358622>. (Erişim Tarihi:02.01.2020).
- Zamani Mahjoub, H. (2016, Spring). "The Role of Islam in the Convergence of Iran and Central Asian Countries", *Journal of Grete Khorasan*, 7(22), 25-37.
- Zarqami, B., Shoshtari, S. M. J., Ansarizadeh, S. (2014, Spring). "Shia Geopolitics or Shiite Crescent (Principles, Goals and Approaches)", *Human Geography Research Quarterly*, 46(1), 197-214.
- Zarqani, H., Golizadeh, M. (2012, 6-7 November). *Recent Event in the Middle East and Its Impact on the Role and Status of Shiites*, Shiite Geopolitics Conference, Iran, Tehran: 162-181.
- Zengin, E. (2010). *Piyasa Ekonomisine Geciş Surecinde Azerbaycan*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Zenn, J. (2014). "Nigerian al-Qaedaism", *Current Trends in Islamist Ideology*, 16, 99-117.
- Zibakalam, S., Akhondi, H., Kiani, A. (2014, Winter-Spring). "America and Its Influence on Iran in Achievement of the Goals in the Caucasus (Case Study: Republic of Azerbaijan)", *Central Eurasia Studies*, 7(1), 81-100.

Zibakalam, S., Goodarzi, M. (2013, Winter). "Turkish and Iranian Foreign Policy in Central Asia (Feasibility Study Strategic Relations between the Two Countries Based on Comparative Model)", *Studies of International Relations Journal*, 6(21), 165-205.

İnternet: Yiğit, O. G. (2014, 14 Ocak). "Pakistan'da Etnik Gruplar Arası İlişkiler ve Başlıca Etnik Sorunlar", <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/pakistanda-etnik-gruplar-arasi-iliskiler-ve-baslica-etnik-sorunlar>. (Erişim Tarihi:20.03.2019).

İnternet: Yılmaz, H. R. (2012, Eylül). "Blokler Arası Gerilimin Yeni Cephesi: Azerbaycan-İran", <http://www.tepav.org.tr/ekibimiz/s/1198/Huseyin+Rasit+Yilmaz>. (Erişim Tarihi:13.02.2019).

İnternet: <https://www.independentpersian.com/node/24821/>. (Erişim Tarihi:05.11.2019).

İnternet:<https://www.aljazeera.net/encyclopedia/movementsandparties/2017/5/10/> (ماذا تعرف عن "جيش العدل" المعارض للنظام الإيراني؟). (Erişim Tarihi: 26.03.2019).

İnternet: https://www.faktxeber.com/News_h501994.html. (Erişim Tarihi:25.02.2019).

İnternet:<https://www.rferl.org/a/azerbaijani-authorities-say-two-extremists-killed-in-tense-city-of-ganca/29583259.html>. (Erişim Tarihi:12.01.2019).

İnternet:<https://www.mepanews.com/nijeryada-siilik-Selefilik-sufilik-ve-siyasi-catisma-22180h.htm>. (Erişim Tarihi: 24.11.2019).

İnternet:<http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profili/ulke-profili-nijerya>. (Erişim Tarihi: 18.12.2019).

İnternet: <https://www.britannica.com/topic/Boko-Haram>. (Erişim Tarihi: 05.12.2019).

İnternet: <https://www.nationsonline.org/oneworld/map/nigeria-administrative-map.htm>. (Erişim Tarihi: 10.11.2019).

İnternet: <http://mail.tarjomaan.com/vdcc.iq4a2bqsla82.html>. (Erişim Tarihi: 21.09.2019).

İnternet:<http://www.islamianaliz.com/h/68592/abdli-haham-korfez-ulkeleri-israile-resmi-iliski-baslatmak-icin-birbiriyle-yarisiyor>. (Erişim Tarihi:20.04.2019).

İnternet: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/bhr_ocha.pdf. (Erişim Tarihi:09.04.2019).

İnternet:http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Yemen_Ethno_Religious_summary_sm.png. (Erişim Tarihi:10.07.2019).

İnternet: http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Pakistan_Religion_sm.png. (Erişim Tarihi:10.03.2019).

İnternet: http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Iraq_Religions_sm.png. (Erişim Tarihi: 20.09.2019).

İnternet: http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Lebanon_Ethnic_summary_lg.png.
(Erişim Tarihi:10.06.2019)

İnternet: <https://www.tabnak.ir/fa/news/1979056>. (Erişim Tarihi:23.02.2019).

İnternet: <http://qafqaz.ir/fa/?p=2507>. (Erişim Tarihi: 21.02.2019).

<https://www.revolvy.com/page/Islamic-Front-for-the-Liberation-of-Bahrain>. (Erişim Tarihi.12.04.2019).

İnternet:http://iranshahrnewsagency.com/NewsDetails.aspx?ItemId=53192#.Xbf8H69S_IU. (Erişim Tarihi: 23.06.2019).

İnternet: http://legacy.lib.utexas.edu/maps/commonwealth/tajikistan_ethnic_92.jpg. (Erişim Tarihi:13.09.2019).

İnternet: <http://afsaranjnarm.rozblog.com/1394/02/03/723>. (Erişim Tarihi:22.07.2019).

İnternet: <http://www.etonet.org.tr/uploads/iran.pdf>. (Erişim Tarihi:10.09.2019).

İnternet: <https://fa.maps-iran.com/>. (Erişim Tarihi:9.11.2018).

İnternet: <https://www.mehrnews.com/news/2790314/>. (Erişim Tarihi:29.12.2019).

İnternet: <http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya4/1083.html>. (Erişim Tarihi.25.06.20.9).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : SEYEDI ASL, Seyedmohammad

Uyruğu : İRAN

Doğum tarihi ve yeri :

E-mail :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Gazi Üniversitesi	Devam ediyor
Yüksek Lisans	Geopolitics, Tehran University	2013
Lisans	Climatology, Urmia University	2009

Yabancı Dil

Farsça, Türkçe, İngilizce, Arapça

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR